

fehete

R-22

3.3 - 22

1982 JUL 17

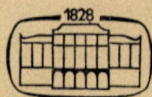
ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

fehete

XXVIII. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24-25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Maróti Egon</i> : Tanulmányok a Georgica prooemiumához	1
<i>Adamik Tamás</i> : Dido alakjának funkciója az Aeneisben	11
<i>Harmatta János</i> : Egy nyugati türk uralkodó medaillonja Toxaristánból	21

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész István</i> : Sabazios kultusza Pergamonban	31
---	----

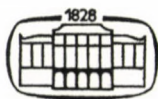
TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Ritók Zsigmond</i> : Ábel Jenő és az európai klasszika-filológia	37
---	----

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

ANTIK TANULMÁNYOK

XXVIII (1981)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Adamik Tamás</i> : Dido alakjának funkciója az Aeneisben	11
<i>Borzsák István</i> : Vergilius noster	173
<i>Hamza Gábor</i> : Cicero és a római jog	139
<i>Harmatta János</i> : Egy nyugati türk uralkodó medaillonja Toxaristánból	21
<i>Harmatta János</i> : I. Mithridates és Kamniskires	111
<i>Harmatta János</i> : A párthus írásbeliség kezdetei	134
<i>Harmatta János</i> : Az utolsó Kabneškir	155
<i>Harmatta János</i> : Egy újabb elymaisi felirat Bard-e Nešandeh-ről	167
<i>Maróti Egon</i> : Tanulmányok a Georgica prooemiumához	1
<i>Ritók Zsigmond</i> : Alkman és a költői ihlet	97
<i>Szilágyi János György</i> : <i>Impletæ modis saturæ</i>	65
<i>Szilágyi János György</i> : Etruszkó-korinthusi kétnyelvűség	103
<i>Tardy Lajos</i> : A keleti magyarok <i>madzsar</i> neve egy 1310. évi kaffai olasz okiratban ...	205
<i>Tolnai Gábor</i> : Radnóti Miklós eclogái	182
<i>Visky Károly</i> : A személynévek a római jog világában	191

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Horváth Iván</i> : Latin jövevényszavak J. Nagibin y Чужое сердце c. elbeszélésében	216
<i>Kertész István</i> : Sabazios kultusza Pergamonban	31
<i>Lőrincz Barnabás</i> : Az <i>Antoniniana</i> jelző keltezéséhez	211

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Ritók Zsigmond</i> : Ábel Jenő és az európai klasszika-filológia	37
---	----

VITA

Antik műfordításunk két útja	
Devecseri Gábor: Arany lant. I. — Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. (Ism. <i>Hegyí György</i>)	40
Tóth Endre: Vitás kérdések Pannonia 4. századi történetében. 2. <i>Arrianis</i> (ND Occ XXXIV 29)	219

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

<i>Fábián Zoltán Imre</i> : Az orákulumok vallási és jogi jelentősége az Újbirodalom korában	231
--	-----

KÖNYVSZEMLE

J. Fitz: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet um die Mitte des 3. Jh. I—II. (Ism. <i>Bíróné Sey Katalin</i>)	44
Seneca Tragédiái. Ford. Jánosy István, Kárpáty Csilla, Ruttner Tamás. (Ism. <i>Király Erzsébet</i>)	45
L. Paganelli: Echi storico-politichi nel «Ciclope» Euripideo. (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	48
Euripides Werke in drei Bänden. Übertr. von. D. Ebener. (Ism. <i>Szepessy Tibor</i>)	49
Somlyó György: Míg élők közt leszel élő. (Ism. <i>Németh György</i>)	260
Menander. Herondas. Werke in einem Band. Übertr. v. K. u. U. Treu. (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	243
The Annals of Tacitus. Ed. by F. R. D. Goodyear. (Ism. <i>Borzás István</i>)	245

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonharmadik éve (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	51
Az 1981. évi Ábel Jenő Emlékérem (<i>Hahn István</i>)	55
<i>B. Révész Mária</i> : Az Ókortudományi Társaság 1981. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye	55
Beszámoló a XIV. Eiréné kongresszusról (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	59
A Magyar Tudományos Akadémia Avicenna-ülése (<i>Maróth Miklós</i>)	247
Szmiotika és klasszika-filológia (<i>Voigt Vilmos</i>)	250

IK-426

TANULMÁNYOK A GEORGICA PROOEMIUMÁHOZ

I. Vos, o clarissima mundi lumina

Vergilius a *Georgica prooemium*ában a költemény tárgyának megjelölése (1–5. sor) után a földművelés védőistenségeihez folyamodik. Az *invocatio* — Norden¹ megállapítása szerint a római költészet leghosszabb körmondata (5–42. sor) — a következő egységgel kezdődik:

Vos, o clarissima mundi
lumina, labentem caelo quae ducitis annum (5–6.)

I. Korábbi véleményekkel szemben, amelyek szerint a *lumina* a következő (7.) sor *Liber* és *Ceres* alakjára vonatkozik,² ma már eléggé elfogadottnak tekinthető, hogy az utalás mögött a Nap és a Hold, *Sol* és *Luna*, illetőleg isteneik, *Apollo* és *Diana* állnak.³

Azt is *communis opinio*nak mondhatjuk, hogy Vergilius mintája Varro, legalábbis a 12 istenség, a 6–6 pár istenalak, ill. istencsoport szerepeltetését illetően.⁴ Varro a *Rerum rusticarum libri tres* I. könyvének elején (1, 4.) így ír: *... prius invocabo ... illos XII deos, qui maxime agricolarum duces⁵ sunt.*

¹ L. Ed. Norden: Die Geburt des Kindes. Leipzig—Berlin 1924, 71. — K. Büchner: Der Eingang der *Georgica*. In: *Vergiliana. Recherches sur Virgile*. Publ. H. Bardon et P. Verdère. Leiden 1971, 70. már minden hivatkozás nélkül említi.

² L. pl. Chr. G. Heyne: P. Virgilio Maronis Opera I. Lipsiae 1928, 83⁶ p. ad v. 6. — Újabban *Ricarda Liver* támaszt kételyeket, meglehetősen kusza és felszínes fejtegetések során: *Clarissima mundi lumina*. Zu einem Interpretationsproblem im Prooemium von Vergil *Georgica*. MH 33 (1976) 33–37. — Tény, hogy a zavar már az ókori kommentár irodalomban kezdődött, amint azt Servius, az Anonymi brevis expositio és a Probus neve alatt fentmaradt megjegyzések mutatják. Legutóbb A. Salvatore nyilatkozott úgy, hogy a '*clarissima mundi lumina*' megjelölésnek *Liber* és *Ceres* alakjára való vonatkoztatása valamelyik antik kommentár tévedésnek (da perplessita di qualche commentatore) az eredménye: *Georgiche di Virgilio e De re rustica di Varrone*. In: *Atti del convegno virgiliano sul bimillenario delle Georgiche*. Napoli 1977, 75.

³ Vö. pl. A. Forbiger: P. Virgilio Maronis Opera I. Lipsiae 1852, 197. p. W. Richter, in: *Vergil, Georgica*. München 1957, 117. l. K. Büchner: P. Vergilius Maro. RE VIII A (1958) 1267. Meglepő, hogy C. Bailey (Religion in Vergil. Oxford 1935, 198.) az egész problémáról nem vesz tudomást. — L. még alább 5. l. és 31. j.

⁴ Vö. Forbiger, i. h. P. Jahn, in: *Vergils Georgica*. Erkl. von Th. Ladewig—C. Schaper u. P. Deuticke I⁹, bearb. von —, Berlin 1915, 87–8. W. Richter, i. m. 116. W. Steidle: Zwei Vergilprobleme. I. Die Götter in *Georgica* I 5b–23. Serta Philol. Aenipontiana 7–8 (1961) 311. (S. egyben arra is utal, hogy Verg. a tanköltemény kialakult gyakorlatát követi, amikor a témájában illetékes istenekhez fordul.) E. de Saint-Denis: *Virgile. Géorgique*. Paris 1963, p. XXIV. K.-H. Pridik: *Vergils Georgica*. Strukturanalytische Interpretationen. Diss. Tübingen 1971, 126–7. R. Liver, i. h. 33.

⁵ Ennek alapján is, utalva a vergiliusi *ducitis* ígére, Steidle-vel értenék egyet, aki (i. h. 312.) Richter-rel szemben úgy véli, hogy bár *Luna* és *Sol* valóban megszabják az év menetét, mégsem csak az I. könyv időjárás szabályaira és a naptárra vonatkozóan, hanem az egész műre nézve mérvadók.

A két istencsoport közötti eltérésekre a kutatók több-kevesebb nyomatékkal rámutattak.⁶ Az eltérések magyarázatát illetően azonban meglehetősen a tanácstalanság, amit a legőszintebben éppen a legrészletesebb modern *Georgica*-kommentár szerzője, W. Richter fogalmazott meg.⁷

Lássuk hát a két auctor isten-listáját!

Varro :	Vergilius :
<i>Iuppiter — Tellus</i>	<i>clarissima mundi lumina</i>
<i>Sol — Luna</i>	<i>Liber — Ceres</i>
<i>Ceres — Liber</i>	<i>Fauni — Dryades</i>
<i>Robigo — Flora</i>	<i>Neptunus — Aristaeus</i> ⁸
<i>Minerva — Venus</i>	<i>Pan — Minerva</i>
<i>Lympha — Bonus eventus</i>	<i>Triptolemus — Silvanus</i>

A leglényegesebb eltérés Varro és Vergilius listája között látnivalóan az, hogy a költőnél nem szerepel — a különben hagyományosan minden istenkatalógus élén álló — *Iuppiter (Zeus)* és — közös témájuk, a mezőgazdaság szempontjából pedig elengedhetetlen — *Tellus*, s helyükre a Varrónál 2. helyen szereplő *Sol* és *Luna*, tehát *Apollo* és *Diana* alakja került.

Ez az eltérés, *Apollo* és *Diana* előtérbe állítása nemcsak Varro csoportosításával ellenkezik, hanem azzal a hagyománnyal is, amelyhez különben maga Varro is részben kapcsolódik, részben pedig eltér tőle: *... prius invocabo ... duodecim deos consentes; neque tamen eos urbanos, quorum imagines ad forum auratae stant, sex mares et et feminae totidem, sed illos XII deos, qui maxime agricolarum duces sunt* (I 1, 4).

A *di Consentes* megjelöléssel találkozunk Varro egyik töredékében is: *deos Consentes, quos dicunt in concilium Iovis adhiberi*.⁹

Rómában a 12 isten csoportjával első ízben a második pun háború elején, 217-ben találkozunk, amikor a Sibylla könyvek alapján három napos *lectisternium*-ot tartottak 6 *pulvinar*-on a 6 istenpár tiszteletére (Liv. XXII 10, 9). A szám és a szereplő istenek görög hatásra mutatnak: *Iuppiter—Iuno*, *Neptunus—Minerva*, *Mars—Venus*, *Apollo—Diana*, *Vulcanus—Vesta*, *Mercurius—Ceres*. — Ezeknek az isteneknek a bearanyozott szobrai lehetnek azok, amelyeket Varro említ,¹⁰ s amelyek helyébe a témájához illő változatot illeszti. A listát különben Ennius versbe szedte, metrikai kényszerből eltérő sorrendben, az egyes párokat is elszakítva egymástól. Utal a tizenkettes istencsoportra Plautus is.¹¹ Találkozunk ábrázolásukkal későbbi pompeji falfestményeken, említésükkel feliratokon, minden esetre a *consentes* megjelölés különböző

⁶ *Forbiger*, i. h. *Jahn*, i. h. *Richter*, i. m. 116. *Steidle*, i. h. 311. *R. Liver*, i. h. 33.

⁷ I. m. 116: Es ist bis heute unerklärt, warum der Dichter die Zusammenstellung Varros nur zu einem kleinen Teil übernommen hat und unter welchem Gesichtspunkt seine Anordnung zustandekam. Vö. *Steidle*, i. h. 311.

⁸ *Aristaeus* alakja hiányzik *Thielscher* Cato-kommentárjában (Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963, 285.) és *Kun J.* jegyzeteiben is. (In: M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Görög és latin írók 14. Bp. 1971, 462).

⁹ *Augustin.*, c.d. IV 23, p. 174. = M. Terentius Varro *Antiquitates rerum divinarum* fg. 208. Ed. B. Cardauns, AbhMainz 1976 I 90., vö. II 222.

¹⁰ Vö. CIL VI 102: *deorum c]onsentium sacrosancta simulacra*

¹¹ *Epid.* 610: *Si undecim deos praeter sese secum adducat Iuppiter ...* Vö. 675: *Duodecim deis plus quam in caelo deorumst immortalium ...*

értelmezéseivel. — A szobrokat i. sz. 367-ben Vettius Praetextatus restauráltatta; a *deorum Consentium porticus*-át 1834-ben feltárták.¹²

2. Lássuk most, mi lehet az oka annak, hogy Vergilius eltért a hagyománytól, és *Iuppiter* negligálásával *Apollo*-t és *Diana*-t állította előtérbe. Ez annál is feltűnőbb, mivel *Apollo* alakja nem gyökerezett meg mélyen a római kultuszban s az itáliai vallási életben. Jelzi ezt már az a tény is, hogy nevét lényegében változatlanul vették át a görögökből, nem volt saját latin elnevezése.¹³ A neki szentelt magán dedicatiókkal a köztársaság korában csak elvétve találkozunk.¹⁴ Népszerűsége csak a *Ludi Apollinares* 212-ben történt megalapítását követően kezdett megnövekedni.¹⁵

Apollo első római templomának felépítését 433-ban — egy járvány alkalmával — határozták el, és a felépült templomot 431-ben avatták fel.¹⁶ *Apollo* mellékneve az említett előzmények miatt *Medicus* lett. Különben Augustus koráig ez volt az egyetlen temploma. Többszöri kisebb tatarozás után i. e. 33/32-ben C. Sosius végeztette el nagyszabású restaurálását. Ezt egyes kutatók — így K. Latte és G. Radke — az Augustus által tervezett palatinusi *Apollo* templom konkurrenciájának értelmezik. Felfogható azonban ellenkező értelemben, lojális gesztusnak is, annál is inkább, mivel az eredetileg minden valószínűség szerint július 13-án felavatott templom alapítását éppen Sosius tette szeptember 23-ra, tehát Augustus születésnapjára. (NB.: a *Ludi Apollinares* kezdete 208-tól fogva július 13. volt.) A templom egyben *Diana* és melleleg *Latona* kultuszhelye is lett.¹⁷ Különben *Diana* kultusza igen régi keletű volt Rómában, s elterjedése *Apollo*-étól teljesen függetlenül alakult.¹⁸ A hivatalos kultuszban először a 217. évi *lectisternium* alkalmából szerepel együtt az isteni testvérpár.¹⁹

Apollo és *Diana*, de különösen *Apollo* alakjának előtérbe állítása tehát, úgy tűnik mindenképpen Augustusnak kedves gesztus lehetett. Annál is inkább, mert az isten mind nagyobb súlyt, jelentősebb szerepet kap a *Princeps* valláspolitikájában.

Ennek egyik első s egyben egyik legkiemelkedőbb mozzanata a pompás palatinusi *Apollo* templom felépítése volt. A 28. október 9-én felavatott új templom nagy jelentőségű reprezentánsa annak az év során — formálisan *senatus consultum* alapján — megkezdett építkezési programnak, amelynek több új templom felépítése mellett 82 római templom restaurálása is köszön-

¹² A fentiekre l. L. Preller—H. Jordan: *Römische Mythologie* I³ Berlin 1881, 67—8. G. Wissowa: *Consentes*. In: Roscher Lex. I 922—23. Uő.: *Religion u. Kultus der Römer*². München 1912, 61. 253. 334. Aust: *Consentes*. RE IV (1900) 910—11. K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München 1960, 159—60. G. Radke: *Die Götter Altitaliens*. Münster 1965, 95. Büchner, i. h. 71. — A *consentes* Varro-féle értelmezésben *Wissowa* és *Radke* véleménye alapvetően eltér; Latte szkeptikusabb a *di consentes* római bevettségét illetően. — Ehelyütt nem kívánunk foglalkozni a 21. sor (*dique deaeque omnes*) ill. Octavianusnak mint 13. istenként való szerepeltetésének — jelen összefüggésben nem lényeges — problémájával; vö. AntTan 11 (1964) 227. l. 100. j. = ACD I (1965) 30. l. 30. j.

¹³ *Bailey*, i. m. 163. *Latte*, i. m. 222.

¹⁴ Vö. *Latte*, i. m. 221—3.

¹⁵ L. *Wissowa*, i. m. 223. *Latte*, uo.

¹⁶ A korábbi *Apollinar*-ra vonatkozó, *Wissowa* (i. m. 294.) által elfogadott hagyományt *Latte* (i. m. 221. l. 2. j.) visszavetésnek tartja.

¹⁷ A fentiekre l. *Wissowa*, i. m. 223. 294—5. *F. Altheim*: *Römische Religionsgeschichte* II. Baden-Baden 1953, 194. *Latte*, i. m. 221—3. *Radke*, i. m. 69. 71.

¹⁸ *Latte*, i. m. 169—70.

¹⁹ *Radke*, i. m. 71.

hető. Hogy a *Princeps* milyen nagy jelentőséget kívánt adni ez irányú tevékenységének, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy erről a *Res gestae*-ben is beszámol,²⁰ továbbá az az élénk — s aligha teljesen spontán — visszhang, amivel a korabeli irodalom reagált.²¹

Az új templomot Augustus a maga palatinusi palotájának épületkomplexumába foglalta bele. Ennek nyilvánvaló célzata az volt, hogy a maga személyét és az isten alakját minél szorosabb kapcsolatba állítsa.²² Annak hangsúlyozása pedig, hogy az építkezés *privato solo* történt, bizonyára nemcsak adományozó gesztusának, hanem a maga szuverén döntésének hangsúlyozására is szolgált, akárcsak a *Res gestae* első mondatában a *privato consilio, privata impensa* kitételek.

Jellemző különben a korabeli helyzetre, hogy a templom a palotának egy olyan részében épült, amelyet korábban villámcsapás sújtott és leégett.²³ Tehát a hagyományok szerint mindenre inkább volt alkalmas, mint egy szakrális rendeltetésű épület, egy templom helyéül: a haruspexek azonban rugalmasan úgy nyilatkoztak, hogy a villámcsapással maga az isten kívánta kijelölni új templomának helyét: *Templum Apollinis in ea parte Palatinae domus excitavit, quam fulmine ictum desiderari a deo haruspices pronuntiarunt* (Suet. *Aug.* 29, 3).

Nem érdektelen, hogy Augustus, mikor 12-ben, Crassus halála után felveszi — mintegy Caesar örököséként (vö. RG 10.) — a *pontifex maximus* méltóságot, egyik első intézkedésével elviteti az *Apollo* templomba az addig a capitoliumi *Iuppiter* templomban őrzött Sibylla könyveket.²⁴ Ez a döntés egyrészt a Sibylla-jóslatokkal való politikai manipulálás lehetőségét biztosította, másrészt a megszentelt köztársasági hagyományok fő letéteményese, *Iuppiter Optimus Maximus* tekintélyének bizonyos degradálását jelentette. Hasonló intézkedésekre került sor i. e. 2-ben, a «*pro ultione paterna*» felajánlott *Mars Ultor* templomának Augustus Forumán történt felépítése után. Ezt követően ui. a helytartók innen indultak provinciájukba, a triumphatorok *Mars Ultor*-nak szentelték koszorújukat, s ennek a templomnak a falába verték be a censorok az évek múlását jelző szögeket.²⁵

3. *Apollo* alakja előtérbe állításának természetesen nem a *gens Iulia Apollo* kultusza a magyarázata, mint azt egyes kutatók vélik,²⁶ már csak azért sem, mert éppen *Apollo* az itáliai hagyományban sötét vonásokkal ábrázolt alakjának átértékelése volt kívánatos.²⁷ Az indítékot az a véletlen körülmény adta, hogy — mint ismeretes — az Octavianus számára az egyeduralmat biztosító, Antonius elleni tengeri ütközet helyének szomszédságában, az actiumi hegyfokon egy *Apollo* szentély állt. A propaganda számára mi sem volt kézenfekvőbb, mint a polgárháborús győzelmet *Apollo* segítségével glori-

²⁰ Vö. *RgdA* 20. (82 templom restaurálása), 19. 21. (vö. 24. fin.) 29: új templomok építése.

²¹ Vö. Hor. *c.* III 6, 1 —. Liv. IV 20, 7. Ovid. *f.* II 59 —.

²² Vö. *Wissowa*, i. m. 304. *Latte*, i. m. 314.

²³ Vell. II 81, 3. Vö. Dio XLIX 15, 5.

²⁴ Vö. *Wissowa*, i. m. 76. 224. *Altheim*, i. m. II 192. *Latte*, i. m. 304.

²⁵ Vö. *Wissowa*, i. m. 302. *Altheim*, i. m. 200. *Latte*, i. m. 303.

²⁶ Vö. *Wissowa*, i. m. 75. *A. Kiessling*: *Philol. Untersuchungen* II. 92. *C. Koch*: *Der römische Iuppiter*. *Frkf. Stud.* 14 (1937) 60 —. 80 —. L. még *Kübler*: *Gens. RE* VII (1910) 1084—5.

²⁷ Vö. részletesen *Altheim*, i. m. 193—4.

fikálni. S a győztes érthetően buzgólkodott a maga jól felfogott érdekében is az isteni protektor dicsőségének növelésén.²⁸

Voltak, aki a Sextus Pompeius felett aratott győzelemmel is kapcsolatba hozták *Apollo* alakját.²⁹ Ez azonban téves felfogás, ti. a Naulokhosnál megvívott döntő tengeri ütközet egy *Artemis* szentély közelében folyt le. S hogy az ebből adódó propaganda lehetőséget Octavianus nem hagyta kihasználatlanul, azt bizonyítja a győzelem emlékére kiadott ezüstpérez sorozat, amelynek egyik oldalán *Diana*, a másikon *tropaeum* ábrázolás szerepelt.³⁰

Ezek után nagyon is érthető az isteni testvérpár minden lehető eszközzel való felmagasztalása. Ennek egyik legékesebb alkalma a 17-ben megrendezett *Ludi Saeculares* volt. Horatius erre az alkalomra írt *Carmen saeculare* c. himnuszának kezdete is mutatja ezt, egyben a tárgyalt vergiliusi helynek felfogásunkat igazoló párhuzamát is adja:

*Phoebe silvarumque potens Diana,
lucidum caeli decus . . .*³¹

4. A fentiek után is jogos és megválaszolatlan azonban R. Livernek az a kérdése, hogy vajon Vergilius miért nem nevezte nevén a két istent. — Erre nem tudunk jobb választ adni, mint azt, hogy ez nem egyedülálló eset Vergiliusnál, hanem éppen hogy jellemző a magasztalásban is szemérmesen tartózkodó költőre. Gondoljunk csak — a bizonyára nem ok nélkül — a gyűjtemény élére tett 1. ecloga³² ugyancsak anonim '*deus nobis haec otia fecit*' (6.) megjelölésére, vagy a később (43.) '*hic illum vidi iuvenem*' megfogalmazásra.

S talán egyet-mást az is megvilágít, hogy a kevésbé lojális Ovidius (*Met.* VI 72—3.) megint *Iuppiter*-t szerepelteti a tizenkét isten körében a középpontban:

*Bis sex coelestes medio Iove sedibus altis
augusta gravitate sedent . . .*

II. teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum

Servius számára *Silvanus* még magától értetődően az erdők istene volt.¹ A modern szakirodalomban azonban már csak kivételesen képviselt ez az egyértelmű álláspont.² Wissowa³ szerint a melléknévi alak arra utal, hogy a *Silvanus* név eredetileg egy másik isten jelzője volt. Újabban G. Radke a névnek a latin *silva* főnévvel való etimológiai kapcsolatát éppen olyan proble-

²⁸ Ezért építtette fel Nikopolist, ezért alapította meg az actiumi játékokat.

²⁹ Így Wissowa, i. m. 75. *Altheim*, i. m. II 192.

³⁰ Vö. *AntTan* 11 (1964) 224. l. 84. j. = *ACD* I (1965) 27. l. 14. j.

³¹ Vö. c. I 21, 1—2: *Dianam tenerae dicite virgines, / intonsum pueri dicite Cynthiaum . . .*

³² Az 1. eclogát *L. P. Wilkinson* (*The Georgics of Virgil. A critical study. Cambridge* 1969, 35.) mérföldkőnek nevezi Verg. költői pályáján.

¹ Servius (*G. Thilo*) ad *Georg.* I. 20: *Silvanus est deus silvarum.*

² Így *A. von Domaszewski*: *Silvanus auf lateinischen Inschriften.* In: *Abhandlungen zur römischen Religion.* Leipzig 1909 = *Hildesheim—New York* 1977, 58. 64. *C. Bailey*: *Religion in Virgil.* Oxford 1935, 34. 47. 198.

³ *Religion u. Kultus der Römer.*² München 1912, 213.

matikusnak tartja, mint az etruszk *selvans* szóval való összefüggését.⁴ S már Klotz úgy vélte, hogy az ábrázolások és feliratok alapján *Silvanus* nem úgy hat, mint egy elsőrendűen erdei kobold, hanem paraszti istennek tűnik, eredetileg nem az erdők istene, hanem a majorság védője lehetett.⁵

1. A lényeg az, hogy Vergiliusnál, a *Georgica* I. könyvének címünkben idézett 20. sorában *Silvanus* a mezőgazdaság védőistenei között szerepel.⁶ Minden bizonnyal ez fejezi ki eredeti mibenlétét, funkcióját, ezt jelentette a rómaiak számára a köztársaság korában a legrégebbi időktől kezdve. Bizonyosság erre az is, hogy Catónál (*De agr.* 83.) mint az állatállomány védője jelent meg, az ő számára mutatnak be fogadalmi áldozatot az ökrök egészsége érdekében: *votum pro bubus, ut valeant sic facito: Marti, Silvano in silva interdīvus in capita singula boum votum facito . . .*

Szembetűnő, hogy *Silvanus* itt Marsszal együtt szerepel, aki Cato korában már rég hadistennek számított, eredetileg azonban természet-, termékenység isten volt.⁷ Ez az áldozat bemutatás hagyományának régiségére és *Silvanus* ősi paraszti isten voltára mutat.

Megtudjuk Catótól még azt is, hogy nők nem vehettek részt a *Silvanus*-nak bemutatott áldozati szertartáson: *mulier ad eam rem divinam ne adiit neve videat, quo modo fiat.*⁸ Erre vezethető vissza az a később kialakult szokás, hogy *Silvanus* szobrai olyan helyekre állították, ahová nők nem léphettek be.⁹

Századok múltán, a császárkor folyamán azután *Silvanus* már sokféle foglalkozás, tevékenység és különböző néprétegek védőjeként szerepel, különösen a tartományokban, ahol alakja különféle helyi istenségekkel ötvöződik. Ez azonban épp úgy eltorzítja eredeti mivoltát, mint az, hogy a költők hol Pannal, hol pedig Silénossal azonosítják. Idővel nemcsak földművelők és pásztorok állítanak számára fogadalmi emléket, hanem favágók, fakereskedők, katonák, vadászok,¹⁰ s kevés kivétellel libertinusok és rabszolgák.¹¹ Ezt a burjánzást részben az a tette lehetővé, hogy *Silvanus*-nak nem volt hivatalos állami kultusza.¹²

⁴ *Silvanus*. In: Der Kleine Pauly V. München 1975, 198., nr. 1. Némileg eltérően: Die Götter Altitaliens. Münster 1975, 287.

⁵ RE III A (1927) nr. 1. 118–20., s. v. *Silvanus*.

⁶ Vö. *Aen.* VIII 601: *arborum pecorisque deus*; *Isid. orig.* VIII 11, 81: *rusticorum deus*; *Servius ad Ge.* I 20: *quidam Silvanum instituisse plantationes dicunt*. L. még alább 8. l. és 21–2. j. — Semmi esetre sem indokolt F. Bömernek az a megállapítása, hogy Vergiliusnál *Silvanus* 'ist . . . in einen Winkel verbannt'. Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom. I. AbhMainz 1957: 7, 78.

⁷ Vö. 141, 2. — Mars alakjának az átalakulására l. M. D. Petruševski: L'évolution du Mars italique d'une divinité de la nature à un dieu de la guerre. Acta Ant. Hung. 15 (1967) 417–22., kül. 418–9. L. Még P. Thielscher: Des Marcus Cato Belehrung über die Landirtschaft. Berlin 1963, 340–1.

⁸ Uo. A tilalomhoz l. még Schol. ad *Iuvenal.* VI 447. — Ezért is valószínűtlen *Domaszewski* elgondolása (i. h. 74. l. 11. j.), mikor *Silvanust* a *Magna Mater* kultusszal hozza kapcsolatba.

⁹ *Wissowa*, i. m. 214. — Vö. CIL VI 579 = ILS 3520: *imperio Silvani / ni qua mulier / in piscina virili descenderet, si minus ipsa de se queretur, / hos enim signum sanctum est*.

¹⁰ CIL VII 830 = ILS 3548j . . . *Silvano venatores*. — *Domaszewski* (i. h. 63). vadászoknak értelmezi a CIL V 3305: *venator*, III 13 368: *Dianae et Silvano silve(stri) dis praesidibus venation(is)* alapján. Bömer (i. h. I 81.) szerint gladiátorokról van szó. — Találkozunk egyértelműen gladiátor-ok említésével is: VI 631. 632.

¹¹ L. L. Preller—H. Jordan: Römische Mythologie I. Berlin 1881, 393–6. *Wissowa*, i. m. 213. 215. F. Bömer, i. h. I 79.

¹² G. Radke, i. h.

Abban kétségtől igaza van F. Bömernek, hogy *Silvanus* alakját nem lehet egyetlen meghatározott tevékenységbe beszűkíteni. Arról azonban megfelejtkeznek, hogy az általa összehordott feliratos anyag különböző évszázadokból és egymástól igen távol eső területekről származik, így roppant diszparát képzeteket tartalmaz, s lényegében mutatja azokat az eltéréseket, torzulásokat, amelyeket az isten alakja és funkciója az idők folyamán különböző ethnikumhoz és társadalmi rétegekhez tartozó híveinek képzeletvilágában elszenvedett.

2. Ebben a — részben persze csak látszólagos — összevisszaságban eligazít egy *agrimensor* nyilatkozat. Az «*Ex libris Dolabellae*» c. irat egy helyén¹³ az alábbi közlés olvasható: *Omnia possessio quare Silvanum colat? quia primus in terram lapidem finalem¹⁴ posuit, nam omnis possessio tres Silvanos habet. unus dicitur domesticus, possessioni consecratus. alter dicitur agrestis, pastoribus consecratus. tertius dicitur orientalis, cui est in confinio lucus positus, a quo inter duo pluresve fines oriuntur. ideoque inter duo pluresve est et lucus finis.*

Eszerint *Silvanus* falusi kultuszának az volt az alapja, hogy őt tekintették Itáliában a határkö feltalálójának, *inventor*-ának, a birtokhatárok első kijelölőjének, tehát lényegében a földmagántulajdon megteremtőjének.

Az idézett szöveg szerint *Silvanus* hatásköre és ennek megfelelő tisztelete három területen érvényesült.

a) A *domus* főnévből képzett *domesticus* jelző a majorság — tehát a parasztház, udvar és kert — védelmére utal. Igen nagyszámú feliratos követ állítottak *Silvanus domesticus* tiszteletére, elsősorban a dunai tartományokban, így hazánk területén is.¹⁵ Egy kápolna és oltár állításáról tanúskodó felirat pedig egyebek között *Silvanus*-t is a lakóház oltalmazójának tekinti: *Aedem aramque | I O M | et Silvano sancto | ceterisque diis | quorum in tutela ae | dificium est . . .*¹⁶

Egy Axima-i (Aîme) verses felirat pedig a kiskert őrzőjének (*custos hortuli*) nevezi *Silvanust*.¹⁷ Más feliratokon is szerepel az isten mint *custos*.¹⁸ Több neki dedikált, ábrázolással is díszített feliratos kövön az isten alakja mellett egy kutya is szerepel,¹⁹ ami ugyancsak őrző, védő szerepére utalhat.

Ide tartoznak azok a dalmáciai oltárok is, amelyeknek *SVS* betűit Patsch javaslatára általában *SILVANO VILICO SANCTO* (vagy *SACRVM*) feloldásban fogadják el.²⁰ Minden esetre óvatosságra int az a körülmény, hogy *Silvanus*-nak *vilicus*-ként való megjelölése kiírt formában sehol, egyetlen

¹³ Gromatici veteres, ex rec. C. Lachmanni I p. 302., G 205, 13–19. sor. — *Domaszewski*, i. h. 61. szerint apokrif forrása miatt nem lehet hinni a szövegnek. Újabban elfogadja a közlés szavahihetőségét W. Richter: *Vergil. Georgica*. München 1957, 119, G. *Piccaluga*: *Terminus*. I segni di confine nella religione romana. Roma 1974, 174.

¹⁴ A *lapides finales* további említését l. uo. p. 302. 343. 406.

¹⁵ L. CIL III 1149 (= ILS 3558), 1036, 1362. 3491 (= ILS 3559), 3494 (= ILS 3557), 3496. 3497. 4433. 10 455. 10 999. 11 162–4. 11 169–70., vö. 11 166–8. 11 171–5.

¹⁶ CIL VI 3697 = 30 940. — Másthelyütt mint *genius cellae* szerepel: CIL VI 706; egy feliratot egy *horrearius* állított az istennek: CIL VI 588 = ILS 1624.

¹⁷ CIL XII 103 = ILS 3428 = CLE (B.) nr. 19.

¹⁸ CIL VI 309 = ILS 3467. 3556. (Utóbbinak kutya is van.)

¹⁹ *Silvanus*nak dedikált feliratos köveken az isten alakja mellett kutya ábrázolása is szerepel: CIL III 10 469 = ILS 3573. CIL V 2383 = ILS 3524. CIL V 7703 = ILS 3579. CIL VI 673 = ILS 3533. CIL VI 3716 = ILS 3566.

²⁰ CIL III 1302–5. *Patsch* fejtegetéseit l. *Wiss. Mitteil. aus Bosn. u. Herzegov. 7* (1909) 149–.

esetben sem került elő. Így más feloldások is elképzelhetők, pl. *Silvano votum solvit*, etc.

b) Az *agrestis* jelző az *ager*, tehát a szántóföld és legelő, a termesztett növények, tenyésztett, legeltetett állatok védelmére utal; vö. Vergilius fon-
tebb idézett szavait; *arvorum pecorisque deus* (*Aen.* VIII 601). Érthető tehát,
hogy találkozunk olyan votív feliratokkal, amelyeket *Silvano*, *Lari agresti*
szenteltek.²¹ Idevág egyfelől *Silvanus* (*h*)*erbarius* jelzője,²² másfelől a *sanc-*
tissimus pastor-ként való aposztrofálása egy — különben több vergiliusi
reminiscenciát tartalmazó, s a tárgyalt sort szó szerint idéző — Sabinumban,
a mai Capestrano közelében talált — verses feliratban.²³

c) Az *agrimensor* szakkifejezéssel álcázott *Silvanus orientalis* pedig az
egész birtok határainak védelmezőjét jelenti,²⁴ azt az istent, akit Horatius
így szólít meg: *pater | Silvane tutor finium* (*epod.* 2, 12—2). Nem érdektelen
a Scholiastának a helyhez fűzött 'et *deus terminorum*' megjegyzése! Horatiushoz
hasonlóképpen gondolkodhatott az istenről a következő felirat állítója is:
Silvano sacrum, voto | suscepto pro salute . . . fundum Iunianum et | Lollianum
*et Percennianum et | Statuleianum suos cum suis villis | finibusque attribuit . . .*²⁵

Az *agrimensor* szövegben szereplő *Silvanus*-nak szentelt liget (*lucus*)
előfordul már Plautusnál is, ahol *Silvanus* alakját alkalmasint már Pánéval
kontaminálta a szerző: *Silvani lucus* (*aul.* 674.); *ex Silvano luco*.²⁶

3. A *Georgica* vizsgálat sorában *Silvanus* egy ciprusfát viz; más esetek-
ben — irodalmi szövegekben, képzőművészeti ábrázolásokon — fenyőfát vagy
fenyőágot,²⁷ esetleg másfajta fát. Ezzel a jelenséggel lehet kapcsolatos *dendro-*
phoros jelzője, ami feliraton is előfordul.²⁸

Hogyan függhet azonban össze ez a vonás, hogyan hozható kapcsolatba,
összhangba a kiindulásul választott *gromaticus* közlésben szereplő *lapis*
finalis-szal?

A birtokhatárokat jelző kő rendeltetésének szakszerű megfogalmazását
megtaláljuk Vergiliusnál is: *saxum . . . | limes agro positus, litem ut discerneret*
arvis (*Aen.* XII 897—8). A határt azonban nemcsak kővel lehetett jelölni,
hanem élő fával is: *aut terminis aut arboribus*.²⁹ Az ilyen határjelző fák neve
'*arbores finales*' volt.³⁰ Ilyen célra vagy bármilyen már meglévő fákat is fel-

²¹ CIL VI 646 = ILS 3570.

²² CIL III 3498 = ILS 3560. Vö. a 6. j.-ben id. Servius-közlést!

²³ CIL IX 3373 = ILS 3530 = CLE (*B.*) nr. 250. Vö. egy *saltuarius* által állított
votív feliratot: CIL X 1409 = ILS 5322.

²⁴ *A. Klotz* (i. h. 121.) szerint a hely nem egészen világos, holott a *Preller—Jordan-*
féle *Mythologia* (I 395. l.) már helyesen értelmezte: «*Silvanus der Grenze im engeren*
Sinne, . . . dem auf der Grenze verschiedener Grundstücke, deren Marken von dort
ausgingen (oriebantur) ein eigner Hain geweiht zu werden pflegte».

²⁵ CIL X 444 = ILS 3546. — Van olyan nézet is, amely szerint *S.*-nak feliratokon
gyakori *sanctus* jelzője is a magántulajdon és a határok védelmére utal.

²⁶ Uo. 766. Vö. Verg. *Aen.* VIII 596: *est ingens . . . lucus . . .* (600—1.) *Silvano*
fama est veteres sacrasse Pelasgos / arvorum pecorisque deo lucumque diemque.

²⁷ *A cyprus*-nak ill. a *pinus*-nak a halállal való kapcsolata vergiliusi hely adott
összefüggésében természetesen érdektelen és nem játszhat szerepet.

²⁸ CIL VI 641 = ILS 3540. — Figyelemre méltó ebből a szempontból a 17. j.-ben
id. verses felirat 9—10. sora: *Daque Itala rura te colamus praeside: / Ego iam dicabo*
mil(l)e magnas arbores.

²⁹ Agennius Urbicus, *De controversiis agrorum* B 52. In: *C. Thulin: Corpus Agrimen-*
sorum Romanorum I. Lipsiae 1913, 34. p.

³⁰ L. pl. Siculus Flaccus, *De conditione agrorum* P 33 passim. Uo. 107—8. p.

használhattak, vagy pedig külön ezért ültették őket. Utóbbi esetben olyanokat választottak, amelyek elütöttek a környezőktől: *alii diversas hoc animo serunt, ut materiae differentia argumento sit*,³¹ esetleg más területről hozták őket: *in locis campestribus rariores terminos construximus, et maxime arborum peregrinorum plantavimus*,³² . . . *adferunter ex peregrinis regionibus et seruntur* . . .³³

Az így felhasznált fák között megtaláljuk a *cyprus*-t és a *pinus*-t is: *alicubi enim pinos invenimus, alicubi cypressos, alicubi fraxinos aut ulmos aut populos* . . .;³⁴ illetőleg: . . . *quidam curant in extremis finibus fundorum suorum ponere per circuitum aliquod genus arborum, ut quidam pinos aut fraxinos, alii ulmos, alii cypressos* . . .³⁵

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy a tárgyalt sorban szereplő ciprusfa csemete («*teneram cypressum*») elültetésre szánt *arbor finalis* rendeltetésű volt, s a sor *Silvanus* birtokjelölő, ill. földtulajdont védő szerepére kívánt utalni.

Különben az *agrimensor* hagyomány és a *Georgica* között más e tárgykörbe vágó érintkezést is találunk. Ilyen pl. az, hogy az eredetileg közösen birtokolt földek felosztását, megjelölését egyaránt Iuppiterrel, Iuppiter uralmának kezdetével hozzák kapcsolatba: *cum autem Iuppiter terram Aetruviae sibi vindicavit, constituit iussitque metiri campos signarique agros. sciens hominum avaritiam vel terrenum cupidinem, terminis omnia scita esse voluit*.³⁶ Illetőleg Vergiliusnál (*Georg.* I 125—7):

*Ante Iovem nulli subigebant arva coloni;
ne signare quidem aut partiri limite campum
fas erat; in medium quaerebant . . .*

³¹ Uo. P 33^r (*Thulin* 107. p.).

³² Gromat. vet. I 350 p. (Ex libris Magonis et Vegoiae auctorum) G 153.

³³ Siculus Flaccus, i. m. B 150 (*Thulin* p. 111).

³⁴ Uo. B 33^r (*Thulin* p. 107).

³⁵ Hyginus, *De genere controversiarum* B 143 (G.). In: *Fhulin*, i. m. 94. p. — A fentiekhez l. még *AntTan* 19 (1972) 177. l. 14. j. ill. 24 (1977) 158. l. 3. j.

³⁶ Gromat. vet. I 350 p. Idem Vegoiae Arrunti Velytmno. G 153—4.

ADAMIK TAMÁS

DIDO ALAKJÁNAK FUNKCIÓJA AZ AENEISBEN

Le nez de Cléopâtre:
s'il eût été plus court,
toute la face de la terre aurait changé.
(Pascal)

Több kutatónak feltűnt már, hogy Dido alakja és a karthágói jelenet mennyire nagy helyet foglal el az eposzban: majdnem az egész mű egyharmadát. Mi indokolja ennek az «epizódnak» ilyen részletes és gondos kidolgozását? J.-P. Brisson szerint¹ nem az, hogy Vergilius Naeviusot követte, hiszen Naevius számára a pun háború friss élményanyag volt, s feldolgozása aktuális politikai jelentőséggel bírt. Az Aeneis keletkezése idején e háborúk már különösebb aktualitást nem rejtettek magukban; így érthető, hogy a karthágói jelent után Vergilius csak futólag említi őket. A részletes leírás csak azzal magyarázható — mondja Brisson —, hogy Karthágó kérdése aktuális volt Vergilius korában. Ezt az aktualitást Brisson «új» Karthágó megalapításában látja, melyet Octavianus 29-ben rendelt el. A miért? kérdését teszi fel K. McLeish² is, s arra a következtetésre jut, hogy a) Dido nem lehet egyszerűen egy arisztotelési típusú tragédia hősnője, b) arról sem lehet szó, hogy Vergilius, úgy, mint Pygmalion, beleszeretett hősnőjébe, s ezért szentel neki oly nagy teret, c) de e nagy epizódot nem tekinthetjük a költő kompozíciós hibájának sem. McLeish szerint egyetlen megoldás lehetséges: Dido funkciója az, hogy Aeneas *pietasát* és *virtusát* kiemelje. Véleményem szerint sem Brisson, sem McLeish megoldási kísérlete nem válaszolja meg kielégítően a Dido-jelenet funkciójának a kérdését. Az egyik túlságosan konkrét, a másik túlságosan általános magyarázatot ad, olyat, melyet nem tekinthetünk elfogadható «irodalmi» magyarázatnak. Fejtegetéseikből úgy tűnik, mintha mentegetni kellene Vergiliust az Aeneis kompozíciójába becsúszott aránytalanságok miatt. Valójában szó sincs erről: az Aeneis kompozíciója tökéletes: az egyes részek sem többet, sem kevesebbet nem tartalmaznak annál, mint amit a monumentalításra és az arányra épülő Augustus-kori esztétika ideálisnak tartott. Az alábbiakban ezt a tételtemet szeretném megindokolni és igazolni.

1. A 12 énekből álló Aeneis három egymástól jól elkülönülő részre oszlik: a) 1—4.; b) 5—8.; c) 9—12. ének. E részeket olyan események zárják le, melyek egyrészt határkövet jelentenek az Aeneis cselekményének bonyolításában, másrészt Róma jövő történelmében is: a 4. énekből Dido halála, a 8.-ban Aeneas pajzsa az actiumi győzelem képével, a 12.-ben pedig Turnus halála. Ha e részeket központi figurákhoz akarjuk kötni, akkor az első részt Aeneas és Dido, a másodikat Aeneas és Róma, a harmadikat Aeneas és Turnus alakjához kapcsolhatjuk. Ezen természetesen nem azt értjük, hogy e részekben

¹ J.-P. Brisson: Carthage et le *fatum*. Réflexion sur un thème de l'Énéide. In: Hommages à Marcel Renard. Bruxelles 1969, 162—173.

² K. McLeish: Dido, Aeneas, and the concept of *pietas*. G & R. 19 (1972) 127—135.

csak ezek az alakok szerepelnek, hanem azt, hogy ők játszanak centrális szerepet az egyes részekben lezajló események szervezésében; azt is mondhatnánk, hogy lehetővé teszik és indokolják az egyes részek cselekményének bonyolítását, úgy azonban, hogy e részek viszonylagos önállóságuk mellett a nagy egésznek is szerves részét alkotják, olyanformán, hogy amikor a 12. ének utolsó szava is elhangzik, akkor kapják meg végső értelmüket az előző részek is.

E struktúra lényegét a legjobban talán annak a három kólontól álló periódusnak a felépítésével tudnánk szemléltetni, melyet a *Rhetorica ad Herennium* szerzője a *commodissima et absolutissima* jelzővel illet, és a következő példával világít meg: «*Et inimico proderas et amicum laedebas et tibi non consulebas.*»³ A kólontyűkeket erős homoioteleutonok emelik ki. Az egyes tagmondatok önállóak ugyan, de teljes jelentésüket, mivel ellentét feszül közöttük, csak akkor kapják meg, amikor az utolsó kólont is befejeződik. A kólont azonos hosszúságúnak tűnnek (8–7–8 szótagból állnak), tehát izokólont alkotnak, s gondolatilag és ritmikailag egyaránt lezárulnak.

Az *Aeneis* három része is nagyjából egyenlő hosszúságú: mindegyik négy-négy énekből áll, s e részekben önmagukban is, de egymás között is ellentétek feszülnek. Az első és harmadik részben az egyéni vágy és szenvedély ütközik a fatum elrendelésével, a másodikban *Aeneas* bizonytalan jövőképe a jóslatok és előre utaló jelek biztos jövőképevel. De az ellentétektől feszülő részek egymással is ellentétben állnak. Az *Aeneas* eszmeiségét meghatározó és Róma jövődjének nagyságát hirdető középső résszel szemben áll egyrészt a *Dido* eszmeiségét kibontó első rész, másrészt a *Turnus* féktelenségét exponáló harmadik rész. Ugyanakkor az első és a harmadik rész között is érezhető az ellentét: az elsőben az elmúlt idők harcai kerülnek elő műalkotáson ábrázolva, illetve elbeszélés formájában, a harmadikban a jelen harcai konkrét valóságukban. Az elsőben a nő varázsa próbálja megakadályozni a főhőst hivatással teljesítésében, a harmadikban a férfi harci ereje. A középponti második rész egyfelől véglegesen lezárja az első részt (hiszen a 6. éneken jelenik meg utoljára *Dido* alakja), másfelől kellő teret enged saját témájának, Róma jövődjének és különféle kultuszainak, továbbá előkészíti a harmadik rész harcait és a végső összecsapást. Az *Aeneis* struktúráját tehát tökéletes

³ *Ex duobus membris suis haec exornatio potest constare; sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: «Et inimico proderas et amicum laedebas et tibi non consulebas» (IV 26). Ez a három részből álló struktúra lényegében a legegyszerűbb és a legtermészetesebb: nem túlságosan kevés, de nem is túlságosan sok; éppen annyi, amennyi kell. Ezt fejezi ki a *Rhetorica ad Herennium*nak az a kitétele is, mely szerint a felsorolás ne álljon háromnál több tagból: *Enumerationem utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero esse non oportet: nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus* (I 17). De ugyanez az oka annak is, hogy a szónoki beszéd struktúrája úgy, ahogy azt a hagyomány szerint *Korax* megalkotta, három részből állt: bevezetésből, tárgyalásból és befejezésből. Természetesen ez az egyszerű felépítés bonyolult formában is megjelenhet, mint az *Aeneis*ben, vagy *Horatius Ars poetica*jában (I. erről: M. Л. Гаспаров: *Композиция «Поэтики» Горация. Очерки истории римской литературной критики.* Москва 1963, 97–151.), vagy *Ovidius Metamorphosés*ében (I. *Szilágyi J. Gy.*: Az «Átváltozások» költője. *Publius Ovidius Naso: Átváltozások.* Budapest, Magyar Helikon 1975, 474–475.). Hangsúlyozni szeretném, hogy az *Aeneis*nek ez a hármas tagolása nem zár ki egyéb szerkezeti felosztásokat, például a két részre való osztást, vö. *R. Heinze: Virgils epische Technik.* Leipzig und Berlin 1908², 455; *The Aeneid of Virgil.* Edited with Introduction and Notes by *R. D. Williams.* Glasgow 1972, XX.*

harmónia, arányosság és kiegyensúlyozottság jellemzi; e kiegyensúlyozottságot pedig az ellentétek egysége biztosítja, azaz a főalakok egy ideig egyenlő erőkként küzdenek egymással.

2. Ha az Aeneis felépítéséről vázolt fenti kép igaz, akkor Dido alakja ugyanolyan fontos, mint Turnusé, és ugyanolyan «nagy», mint Aeneasé, hiszen annak lényegében ellenfele, s ha méltó ellenfele, akkor nagyságban hozzá hasonlónak kell lennie. Valóban, Vergilius több dologban is azonosnak mutatja Didót és Aeneas-t.

Didónak menekülnie kell szülőföldjéről úgy, mint Aeneasnak. Dido is házas volt, de férjét megölték, s megölt férjének árnya közli vele, hogy meneküljön, ugyanúgy, mint Creusa Aeneasszal. Dido népével együtt menekül, és új várost alapít (I 340–370). Szorgos tevékenységét, a városépítésben való előrehaladását Aeneas is csodálja, s azt kívánja, hogy bárcsak itt tartana már ő is (I 496–504). Dido királynő a legszebb a halandó hölgyek között :

*regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
incessit magna iuvenum stipante caterva* (I 496–97).

A IV. énekben Vergilius ugyanezt mondja Aeneasról :

*ipse ante alios pulcherrimus omnis
infert se socium Aeneas atque agmina iungit* (141–142).

Dido kegyes és megértő a sorsüldözött trójaiakkal szemben (I 566–574); Aeneas értékeli ezt, s örökre hálás akar maradni jótetteiért (I 600–610). Dido szerelmes lesz Aeneasba (I 715), de Aeneas is Didóba, legalábbis arra következtethetünk abból a tényből, hogy jól érzi magát Karthágóban, egészen elfeledkezik hivatásáról, s mikor Mercurius távozásra szólítja fel, bevallja Didónak, hogy nem önként távozik: *Italiam non sponte sequor* (IV 361). Távoztában is sóhajtozik a szerelem súlya alatt :

*multa gemens magnoque animum labefactus amore
iussa tamen divum exsequitur classemque revisit* (IV 395–96).

Amikor tehát szerelmük beteljesül, mindketten akarják, s ez szinte szükség-szerű, mert a legszebb találkozott a legszebbel, a legnagyobb nő a legnagyobb férfival (IV 165–168).

Turnus is hasonló Aeneashoz: valamennyi vitéz között a legvitézebb (VII 55–56); neki adnák Laviniát, de a jóslatok mást javasolnak, egy idegent (VII 370–71). Amikor tehát Turnus Aeneasszal harcol, a menyasszonyáért és hazájáért küzd; a legderekabb a legderekabbal. A költő mindkettőt bemutatja külön-külön harc közben, s harci dühöngésükből nyilvánvaló: ők ketten a legnagyobb harcoshok ebben a háborúban (X 366 skk.; illetve 510 skk.).

3. Ha ugyanolyan kiemelkedő alak Dido és Turnus, mint Aeneas, miért kell mégis elbukniuk? Nyilvánvalóan azért, mert bizonyos vonatkozásban mégsem olyanok, mint Aeneas.

Aeneas a sztoikus bölcs állhatatosságával követi az isteni akaratot. Erre a sztoikus hősre sztoikus istenek vigyáznak, «folyton éreztetik vele, hogy nem áll egyedül a világban, hanem az istenség része».⁴ Ennek ellenére nem

⁴ R. D. Williams: I. m. XXV.

könnyű Aeneas útja: egyéni vágyai olykor összeütköznek a *fatummal*. W. S. Anderson szellemes megállapítása szerint Aeneas többször is szeretne elmenekülni hivatása elől, szeretne elfeledkezni Róma jövődő sorsáról, azonban az epikureista kísértés csak rövid ideig tart, a hős mindig erőt vesz magán és követi hivatását.⁵ Vagy ahogy B. Otis fogalmaz: Aeneas nemcsak a külső *furor*, hanem a belső, az önmagában rejtőző *furor* ellen is képes küzdeni, s így emelkedik föl annak az Augustus-kori római eszményi hősnek magasságára, aki szent heroizmussal teljesíti kötelességét.⁶

Korántsem így viszonyul a *fatumhoz* a szerelmes Dido. Amikor megtudja, hogy Aeneas népével együtt távozásra készül, kérdőre vonja a hőst. Aeneas bevallja neki, hogy el kell mennie, mert ezt kívánja tőle a *fatum*, Apollón, sőt Iuppiter is:

*Sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo,
Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
hic amor, haec patria est* (IV 345–347).

Dido haragra gerjedve, gúnyosan megismétli Aeneas szavait: Egyszer Apollónnal jön elő, máskor Iuppiter követével, mintha az lenne a nyugodt istenek gondja, hogy az ilyesmivel törődjenek:

*Scilicet is superis labor est, ea cura quietos
sollicitat* (IV 379–380).

Serviustól kezdve valamennyi kommentár megjegyzi, hogy e mondat az epikurosi teológiának az istenek háborítatlan nyugalmáról szóló alaptételét fogalmazza meg, mi szerint az isteneket semmiféle külső hatás nem érheti,⁷ de ők sem hathatnak más világokra, így az emberekére sem, ezért lehet őket nyugodtagnak (*quietus*) nevezni; egyébként Lucretius is e jelzővel nevezi meg az isteneket.⁸

Mi a funkciója ennek a Dido⁹ ajkára adott epikureista kijelentésnek? Cartault és Buscaroli szerint e hely Vergilius filozófiai elekticizmusát bizonyítja. A. Schmitz¹⁰ úgy véli: Dido nem hisz Aeneasnak; istenekre vonatkozó szavait ügyes kifogásnak tekinti, mellyel az el akarja kendőzni távozásának igazi okát. E. Paratore¹¹ megjegyzi kommentárjában, hogy Dido kétségbeesésében, csak futólag, véletlenül mondja ki ezt az epikureista tételt, valójában ez a kijelentés nem tükrözi életfelfogását. G. Stégen¹² feltételezi, hogy Didót felháborítja az istenek hálátlansága, akik jóságáért azzal fizetnek, hogy máshová rendelik Aeneast. Közelebb kerül az igazsághoz Williams, aki így értelmezi Dido szavait: «Dido nem tudja elhinni, hogy valaki képes legyen

⁵ W. S. Anderson: *The art of the Aeneid*. New Jersey 1969, 35.

⁶ B. Otis: *Virgil. A study in civilized poetry*. Oxford 1966, 219.

⁷ Lucr. II 645–51; V 83. A többi párhuzamot l. C. Buscaroli: *Il libro di Didone*. Milano—Genova—Roma—Napoli 1932, 262–263.

⁸ *sed quia tute tibi placida cum pace quietos
constitues magnos irarum volvere fluctus* (VI 73–74).

⁹ C. Buscaroli: l. m. 262–263.

¹⁰ A. Schmitz: *Infelix Dido*. Éditions J. Duculot, S. A. 1960, 143.

¹¹ Virgilio: *Eneide a cura di Ettore Paratore*. Libro quarto. Roma 1948, 80–81.

¹² G. Stégen: *La plan du IVe Livre de l'Énéide*. Namur 1970, 139–141.

feláldozni személyes boldogságát olyan feladatokért, amelyeket állítólag az istenek bízta rá. Két hit csap itt össze: az emberközpontú világba vetett hit az isten irányította világ hitével.»¹³ Ez utóbbi magatartás — mondja Williams egy másik, e hellyel foglalkozó tanulmányában — Aeneasé, s Dido nem képes azt elfogadni.¹⁴ Filozófiai alapállás tekintetében tehát éles különbség van Aeneas és Dido között: az előbbi az isteni gondviselést valló sztoicizmus,¹⁵ az utóbbi az egyéni vágyakat és boldogságot hangsúlyozó epikureizmus talaján áll. Didóban a vágyak elnyomják a hivatást. Ösztönei után megy, mint az állatok, a szenvedélytől esztét veszti (IV 300—330).¹⁶

Ugyanez a szertelen indulat keríti hatalmába Turnust is, harag és szerelem formájában (*ira et furor*; VII 460—466). Sértett büszkesége és Lavinia iránti szerelme megfosztja őt a gondolkodás képességétől. Féktelen harci kedvét és dühét az oroszlán vadságával és a bika fékevesztett haragjával szemlélteti a költő.¹⁷ Ezzel szemben Aeneas minden helyzetben gondolkodik, mielőtt döntene és cselekedne, a szerelem veszélyei közepette ugyanúgy (IV 393—400), mint a harcban: minden lehetőséget végiggondol, s a legjobb mellett dönt:

*Talia per Latium. Quae Laomedontius heros
cuncta videns magno curarum fluctuat aestu,
atque animum nunc huc celerem nunc dividit illuc
in partisque rapit varius perque omnia versat* (VIII 18—21).

Turnus és Aeneas konfliktusát röviden az ész és az ösztön konfliktusának is nevezhetjük.

4. Vergilius cselekménybonyolító technikájának szembetűnő vonása az, hogy a hőskor eseményeinek leírásakor folyton utal a jelenre, azaz Augustus Rómájára, különféle jóslatok és utalások formájában.¹⁸ Róma jelene és múltja között dialektikus ívek feszülnek: a múlt segíti megérteni a jelent, a jelen a múltat. Amikor a régmúlt történéseiről beszél, mindig a jelenen tartja a szemét: velük magyarázza, indokolja korának eseményeit. Nemcsak azoknak a kultuszoknak fenséges eredetét ismerteti, amelyeket Augustus megújított, hanem annak az ideológiának életképességét is szemlélteti, melyre Augustus

¹³ R. D. Williams: I. m. I 367.

¹⁴ R. D. Williams: Didos Reply to Aeneas (Aen. 4, 362—387). Vergiliana. Publiées par H. Bardon et R. Verdrière. Leiden 1971, 426—427.

¹⁵ Vergilius «filozófiájával» kapcsolatban l. T. J. Haarhoff: Vergil the Universal. Oxford 1949, 72—75; G. Castelli: Echi lucreziani nelle Ecloghe Virgiliane. RSC 14 (1966) 313—342; P. Boyancé: La religion de Virgile. Paris 1963; T. Frank: Vergil, a Biography. Oxford 1922, 109; 182 skk.; J.-P. Brisson: Virgile, son temps et le nôtre. Paris 1966, 201. skk.; V. D. Agostino: Verso il «nuovo Virgilio». Vergiliana publiées par H. Bardon et R. Verdrière. Leiden 1971, 126—127; M. F. S. Knight: Roman Vergil. Penguin Books 1966, 394; A. Michel: A propos de la tradition doxographique: épicurisme et platonisme chez Virgile. Festschrift zum 60. Geburtstag von K. Büchner. Wiesbaden, 1970, 197—205.

¹⁶ Vö. R. A. Hornsby: Patterns of action in the Aeneid. Iowa City 1970, 89—100.

¹⁷ L. e hasonlatok interpretációját: R. A. Hornsby: I. m. 119. skk.

¹⁸ E kérdésről részletesen l.: Trencsényi-Waldapfel I.: P. Vergilius: Aeneis. Eposz. Budapest 1962, I—XXXIX; K. Quinn: Virgil's Aeneid. A critical Description. London 1968, 50—51; 293. Quinn hangsúlyozza az Aeneis alkalmi jellegét, azaz az actiumi csatához mint alkalomhoz való kötődöttségét: Actium annak a hosszú történelmi folyamatnak a csúcs- és végpontja, mely Aeneas Trójából való menekülésével kezdődik.

kül- és belpolitikáját alapozta.¹⁹ Ezen alapállásból joggal lehet következtetni arra, hogy az eposz központi alakjainak is lehet köze Augustus korának központi alakjaihoz, azaz Aeneas, Dido és Turnus — a szabad asszociációk természete szerint — némely korabeli olvasóban fölidézhetette Augustus, Kleopátra és Antonius alakját. Lényegében itt arról az irodalomelméleti kérdéstről van szó, hogy szabad-e egy irodalmi alkotás szereplőit allegorikusan, szimbolikusan értelmezni. Az elméleti kutatások jelenlegi állása szerint szép-irodalmi alkotások esetében nemcsak meg van engedve a szimbolikus értelmezés, hanem olykor szükségszerű is. A szépirodalmi alkotás ugyanis nem történeti mű, melynek alakjai a megtörtént események által már determinálva vannak, hanem potenciálisan nyitva áll a legkülönbözőbb értelmezések számára.²⁰ Az antik irodalomtudomány számára sem volt idegen az allegorikus értelmezés, sőt elterjedtebb volt, mint napjainkban.²¹ Abban a kérdésben tehát, hogy szabad-e az Aeneis főbb szereplőit szimbolikusan értelmezni, határozottan J. Perret mellé állok, aki tudtommal elsőként tett kísérletet arra, hogy az eposz alakjait szimbolikusan értelmezze. Ha ugyanis Aeneas lehet Augustus előképe — érdekes módon ezt sokan elfogadják —, akkor Dido is lehet Kleopátráé, sőt ugyanilyen logikával bizonyos vonatkozásban Turnus is emlékeztethet Antoniusra. A szimbolikus értelmezés lehetővé teszi egy eseménynek vagy személynek több viszonyban való megjelenését — mondja J. Perret;²² például Dido a jelentések egyik síkján tragikus királynő, aki szerelmes Aeneasba, a másik síkon a pun háborúk előképe, a harmadikon Kleopátrának, a Kelet csábításának szimbóluma.

Meg kell azonban jegyezni, hogy több kitűnő Vergilius-kutató tagadja ezen szimbolikus-allegorikus értelmezés lehetőségét. K. Büchner²³ szerint ez az azonosítás kisebbiténé Dido méltóságát. V. Pöschl²⁴ úgy véli: a karthágói jelenet azt a veszélyt szimbolizálja, ami keleti környezetben a puritán római jellemet veszélyezteti. G. Binder²⁵ pedig kifejti: azon a tényen kívül, hogy Dido vissza akarta tartani Aeneast, Kleopátra pedig Antoniust, semmi hasonlóság sincs a két királynő között. Ezek az ellenvetések azonban nem annyira súlyosak, hogy útját állhatnák a fenti szimbolikus értelmezésnek. Binder kifogása igen könnyen cáfolható, mégpedig elvi alapon: két esemény vagy személy allegorikus közelítésének egyáltalán nem feltétele az, hogy ezek min-

¹⁹ Hahn I. joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy Vergilius az Aeneisben «nem annyira egy nagy költő egyéni szemléletét és értékelését fejezi ki, mint inkább a *princeps*-nek a római múlttól, saját jelenéről és ebben önnön személyéről vallott nézeteit; vagy pontosabban fogalmazva: azt, amit a princeps szándékai szerint minderről a római közvéleménynek hinnie és vallania kellett». Augustusi költészet és augustusi aranykor. In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth*. Budapest 1978, 162–163. Hasonló nézetet képvisel még D. Thompson: *Allegory and typology in the Aeneid*. *Arethusa* 3 (1970) 147–153.

²⁰ Umberto Eco: *A nyitott mű*. Budapest 1976, 14 skk.

²¹ G. Ripanti: *L'allegoria o l'intellectus figuratus*. REAug. 18 (1972) 219–232.

²² S. Perret: *Virgile, l'homme et l'oeuvre*. Paris 1952, 106 skk.; vö. R. D. Williams: CR 4 (1954) 35. A szimbolikus értelmezés mellett száll síkra K. Quinn is: Dido és Aeneas viszonya elsősorban Kleopátra és Augustus viszonyát juttatja eszünkbe, de ez nem zárja ki a Kleopátra–Caesar, a Kleopátra–Antonius viszonyítást sem; i. m. 55.

²³ K. Büchner: *P. Vergilius Maro*. RE II 8, 2 (1958) 1369.

²⁴ V. Pöschl: *Die Dichtkunst Virgils*. Wien 1964, 96–97. Anm. 1.

²⁵ G. Binder: *Aeneas und Augustus*. Interpretation zum 8. Buch der Aeneis. Meisenheim am Glan 1971, 238.

den vagy sok vonatkozásban hasonlóak legyenek; ehhez elég egyetlen lényeges vonás is, s hogy ez fennáll Dido és Kleopátra között, maga Binder is elismeri. Pöschl álláspontjának gyengéje abban van, hogy nem következetes: a karthágói jelenet egészének szimbolikus értelmezését megengedhetőnek tartja, de az egész jelenetet éltető és uraló főalaknak, Didónak szimbolikus értelmezését elutasítja. Büchner ellenvetésére, miszerint a Kleopátrával való szimbolikus azonosítás csökkentené Dido méltóságát, már nem lehet egy mondattal megfelelni.

Hasonlítás esetében világos az alapképlet: ha a hasonlítottnál nagyobb a hasonló, akkor a hasonlítás nagyít, ha kisebb, akkor kicsinyít. Büchner véleménye szerint tehát Kleopátra mint nő is és mint uralkodó is messze Dido mögött marad, következésképpen az a veszély is, mellyel Kleopátra fenyegette Octavianust és a római birodalmat, kisebb annál a veszélynél, melyet Dido személye jelentett Aeneas számára. Ahhoz, hogy Büchner állítását cáfolhassam, a következők valószínűségét kell kimutatnom: a) Kleopátra mint nő és mint uralkodó komoly veszélyt jelentett a római birodalom és Octavianus számára; b) Háborúja a római birodalom ellen allegorikusan kapcsolatba hozható a Dido átkában megfogalmazott örökös ellenségeskedéssel; c) E kapcsolatba hozatalnak maga Vergilius teremt meg az előfeltételét azáltal, hogy a két fél döntő összecsapását, az actiumi csatát, exponált helyen, Aeneas pajzsán, részletesen, az akkori idők propagandájának megfelelően ábrázolja.

Ad a) Ahogy Dido bűbajos mesterkedéseivel késleltette Róma megalapítását, úgy késleltette Kleopátra ugyancsak a szerelem hatalmával a birodalom békéjét. Ártó tevékenysége még Caesar idejében kezdődött: úgy eltérítette a csásos királynő a győztes hadvezért vezéri teendőitől, hogy katonáinak kellett figyelmeztetniük kötelességeire.²⁶ Említésre méltó párhuzam, hogy Dido udvarában Aeneast is figyelmeztetni kellett hivatásának elhanyagolásáért.²⁷ Még nagyobb veszélybe, sőt a pusztulásba sodort Kleopátra szerelme egy másik nagy rómat, Antoniust. Kleopátra szerelme vette őt rá a legnagyobb becstelenségre, a hazaárulásra.²⁸ Pseudoacro szerint ugyanilyen veszéllyel próbálta megkörnyékezni Octavianust is, de ő nem esett kísértésbe: *Augustum deinde temptasse, sed eum eius vitasse complexus.*²⁹

Hogy a korabeli napi politikában sorsdöntőnek tekintette a közhangulat az egyiptomi eseményeket, hogy egy ideig bizonytalan volt, Octavianus lesz-e a világbirodalom ura vagy a Kleopátrával szövetséget kötött Antonius, azt kellőképpen megvilágítja annak a kézművesnek az esete, aki az actiumi csata előtt az egyik hollójával ezt taníttatta be: «Ave Caesar victor imperator!», a másik-

²⁶ Suet. Caes. 52: *sed maxime Cleopatram, cum qua et convivia in primam lucem saepe protraxit et eadem nave thalamo paene Aethiopia tenuis Aegyptum penetravit, nisi exercitus sequi recusasset...*

²⁷ V. Pöschl: Dido und Aeneas. Festschrift K. Vretska. Heidelberg 1970, 164. Ide kívánczik B. Révész Mária az a megállapítása is, hogy Aeneas mint «demokratikus princeps» mindig együtt van társaival; értük aggódik, velük egyetértésben dönt és cselekszik. Dido udvarában azonban a társak háttérbe szorulnak, vö. Le prince «démocratique» de l'Énéide. Annales Univ. Scient. Budap. Sectio Classica 4 (1976) 36.

²⁸ Plut. Ant. 25; I. még. Suet. Aug. 17: *M. Antonii societatem semper dubiam et incertam reconciliationibusque variis male foelitam abruptim tandem, et quo magis degenerasse eum a civili more approbaret, testamentum, quod is Romae etiam de Cleopatra liberis inter heredes nuncupatis reliquerat, aperiendum recitandumque pro contione curavit.*

²⁹ Ad carn. I 37, 13: *sospes navis ab ignibus: aut per allegoriam ostendit Cleopatram primum corporis sui inlecebris Caesarem cepisse, secundum Antonium, Augustum deinde temptasse, sed eum eius vitasse complexus.*

kal: «Ave Victor imperator Antoni».³⁰ De a felsőbb körökben is komoly veszélynek tekintették az egyiptomi háborút és félték az egyiptomi nőtől. Propertius az actiumi csata után így festi korábbi félelmüket:

*Septem urbs alta iugis, toto quae praesidet orbi,
femineas timuit territa Marte minas* (III 11, 57—58).

Ad b) Dido örökös bosszút³¹ esküszik Aeneas és utódai ellen, s ezzel a Róma—Karthágó ellentét kibékíthetetlenségének indokát is megadja:

*Tum vos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
exercete odiis, cinerique haec mittite nostro
munera. Nullus amor populis nec foedera sunt.
Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor
qui face Dardanio ferroque sequare colonos,
nunc, olim, quocumque dabunt se tempore vires.
Litora litoribus contraria, fluctibus undas
imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.* (IV 622—629).

A rajta esett sérelmet majd egyik utódja megbosszulja; itt nyilvánvalóan Hannibál kegyetlen pusztításaira utal. A fenyegető jóslatból azonban úgy tűnik, hogy nemcsak Hannibál lebegtetett a költő szeme előtt. A *quocumque dabunt se tempore vires* kifejezés tágabb érvényű: amikor csak lehetőség lesz a bosszúra, azaz örökké. Kitérít a jövőt, s ezzel azt sejteti, hogy Dido bosszúja a pun háborúk után sem veszít érvényéből. Ezt az értelmezést támogatja a *pugnent ipsique nepotesque* kijelentés, melyhez Servius ezt a számonkúra döntő jelentőségű megjegyzést fűzi: *potest et ad civile bellum referri*, vagyis Servius, egy római kommentátor állítja azt, hogy Dido átkának ezt a részét a polgárháborúra is vonatkoztathatjuk, pontosabban Octavianus háborújára Antonius és Kleopátra ellen. Ezt az időbeli kitérítést térbeli kitérítés követi: már nem Karthágó harcol Róma ellen, hanem part part ellen, tenger tenger ellen: *litora litoribus contraria, fluctibus undas*.

Ad c) Vergilius az actiumi csatában szemben álló feleket úgy ábrázolja, mint két ellentétes világot. Az egyik oldalon Octavianus vezeti a sereget:

*Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
cum patribus populoque, penatibus et magnis dis
stans celsa in puppi* (VIII 678—681).

Augustus úgy vonul a hadba, mint egykor Aeneas: népével, az atyákkal és azokkal a nagy istenekkel együtt, akiket még Aeneas hozott magával az égő

³⁰ Macr. Sat. II 4, 29.

³¹ Mme A.-M. Tupet szerint a IV 504—521. sorban leírt mágiajelenet adja meg az Aeneas és a Róma elleni átkok értelmét, de Dido öngyilkosságát is ez világítja meg: életének elvetése rituális áldozat, s így, bár a fekete mágia barbar eszközeivel — örült-ségében közönséges boszorkány szintjére süllyedve —, mégis megbosszulatlanul is bosszút állt Aeneason és utódain: Didon Magicienne. REL 48 (1970) 229—258. Nem értek egyet A. Setaiolival, aki szerint a mágiajelenet nem épül bele a szövegösszefüggésbe, s ez arra utal, hogy e részt Vergilius még nem tudta végleges formába önteni: A proposito di Aen. IV. 504—521: Studia Florentina Alexandro Ronconi sexagenario oblata. Roma 1970, 393—403.

Trójából. Vele szemben Antonius áll a barbár Kelet effeminált tarka tömegétől körülvéve:

*Hinc ope barbarica variisque Antonius armis, . . .
Aegyptum virisque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx* (VIII 685—8).

Köztük van az *Aegyptia coniunx*, Kleopátra, s e tény arra indítja a költőt, hogy a *nefas* közbeszúrásával utaljon az egész szituáció tragikomikus lehetetlenségére, hiszen egyiptomi és római között semmiféle *amor* és semmiféle *foedus* nem lehetséges.

Az actiumi csatában Vergilius leírása szerint nemcsak emberek küzdenek egymással, hanem istenek is. A barbár Kelet visszataszító istenei szembeállnak az igaz istenekkel:

*omnigenumque deum monstre et latrator Anubis
contra Neptunum et Venerem contraque Minervam
tela tenent* (VIII 698—700).

Amint erre F. Altheim, majd I. Becher rámutat,³² a fenti sorok jelentős politikai aktualitást rejtenek magukban. Augustus és Antonius között a harc vallásos síkon is folyt. Antonius és Kleopatra politikai céljaik érdekében bizonyos istenek kultuszát előtérbe állították.³³ Vergilius velük szembeállítja a római isteneket, Venust, Aeneas anyját, Minervát, Neptunust és Octavianus védőistenét, Apollónt, aki megpendítette nyilát, mitől megrémülve szertefutott a Kelet csúfos isteneivel együtt. Kleopátra számára sem maradt más, csak a szégyenletes futás és az öngyilkosság; elérte Dido végzete:

*Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
desuper; omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei.
Ipsa videbatur ventis regina vocatis
vela dare et laxos iam iamque immittere funis* (VIII 704—708).

E leírásban híven tükröződik az a propaganda, mely nyilvánvalóan Augustus szándékának megfelelően egyrészt az actiumi csata jelentőségét emeli ki, másrészt Antonius és Kleopátra gyávaságát, isteneiknek tehetetlenségét szemlélteti. J. Lindsay,³⁴ majd M. Grant³⁵ az ide vonatkozó antik forrásanyag — elsősorban Cassius Dido — elemzése során kimutatja, hogy a római propaganda háromféle híresztelést terjesztett az actiumi csatával kapcsolatban: a) Kleopátra rútol becsapta Antonius, amikor engedélye és jóváhagyása nélkül elmenekült, hogy megmentse életét; b) Antonius becsutellenül cserben hagyta csapatait és a bűnös királynő után futott, aki megbabonázta őt; c) az actiumi csata olyan sorsdöntő volt, hogy egyetlen nap alatt eldöntötte

³² F. Altheim: Römische Religionsgeschichte. Baden-Baden 1953, II. 208. skk.; I. Becher: Oktavianus Kampf gegen Antonius und seine Stellung zu den ägyptischen Göttern. Altertum 11 (1965) 40—47.

³³ Kleopatra terveiről I. Kákosy L.: Augustus és Egyiptom. Ant. Tan. 14 (1967) 307—315. Az egyiptomi kérdésnek az i. e. 1. sz. 20-as éveiben való aktualitásáról I. Borzsák I.: «Exegi monumentum aere perennius». Ant. Tan. 11 (1964) 57—73; Maróti E.: Aere perennius. Ant. Tan. 14 (1967) 305.

³⁴ J. Lindsay: Cleopatra. London 1971, 393. skk.

³⁵ M. Grant: Cleopatra. London 1972, 203—228.

a Kelet és Nyugat fölötti uralom kérdését. Valóságban az actiumi csata már jóval a csata napja előtt eldőlt. Agrippa ügyes manővereivel Antonius flottáját tökéletes blokádnak alá vette, s elvágta az Egyiptomból jövő utánpótlás vonalát. Antonius Kleopátra tanácsára a blokádkitörés mellett döntött. Ezt három szakaszban kívánták végrehajtani. Először közös megegyezés alapján Kleopátrának kellett kitörnie, majd következett Antonius, és végül a harmadik szakaszban a flotta harmadik része. Közben azonban oly hevessé vált a harc, és az ellenséges hajók úgy egybekeveredtek, hogy a kitörésnek csak az első két fázisát tudták végrehajtani. Mivel pedig egy blokádkitörés megghiúsítása nem lett volna eléggé nagyszerű haditett, sorsdöntő nagy csatának tüntették fel az actiumi ütközetet, melynek hőse és győztese Apollón és Octavianus lett.³⁶ A fentiekből — úgy vélem — joggal következtethet arra, hogy K. Büchnernek az a kijelentése, hogy Didonak Kleopátrához való hasonlítása Dido leki-csinylését vonná maga után, nem állja meg a helyét. Dido és Kleopátra — ha egymásra vonatkoztatjuk őket — felemelik, fénnel árasztják el egymást: amennyit nyer Kleopátra Dido szánanandó szép szerelméből, legalább annyit nyer Dido Kleopátra uralkodói nagyságából. S nem hinném, hogy ez az értelmezés ellentétben állna a költő szándékával, aki — ha hihetünk neki — szerte és szánta eposzának tragikus hőseit:

non signara mali miseris succurrere disco (I 630).

5. Összegezeképpen megállapíthatjuk, hogy nem helyes Dido-epizódról beszélni, mert e fogalmazással azt sugallhatjuk, hogy Dido csak mellékszereplő. Valójában Dido az eposz három főszereplőjének egyike, olyan személyiség, akinek nagysága és jelentősége csak a másik két főalak — Aeneas és Turnus — viszonylatában ragadható meg. Ennek szem előtt tartásával természetesen kell tekintenünk, hogy a Dido-történet az eposz összeterjedelmének egyharmadát élteti, és a másik két rész mondanivalóját is árnyalja ugyanúgy, ahogy e részek is árnyalják a Didóról szóló részt. Következésképpen az Aeneas kompozíciója egy három részből álló arányos és kiegyensúlyozott egésznek alkot. Vergilius az eposz főalakjainak monumentalitását azáltal is felnagyítja és színesíti, hogy sajátos vonásaiknak művészi formálásával utat nyit az allegorikus értelmezés számára, s ezzel mitikus hőseit a korabeli jelen nagy személyiségeihez kapcsolja (Aeneas—Augustus, Dido—Kleopátra, Turnus—Antonius), s így megteremti számunkra azt a lehetőséget, hogy az eposzt olvasva jobban megértsük korának tragédiáktól terhes eseményeit, illetve ezen eseményeken tűnődve jobban átérezzük művének üzenetét: Az önző és féktelen-szenvedély magában hordozza a pusztulást, a bizakodó hivatástudat és megfontolt közösségiszolgálat, bár nem egyszer lemondást és szenvedést von maga után, értelmet ad a földi életnek, s helyet készít számunkra az Elizium boldog mezőin (VI 719—751).³⁷

³⁶ Horatius is hasonló színben tüntette fel Kleopátrát, l. erről: *J. V. Luce: Cleopatra as Fatale monstrum. CQ 13 (1963) 257*: «I have allowed that *monstrum* is abusive in so far as it reflects the average Romans superstitious horror of Cleopatra, but have argued that in Horace's learned and humane mind the term carried richer and deeper meanings. In particular, I have emphasized the mythical and ethical associations of the word.»

³⁷ Vö. *N. I. Barbu: Valeurs Romaines et idéaux humains dans le livre VI de l'Énéide. Vergiliana. Publiées par H. Bardon et R. Verdière. Leiden 1971, 32.*

EGY NYUGATI TÜRK URALKODÓ MEDAILLONA TOXARISTĀNBÓL

I

A Cabinet des Médailles-ban Párizsban őriznek egy ezüst medaillont, amely valószínűleg Észak-Afganisztánból származik.¹ A medaillon kissé sérült, pereméből 8^h és 11^h között két helyen egy-egy nagyobb darab letört. Jelenleg legnagyobb átmérője 44 mm, súlya 9,38 gr. Előlapja egy uralkodó mellképét mutatja, jobbranző arccal. A mellképet 72 (51 nagy és 21 kis) tagból álló gyöngysor keretezi. A gyöngysoron kívül a peremen arányosan elosztva 5 félhold és csillag helyezkedik el, a legfelső középpütt a mellkép feje felett. A király sajátos koronát visel, amelyet alul gyöngysor ékesít: elől középen két köralakú dísz (drágakő?) fölött félhold, benne pont. Két oldalt szárnyak díszítik a koronát, amelyek tollai keretbe foglalt oválisból (rekeszbe foglalt drágakőből?) indulnak ki. A tollak közül a legfelső felfelé, a többi lefelé fordul. A jobboldali szárny és a félhold között a vésnök ábrázolta a baloldali szárny három tollát is. A korona nyitott, mert a szárny mögött látszik a király haja. A korona ábrázolt jobboldali része hátul derékszögben találkozó pántban végződik, amelyből szarvalakú nyúlvány áll felfelé: talán sematikus mellvéd-ábrázolás (*corona muralis*?) vagy bikaszarv a korona két oldalán. Az uralkodó sem bajuszt, sem szakállt nem visel, haja hátul fonatokban omlik alá, míg egy hurokszerű hajfürt (vagy a koronát díszítő csüngő?) a füle előtt helyezkedik el. Fülében három gömböcskéből álló fülbevalót visel. A király nyakán nyakperec, mellén gyöngyökből álló nyakék látható. Ruhája vállán redőkben omlik alá, mellén két boglár, amelyeket félhold alakú tag köt össze. A király arca előtt és feje mögött stilizált kurzív pehlevi felirat helyezkedik el. Az arc előtt kívülről olvasva 1^h-tól: *yyp MLKⁿ MLKⁿ*, a fej mögött belülről olvasva 10^h-tól: *GDH ^zpwt* betűzhető ki. Az *^zpwt* szó *t*-je felül nyitott (1. kép).

A medaillon hátlapjának ábrázolását fonott keret fogja körül, amelyen kívül a peremen arányosan elosztva hét félhold és csillag helyezkedik el. Az ábrázolás alsó részén középpütt két alacsony oszlop által tartott korlát figyelhető meg, ezen belül két lépcsőfokon elhelyezett, gyöngyökből álló nyakéket viselő, szélesarcú fej látható, amelynek haja lángnyelvekből áll s amelynek közepéből három virágra emlékeztető lábba támaszkodó tűzoltár emelkedik ki. Ennek felső lapjából magas lángnyelvek csapnak ki. Két oldalt egy-egy a fej és a tűzoltár felé forduló alak áll, akik talán sematikusán ábrázolt *corona muralis*-t és alul gyöngyökkel díszített hosszú kaftánt viselnek. A baloldali alak szakállas, bal kezében *ankusa*-t tart a fej felé, jobb kezében pedig egy kissé ívelő, felül

¹ Hálás köszönetemet fejezem ki a Cabinet des Médailles igazgatójának, Mme Nicolet-nak és helyettesének, R. Curieletnek a medaillon közzétételének lehetőségéért. A medaillon leltári száma: 1974. 442 (Coll. Marc Le Berre). Vastagsága 1,5 mm.

kiszélesedő tárgyat, amelyet legvalószínűbben a szent vesszőkötegnek, a *barasman*-nak tarthatunk. A jobboldali alak nem visel szakállat, jobb kezében egy kónikus alakú edényt tart a lángoló hajú fej felé — amely valószínűleg a tűz táplálására szolgáló anyagot (olajat, zsiradékot?) tartalmazhatott. A jobboldalt álló emberalak a bal kezében tartott egyenes, hegyes tárggyal a tűzoltár lángjaihoz nyúl. Így az utóbbi eszközt nyilván *ātrā.čarana*-nak (AirWB. «Feuergerät, zur Instandhaltung des Feuers dienendes Gerät») kell meghatározoznunk. A medaillon közepén át van lyukasztva, ez a lyuk későbbi lehet, mert az uralkodó arcán meggy keresztül és vagy felerősítésre vagy felfűzésre szolgálhatott.

II

A medaillon előlapjának és hátlapjának ábrázolása is sok tekintetben egyedülálló. A király képmása a szakáll és a bajusz hiányával, továbbá hajviseletével, elüt mind a sāsānida, mind a heftalita uralkodók ábrázolásaitól. A sāsānida *šāhānšāh*-oknak sajátos haj- és szakállviseletük volt. E tekintetben kivételt csak a gyermekkirályok jelentenek (pl. III. Ardašir és V. Xusrō), akiket bajusz és szakáll nélkül ábrázoltak. A sāsānida királyok haja általában a fejtetőn gömbalakúra, nyakukon csigafürtökbe volt fésülve.² A heftalita uralkodók bajuszt és magas frizurát viseltek,³ de hátul hajuk rövid volt. A medaillon uralkodójának a korona alól kilátszó haja simán hátra van fésülve és hátul, a koronától lefelé hosszú fonatokba ban befonva. Ez emlékeztet a Bizáncban 558-ban olyan feltűnést keltő avar követek hajfonataira és Ton Yaβyу nyugati türk qayannak és előkelőinek Hiüan-tsang által megfigyelt hajviseletére.⁴

Különleges és mind a sāsānida, mind a heftalita uralkodókéétól eltérő a király koronája is. Bizonyos mértékben emlékeztet a Kābul-šāhok (*nyčky MLK*?) koronájára, a bikafej azonban hiányzik róla. Leginkább a Pendžikent-i VI. épületkomplexus I. helyiségének freskóin ábrázolt két király koronája hasonlít hozzá. A kettő közül az alacsony trónon ülő király koronáját alul gyöngysor díszíti, amely fölött középen két drágakőre támaszkodó félhold, benne pont helyezkedik el. Két oldalt a gyöngysorra ugyanolyan szerkezetű szárnyak támaszkodnak, mint a medaillon képmásának koronáján. A freskón a korona hátsó része nem látható. Ettől eltekintve a korona pontosan egyezik a medaillon ábrázolttal.⁵ A másik, az összecuszkodó (?) trónszéken ülő király koronája valamivel díszesebb, formája és szerkezete hasonló.⁶

A szóbanforgó Pendžikent-i freskók a VII. század közepe és a VIII. század eleje közötti időben készültek.⁷ A rajtuk megörökített királyok tehát semmi esetre sem Dēvāštīčot, Pendžikent utolsó királyát (708—722), hanem annak elődjét vagy elődjeit ábrázolják. A V-8 Mug-i dokumentum szerint

² A sāsānida királyok haj- és szakállviseletéről részletesebben *R. Göbl*: Sasanidische Numismatik. Braunschweig 1968. 13—14.

³ Pl. *R. Göbl*: Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Bd. III. Wiesbaden 1967. Taf. 15, Em. 40—42; Taf. 21, Em. 59, 60 stb.

⁴ Az avarokra Theophanes, Chronographia (*De Boor*). I. Lipsiae 1883. 232₈₋₁₀, a nyugati törkökre *E. Chavannes*: Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. Paris. 194: «...ayant tous les cheveux nattés».

⁵ Живопись древнего Пянджикента. Москва 1954. XXXVIII. t.

⁶ I. m. XXXIX. t.

⁷ М. М. Дьяконов: Роспись Пянджикента и живопись Средней Азии. 121 skk.

Dēvāštīč elődje Ĵigān Ćor Bilgā (*ck'yn cwr bylk'*) volt,⁸ aki 708-ig uralkodhatott. Ĵigān Ćor Bilgā neve alapján ítélve a nyugati türk uralkodócsaládhoz tartozhatott, amelynek uralma alatt a szogd városállamok állottak. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Pendžikent-i királyok nyilvánvalóan a nyugati türk uralkodók koronáját viselték, akiknek vazallusai voltak. Így koronája alapján ítélve a medaillonon ábrázolt királyban is egy nyugati türk uralkodót kell látnunk.

A medaillon ennek a nyugati türk uralkodónak a meghatározásához és azonosításához egész sor támpontot szolgált. A fej mögött találjuk a *GDDH 'pzwł = farr afzūd* «az uralkodói dicsfény megnövekedett» formulát. Ez először II. Xusrō pénzén jelenik meg, éspedig 2. uralkodási évétől azaz 591/592-től kezdődőleg. A medaillonnak tehát ez után az időpont után kellett készülnie. II. Xusrō közvetlen utódainál, II. Kavādnál (Široynál) és III. Ardašīrnél eltűnik a *GDDH 'pzwł* formula, de Bōrāntól kezdve III. Yazdgerdig bezárólag ismét megtalálható. Így tehát használata az 591 és 628 valamint a 630 és 651 évek közt mutatható ki a sāsānida uralkodók pénzverésében.

A medaillon keletkezési idejét az uralkodó *MLK'n MLK' = šāhānšāh* «királyok királya» címe segít szűkebb időhatárok közé szorítani. A *MLK'n MLK'* címet nyilvánvalóan minden sāsānida uralkodó viselte, azonban az éremfeliratokból Pērōz trónraléptével eltűnik. Az 591 utáni időben, amelyre a *GDDH 'pzwł* formula utal, csak II. Xusrō érméin fordul újra elő 23.⁹ és 37. uralkodási éve, azaz 613 és 627 között, éppen olyan elhelyezésben, mint a medaillonon: az are előtt 1^b-től kívülről olvasva *hwslwb MLK'n MLK'*, a fej mögött 11^b-től belülről olvasva *GDDH 'pzwł*. Így a medaillon feliratának előképét csak II. Xusrō 613 és 627 között veretett különleges kibocsátásai között kereshetjük

III

Különleges figyelmet érdemel mind írástörténeti, mind történeti szempontból az uralkodó *MLK'n MLK'* címe. A középperzsa írásos emlékeken a *MLK'* szó többes száma mindig *MLK'n* alakban jelenik meg.¹⁰ A medaillon

⁸ B. A. Лившиц: Согдийские документы с горы Мур. II. Юридические документы и письма. Москва 1962. 45 skk. *Livšic* a név *ck'yn* elemét a török *čigān* szóval vetette egybe, amely címként és személynevek elemeként is előfordul (pl. *Išbara čigān küli čor*). A szogd írásképp azonban világosan palatális hangrendű szót jelöl, így ez a magyarázat nem jöhet szóba. Minthogy a régi törökből hangtani szempontból számításba vehető szavak: *čigān* «kantár», *čikin* «egy kölesfajta», *čekin* «fonál, hímzés» személynévként nem használatosak, kézenfekvő a *ck'yn* írásképet egy *Ĵigān* vagy *Ĵigin* alak átírásának tartani. Minthogy a szogdiban szókezdő /j-/ foném nem volt, csak a /č-/ fonémmal tudták visszaadni. Az idegen szókezdő j-nek č-vel való visszadására a szogdiban ld. pl. *c'r'ynh* VJ 15a, 282 stb < *Jālīn* (*E. Benveniste: Vessantara Jātaka*. Paris 1946.). A *Ĵigān Ćor* név a nyugati türk megfelelője a keleti török *Yegān Ćor* személynévnek. A keleti török *yegān*, *yekān*, *yigān*, *yikān*, *yigin*, nyugati türk *Ĵigān*, *Ĵikin* (kínai átírásban *si-kin*, T'ang-kori alak **dz'i-kiān*) a rokonságnévből fejlődött nevek, címek, méltóságnevek csoportjába tartozik, eredeti jelentése «unokaöcs».

⁹ R. Göbl: Sasanidische Numismatik. Tab. XV *y'cwyst'* «21» olvasatot javasolt, azonban az érmén (Taf. 14, 217) kétségtelenül *sycwyst'* «23» olvasható. Ennek az érmének a feliratában a *sy* jelcsoport világosan megkülönböztethető az 't tartalmazó ligatúráktól (*'y*, *'n*, *'p*).

¹⁰ R. Göbl: i. m. Tab. XV. II. Xusrō pénzeinek feliratát *hwslwb MLK'.n MLK'* alakban közli s a többi sāsānida uralkodó pénzfeliratain is *MLK'.n* alakot olvas, azonban a pénzekben és saját feliratmásolatain is minden esetben *MLK'n* alakot találunk.

feliratának készítője azonban nemcsak stilizálta a kurzív pehlevi betűket, hanem a *MLK*[?] egyszámhoz új *MLK*[?]-ⁿ többszámot is alkotott. Ez a sāsānida uralkodók kancelláriáitól eltérő írnokgyakorlatra utal. A nyugati türk uralkodók már Istāmi qaγan idejében rendelkeztek középperzsa kancelláriával, amelyet azonban később szogddal váltottak fel.¹¹ Így valószínű, hogy a medaillon felirata inkább a sāsānida *kušānšāh*-ok középperzsa kancelláriájának hagyományait folytatja és Bahlban vagy esetleg Qunduzban készült.

Még feltűnőbb magának a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címnek a használata a medaillonon ábrázolt uralkodóval kapcsolatban. Ez teljesen egyedülálló jelenség, mert egyébként a pehlevi írásbeliségben e címet csak a sāsānida uralkodók viselték.¹² Kelet-Írán uralkodóinak pénzverése a Sāsānidák bukása után legfeljebb a *MLK*[?] címet ismeri (pl. *nyčky MLK*[?]) vagy más nyelvi eredetű méltóságnevet használ (pl. *bg hwtyp*). Így semmi esetre sem gondolhatunk arra, hogy a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címet az egykori Heftalita Birodalom valamelyik részfejedelemségének uralkodója viselte volna. Az egykori Heftalita Birodalom területén alakult kisebb királyságok és fejedelemségek először I. Xusrō vazal-lusai lettek, majd az 568/569-ben kezdődő türk—perzsa háború után türk fennhatóság alá kerültek. Erről tanúskodnak Bahrām Öbīn 588/589-ben és Smbat 616/617-ben lejártszódó hadjáratainak eseményei. A Bahlban uralkodó heftalita fejedelem a «Nagy qaγan»-tól, «Észak királyá»-tól kér segítséget, akiben a nyugati türk qaγant kell látnunk.¹³ Nyilvánvaló, hogy a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címet csak a magát a sāsānida *šāhānšāh*-val egyenrangú uralkodónak tartó nyugati türk qaγanra alkalmazhatta a medaillon kibocsátója. Minthogy feliratának mintaképe alapján következtetve a medaillon 613 és 627 között keletkezhetett, a medaillonon ábrázolt királyt az ebben az időszakban uralkodó nyugati türk qaγanok között kell keresnünk. A szóbanforgó időhatárok között két nyugati türk qaγan uralkodott: 611-től 619-ig *Shī-kuei* (*Šig) qaγan és 619-től 630-ig *T'ung Ye-hu* (*Ton Yaβyu) qaγan. A medaillon felirata az uralkodó nevét *yyp MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] = *Jeb* (vagy *Šib*) *šāhānšāh* alakban adja meg. Minthogy a *Jeb* (esetleg *Šib*) alak a *yaβyu* szó nyugati türk megfelelője,¹⁴ a medaillonon ábrázolt uralkodót csak *Ton Yaβyu* qaγannal azonosíthatjuk, akinek neve nyugati türk alakban *Jeb*(*ü*)-nak hangozhatott.

IV

Ton Yaβyu qaγan = *Jeb šāhānšāh* jelentős uralkodója volt a nyugati türköknek. A *T'ang-shu* a következőképpen jellemzi: «*T'ong Che-hou kagan* était brave et avisé. Quand il livrait bataille il remportait aussitôt la victoire ;

¹¹ *J. Harmatta*: Byzantinoturcica. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 148 skk. Néhány évvel később *M. Grignaschi* közzétette I. Xusrō Anōšarvān *Kārnāmag*-jának arab fordításban fennmaradt töredékeit s ezek egyike (X) teljes mértékben megerősítette azt a feltevést, hogy Istāmi qaγan kancelláriájában középperzsa írnok működött. Xusrō a következőket mondja: «Or, j'avais placé parmi les Turcs un des mes scribes, qui se tenait aux troussees du Hāqān et de ses Grands, pour découvrir ses trahisons et son hostilité à mon égard» (JA 254 [1966] 25).

¹² Egyetlen kivétel Öhrmazd *kušānšāh LB' kwš'n MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címe, azonban *Kušānšāh* is a Sāsānida Birodalom keretébe tartozott.

¹³ *Czeplédy Károly*: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. MTA I OK 15 (1960) 114 skk.

¹⁴ *Czeplédy Károly*: Herakleios török szövetségei. MNy 49 (1953) 329.

I. kép. Ĵeb šāhānšāh ezüst medaillona (Cabinet des Médailles. Paris)

ainsi il s'annexa les *T'ie-le*; il soumit le *Po-se* et le *Ki-pin*; il avait plusieurs centaines de mille d'archers. Il transféra sa cour a *Ts'ieu-ts'iuen*, au nord du royaume de *Che* (Tachkend); alors il soumit a ses lois les divers royaumes des contrées d'occident . . . »¹⁵ Ton Yaβγυ qayan jelentékenyen növelte a nyugati türk hatalom területét, amennyiben az egykori Heftalita Birodalomból létrejött királyságokat és fejedelemségeket, amelyek már eddig is a nyugati türköktől függtek, most közvetlen nyugati türk uralom alá hajtotta. A heftalita dinasztiákat e területen 620 és 628 között türk uralkodók váltották fel, akik a Qunduzban székelő türk *šad*, később *yaβγυ* vazallusai voltak, míg ez utóbbi a nyugati türk qayan főségét ismerte el.¹⁶ Toxaristán első türk *šad*-ja *Ta-tu* (*Tardu), Ton Yaβγυ (Jebü) qayan fia volt, akivel *Hüan-tsang* 630-ban Qunduzban találkozott.¹⁷

Ton Yaβγυ (Jebü) qayan kitűnő éleslátással ismerte fel a külpolitikai és katonai lehetőséget a nyugati türk hatalom kiterjesztésére az Indus-folyóig. II. Xusrō sāsānida uralkodó Phokas lázadása és Maurikios uralmának megdöntése után támogatást indított a Bizánci Birodalom ellen, amely 605-ben Dara, majd Kaisareia elfoglalásához vezetett, azonban lényeges eredményt nem hozott, még ha egy portyázó perzsa csapat Chalkedonig is eljutott.¹⁸ A bizánciak Herakleios trónralépése után ellentámadásba mentek át és 611-ben sikerült is Kaisareiat visszafoglalniuk. A döntő fordulat 613-ban, II. Xusrō uralkodásának 23. évében következett be, amikor a bizánci hadsereg Antiocheiánál súlyos vereséget szenvedett s ezután a bizánci ellenállás összeomlott. A perzsák hamarosan elfoglalták Armeniát, Tarsost, Damaskost, 614-ben Jeruzsálemet, 615-ben már a Bosporosig nyomultak előre, 619-ben pedig megkezdték Egyiptom elfoglalását.¹⁹

Az Antiocheiánál aratott döntő győzelem és jelentős területek elfoglalása után 613-ban kezdi II. Xusrō veretni azt az éremsorozatot, amelynek előlapja a *hwslwb MLK'n MLK'GDH 'pzwł* «Xusrō *šāhānšāh* dicsfényé megnövekedett», hátlapja pedig az *'yl'n 'pzwł HWYTWN|syčwysł* «Ērān gyarapodott a 23. (évben)» feliratot viseli. A perzsa haderők lekötöttségét a nyugati hadjáratok által kihasználva 616/617-ben a Bahlban uralkodó heftalita király csapatai betörték Irán északnyugati részébe, majd amikor II. Xusrō hadvezére, Smbat Bagratuni sikeres ellentámadást intézett ellenük, a nyugati türk qayan hadserege érkezett segítségükre.²⁰ A nyugati türkök uralkodója ekkor *Shi-kuei* (Jig) qayan (611–619) lehetett, akiről a *Kiu T'ang-shu* ezt írja: «après qu'il eut pris le pouvoir, il fut le premier qui agrandit le territoire: à l'est, il alla jusqu'au *Kin-chan* (Altai); à l'ouest, il alla jusqu'à la mer . . . ».²¹ A nyugati türk haderő mélyen behatolt Irán területére, de azután vezére, Čembux, a qayan parancsára visszavonult. Ekkor következett be Smbat második ellentámadása, amelynek során párviadalban megölte a heftalita királyt és székhelyéig, Bahlig nyomult előre, majd nagy zsákmánnyal tért vissza Mervbe.²²

¹⁵ E. Chavannes: Documents sur les Tou-Kiue (Tures) occidentaux. 52.

¹⁶ J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404 sk.

¹⁷ E. Chavannes: i. m. 196.

¹⁸ G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München 1952. 70.

¹⁹ G. Ostrogorsky: i. m. 77.

²⁰ J. Marquart: Ērānšahr nach der Geographie des Ps.-Moses Xorenac'i. Berlin 1901. 65–66, 83. *Czeplédy Károly*: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. MTA I OK 15 (1960) 113 sk.

²¹ E. Chavannes: i. m. 23–24.

²² J. Marquart: i. m. 66.

Lehet, hogy ezt a győzelmet ünnepli II. Xusrō 27. évében (617-ben) kibocsátott érméje, a 23. évihez hasonló éremképpel és felirattal.

A bizánci hadsereg újjászervezése azonban Herakleiosnak már 622 elején lehetővé tette, hogy megindítsa nagy ellentámadását a perzsák ellen. 622 őszén már nagy győzelmet aratott a perzsák felett, akiket Kis-Ázsiából sikerült is kiűznie, úgyhogy 623-ban hadműveletei színterét már Irán területére tette át.²³ A bizánciak sorozatos sikerei nyilván nem maradtak ismeretlenek a nyugati türk qayan, Ton Ĵebü előtt, aki most elérkezettnek látta az időt, hogy az egykori Heftalita Birodalom területét a laza függőség helyett közvetlen uralma alá vonja. A nyugati türk csapatok az Indus folyóig nyomultak előre s a régi heftalita dinasztiaiák helyére nyugati türk uralkodókat ültettek.

Toxaristān területének a királya Ton Ĵebü qayan fia, *Ta-tu* (*Tardu) *šad* lett. Ez az esemény 625 körül következhetett be, s a Ĵeb šāhānšāh mellképét mutató medaillon kibocsátása ezzel függhet össze. A nyugati türk uralkodót a *MLK*''*n MLK*' cím a sāsānida *šāhānšāh*-val egyenrangú «királyok királya»-nak minősíti, akinek *farr*-ja, «uralkodói dicsfénye», Kelet-Irán (Toxaristān) meghódításával gyarapodott. Minthogy Ton Ĵebü qayan székhelyén, Ispēčābban pénzverő műhely nem volt, valószínűnek tarthatjuk, hogy a medaillon Toxaristānban, *Tardu šad* székhelyén, Qunduzban, esetleg Bahlban készült, ahol a középperzsa írásbeliségnek hagyománya volt s ahol a medaillon mint propagandaeszköz elsősorban gyakorolhatott hatást.

V

Hogy a medaillonnak ilyen szerepe is lehetett, azt hátlapjának ábrázolása és az előlapján és hátlapján megfigyelhető uralkodói szimbolika egyaránt valószínűvé teszi. A hátlap lényegében véve követi a sāsānida pénzverés hagyományát, amennyiben az uralkodó tüze van rajta ábrázolva két oldalt két alakkal,²⁴ akik azonban más öltözetet viselnek és más eszközöket tartanak a kezükben, mint a sāsānida pénzek. Az eszközök közül kettő, a *barāsmān*- és az *ātrā.čarana*- a zoroasztrikus tűzkultusszal állnak kapcsolatban s így kétségtelen, hogy a medaillon tanúbizonyságot tesz a zoroasztrikus kultusz elismeréséről és pártfogásáról a türk qayan részéről. De a tűzoltár egy lángokból álló hajjal ábrázolt fej fölött emelkedik a magasba s figyelembe véve, hogy a kušāno-sāsānida királyok pénzeinek hátlapján Šivát ábrázolták lángokból álló hajjal, aligha kételkedhetünk abban, hogy itt is Šiva fejének ábrázolásával állunk szemben. E mellett szól a két oldalt álló alakok kezében a fej felé nyújtott edény és *ankušā*- is.

Valószínűnek látszik tehát, hogy a medaillon egyúttal a Šiva kultusz támogatásáról is tanúskodni kíván az uralkodó részéről. Ez érthető is, hiszen Ton Ĵebü qayan hatalma egészen az Indus folyóig terjedt. Már korábban is megfigyelhető volt, hogy a kušāno-sāsānida uralkodók hasonló valláspolitikát folytattak s ez pénzverésükben is tükröződött. Egyrészt kušāna típusú pénzeket verettek, hátlapjukon Šiva ábrázolásával, másrészt sāsānida típusú érméket is bocsátottak ki, hátlapjukon tűzoltárral. A medaillon kibocsátója tehát a hátlapon egyszerre kifejezésre akarta juttatni mindkét vallás, a zoroasztrikus

²³ *G. Ostrogorsky*: i. m. 81 sk.

²⁴ Ezek azonosítására és funkciójára a sāsānida pénzverésben I. *R. Göbl*: *Sasani-dische Numismatik*. 18 sk.

tűzkultusz és a Siva-kultusz elismerését és pártfogását Ton Ĵebü qaγan részéről, egyszerre akart szólni Toxaristān zoroasztrianus iráni és Gandhāra sívaita ind lakosságához. Lehetséges, hogy a tűzoltár mellett álló szakállas és szakálltalan emberalak is a meghódított területen élő lakosság e két nagy csoportjának felel meg.

VI

Figyelemre méltó a medaillon kozmikus szimbolikája is. Mint fentebb láttuk, az előlapot 72 tagból álló gyöngysor keretezi. Hogy a 72 tag nem véletlen következménye, azt a következő megfigyelés bizonyítja. A gyöngyök közül 51 nagyobb, 21 pedig kisebb, utóbbiak a mellkép alatt helyezkednek el. E jelenség azt bizonyítja, hogy a vésnöknek ragaszkodnia kellett a 72 tagból álló gyöngysorhoz, s ezért, amikor rájött, hogy felül válltól vállig csak 51 gyöngyöt tudott elhelyezni, a hátralevő 21-et kisebbre méretezte, hogy kiférjenek. A gyöngykereten kívül 5 félhold helyezkedik el, csillaggal. A hátlapon viszont a kereten kívül 7 félholdat találunk csillaggal.

A sāsānida uralkodók pénzén is megtaláljuk a félholdakat vagy a félholdakat csillaggal I. Kavādtól kezdve. Számuk három, a negyedik helyét a globus-frizura foglalja el, később azonban a globus helyére is félholdat és csillagot tesznek. A hátlapon is négy félhold jelenik meg csillaggal. Aligha lehet kételkedni abban, hogy a négy félhold és csillag kozmikus szimbólum, amely a négy égtájat jelképezi és az uralkodónak a négy világtáj feletti uralmi igényét tükrözi.

Hasonló kozmikus képzetekre kell gondolnunk a Ton Ĵebü qaγan medaillonának peremén látható 5 és 7 félhold-csillag szimbólummal kapcsolatban is. A hátlapon a 7 félhold és csillag nyilvánvalóan a világ hét táját jelöli azaz egy hét részből álló világképet tükröz. Tardu nyugati türk qaγan 600 körül Maurikios bizánci császárhoz írt levelében, amelynek szövegét Theophylaktos Simokattes (VII, 7 skk.) tartotta fenn számunkra,²⁵ a *κόσμος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἑπτὰ* «a földkerekség 7 klímájának ura» címet viseli. A világ hét tájának képzete iráni eredetű,²⁶ megtaláljuk már az Avesztában is. De számos adatunk van rá középiráni írásbeliségekből is. A középperzsákból idézhetjük a *haft kišvar xvadāy* «a hét világrész ura» és a *xvadāyih ī haft kišvar* «a hét világrész feletti uralom» kifejezéseket.²⁷ E képzet a sāsānida uralkodói ideológiának is szerves része: *Ērān šāhānšāh-jai par excellence* «a hét világrész felett uralkodók», *haft kišvari xvadāy*-ok. Ṭabarī szerint Xusrō, aki ellenjelölt volt a trónra, veresége után azt kívánta V. Bahrāmnak, hogy «ajándékozza neki isten az uralmat a hét világrész felett».²⁸

De Közép-Ázsiában, a már régebben nyugati türk uralom alatt álló szogd területen is ismert volt ez a képzet. Innen kerülhetett be a nyugati türk

²⁵ H. W. Haussig: Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion 23 (1953) 275 skk.

²⁶ Ha E. Honigmann: Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ., Heidelberg 1928. 108 a nyugati türk qaγan «hét klíma ura» címében hellénisztikus művelődési hatást akar felfedezni, akkor vélekedését legfeljebb a qaγan címének görög fordítására tekinthetjük érvényesnek.

²⁷ Chr. Bartholomae: Zur Kenntnis der mitteliranischen Mundarten. III. Heidelberg 1920. 19.

²⁸ Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879. 97.

uralkodói ideológiába már 600 előtt, mert ebben az időpontban Tardu qayan levelében az uralkodói titulaturában már megjelenik. A «hét *kišvar*» kifejezést ismerjük buddhista és manicheus szövegekből is. A buddhista szogdiban *βtkyšp*- «hét *kišvar*» egyszerűen a «világ»-ot jelenti (*m'γwn βtkyšp w'tδ'r* «az egész világ élőlénye»).²⁹ A manicheus kozmogóniában szintén nagy szerepet játszik a «hét *kišvar*». Az M 178 manicheus szogd fragmentumban a következő kozmogóniai elképzelést találjuk:

Recto

69 *rt̄y pts'r wyδp't xw βtkyšpy*

70 *xwfw dn rd'w'n m't̄ o γ'znd*

71 *nβyr't c'nw ty pts'cym w'*

72 *m'n' fcmδδδ o*

«És azután a hét világrész királya az igazak anyjával együtt kezdték tervezni: «Hogyan is építsük fel ezt a világot?»

85

86 *wyspw sm'nyy XII XII xw^{sic} δbr^{sic}*

87 *ptys'c'nd*

«És mindegyik égbolton 12–12 kaput készítettek».

93

94 *XII δbrt̄ ky ty wy' sm'nyty*

95 *skwnd o pr γw γw δβrw VI VI*

96 *pdynd mns'cnd³⁰*

«A 12–12 kapuhoz, amelyek az égboltokon vannak, minden egyes kapuhoz 6–6 küszöböt készítettek».

E manicheus szogd szöveg kozmogóniai elképzelése tartalmazza a medaillon csaknem valamennyi kozmikus szimbólumát. A «hét világrész királya» (*xw βtkyšpy xwfw*), a *Spiritus vivens*, a manicheizmus egyi fontos istenalakja, a hét világrész ura és a világ egyik teremtője, aki az égboltokat megalkotja, mindegyiket 12–12 kapuval és minden kaput 6–6 küszöbvel, azaz minden égboltot 72 küszöbvel. A 12 kapu és a 72 küszöb szemmel láthatólag összefügg az állatöv jeleinek mozgásával s így a 72 küszöb lényegében megfelel az egyiptomi asztrológia 72 féldekánjának vagyis a *pentas*-oknak, azaz egy-egy küszöb értéke 5°. ³¹

²⁹ E. Benveniste: Textes sogdiens. Paris 1940. P 3, 209. Benveniste nem ismerte fel a szó jelentését, ld. W. B. Henning: BSOAS 11 (1946) 721.

³⁰ A fragmentumot W. B. Henning tette közzé: A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony. BSOAS 12 (1948) 306 skk.

³¹ W. B. Henning rekonstrukciója (i. m. 311) elfogadhatatlan, mert számításában a 12 kaput figyelmen kívül hagyja.

Ha egy nyugati türk qayan a medaillonon mint a «hét világrész» azaz a föld és a 72 állatövi küszöb azaz az állatöv ura jelenik meg, akkor az 5 félhold és csillag kozmikus funkcióját is nyilvánvalóan ugyanebben az összefüggésben, a manicheus kozmogóniában kell keresnünk. Itt önként kínálkozik magyarázatul a manicheus kozmikus képzetekben nagy szerepet játszó öt fényelem (Augustinusnál *aer, ventus, lux, aqua, ignis*) vagy azoknak prézoroasztrikus elődjai (tűz, víz, fémek, föld, növények)³² mint az uralkodói szimbolika legmagasabb fokozata. A medaillon elő- és hátlapja peremének szimbolikája tehát Ĵeb *šāhānšāh*-ot mint a föld, az állatöv és az öt fényelem (vagy őselem) azaz a *kosmos* uralkodóját ünnepelte. Így mint az uralkodói propaganda terméke a nyugati türk uralkodót nemcsak az akkor hatalmon levő sāsānida *šāhānšāh*, II. Xusrō mellé állította, hanem a Közép-Ázsia-i kozmikus képzetek és a manicheizmus világszemlélete szerint messze fölé is helyezte őt.

Ugyanez a szemlélet nyilvánul meg abban a levélben is, amelyet Moses Kaľankatvac'i elbeszélése szerint (250, 19–21) a Herakleios bizánci császár segítségére érkezett nyugati türk (kazár) qayan fia, a Šad írt II. Xusrō sāsānida uralkodónak. Ebben a Šad unokatestvérét, «Észak királyá»-t azaz Ton Ĵebü qayant «az egész föld urának, a Te (ti. II. Xusrō) és minden királyok királyának» nevezi.³³ Itt csaknem a medaillon kibocsátásával egyidőben (legfeljebb egy-két évvel később) a Nyugati Türk Birodalom legnyugatibb részén is ugyanannak az uralkodói ideológiának a megnyilvánulását figyelhetjük meg, amely Ton Ĵebü qayant messze a sāsānida uralkodó fölé helyezte, amennyiben az utóbbi királyának is tekintette. «Az egész föld ura» kifejezés nyilvánvalóan a *haft kišvar xvadāy* «a hét világrész ura», a «minden királyok királyá» pedig a *šāhānšāh* cím megfelelője. Itt tehát Ton Ĵebü qayannal kapcsolatban a medaillonon szereplő kozmikus képzetek közül a két legfontosabb szintén szerepel s ez kitűnően alátámasztja a medaillon uralkodói szimbolikájának értelmezését. A Nyugati Türk Birodalom két távoleső pontjáról, DK-en Toxaristānból, DNY-on pedig a Kaukázus-vidékről származó két dokumentum, a tárgyalt medaillon és Moses Kaľankatvac'i tudósítása tanúbizonyságainak egyezése Ton Ĵebü qayan címeire vonatkozólag kétségtelenné teszi, hogy ezek, közülük is elsősorban a «hét világrész ura» és a «királyok királyá», hivatalos jellegűek és az egész nyugati türk területen ismertek voltak. Hivatalos jellegüket az is biztosítja, hogy az egyik tanúbizonyság, a medaillon, minden bizonnyal Ton Ĵebü qayan fia rendelkezésére jött létre, a másik, a levél, pedig unokatestvérétől származik.

Ĵeb qayan azonban nem sokáig élvezhette hódításainak eredményeit: 630-ban nagybátyja megölette. Ez az esemény nem rázta meg különösebben Toxaristān nyugati türk vazallus államrendszerét, amelynek uralkodói pénzverésük tanúbizonysága szerint a VII. század elején kialakult nyugati türk uralkodói ideológia számos elemét még sokáig megőrizték.

³² E kérdésről R. Reitzenstein—H. H. ScIaeder: Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland. Leipzig—Berlin 1926. 279 sk., R. Reitzenstein: Die hellenistischen Myterienreligionen.³ Leipzig—Berlin 1927. 266 sk.

³³ J. Markwart: Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. UJb 9 (1929) 101.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KERTÉSZ ISTVÁN

SABAZIOS KULTUSZA PERGAMONBAN

A pergamoni Attalidák valláspolitikájának egyik legfontosabb dokumentuma az a levélsorozat, melyben II. és III. Attalos Zeus Sabazios kultuszával kapcsolatos intézkedései láttak napvilágot.¹ II. Attalos i. e. 142-ből származó levele unokafivéréhez, Athénaioshoz,² azt közli, hogy a királyi családhoz tartozó Sosandros,³ Dionysos Kathégemón papja, akivel a király együttesen szokta az áldozatokat bemutatni és aki éveken át jól szolgálta az istent és a királyi családot, megbetegedett, majd meghalt. Utóda fia, az istenhez és a királyhoz egyaránt hűséget mutató ifjú Athénaios lett. A levélíró király kiemeli, hogy Athénaios Dionysos papjává történt kijelölését unokaöccsével egyetértésben határozta el. Az unokaöcs nem más, mint a későbbi III. Attalos, aki, már mint uralkodó, i. e. 135-ben további két levélben is foglalkozott a Dionysos-pap Athénaios személyével. Az egyik levél Kyzikos tanácsát és népét értesíti arról, hogy az anyai ágon onnan származó Athénaiost még az előző király idejében Dionysos Kathégemón papjává nevezték ki, és hogy azóta is nagy becsben áll a királyi ház előtt. De azt is megtudjuk e levélből, hogy ez az Athénaios először Zeus Sabazios papja volt – még ugyancsak II. Attalostól kapta ezt a hivatalt –, és ezen tisztsége megtartásával látja el új feladatát. III. Attalos másik levele a Zeus Sabazios kultuszának kibővítésével kapcsolatos intézkedésekről tudatja Pergamon tanácsát és népét. Közli, hogy miután az anyakirálynő, Stratoniké, aki a legtiszteletreméltóbb minden nő közül, meghonosította Pergamonban az isten kultuszát, az istenség több alkalommal is kimutatta kegyességét az uralkodó ház iránt. Ezért Zeus Sabazios szobrát Athéné Niképhoros szentélyében kell elhelyezni, ezenkívül áldozatokkal, körmenetekkel és misztériumokkal kell megemlékezni róla a megfelelő időpontokban és helyeken. A levél azzal a felszólítással zárul, hogy az isten kultuszával kapcsolatos intézkedéseket a pergamoniak iktassák szent törvényeik közé.

Mivel néhány, a színház közelében talált votív feliraton⁴ és a *dionysioi technitai*-jal összefüggő dokumentumokon⁵ kívül a pergamoni Dionysos-kultuszról semmi más korabeli írásos emlék nem maradt fenn, Sabazios tiszteletéről pedig végképp csak az említett levelek tanúskodnak,⁶ így aligha kell különösen hangsúlyozni fontosságukat Pergamon vallási életének tanulmányozása szempontjából.

Növeli a levélkollekció jelentőségét, hogy két darabja Pergamon legvitatottabb karakterű és származású királyától, III. Attalostól ered. Úgy véljük, ha sikerül a tőle született levelek igazi vallástörténeti és főleg valláspolitikai érdekességét felfedni, úgy esetleg az ő egyéniségének objektív megítéléséhez is közelebb juthatunk.

A levelek vallástörténeti szempontú elemzésénél a következő kérdésekre szeretnénk választ adni: milyen szerepet játszott Dionysos kultusza Pergamon vallási életében,

¹ IvP 248 = OGIS 331 = Welles: RC no. 65–67.

² Annak a Meidiasnak a fia, aki I. Attalos kyzikosi feleségének, Apollónisnak bátyja (*Fränkel*) vagy sógora (*Dittenberger*) volt.

³ A *syntrophoi* egyike a pergamoni udvarban, i. e. 156-ban megvédte Élaiat a bithyniai Prusias támadásától Polyb. XXXII. 15, 10). Az előző jegyzetben szereplő Athénaios leányát vette feleségül, így került rokoni kapcsolatba a királyi családdal.

⁴ IvP 221, 222, 236.

⁵ L. E. V. Hansen: *The Attalids of Pergamon*². Ithaca-London 1971. 460 sk.; E. Ohlemutz: *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Würzburg-Aumühle 1940. 98 ssk.

⁶ A leveleken kívül csupán egy római korból származó felirat említi Sabazioszt: AM. 1908. Nr. 29.

hogyan kapcsolódott ez az Attalidák uralkodókultuszához, milyen okok vezettek Zeus Sabazios tiszteletének bevezetéséhez, s végül miért éppen ugyanaz a személy lett megbízva Zeus Sabazios, Dionysos Kathégemón és a királyi család kultuszának irányításával? Meggyőződésünk, hogy csak e kérdések megválaszolása teszi lehetővé a pergamoni Sabazios-kultusz megértését is.

A Pergamon vallási életét legalaposabban feltérképező Ohlemutz elismeri, hogy a szűkös és viszonylag kesei forrásanyag miatt Dionysos itteni tisztelete igen sok vitatott problémát vet fel.⁷ R. Herzog pedig a pergamoni Dionysos-kultusz és a ráakódó problémakört mint «einen sehr wunden Punkt der pergamenischen Geschichte» jellemezte.⁸ Mik is a Dionysos-kultusszal kapcsolat konkrét értelmezési nehézségek?

A rá vonatkozó források legkorábban II. Eumenés uralkodási idejére teszik a kultusz bevezetését.⁹ Ha ez megfelel a valóságnak, úgy miként lehetséges, hogy rögtön oly szoros kapcsolatba került az uralkodócsaláddal? Miért mutatott be az istennek személyesen is áldozatot a király és miért látta el a királyi család és Dionysos tiszteletével járó feladatokat ugyanaz a pap? És a legfontosabb: mit jelent a «Kathégemón» melléknév?

Von Prott nagyhatású tanulmánya óta többen — így Ohlemutz is — úgy vélték, hogy a probléma megoldása a következő: II. Eumenés uralkodásától kezdve kezdtek egyre nyiltabban propagálni az Attalidák azt az elképzelésüket, hogy kettős isteni leszármazás révén vezethetik vissza őseik sorát Zeusig, egyrészt a Téléphos—Héraklés—Zeus, másrészt a Dionysos—Zeus vonalon. Ezért kapcsolták össze a királyi család és Dionysos kultuszát. Az isten «Kathégemón» melléknéve pedig az *archégos to genus* értelemben veendő.¹⁰

Mindezen állítások alátámasztására hivatkoznak két jóslatra. Az egyik egy delphoi epigramma, mely I. Attalost «taurokerós»-nak, vagyis szarvas bikának nevezte, és amely Diodórosnál és a Suda-lexikonban maradt fenn.¹¹ A másik egy Phaennis nevű chaoniai királyleánynak tulajdonított jóslat, mely állítólag egy emberöltővel I. Attalos gallokon aratott győzelme előtt megjövendölte, hogy a «Zeus által felnevelt bika fia» fogja legyőzni a gallokat, és a jóslatot idéző Pausanias szerint szavait később mindenki a pergamoni királyra vonatkoztatta.¹² A jóslat így hangzik:

«Majdan a helléspontosi tájon a vészes üvöltés
harsan a gall hadinép ajakán s vele pusztul a jogrend.
Ázsia régi rakású várai romolnak,
Isten a tengeri parti lakót kutya sorsra ítéli,
ám ez idő rövidül Kronidész segítő kegye folytán.
Jó nevelésű Zeus-bika sarja, ki hozza a nyugvást,
vas kelevéze a végbe veszejt a gall katonákat.»

További érvnek tekintik a Dionysostól való származtatás elméletéhez azt, hogy II. Eumenés támogatta és Pergamonba hívta a Dionysos kultuszát ápoló *koinon ton peri ton Kathégemona Dionyson technitón* testületet, majd részben ennek tagjaiból létrehozta a királyi család tiszteletével foglalatoskodó *Attalidai technitai* egyesületét.¹³

Evvél a felfogással szemben Taeger és mások elvetik az Attalidák Dionysostól való származtatását azon az alapon, hogy amint azt sok adat, így a Nagy-Oltár Téléphos-fríze is bizonyítja, irodalmi és képzőművészeti megfogalmazásban csak a Téléphos—Héraklés—Zeus származási vonal propagálása igazolható. Véleményünk szerint ez az álláspont fedi a valóságot, mint ahogy jogosnak tartjuk az említett proféciákra való hivatkozás helytelenítését is. Két datálatlan és homályos értelmű jövendölésről van szó, amint azt Taeger is kiemeli, melyek közül a Phaennis-jóslat nem is biztos, hogy I. Attalosra vonatkozik. Mert mégha valóban született is ilyen jövendölés, csak Attalos győzelme

⁷ E. Ohlemutz: i. m. 90 skk.

⁸ R. Herzog: Griechische Königsbriefe, I, Zwei Briefe des Königs Eumenes II. Hermes 65 (1930) 455—463.

⁹ L. E. Ohlemutz: i. m. 90 skk.

¹⁰ H. von Prott: Dionysos Kathegemon. AM 27 (1902) 161—188; E. Ohlemutz: i. m. 92 sk.; Welles: RC 268 sk.; E. V. Hansen: i. m. 461 nem foglal állást, csak szembe-síti a véleményeket.

¹¹ Diodóros XXXIV. 13.; Suda s. v. «Attalos» (ed. Adler I. 399.).

¹² Pausanias X. 15, 2—3. A jóslat 5—6 sora: «τάχα γὰρ σφω ἀσσητήρα Κρονίων ὀρήσει, ταύροις διοτρεφέος φίλον υἷον...»

¹³ L. 5 j.

tényének ismeretében gondolhattak esetleg a pergamoni királyra. Még az is elképzelhető — ha hitelesnek fogadjuk el a jóslatot —, hogy a próféta II. Ptolemaiosra gondolt, aki, mint a dinasztia többi tagja, valóban Dionysoson keresztül származtatta magát Zeustól, s ő is fontos szerepet játszott a kisázsiai eseményekben. További kételyre ad okot a «Kathégemón» melléknév «ősatyja»-ként történő értelmezése. Ennek ugyanis ilyen értelmű párhuzamát egyik istenségnél sem találjuk. Azt a Hermést nevezik még olykor Kathégemón-nak, aki a lelket vezeti az Alvilágban.¹⁴ Más istenségeknél pedig a Genethlios (pl. Zeus) vagy az Archégetés (pl. Apollón) melléknév jelzi az «ősatyja» funkciót. Dionysos Kathégemón a Dionysos kultuszát ápoló *technitai*, művészek vezetője, s mint ilyen a dionysosi gyülekezet fejének tekinthető. Taeger és mások ezt a jelentést tulajdonítják a «Kathégemón» melléknévnek.¹⁵ Tehetik ezt annál is inkább, mert Plutarchos is például átvitt értelemben használja a *kathégeomai* igét, «parancsolni, irányítani» jelentéssel (Camillus 15, Théseus 35).

Egyetértve ez utóbbi értelmezéssel, úgy gondoljuk, Dionysos Kathégemón és az őt tisztelő *technitai* viszonyát az Attalidákhoz akkor érthetjük meg leginkább, ha párhuzamként annak a másik uralkodónak a kultuszát említjük, kinek tiszteletében a «dionysosi művészek» szintén nagy szerephez jutottak. Démétrios Poliorkétésről van szó, aki, mint ahogy az irodalmi források alapján egyértelműen kimutatható, a Dionysoshoz való hasonlóság propagálására törekedett.¹⁶ De semmi nyoma annak, hogy Dionysostól származtatta volna magát, sőt, az őt i. e. 290-es athéni bevonulása alkalmából köszöntő ithyphallos anyjaként Aphroditét, atyjaként Poseidónt említi.¹⁷

Véleményünk szerint az Attalidák is, hasonlóan Alexandroszhoz és Démétrios Poliorkétéshez, Dionysosban példaképet és nem isteni őst láttak, s kultuszát azért kapcsolták össze a királyi családdal, mert úgy vélték, hogy a király az ő gyülekezetvezető funkcióját, a *kathégemóni* funkciót valósítja meg egy nagy gyülekezet, a polgárok közössége felett. Erre lehetett finom utalás Dionysos Kathégemón kultuszának ápolása, melyre egyébként példát Pergamon környéki városokban, Thyateirában és Philadelphióban találunk. Ez is egyértelműen a pergamoni politikai befolyásnak tudható be.¹⁸

Arra pedig a választ, hogy miért II. Eumenés korában honosodott meg Pergamonban Dionysos Kathégemón kultusza, két körülmény adhatja meg. Az első, hogy Dionysos Kathégemón művészei, a *dionysioi technitai* Teóban éltek, s az ő Pergamonban történő letelepítésük csak a III. Antiochos elleni háború győzelmes befejezése után volt lehetséges. A másik körülmény egyben azt is érthetővé teszi, hogy miért nem lehetett Dionysos az Attalidák isteni őse.

A legkorábban I. Attalos uralkodása végétől eredetmondának tekintett Téléphos-mítosz,¹⁹ melyet a II. Eumenés által építtetett Nagy-Oltár is bemutat, Dionysost ártalmas istenségnek ábrázolja. Ő az, aki egy szőlővesszőt a földből magasba szökkenve megbotlásra készíti az Achilleusszal párviadalt vívó Téléphost, és aki miatt így az Attalidák mitikus őse súlyos sebesülést szenved. Dionysos ellenséges érzületére gondolhatott II. Eumenés, amikor kultuszát részben családi kötelességnek is tekintette, s ezért, mint II. Attalos említett levele tanúsítja, a mindenkori király a pappal együtt mutatott be az istennek áldozatot.²⁰

Hogy a Dionysos-kultusz pergamoni felvirágzásának bizonyos engesztelő jellege volt, azt bizonyítja néhány érdekes delphoi felirattöredék.²¹ Ezeket a valószínűleg I.

¹⁴ Adler: «Kathegemon». RE X. 2519 sk.

¹⁵ Újabbban F. Taeger: Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes. I. Stuttgart 1957. 346 sk.; L. Cerfaux—J. Tondriau: Le Culte des Souverains. Tournai 1957. 252 sk.; I. Kertész: Das Religionsleben von Pergamon und seine politische Bedeutung. In: Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike. Halle/Saale 1977. 201—211.

¹⁶ L. K. Scott: The Deification of Demetrius Poliorketes. AjPh 49 (1928) 137—166 és 217—239; Ch. Habicht: Gottmenschentum und griechische Städte. München 1956. 44 skk.; F. Taeger: i. m. 264 skk.; I. Kertész: Bemerkungen zum Kult des Demetrius Poliorketes. Oikumene 2 (1978) 163—175.

¹⁷ Athénaios VI. 253 d. e. f. — Duris F. H. G. II. 476. 13—14 sor.

¹⁸ Adler: i. m.

¹⁹ Kertész I.: A Téléphos-mítosz és a Téléphos-fríz. Ant. Tan. 24 (1977) 238—245.

²⁰ Welles: RC no. 65. 7—8 sor.

²¹ G. Daux—J. Bosquet: Agamemnon, Telephe, Dionysos Sphaleotas et les Attalides. RA 19 (1942/43) 113 skk. és 20 (1942/43) 19 skk.

Attalos által építtetett Dionysos Sphaleótas, a «megbotlást előidéző» Dionysos templomában találták. Szövegük Peek rekonstrukciója alapján a következő:²²

«Hérakleidas, Kallias fia és Pista, Hérakleidas leánya (felesége?) szentelték Dionysos Sphaleótasnak az oszlopcsarnokot és kápolnát.»
 «Hérakleidas, Kallias fia és Pista, Hérakleidas leánya (felesége?) a fal alatti teret és az egész . . .-t az ő papságuk idején Dionysos Sphaleótasnak szentelték.»
 «Gondold meg isteni Agamemnón, hogy téged, amikor megdondolatlanságodban Mysiába jössz, nem egy, a barbárok nyelvét beszélő görög visz bajba. Te megvédheted magad tőle, ha Sphaleótas úrnak, a mysiainak áldozol, és néki finom combdarabokat ajánlasz fel a ház legbelsejében, ahová te először érkeztél, amikor Pythohoz jöttél, óhajtva Loxias hangját az Adytonból hallani, a törvényit irányító isten körzetéből.»

A feliratok által említett Hérakleidas papi tevékenysége i. e. 151 és 116 közé esett. Az ő és minden bizonnyal elődei számára kijelölt feladat az volt, hogy kiengeszteljék a «megbotlasztó» istenséget, aki az idézett jóslat szerint Agamemnón védelmezőjeként lépett fel. A jóslat összhangban áll a mítosszal, mely elmondja, hogy az Agamemnón vezette achájak előbb tévedésből Trójától délre szálltak partra, és a Kaikos völgyében összecsaptak a Téléphos vezérelte alatt álló mysiakkal. A mysiakik ugyan megfutamtották őket, de Téléphos — mint említettük — Dionysos ártó tevékenységének lett az áldozata.

Miután Dionysos Sphaleótas kultuszával máshol nem találkozunk, s a név is csak egyszer bukkan fel Lykophrónnál Dionysos Sphaltés alakban és ugyanevvel a történettel kapcsolatban,²³ bátran elmondhatjuk, hogy itt egy speciális engesztelő magatartás jelét fedezhetjük fel az Attalidák részéről. Összegezve az eddigieket: Dionysos pergamoni kultuszát véleményünk szerint egyrészt az egykor ártalmas szerepet játszó istenség megnyerésére, másrészt az ő gyülekezetvezetői tevékenységének utazására irányuló törekvés motiválta.

A Dionysoshoz fűződő ilyen kettős kapcsolat érthetővé teszi, hogy a pergamoni királyok személyesen is részt vettek Dionysos kultuszának ápolásában, ők maguk jelölték ki papját, s ez a pap egyben a királyi családdal kapcsolatos kultikus teendőket is ellátta.

Hosszúra nyúlt ez a fejtegetés a pergamoni Dionysos-kultuszról, de véleményünk az, hogy csak a fentiek figyelembevételével értékelhetjük helyesen a Zeus Sabazios-kultusz bevezetésének és kiteljesedésének valláspolitikai jelentőségét. Ohlemutz szerint ez a valláspolitikai jelentőség abban rejlik, hogy Sabazios önmagában idegen lett volna Pergamon lakói számára, Zeusszal szinkretizálva azonban könnyebben befogadták.²⁴ Welles szerint az Attalidák olyan igénye jelentkezett az új istenség tiszteletének bevezetésével, hogy önmagukat anyai ágon Zeus Sabaziostól származtassák.²⁵ Ohlemutz ezen értelmezésének nehézsége az, hogy Sabazios népszerűsége Kisázsiaiában közismert. És miért lett volna idegen Pergamon népének az a kultusz, mely az i. e. 4. sz. elején Athénban már honos volt, s követői az i. e. 2. sz.-ra Rómába is eljutottak?²⁶ Welles azzal támasztja alá véleményét, hogy ha apai ágon az Attalidák Dionysos Kathégemontól származtatták magukat, akkor logikus, hogy anyai ágon a közös pap révén vele párhuzamba állított Zeus Sabazios tekintették isteni ősüknek. Miután mi nem hiszünk Dionysos Kathégemón ősatyai szerepében, másként próbáljuk magyarázatát adni annak, hogy Sabazios kultusza miért éppen Zeus Sabazios formában került Pergamonban és papja miért volt egyben irányítója Dionysos Kathégemón és a királyi család tiszteletének is.

A legkézenfekvőbb oknak az látszik, s erre utal III. Attalos említett második levele is,²⁷ hogy Zeus Sabazios a kappadokiai királyi család védőistensége volt, s a Kappa-

²² W. Peek: *Delphische Gedichte*. AM 67 (1944) Nr. 1.: Agamemnon und Telephos. 232—239.

²³ Lykophrón, Alexandra 207 (ed. *Mascialino*); vö. W. Peek: i. m. 237 sk.

²⁴ E. Ohlemutz: i. m. 269 skk.

²⁵ Welles: RC 269.

²⁶ L. az idevágó forrásokkal R. Reitzenstein: *Die hellenistischen Mysterienreligionen*. Darmstadt 1966 (az 1927-es 3. kiadás változatlan utánnomása). 104 sk.; J. Leipoldt—W. Grundmann: *Umwelt des Urchristentums*⁵. Berlin 1966. I. 116.

²⁷ Welles: RC no. 67, 5. sor.

dokiából származó Stratoniké, II. Eumenés, majd II. Attalos felesége kedvéért vették át tiszteletét. Hogy azonban III. Attalos i. e. 135-ben állami kultusszá változtatta és ünnepeinek rendjét is megállapította, azt jelenti, hogy idővel megnőtt a jelentősége Pergamonban. A levelet író király arra hivatkozik, hogy sokszor tapasztalta az isten segítségét.²⁸ Mi azt hisszük, hogy valójában a Zeus Sabazios alakjában rejlő valláspolitikai lehetőséget ismerte fel, s nyerte el így az egykor csak az anya kedvéért átvett istenség az őt megillető kiemelkedő helyet.

Zeus Sabazios ugyanis rokon a pergamoni királyság területén kultivált, Zeus és Dionysos vonásait szinkretizáló Zeus Philiosszal és Zeus Bacchosszal.²⁹ A Sabazios—Dionysos azonosítás alapján maga is ilyen isten. Mármost gondoljuk csak meg! Olyan istenségről van szó, amely mint Zeus, Héraklésen keresztül őse a királyi családnak, viszont mint Dionysos, azt az istenséget jeleníti meg, akihez a királyok funkciójuk révén hasonlítani kívántak. Zeus Sabazios alakjában tehát egyesült a származtatás és a király által betöltött társadalmi-politikai szerep dokumentálásának igénye. Ezt ismerték fel akkor, amikor Zeus Sabazios papját bízták meg a királyi család és Dionysos Kathégemón kultuszának ápolásával, majd a kultuszt állami ügyggyé tették. Ebben rejlik szerintünk Zeus Sabazios pergamoni kultuszának valláspolitikai jelentősége.

Am aligha tévedünk, ha a Zeus Sabazios-kultusz tárgyában a pergamoni tanácshoz és néphez intézett levélnek egy további politikai jelentőséget tulajdonítunk. Ez a levél Stratoniké anyakirálynő magasztalásával kezdődik,³⁰ s az egész vallási intézkedés-sorozatot az ő és az istenség közötti szoros kapcsolat ábrázolásával vezeti be. A levél kiváló bizonyítéka az anya, Stratoniké és a fiú, III. Attalos bensőséges családi viszonyának. Legalábbis bizonyítékként akarhatta írója közzétenni. Ugyanis, bár a levélkollekció minden darabja III. Attalost II. Eumenés és Stratoniké fiúgyermekének mondja, III. Attalos származása mégis kétséges.

Pergamon utolsó királyának születésével kapcsolatban a következő probléma áll fenn: Amikor i. e. 168-ban a rómaiak II. Eumenésszel szemben öccse, a későbbi II. Attalos trónraléptetését fontolgatták, Eumenésnek még nem volt törvényes gyermeke, holott több mint 50 éves volt már és kb. 7 éve házas. Mivel pedig egészségi állapota egyre romlott, valószínűtlen, hogy később gyermeket nemzett volna. Mindenesetre a források hallgatnak erről. III. Attalusról csak annyit tudunk biztosan, hogy i. e. 152-ben tanulókorban levő ifjúként Rómában járt, hogy mint leendő uralkodót a rómaiak megismerjék. Ez persze azt jelenti, hogy a 159-ben elhunyt II. Eumenés hivatalosan a fiának ismerte el őt. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amikor 172-ben II. Eumenés ellen Delphoiban merényletet követtek el, s a király hamis halálhíre eljutott Pergamonba, öccse előtt együttélést kezdett Stratonikével, bátyja özvegynek hitt feleségével. Hogy végül is kik voltak III. Attalos szülei? Újabb forrás előbukkanásáig elégedjünk meg az evvel kapcsolatosan a tudományban jelenleg élő négy álláspont ismertetésével!

a) III. Attalos II. Attalos és Stratoniké átmeneti együttéléséből született a II. Eumenés elleni merénylet után.

b) III. Attalos II. Eumenés és egy ágyas fia, akit később a király törvényesnek ismert el.

c) III. Attalos II. Eumenés és Stratoniké törvényes fia.

d) III. Attalos Stratoniké házasságon kívül született fia, akit II. Eumenés adoptált.³¹

Ezek után fogalmazhatunk úgy, hogy III. Attalos származásának bizonytalansága nyilvánvaló, s a II. Eumenés fiaként a legújabb kutatások szerint már III. Attalos életében fellépő bitorló, Aristonikos ezt a helyzetet használta ki.³² A magát pénzein III. Attalos utolsó életévében basileus Aristonikosnak, később pedig basileus Eumenésnek nevező trónbitorló aligha fogadtathatta volna el híveivel II. Eumenéstől való származtatása révén jogosnak feltüntetett igényét a trónra, ha nem élt volna bizonytalanság a tényleges király születésével kapcsolatban. A III. Attalos által a pergamoniakhoz írt levél lelken-

²⁸ Uo. 6—7 sor.

²⁹ L. E. V. Hansen: i. m. 442; római kori adatok: IvP Nr. 269, II. 239 sk. = C. I. G. 3538.

³⁰ Welles: RC no. 67, 2—3 sor.

³¹ L. J. Hopp: Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden. München 1977 (Vestigia 25.). 16—26. A 16. o. 2. jegyzet tartalmazza az egyes történészek eltérő véleményét.

³² Erre és a következőkre nézve l. J. Hopp: i. m. 121 skk. A 121. o. 1. jegyzet adja a legfontosabb szakirodalom áttekintését.

dező sorai Stratonikének irányába megnyilvánuló szeretetéről mintha ezt a bizonytalanságot kívánták volna eloszlatni. Felmerülhet az is, hogy Attalos párhuzamot vont az őszanya Augé (Téléphos anyja) és Stratoniké között, hiszen mindkettő kultuszt honosított meg, Augé Athéné, Stratoniké Zeus Sabazios kultuszát. Ezt alátámasztja az a rendelkezés, mely szerint Zeus Sabazios szobrát Athéné Niképoros szentélyében kell felállítani.³³ Ez a párhuzam alkalmas lehetett mindkettőjük, az anyakirálynő és a király tekintélye növelésére.

Mármost ha jogosan tulajdonítunk annyi bölcsességet III. Attalosnak, amennyit a Zeus Sabazios kultuszával kapcsolatos intézkedéseiből kiolvastunk, akkor úgy hisszük, még egy eredményt elértünk. A szakirodalomban közhelyszerűen örültnek vagy jobb esetben excentrikusnak nevezett király³⁴ reális értékeléséhez jutottunk közelebb. Ezt a reális értékelést újabban Diodóros III. Attaloszról írott tudósításának megváltozott értelmezése is elősegítette, mely értelmezés szerint a király nem mindjárt uralkodása kezdetétől, hanem csak anyja, Stratoniké és jegyese, Bereniké i. e. 134-ben, úgy látszik, gyanús körülmények között bekövetkezett halála után tért át a zsarnoki uralomra.³⁵ Ez egyébként a Justinusnál olvasható szemelvényvel is egybevág.

Hogy i. e. 134-ben miképp halt meg a III. Attaloszhoz oly közel álló két nő, nem tudjuk. Az a körülmény, hogy a király ezután a mérges növények megfigyelésének szentelte ideje egy részét, arra utal, hogy esetleg mérgezéses tünetek közt hunytak el szerettei. A történetírók szerint a király környezetét gyanúsította a halált okozó csel-szövés, s ezért rendezett vérfürdőt legközelebbi hívei között.

Még egy év, és i. e. 133-ban III. Attalos meghal. Mint köztudott, végrendeletében Rómát teszi meg örökösül. A történészek körében napjainkban is sokat vitatott végrendelettel és következményeivel természetesen itt nem foglalkozhatunk. Úgy véljük azonban, magát, a végrendeletet megalkotó királyt — a Zeus Sabazios kultuszával összefüggő intézkedései révén — egy kissé jobban megismerhetjük.

³³ Welles: RC no. 67, 8. sor.

³⁴ L. D. Mage: Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Princeton 1950. II. 778. 86. jegyzet. E vélemények alapját a Diodóros XXXIV. 3-ban és Justinus XXXVI. 4, 1–5-ben található történetek képezik.

³⁵ L. J. Hopp: i. m. 116 skk. A 118. 63. jegyzet elemzi Diodóros XXXIV. 3-t, s úgy foglal állást, hogy az abban szereplő *prospatós* kifejezés nem arra utal, hogy a király rögtön trónralépése után kegyetlen uralmat valósított meg, hanem magának az uralkodásnak rövid időtartamát jelzi.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

RITÓÓK ZSIGMOND

ÁBEL JENŐ ÉS AZ EURÓPAI KLASSZIKA-FILOLÓGIA*

Az elmúlt évtizedekben nemcsak megnőtt a tudománytörténet iránti érdeklődés, hanem az ilyen irányú kutatások jellege is megváltozott. Míg korábban a tudománytörténet elsősorban az egyes tudósok egyéni teljesítményének összefoglalásából állt (elég az ókortudomány történetének máig legteljesebb és legalaposabb feldolgozására, a Sandys-féle utalni, vagy nálunk a Vári-féle Encyclopaedia tudománytörténeti részére emlékeztetni), a figyelem újabban a történeti-szellemi folyamatokra irányul, mint azok egy-egy kutató tevékenységében megjelennek. Egy-egy tudományszak története így a szellemi fejlődés egészének részeként jelenik meg. Ha a kutatás eközben tekintettel van (sajnos nem mindig van) a rokon- és olykor nemcsak a rokontudományokban mutatkozó párhuzamos jelenségekre, hasonló szemléletre és módszerekre, úgy nemcsak az válik világosabbá, miképpen illeszkedik bele egy tudományszak története a szellemi fejlődés egészébe, hanem a közös jelenségek okait keresve az is, hogy miért éppen az adott korokban jelenik meg valamely új módszer, következik be fordulat, s így mérhető le azután egy-egy tudós személyes életművének tudománytörténeti jelentősége is. Ez nem teszi feleslegessé a tudós-életrajzokat, egyes életművek monografikus feldolgozását, de ezek jelentősége nem önmagukban van, hanem attól függ, hogy mennyiben az összefolyamatra való tekintettel készültek. Ez áll a múlt magyar tudósai népszerű sorozatának darabjaira is.

Öröm, hogy a sorozatba most egy klasszikus-filológus életművének összefoglalása is belekerült, s öröm, hogy ezt az összefoglalást Borzsák István végezte el, aki Budai Ézsaiásról szóló monográfiájában már megmutatta, hogy érti a módját, miképp kell a tudós életpálya mögé a kort is felrajzolni. Itt természetesen jóval szűkebb keretek álltak rendelkezésre (a könyv terjedelme éppen a fele a Budai monográfiáénak), s a sorozat egész jellege is inkább életrajz-központúságot sugallt, mégis a szerző már a bevezető fejezetben szemléletes képet ad a Világost követő időszakról, nehézségeiről és lehetőségeiről. Nem tagadja meg az elismerést a Thun-féle iskolareformtól, melyet sokan csak negatívan tudnak értékelni, holott németesítő törekvései mellett nem egy vonatkozásban olyan reformokat is hajtott végre, melyek régóta esedékesek voltak (szakrendszerű oktatás). További kérdés, melyre már csak terjedelmi okokból sem lehetett kitérni, hogy mennyiben függ össze a magyar ókortudomány kibontakozása az oktatási rendszer megújulásán túl a magyar polgári fejlődés megindulásával is.

Ez alapozás után tekinti át Borzsák Ábel Jenő pályáját, elsősorban a hazai tudományos élet összefüggésében. E munkájában nemcsak az Ábelre vonatkozó, nyomtatásban megjelent különféle forrásokat használta fel, kezdve a középiskolai értesítőkön, az Ábel műveiről szóló kritikákon át a nekrológokig, hanem kiadatlan forrásokat is értékesített, mint Ponor Thewrewk Emil kéziratos naplóját és azt a sajnos keveset, ami Ábel levelezéséből megmaradt.

Mindezt dicséretes tárgyilagossággal. Miközben pl. a szerző felrajzolja a tüneményes tudósi pályát, — mely olykor évente nem is egy jelentős könyvvel ajándékozta meg a tudós világot, amellet, hogy a pályáját mindig egyengető, de ennek fejében tudását a maga számára ki is zsákmányoló Thewrewk számára is kollacionálta a Festus-kéziratokat —, nem hallgatja el (legfeljebb ellensúlyozni igyekszik) Ábel emberileg kevéssé rokonszenves vonásait sem: ridegségét, mások tudománya iránti alig leplezett lenézését és talán kissé túlságos öntudatát. (Részben ez teszi talán érthetővé Thewrewknek hozzá

* *Borzák István*: Ábel Jenő. Bp. 1981. Akadémiai Kiadó, 199 lap. A múlt magyar tudósai.

való, kissé felemás viszonyát is. Mert igaz, Thewrewk sokat köszönhetett Ábel paleográfiai tudásának és lelkiismeretességének, talán Borzsáknak az a sejtése sem alaptalan, hogy a Thewrewk-féle Festus befejezetlenül maradásának Ábel halála volt az oka, amennyiben a mester vele akarta volna elkészíttetni az apparátust, s az is igaz, hogy Ábel nemcsak hazai kortársainál, de Thewrewknél is sokkal tehetségesebb volt, de talán nemcsak a tehetségesebbtől való — tudományunk történetében nem akkor utóljára ható — idegenkedés dolgozott Thewrewkben Ábel halálakor és utána, s nem is csak a kétségtelen és nem közönséges hiúság, hanem az is, hogy belefáradt tanítványa követelődző kéréseinek teljesítésébe.)

Ábel értékelése szempontjából azonban nem ezek a döntő kérdések (Borzsa nem is fektet erre a kelleténél nagyobb súlyt), s a könyv a tudósi pályakép rajzában is megőrzi a tárgyilagosságot: az Ábelnek kijutó nemzetközi elismerés mellett nem hallgatja el a későbbi évek kemény kritikáit sem. Talán két aprósággal lehet kiegészíteni a pozitívumokat: P. Friedländer Ábel Ióánnés Gazaios kiadásában nemcsak az olvasatok feltétlen megbízhatóságát emeli ki, hanem két másik erényt is: a párhuzamos Nonnos helyek felsorolását (akkor még nem volt Nonnos lexikon!) és teljes szóindexét, s ha a párhuzamos helyek felsorolásában Friedländer túl is haladta Ábelt, a szóindex miatt a kiadás Friedländer után sem nélkülözhető, mint ezt Friedländer maga kiemeli. A másik az orphikus Argonautika újabb kiadásának, L. Dottinnak szép elismerő szavai Ábelről (megint a kollációk megbízhatóságáról) kiadása bevezetőjében.

A lelkiismeretesség azonban Ábel esetében és korában több, mint szép tudósi tulajdonság. Ábel tevékenységének kora volt a Lachmann-féle módszer alkalmazásának fénykora, amikor a recentiores = deteriores, tehát comburendi, non confendi (Cobet) elve volt mértékadó. Innen Ábelnek Borzsáktól is gyakran idézett felkiáltásai a kései, romlott kódexekről. Ábelt azonban tudósi lelkiismeretessége — öntudatlanul — részben túl is emelte ezen a szinten: a kézirat-családfához lehetőleg minél több kódexet feldolgozni s a mértékadóknak elismerteket minden részletükben közölni: ez részben majd P. Maas követelménye lesz, részben a szövegtörténet önálló, a művelődéstörténet részét alkotó tudományággá való fejlődését készíti elő. (Természetesen nem Ábel volt az első, aki így dolgozott: Persius-kiadásában pl. már O. Jahn is szükségesnek tartotta a recentiores figyelembevételét, s Pindaros kiadásában T. Mommsen is a teljes kézirati hagyományt iparkodott feldolgozni és közölni.)

Tanulságos Borzsák könyvének zárófejezete, az Ábel-hagyaték nagy részének elkallódása, fel nem dolgozása, tanulságos és szomorú, még ha tudjuk is, hogy a jegyzet-cédulák igazán csak készítőjüknek érnek valamit. Könyvtára egyes darabjai csakugyan az egyetemi Classica Philologiai Museum könyvtárába kerültek, köztük valószínűleg a Hegedűs említett Nonnos is. A Görög Intézet könyvtárában ui. van egy «átlótt» Nonnos kiadás, ahol a közbe kötött fehér betétlapokra görög szövegváltozatok vannak jegyezve, úgy tehát, ahogyan Hegedűs említi, ha talán nem is olyan nagy számban, mint Hegedűsnek alkalmasint az alkalom diktálta, kissé túlzó kifejezése vélni engedné. Ábel neve ugyan nincs benne a könyvben (úgy látszik, sosem írta be nevét könyveibe), de a helyzet meg-egyezik a leírással, s Ábel kézírásának, adott esetben görög kézírásának ismerői nyilván könnyű szerrel el tudják dönteni, hogy az ő írásáról van-e szó. Megtalálható ezen kívül az Intézet könyvtárában egy-egy korábbi Ióánnés Gazaios, ill. Kolluthos kiadás (Graefe, ill. Bekker kiadása), ugyanazon kéz (nyilván Ábel) bejegyzéseivel, egy Némethytől Ábelnek ajánlott Euhemeros, illetve egy Ábeltől Bászelnak dedikált Pindaros-scholion kiadás és egy R. Foersternek dedikált Hymni Homerici kiadás. (Az előbbi idekerülése érthető, az utóbbié kissé különös. Ábel nyilván jó barátságban volt vele, hiszen Lithika-kiadása neki van ajánlva.) Ábel kézírásának ismerői talán más könyveit is azonosítani tudják.

Borzsa könyve azonban nemcsak azért becses, mert minden eddiginél teljesebb képét adja Ábel pályájának, hanem mert a szűk keretek adta lehetőségek mellett szót tud ejteni távolabbi problémákról is. A legfontosabb ezek közül a hazai és a külföldi ókortudomány viszonyának kérdése. Helyesen mutat rá, hogy a Ludwich-Ábel viszonyban a «német gyarmat» egy sajátos formájával állunk szemben, s hogy Ábel Ludwichtól függetlenül talán szebb feladatok megoldására is fordíthatta volna erejét. Problématiskus azonban ez a kapcsolat más vonatkozásban is. A kor ókortudománya két nagy felfedezés büvöletében élt, az egyik a Lachmann-féle szövegkritikai módszer volt, a másik a maga klasszikus formájában Schleichertől kidolgozott indoeurópai nyelvi családfa-elmélet. Ezek felelték meg a legjobban a kor természettudományt modellnek tekintő, mechanikus, egyvonalúan kauzális szemléletének, hiszen maguk is nem utolsósorban ennek a szemléletnek gyümölcsei voltak. Érthető, ha az európai színvonalra emelkedni akaró magyar ókortudomány is e két ponton, az összehasonlító nyelvészetben és a szövegkritikában igyekezett felzárkózni: így már Hóman, aki az általa megindított, rövid életű Philologiai

Közlönyben nyelvészeti cikkeket tett közzé, így Bartal, aki középiskolai tankönyveiben nálunk elsőként hasznosította az összehasonlító nyelvtudomány új eredményeit, s így, csak éppen magasabb szinten, Ábel maga is. Ezt erősíthette a Ludwichhal kialakult kapcsolat is, hiszen Ludwich munkásságának középpontjában a szövegkritika állt. Volt azonban az európai, közelebről a német ókortudománynak egy másik vonala is, mely szövegkritikával és nyelvészettel csak másodsorban foglalkozott, s amely más célt tartott elsőrendűen fontosnak: az ókor mindenféle megnyilvánulásának a maga teljességében való megragadását. Ez a vonal Lessinggel és Winckelmannnal kezdődött, hogy Wolfon és Welckeren át majd Boeckhben és Wilamowitzban bontakozzék ki. E szemlélet, éppen mert a német újhumanizmus örökségeként a teljességet hangsúlyozta, anélkül, hogy a történetiséget szem elől tévesztette volna, céljából következően nagyobb súlyt fektetett a szinkroniára is. (Nem véletlen, hogy a századforduló táján ez az irány veszi át a vezető szerepet.) Bár a szövegkritika Ludwich számára sem csak stemma-gyártást jelentett, ez a fajta teljesség tőle idegen volt, szemlélete, feladat-adása tehát ennyiben sem a legelőnyösebben befolyásolhatta Ábelt, bár e tekintetben biztosan csak levelezésük ismeretében mondhatnánk. Ábel azonban e második irányzat jelentőségét is tisztán látta. Ezt mutatja nemcsak a Wolfról tartott emlék-előadás, mint arra röviden Borzsák is utal, hanem könyvismertetései is, amelyek között sokkal kevesebb a szövegkiadás-bírálat, mint a történeti vagy irodalomtörténeti munkák ismertetése, nemkülönben humanizmus kutatásai, ahol a kézirat-kutatás szervesen kapcsolódik egybe a művelődés egyéb területeinek vizsgálatával. Nem azért ez a legmaradandóbb része Ábel életművének, mert ezzel más vagy nála különb azóta nem foglalkozott, hanem mert itt sikerült megvalósítania valamit abból, aminek megvalósításában az ókort illetően alkalmasint csak a halál akadályozta meg. Nem kegyeletes szépítés tehát, mikor Borzsák arról beszél, hogy a kézirat-tanulmányok Ábel számára csak előkészületek lettek volna az igazi munkához, a gyűjtött anyagnak az egészre tekintő feldolgozásához, hiszen humanizmus kutatásaiban megmutatta, hogy tud az egészre tekinteni, és nincs okunk ezt az ókort illetően kétségbe vonni. Nem vitás ui., hogy bár pl. mint szövegkritikus G. Hermann fölötté állott Ábelnek is, de — mint Borzsák helyesen kiemeli, mert el szoktuk felejteni — Ábel kísérte meg először a töredékhalmozat művekre való szétbontását, vagyis az orphikus töredékekből egy orphikus irodalom rekonstrukcióját.

Más kérdés természetesen, hogy megvolt-e Ábelban az érzék a költészet iránt, mely őt képessé tette volna a célba tett teljesség esztétikai vonatkozásainak teljes értékű megragadására. Valószínű, hogy a kortársak helyesen érezték meg benne ennek hiányát. Ez az elem teljesen hiányzik humanizmus kutatásaiból, s ő, aki — bármily hihetetlenül hangozzék ez egy hűszéves fiatalemberről, mégis így van — Mommsent volt képes helyreigazítani a pannoniai feliratok nyelvét illetően, Rohde regény-könyvét ismertetve nem tud többet adni pusztá tartalmi kivonatnál, Arany Aristophanes fordításáról szólva pedig néhány banális frázisnál és a Veress Ignác fordításával való egyszerű szembesítésnél, a fordítás hűségének szemléltetésére. Látta tehát az ilyenfajta kutatások jelentőségét, de magának nem az ilyesmihöz volt meg a képessége.

Ennek ellenére igazat adhatunk Borzsáknak abban, hogy Ábel munkássága a magyar ókortudomány történetének nagy pillanata volt: először érte el magyar ókortudós a kor európai színvonalát (bármily színvonalasak a maguk nemében Thewrewk varia lectioi, módszerében az egész művek egész kéziratainak összefüggéseit vizsgáló Ábel volt a korszerűbb), először fogalmazta meg világosan a magyar ókortudomány feladatait (elég összehasonlítani Ábel Wolf-előadását és az akadémiai Klasszika-filológiai Bizottság csak néhány évvel későbbi, nyilván Thewrewk fogalmazta programját, hogy lássuk, mennyivel szélesebb, átfogóbb az a klasszika-filológia koncepció, melyet Ábel igenelt), s ha nem is volt meg minden adottság ennek a programnak a megvalósításához, tudta, hogy mi az a cél, amely felé az ókortudománynak haladnia kell.

A bírálótól elvárják, hogy hibákat is találjon. Ennek a várakozásnak nem nagyon tudok megfelelni, s csak lényegtelenéseket említhetek. Talán meg lehetett volna említeni, hogy Ábel műveinek teljes bibliográfiáját Vári R. készítette el: EphK 14 (1890) 81—91. A Prodromos-féle Macskaégerharc nem egészen alaptalanul van drámának minősítve: csakugyan dramaturgus (verses-párbeszédes) formájú, a nem nagyszámú bizánci könyvdramák egyike. Hegedűs Sándor 1889-ben még nem volt kereskedelmi miniszter (csak 1899-ben lett azzá), bár kétségtelen, hogy mint a képviselőház pénzügyi bizottságának előadója befolyásos politikus volt. De még ha volna is több ilyen fajsúlyú hiba, minek ezt felsorolni? Inkább örömmünk kell kifejezni a könyveske megjelenése felett, s köszönetünket a szerzőnek, aki kilenc évtized adósságát mindig csodált és nem apadó munkabírással kilenc hónap (vagy még rövidebb idő) alatt így törlesztette. Mint Budai monográfiája, e könyve is tudománytörténetünk egyik fontos műve marad.

VITA

ANTIKA MŰFORDÍTÁSUNK KÉT ÚTJA

(*DEVECSERI GÁBOR*: ARANY LANT I. Budapest, Magyar Helikon 1978. 476 lap;
TRENCÉNYI-WALDAPFEL IMRE: ÉMBER VAGY. Budapest, Európa
Könyvkiadó 1979. 539 lap)

Gyermekek, midőn több irányú kíméletből maguk ellenjegyzik az iskolai intőt, kétféleképp járnak el. A naivabbak minden részletében hívek akarnak lenni a mintául maguk elé tett aláíráshoz, ezért írásjelelmenként megállnak, hogy tüzetesen szemügyre vegyék a következő apai duktust. A ravaszabbak, több-kevesebb előzetes próbálgatás után, egy lendülettel kanyarítják alá a nevet.

Sikerük aszerint *volna*, hogy a tanár néni naiv-e vagy ravasz. A tanár néni azonban mindig ravasz: a lendületes, bár elnagyolt utánozmánynak még csak-csak bedől, a bár hívnék tűnő részletekből, de láthatóan összerakottnak soha.

Kétféle fordítói technikát vélek jellemezhetni vagy inkább — egyiket a másik felől nézve és viszont — karikírozni e kétféle megoldással. Az egyik, a «naiv», a filológiai (vagy legalábbis: filologizálva) ízekre szedett szöveget *így*, ízenként interpretálva és fordítva rakja ismét össze immár magyar szöveggé: a szöveget ugyanis, figyelmesen és nagyon közelről nézve, diszkontinuusnak, mozaikszerűnek¹ látja, s hisz abban, hogy az eredeti mű (strófa, verssor) lendülete, ívelése, sajátos életszerűsége, ha a megfelelő alkatelemeket és pontosan illeszti össze, újra előtűnik fog állni. Elvégre szelvényekből van összerakva az Erzsébet-híd lendületes íve s vagy a felüljáróé a Nyugatinál. Ennek az analízáló mozaik-technikának Devecseri Gábor nemhogy híve, de előharcosa volt; az elmélet — engedményt alig-alig ismerő² — következetességében nemhogy az összes többi klasszikusfordítót, de idővel már saját gyakorlatát is messze megelőzte.

A másik fordító, a «ravasz» számára szintén magától értetődő *volna*, hogy mindent, úgy, ugyanolyannak, ugyanott stb. fordítson le, de nem hisz abban, hogy az ekképp reprodukált elemek egymás mellé illesztve életre fognak kelni, s kiadják az eredetinek azt a fogalmilag talán eleve kimeríthetetlen, mégis létezőnek érzett összhatását, amelyet, ha választania kellene, nem áldozna fel (további) részletfinomításokért. A «mozaikfordítókra» rátukmáltam híd-analógia helyett az «élményfordító» a madár légi útjára hivatkozhatna, mely ha, akkor csak zénóni értelemben tekinthető diszkontinuusnak. Hogy Trencényi-Waldapfel Imrét miként gondolom az «élményfordító» technika alkalmazói közé sorolhatni, azt egy Anakreón-török fordításán mutatom be, összevetve ugyanezen négy sor DG-féle fordításával:

ἜΩ παῖ παρθένιον βλέπων,
δίζημαί σε, σὺ δ' οὐ κλώεις
οὐκ εἰδώς, ὅτι τῆς ἐμῆς
ψυχῆς ἠριοχέυεις.

TWI:

Gyermek, szüzi tekintetű,
kívánlak, de te nem törödsz
avval sem, hogy az én szívem³
gyeplőszára kezdedben.

DG:

Szűznézésű fiúgyerek,
kergetlek, s nem ügyelsz reám,
nem tudván, hogy a lelkeket
gyeplőszárra te fogtad.

¹ Vö. *Devecseri Gábor*: Műhely és varázs. Bp. 1957, p. 117.

² Mindazonáltal Plautus némelyik metrumát, az olvasókra való tekintettel, egyszerűsíti.

³ A kötetben hosszú í-vel. Efféle hibák óhatatlanul előfordulnak egy félezer lapos kötetben. Sajnálatos viszont, hogy a IV. ecloga első három sora lemaradt (p. 393).

Csak futólag érintem, hogy a negyedik sor első felének azonossága esetleg a két fordítás közti áthallásra utal. Ennek lehetőségével negatív formában is számolni lehet: Babits józan tanácsát megfogadva is bizonyára könnyebb az egyedül helyesnek látszó megoldást előző vagy még régebbi generációbeli, mint kortárs fordító nyomán alkalmazni.

Az első sor fordításában TWI abban hívebb az eredetihez, hogy a megszólítást ő is a sor élén s ugyancsak két szótagban adja vissza, s az utána következő két szó is görög megfelelőik sorrendjét követi. Ez azonban nem azért van így, mintha TWI fordítóként a sorhatárokat, a szórendet s lehetőleg a szótagszámot is különösebben fontosnak tartotta volna. Az efféle szigorúság igényére már a következő sorok is rácsafolnak, vagy például, a megszólításnál mardva, *Horatius*, carm. 1, 11, ahol is Leuconoe nevét a második sorból az utolsóba helyezi át, az első sor élére viszont «alaptalanul» egy *Kedves*-t állít; vagy *Hor.*, epist. 1, 4, ahol nemcsak hogy a sor éléről a sor végére helyezi a megszólítást, hanem a latin *Albi*-ből nála *Tibullus* lesz — olyan megoldás, melyet DG nem tart megengedhetőnek.

Mármost: ha DG mint fordító *egyfelől* fontosságot tulajdonít annak, hogy egy kifejezés a sor élén vagy végén áll-e őr vagy középutt, továbbá ajánlja, hogy «ne Aphroditézz, ha | Küpriszt mond» az eredeti (a kétnyelvű Horatius [1961] utószavában, p. 616), *másfelől* a gyakorlatban ezeket hol megvalósítja, hol nem (pl. *Hor.*, carm. 1, 2 v. 33, *Erycina* nála *Venus*); illetve: ha TWI fordítóként *egyfelől* mindezt nem tartja ennyire fontosnak, *másfelől*, természetesen, akárhányszor a helyére fordítja a megfelelő szót: akkor miben áll a különbség?

A kétféle célkitűzésben és a kitűzött célok felé való törekvésben: a mozaikként felfogott versort mozaikként adni vissza, vagy az élményként felfogottat az élmény egységében. TWI az önkényes *Kedves*-t, az áthelyezett *Leuconoe*-t vagy a *Tibullus*-ra vett *Albi(us)*-t nem tartja a fordítás szeplőjének, aminek a kiigazításán fáradozni kell vagy jobb megoldhatatlanságán sajnálkozni. A Leuconoehoz címzett óda Horatius noster-beli fordításán talált ugyan javítani valót az 1961-es kétnyelvű Horatius számára, de az nem a megszólítás megoldása volt. Nem így DG. Az ő megoldásai állandóan úton vannak egy újabb és pontosabb becsizolás felé, s — mint írja egy helyütt — fordításainak azok a részei, melyek nem elvei szerint sikerültek, nem szolgálnak örömeire (bármí szépek legyenek is amúgy).

(Innen a mozaik-technikások egy jóhiszemű, de rosszítú vádja az élmény-technikások ellen: nincs bennük elég műgond és szorgalom, hogy elővegyék huszadszor is... Ezek viszont azt nem tudják elképzelni, hogy *ne* volna befejezve a fordítás, hiszen egy sor vagy egy versszak csak úgy áll meg, ahogyan épp áll: mint egy kártyavár, amit nem lehet hol itt, hol ott piszkálgatni.)

Visszatérve az Anakreon-stróféához: TWI nem az eredeti struktúrájához való *fordítói* ragaszkodásból, hanem mert — beleképzelve magát a szituációba — így találta természeteseznek a megszólítást, a lehető leghívebb fordítását adta. Gondolhatnánk, ha DG-é nem figyelmeztetne további finomságokra. Nem tudnám megmondani, hogy meg tudnám-e mondani, mit jelent a *szűznézésű* («mint aki először csodálkozik rá elfogulatlanul a világra»?), ha nem ismerem előbb a TWI-féle fordítást. Mindenesetre a kifejezés úgy idegenszerű, hogy azért nem érezzük magyartalannak; analóg szóalkotások támogatják (medvejárású, gordonkabúgású), bár ezek feloldása megnyugtatóbb (mert akinek pl. mint medvének, olyan a járása, az *nem* medve). Miben pontosabb DG kifejezése TWI-énél? A *-nézésű* közelebb áll a görög melléknévi igenévhez, amennyiben az *-ás/-és* nomen actionis-t (is) képez, s ez, per definitionem, cselekvőbb («igeibb») természetű, mint a *tekintetű* nomen acti-t képző *-at/-et*-je. A szóösszetétel azonban mint szerkezet csak annyiban görögös, hogy majdnem olyan szokatlan, mint az eredeti volna *szó-*, pontosabban ragszerint fordítva: «szűzi(es)t pillantó» (maga a határozó szerepét tárgyeset persze megvan a magyarban is: «borzasztót sikoltó» stb.). A *fiúgyerek* kifejezés pedig tisztázza a megszólított nemét, amit a görögben az igenevek végződése tesz egyértelművé, s közben az összetétel második tagjában megőrzi a mindkét nemre utalni tudó szót — ebben is megfélelve a görögnek.

Ha most mellőzöm a *gyerek* és a *gyermek* használata közti különbséget, melynek alapján, e helyütt, a *gyermek* inkább serdülőforma lányra vonatkoz k (mára már talán szenvedő, de a francia költők mon enfant-jainak fordításával is megtámogatott, múlt századból való megszólításként), a *gyerek* pedig, a *fiú*-megszorítás nélkül is, inkább fiúra — ha mellőzöm: rövidség okából; s nem mintha nem tartanám fontosnak. Hisz, Babitscsal szólva, «minden a szón múlik», vagy — Jakobsonról (s Nelsonról) se feledkezve meg — minden a megfelelő helyre tett megfelelő szón múlik.

Minden pontossága ellenére a *fiúgyerek* mint megszólítás nagyon mesterkél: nem az eredeti szituációnak felel meg, amelyben sem a megszólítónak, sem a megszólí-

tottnak nincs kétsége az utóbbi nemét illetően, hanem a műfordítóinak; nem Anakreón fordul a fiúhoz, hanem a fordító az olvasóhoz, s jelzi műhelygondjait. (Ha csak a nembeli hovatarozást akarta volna tisztázni, akkor fölöslegesen, hiszen a töredék címet kapott: *Egy fiúhoz.*)

Ha a második sor első fele olyasmit jelent, hogy «járok utánad, kerülgetlek (azzal a szándékkal, hogy magamhoz hajlítsalak, megszerzezelek)», akkor TWI *kívánlak*-ja epedezéssé szellemíti a tényleges «utánjárást», DG *kergetlek*-je viszont valamiféle szatírvágtává torzítja. S ha a *kergetlek* az egyik mozaikkó s a sor második fele a másik, akkor sehogy sem illeszthetők össze. Hogyhogy a fiúyerekek, akinek rohannia kell üldözője elől ahhoz, hogy az kergethesse, «nem ügyel reá»?! TWI-nél nincs meg ez a törés (igaz, láttuk, ára volt a sima átmenetnek), a továbbiakban meg, átlépve a sorhatárt, eltüntet egy mondatra való mondatrészt, mindenesetre úgy vonva össze a maradékot, hogy a *sem* érzékeltesse, amit kihagyott. Ez a *sem* egyúttal azt is elárulja, hogy TWI a 3. sorbeli participiumnak nem tulajdonított határozói mellékértelmet, tehát amit *nem* fordított le, az szerinte körülbelül ilyesmi: «nem tudója annak, hogy . . . ; (és) nem tudod azt, hogy . . . » DG tartja a sorhatárt, mindent lefordít s nem tér ki a participiumban rejlő határozó elől: *nem tudván*-ja implikálja a «(bezzeg) ha tudná»-t, s ez az implikáció, TWI fordításához képest, váratlan és jelentős fordulat, hiszen a nála mindenképp kérlelhetetlen fiú ostromlása itt már nem reménytelen!

Ha mérleget készítünk, mindkét fordításnak óriásiak a passzívái. Hogy van-e veszteség TWI-ében, arra csak akkor gondolunk, ha eleve bizalmatlanok vagyunk az olyan fordításokkal szemben, amelyek sehol sem csikorognak. TWI nem sérti meg a konvenciókat: sem a nyelveket, sem a «szép»⁴ versről való elképzelésünket, sem a «közszeméremét». Így viszont nála legalábbis nagyon bizonytalanává válik a megkívánt lény neme, eltűnik a megszerzésére való törekvés nyersesége, az elutasítottság megszorítás nélküli.⁵ Gyanútlan olvasó, gondolom, leginkább egy serdülő lány vagy hajadon iránti reménytelen vonzalom kifejezését látja e négy sorban.

Hogy mi DG-nál a veszteség, az nyilvánvalóbb: az olvasói élmény sérelmére szorítja bele a fordításába az eredetinek minél több, különböző természetű információját; a vers élvezhetőségét már első szavával megrendíti, s második sorában végképp elenyésztí. Korai fordításaiba jórészt idők során építi bele ezeket az illúziót megtörő, elidegenítő elemeket, a későbbiekbe már eleve bekerülnek. Lássunk mindkét esetre egy-egy példát:

a) A kétnyelvű Catullus (1938) 3 vv. 17–18-ból:

hölgyem szép szeme most miattad ég a
sírástól vörösen s meg is dagadva

ez lett:

Te tetted, hogy a kedvesemnek édes
duzzadt kis szeme könnyesen vöröslik.

Az utóbbi megoldás egyben pontosabb lett, másban pontatlanabb, mindenesetre az eleje kakofón, a közepén (édes duzzadt kis szeme) valahogy csemecse, s az egész túlszűfolt; azt pedig, hogy a latinban *ocelli* áll (s *nem oculi*), az *édes kis szeme*, amiből a *kis*, gondolom, a kicsinyítő képzőnek, az *édes* pedig a kicsinyítés kedveskedő értelmének felel meg, olyan iparkodással adja vissza, ami nem látszik megérni a beléfektetett fáradságot.

b) *Hor.*, *carm.* 2, 4 vv. 21–22: *Brachia et voltum teretesque suras | integer laudo . . .* DG fordításában:

Karjait s arcát s dagadó inát nem
vágyva dicsérem . . .

Kiét? Egy szépséges leányzóét. Eltekintve a sorhatártól minden mozaikkó a helyén, metszet úgy, mint az eredetiben — de mi ez a *dagadó ina*? Magyarázat van rá: a Horatius fordító DG, mint annyiszor, itt is merít Virág Benedekből: Karjai s teljesb inait dicsérem | Nem sovár szívből . . . Virágnál azonban nem ment ízetlenség számba az *inai* (amennyire megítélhető, az *in* 'lábszár' jelentésben akkor még az irodalmi nyelv szókinésébe tartozott), jelzője meg a maga régies bájában is szerencsésb, mint DG-é. A *teres*-t («hosszúképpen gömbölyded») legalább elképzelhetővé teszi; a *dagadó* azonban

⁴ Az idézőjellel nem akarom a fogalmat idejétmúlnak minősíteni.

⁵ Kéznel van *Franyó Zoltán* német fordítása: ő is mellérendelésé «enyhíti» a 3–4. sort.

talán egy borjúcombra mondható (vagy az epod. 8 visszataszító vénasszonyára: vv. 9–10 tumentibus . . . suris).

Újból visszatérve az Anakreón-versre: DG-t nem kötik meg a konvenciók sem a nyelvi megformálásban, sem a «szép» versről vagy épp az «egészséges erotikáról» való elképzelésben. Ezt két ponton érzem vitathatatlanul szerencsésnek: abban, hogy a 2. sorban a várható *de* helyett a sokatmondó *s*-vel kapcsolja az «én szeretek»-et a «te nem szeretsz»-szel, és abban, hogy Anakreónt kapjuk a maga ógörög erotikájával, ahogy nem teljesen reménytelenül szerelmével ostromol egy fiút.

Félek, nemcsak bevezető hasonlatom, de maga ez az elemzés is karikírozza a két fordító törekvéseit. Mindkettejük munkássága sokkal jobban ismert, méltatott s méltán becsültebb azonban annál, hogysem említeni is fölösleges ne volna: szó sincs róla, hogy TWI szépnek szánt, de használhatatlan, DG pedig csupa élvezhetetlen, de amúgy nagyon tanulságos fordítást produkált. Egymás mellett fekvő antik fordításkötetük azonban, TWI valamennyi, DG-nak pedig kisebb fordításaival az összevetést kínálta, annak a személys adottságaikon és szerzőválasztásaikon túlmutató különbségnek egyfajta vizsgálatát, mely különbség mint ellentét aktuális problémája egész antik műfordításunknak, mindkettejük hajdani szívügyének.

Az ellentét kibékíthetetlennek látszik. Az «élményfordító» nem bír átlépni a konvenciók határán, hiába látja (mert miért ne láthatná ő is?) az eredetinek mindazon jellegzetességeit, melyeknek lefordíthatatlanságába viszont a «mozaikfordító» képtelen bele nyugodni. S mindkettő, illő megszorításokkal, meg van elégedve munkájával: TWI alig-alig javít-ront valamit fordításain (az idézett *Hor.*, 1, 11 v. 8 *carpe diem*-jének igazítása mutatja pl. *ennek* a javíthatóságnak szűkös határait); DG sokat változtat, de mindig a lehető legjobbról a lehető még jobbra tudatában. 1938-ban még azt kérdezte Catullusszal, első sorában: «Új könyvem kinek adjam . . .?» (*dono*), most: «Kit lepek meg e kedves új kötettel?», előre nyugtázva már a megajándékozott olvasó örömét.

Ez az ellentét talán a kétnyelvű Horatius körül éleződött ki legjobban. Az utószóban a fejlődés csúcsain triumfált a mozaik-technika elmélete, a fordítások csódtömegéből meg a későn jövő kritikusok is kedvükre válogathattak. Mindez rendjén. A baj az, hogy ez az ellentét valahogyan megzápult, a frontok, ha vannak, mozdíthatatlanok. Az élmény, az összbenyomás, az «amit itt elveszek, azt majd amott érzékeltetem» hívei a nagy nyugatosokra hivatkoznak, de mit mondjanak az elsikkadt, holott az eredetét interpretálva: elsikkaszthatatlan részletekre? A mozaik hívei saját fordításaikban szélsősen kanyargó határral választják el azt, ami egyelőre végleges attól, ami máris továbbbeszolandó . . .

Az ellentét talán akkor fog továbblendülni e záppontján, ha új, ma még tán el sem képzelhető alapokon közmegegyezés jön létre azt illetőleg, hogy mit tekintünk fordításnak. Bizonyára nem szempontok egyeztetésének eredménye, hanem valami magától értetődőség lesz ez a konszenzus, nagylelkű lesz és magabízó, s nem lesz érdemi vita arról, hogy egy-egy kimeríthetetlen gazdagságú versből föltétlenül ezt a 17 vagy azt a 22 jellegzetességet kell-e visszaadni. Az említett tanár néni hitelt fog adni az aláírásoknak, s eszébe se jut, hogy mint grafológus *minden* nem eredetit le tudna leplezni.

Lehet, hogy száz év múlva tanulmányba ágyazott prózai parafrázis lesz fordítás helyett, amelyben viszont a caesurákra ügyelni fognak . . . De akármilyen legyen is e majdani fordítás, az útnak odáig *innen* kell vezetnie: antik műfordításunk mai helyzetétől, türelmetlenül tevően túlértett lehetőségeiből, melyek közül kettőt Trencsényi-Waldapfel Imre és Devecseri Gábor életmű-kötete reprezentál.

HEGYI GYÖRGY

KÖNYVSZEMLE

J. FITZ: DER GELDUMLAUF DER RÖMISCHEN PROVINZEN IM DONAUGEBIET UM DIE MITTE DES 3. JAHRHUNDERTS. Teil 1—2. Akadémiai Kiadó Budapest—Rudolf Habelt Verlag Bonn 1978, 945 p., T. XXXII.

A két kötetből álló munka, mint címe is mondja, a III. század közepének pénzforgalmát tárgyalja a dunai provinciákban, Pannonia Superior, Inferior, Noricum, Moesia Inferior és Superior, továbbá Dacia területén. Természetesen főhangsúlyal Pannoniáról esik szó.

Bevezetőként a felsorolt tartományok városi pénzforgalmát és a pénzforgalom fejlődését ismerteti a szerző négy periódusra bontva: i. sz. 14—193, 193—238, 238—253 és 253—268 között. Az éremleleteket (uralkodó, fémfajta, darabszám szerint) a 249—259 periódusból tartományok szerint bontásban mutatja be, külön fejezetben tárgyalva a korszakból származó háromféle éremleletet. Az egyik, amelynek jelentős százalékát — többnyire közel felét — a 193 előtti veretek alkotják. A második fajta, amelynek mintegy 40%-a a 249 utáni időszakból ered. Ezeket az éremleletfajtákat értékeli a pénzforgalom és gazdaságtörténet szempontjából.

Az éremanyag értékelését táblázatok előzik meg. Az egyik fajta a császárok, illetve pénzfajták, koloniális és viminaciumi veretek évenkénti darabszám szerinti megoszlását, továbbá az indexet adja (ez egy viszonyszám az összes periódus és az egyes periódusok évi átlaga között). A másik táblázat fajta a fenti megoszlást periódusonként vizsgálja. A harmadik féle táblázat periódusonként adja a pénzfajták százalékos megoszlását.

A szerző összesen mintegy 112 lelettel (135 000 érem) dolgozott. Ilyen mennyiségű anyag, illetve adat feldolgozása már túlmegy a statisztikai mintavétel keretein. Grafikonon történő ábrázolásuk jól szemlélteti az említett három féle éremlelet egymástól eltérő jellegzetességeit.

Az első kötet végén hozza a szerző a felsorolt éremleletekből a 249—259 között vert pénzek elő és hátlapi köriratait, ábráját — Cohen¹, Cohen² és RIC szerinti meghatározását, illetve hogy melyik leletben hány darab fordul elő belőlük.

A második kötet a verdék szerepét tárgyalja a pénzforgalomban. A Rómán kívüli verdék: Antiochia, Viminacium, Cyzicus, Colonia Agrippinensis és Mediolanum. Vereteiket a szerző uralkodók szerint választja szét a leletekben. A dunai tartományok szempontjából igen fontos viminaciumi verdét külön fejezetben tárgyalja. Nem a koloniális bronzokról van itt szó, hanem a birodalmi veretekről. Vizsgálja a viminaciumi veretek előfordulási arányát a nyugati leletekben is. Majd provinciánként és császáronként figyeli a viminaciumi veretek arányát. Ebből nyilvánvaló lesz, hogy a nyugati provinciákban csak kiegészítőként fordulnak elő viminaciumi pénzek, a dunai provinciákban viszont a leletek 1/3-a innen származik. A viminaciumi pénzek előfordulásának statisztikai elemzése, az idevonatkozó irodalom felhasználása lehetővé tette, hogy egészen finom kronológiai besorolását adja az egyes viminaciumi emissióknak. Ebből a szempontból a munka a RIC kiegészítő «kötetének» számít.

A szerző külön fejezetben foglalkozik a numizmatika területén csak egészen kivételesen előforduló hiteles gorsiumi éremlelettel (3134 db), ugyanis ásatáson került elő, így bizonyos, hogy teljes, és elrejtésének körülményei is hitelesen felderíthetők voltak. Ez a Septimius Severussal induló és Gallienussal záruló (258 év) éremlelet ugyancsak hozzásegítette ahhoz a szerzőt, hogy az eddig csak tág határok között datálható emissiókat évekhez köthesse, vagy az éven belül keltezésüket még közelebbi időhatárok közé szoríthassa. Kár, hogy a szerző nem adja meg a súlyt, pozíciót és a hátlapi köriratoknak nemcsak értelem szerinti, hanem tényleges elválasztását.

Az itt csak vázlatosan ismertetett anyagfeldolgozás, az ehhez kapcsolódó irodalom átnézése, statisztikai táblázatokba öntése, grafikonos ábrázolása — tömérdek, időigényes

munka. A dunai és nyugati provinciák I–III. századára vonatkozó numizmatikai irodalom felhasználása, kritikai elemzése a statisztikai eredmények segítségével (mintegy 800 oldalon) lehetővé tette az értékelő fejezet megírását. Ennek minden mondatát több ezer pénz objektív értékelése, illetve feldolgozása teszi konkrétummá. Így e kétkötetes mű olyan forrásmunka a III. századra vonatkozóan, amely megszabja, és új irányba tereli az elkövetkezendő évtizedek numizmatikai kutatását nemcsak Pannóniára, de a többi dunai provinciára vonatkozóan is.

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

SENECA TRAGÉDIÁI. Fordította JÁNOSY ISTVÁN, KÁRPÁTY CSILLA, RUTTNER TAMÁS. Az utószót SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY írta. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Kiadó, Bpest. 1977. 272 lap.

Ezzel a fordításkötettel először vált lehetővé a magyar olvasóközönség számára, hogy egyrészt képet kapjon a költő Senecáról, akit eddig főleg filozófusként tartott számon, másrészt, hogy Aiskhylos, Sophoklés és Euripidés után most római tragédiával ismerkedjék.

A latin irodalomtörténetből a Senecának tulajdonított tíz tragédián kívül csak töredékek maradtak fenn; ha tehát a római dráma műfaji specifikumait kutatjuk, legfőbb forrásként Senecához kell fordulnunk. Színpadi műveinek ez a kitüntetett helye, mely az egyetemes kultúra egy számunkra már csaknem hozzáférhetetlen fejezetének egyedüli képviselőjéből fakad, tökéletesen indokol egy majdani teljes kiadást is. Hasonlóan sürgető szempont lehet ebben a Seneca-tragédiák világirodalmi utóhatása s még nagyrészt feltáratlan esztétikai értékei is.

A magyar kötet öt drámát tartalmaz. A Medeát, a Thyestest és a nem Senecától való, de évszázadokig az ő neve alatt őrzött Octaviát Kárpáty Csilla fordította — műgondal, megbízhatóan. Nem törekedett a latin szöveg fölé nőző költői hatásra, de szükségét érezte, hogy Seneca egy-egy lapos, vagy egyenesen suta fordulatát «tapintattal» ültesse át: A Senecánál különösen zenei hatású sorokra a fordító az eredetihez méltó megoldást adott:

«Obscuro positus loco . . .»	« . . . alacsony soron » (Th. 94)
«Pater, potes regnare.»	«Király lehetsz, apám! (Th. 442)
« . . . squalidam vestem exue Oculis nostris parce»	«Te meg vetkőzd le szennyes rongyaid, szemem ne szúrják» (Th. 524–525)
«Stupet ad subitae tempora coenae nondum fessis bubus arator»	«Koraest vacsorán földműves ámul még nem lankadt ökrei mellett.» (Th. 800–801)
«In nos aetas ultima venit»	«Épp ránk zúdul majd a világvég» (Th. 878)

A Senecánál különösen zenei hatású sorokra a fordító az eredetihez méltó megoldást adott:

«Quid me revocas, festumque vetas celebrare diem.»	«Mért vonsz te külön, mért tiltasz öröm napon ünneplést . . .» (Th. 942–943)
---	---

Mindhárom drámafordítást meglepően sok alliteráció tarkítja. Előadásra, de legalábbis felolvasásra szánt szövegekről lévén azonban szó, a nehézkes, rossz hangzást eredményező mássalhangzótorlódásokat a szerzőnek kerülnie kellett volna:

«mikor egy szörny száz szájjal ugat» (M. 354)
«Verd tűzhelyed fel, gyűjtsd gyilok, gyász, gyűlölet
tüztét s a házat Tantalusszal töltsd teli.» (Th. 52–53)

Kárpáty Csilla szigorúan metriumphű kardal- és monológfordításai a kötet leg-sikerültebb darabjai. Hogy a párbeszédés részeket nem sikerült ugyanilyen színvonalon visszaadnia, annak oka, hogy a jambussal túl szabályosan bánt. A Senecára nagyon jellemző feloldásokat ritkán alkalmazta, megfosztva ezzel az élőbeszédet eredeti tónus-gazdagságától.

A jambikus trimeterrel való izgalmas játéknak Ruttner Tamás engedett a legtöbb teret Phaedra-fordításában. Néhány szép példa a tribrachysök és tetrabrachysök a latin szöveg szabálytalan lüktetését legjobban megközelítő kapcsolására:

- «szeme nem a régi, sem nem őstől jött tűzű» (Ph. 380)
 «zsigereimig merül le, s benn lappang e tűz» (643)
 «a küszöbön is már gyászos jajveszékelés» (852)
 «Halála tervét Phaedra konokul őrzi csak» (854)
 «a szekeret elragadták, s nem tudván utat . . .» (1069)
 «Ki volt az atyai uralom ékes társ ura» (1111)
 «s rémségül, a dagadó áradás a földre ront.» (1016)

Senecánál is gyakori, hogy egy daktylust jambus vagy egy trochaeust anapaestus követ. A sor elejére kerülvén ez az egész mondatnak indító lendületet ad:

- «Ó, hol ez az arc, hol? És a színlelt férfigőg» (915)
 «Jöjj, gyere, könyörgök, jöjj, gyere, most sietni kell.» (862)

A helyes arányban előforduló anapaestusok ugyancsak élénkítik, gördülékenyebbé teszik Ruttner Tamás jambusait.

Hiba viszont, hogy a fordító önkényesen bánik a magyar szavak hosszúságával, méghozzá olyan helyeken, ahol a metrum erre nem szorítja rá:

- «Ha rút bűnünket egyszer elleplezte is» (119)
 «Venus, gyűlölvén Nap leszármazottait» (124)
 «S rút vétkű méhed összekevert sarjat fogad?» (172)

A Phaedra-fordítás tudatosan választott archaizáló nyelve, úgy vélem, nem szerencsés. A Seneca-szöveg meglehetősen sok stílári csapdát rejt: a keresetten poétikus hatást erősíteni kívánó fennkölt kifejezésmódot egy-egy vulgáris vagy bántóan szürke mondat közbeékelődése töri meg. A fordító alighanem azzal követett el hibát, hogy belement a senecai modorosság zsákutcájába, s ehhez igazította a fordítás múlt századi irodalmi magyar nyelvét. Ennek választékossága pedig nem bírta el a latinban váratlanul előbukkanó pongyolaságokat. (A zavart Seneca sokat emlegetett «modernsége», a klasszikus ízléssel való szembehelyezkedése okozza, amely miatt már az I. sz. végétől sok «tudós» kritika érte őt, többek között Quintilianusé.)

Az olyan anakronisztikus kifejezésekre, mint a «túltéssz anyádon», «ha hidd bár», «ennen rendjén», «maga ő», «én atyám», «uralg», «szünetlen», «istenetlen», «hírnökeül», «figyelmezz», nem tud ráhangolódni a mai olvasó. Az ilyen sorok túláradó nyelvi fondorlataiból pedig, mint az:

- «emez örületbe társult» (96)
 «emez én ügyemben, nékem immár nem segít» (123)
 «ép tisztességben, ha te kezded hoz rám halált» (713)
 «s már én hamvaimra is» (870)

már nem lehet egykönnyen köznapirováltani. Így születnek meg a tragédia hangulatához nem illő, komikumba átesapó mondatok:

«Laqueone vitam finiam . . .»	«Éltem kötélre kössem?» (259)
«In ore Graio Scythicus apparet rigor»	«A görögös arcon scytha szilárdság van jelen.» (660)
« . . . sum nocens; merui mori.»	« . . . Vétkeztem. Jussom halál.»
Placui novercae.»	A mostohámnak tetszem.» (683–684)
«Mori volenti deesse mors nunquam potest.»	«Holtát ohajtó holta híján nem marad.» (878)

A magyartalan, kitekert szórend sem válik a fordítás előnyére:

- «Menj hát, s a rendet vétkes hévvel felborítsd.» (173)
 «Jöjj, elfúzd a bűnt, halál.» (254)
 «A jogart is átvedd, s szolgálódl elfogadj.» (617)
 «Te menj, uralkodj, és parancsot várjak én.» (618)

A latin szöveg tartalmának meg nem felelő sorok olykor félreértésből erednek (267. és 411. sor). A pontatlanság akkor zavaró igazán, ha a dráma kulcsmondatait sújtja:

«Honesta primum est velle nec labi via, pudor est secundus nosse peccandi modum.» «Előbb megállni próbálj, s meg ne tántorodj, s csak utána szégyelld, és tudd vétkeid rejteni.» (140–141)
(= a tisztesség második foka mértéket ismerni a bűnben.)

Dajka : «Genus omne profugit.» «Mindenkí félne.» (243)
(= Egész (ti. női) nemünket kerüli (ti. Hipp.)

Phaedra : «Paelicis careo metu.» «Ágyasok félnek, nem én.» (243)
(= legalább nem kell vetélytársnótól tartanom.)

Egy-egy sor vagy összefüggő részletek néha önmagukban is homályosak vagy egyenesen értelmetlenek:

«sensere pecudes facinus et curru levi, dominante nullo, qua timor iussit ruunt.» «s a lovak- megsejtve bűnük – a megkönynyült kocsin senki se uralván, futnak, fél- szüket –,

talis per auras non suum agnoscens onus Solique falso creditum indignans diem Phaethonta currus devio excussit polo.» miként az egekben, terhét fel nem ismerő, s a csalfa napban meghittjét hiányoló szekér Phaethont veti végső égi sark felé.» (1088–92)

«pinus coacto vertice attingens humum caelo remissum findat in geminas trabes.» «Legyek ledőlni csorbitott csucusu fenyő, égtől lesújtott törzsét kettővé szelő.» (1223–24)

Jánosy István Oedipus-fordításában – amely már színpadon is vizsgázott – a fel-felbukkanó modorosságok ellenére a szereplők élő, izgalmas drámai nyelven beszélnek. A latin metrumoktól való eltérés azonban nem szolgálta a senecai jelleg érvényesülését. Erről legfőképp a kórusrészek árulkodnak, melyek esetlenebbek, kötőanyag nélkülibbek az eredeténél. Seneca tézisei gyakran papírizúék ugyan, de kétségtelenül van esztétikai hatása még a legelnyűttebb közhelyének is. Úgy vélem, nemcsak azért, mert a szereplők e szólamokat igaz módon élik át, hanem azért is, mert ezek a szólamok a görög és latin költészet legszebb f o r m a i jegyeit viselik magukon. Ez a magyarázata annak, hogy némely kórusrész akkor is megejtő lehet, ha gondolati trivialitását pörére vetkőztetve nem fogadnánk is el.

Verstani szempontból éppen az Oedipus az egyik legpazarabb Seneca-mű. Egy száz és egy ötven sornyi polimetrikus énekben (amilyenre e kettőn kívül csak az Agamemnonban van példa) a költő formakésztségének hallatlan gazdagságával lep meg. Szinte soronként váltja a másutt strófaszerűen alkalmazott anapaesztikus dimetereket és monometereket, a sapphói, asklepiadési, glykóni, adonisi, alkaiosi sorokat, sőt ezek variánsait (csonkákat, feloldottakat, egymásba átesapókat), mintha csak az elmúlt 600 év versformáinak a játék örömeivel is megajándékozó kincsesládából válogatna.

Ennek magyar nyelven való megszólaltatása a fordító számára nem csupán kifejezésbeli kötöttséget jelent, hanem a virtuozitás lehetőségét is nyújthatja.

A kötet jegyzetanyaga a drámák sűrű mitológiai utalásaihoz képest rendkívül kevés.

Az Utószóból hadd idézzem ezt az összefoglaló mondatot: «A Seneca-drámákról nem lehet többet mondani, mint hogy a reneszánszban újjászületett olasz dráma éppúgy bennük ismerte fel elődjét, akárcsak az Erzsébet-kori angol vagy a 17. századi francia tragédia, Marlowe és Shakespeare ugyanúgy, mint Corneille és Racine, Lope de Vega és Calderón.» A magyar változat olvasói számára Szilágyi János György azzal mond mégis többet, hogy a szakirodalom nagy részének moralizáló szemléletével szakítva e drámák mély és teljesen szuverén értelmezését adja.

KIRÁLY ERZSÉBET

LEONARDO PAGANELLI: ECHI STORICO-POLITICHI NEL «CICLOPE» EURIPIDEO. Editrice Antenore, Padova 1979. 159 lap.

A kitűnő fiatal szerző, aki azóta már a *Kyklóps* kritikai kiadását is megjelentette, könyve első részében Polyphémós alakját elemzi a darab közepén elhangzó beszéde (313–346) alapján, s benne a gazdagságot istenítő, az istenekkel nem törődő, a törvényt (nomos) szemben a természet (physis) igazságát hirdető magatartás megtestesítőjét látja. Ez természetesen önmagában még nem újdonság, így látták a *Kyklóps* alakját már a múlt század végén, a szerző érdeme azonban ennek a szemléletnek a kor politikai áramlatai közt való elhelyezése, közelebről a politikailag az oligarchikus ideológiát szolgáló kései szofisztikával való kapcsolatba hozatala. Ez a darab keletkezésének sokat vitatott időpontja szempontjából sem közömbös.

A második rész a darabnak a külpolitikával való kapcsolatát tárgyalja. Felhívja a figyelmet arra, hogy a trójai háború e darabban nem úgy van beállítva, mint amely egy rossz asszonyért folyt, hanem mint amelyet az istenek szereztek (285). Ezzel nemcsak Helené kerül más megvilágításba (felelőssége csökken, vagy éppen meg is szűnik, legfeljebb a satyrosok vagy Polyphémós látja benne a kéjsóvár hűtlent), hanem a trójai háború is pozitív vállalkozássá, pánhellén összefogássá válik a keleti barbársággal szemben (a trójaiak újra meg újra a perzsákra jellemző színekkel vannak festve). Hasonló figyelhető meg Euripidés kései darabjaiban is. Paganelli ezt azzal magyarázza, hogy a spártaiak éppen a szicíliai vállalkozás idején kezdtek tárgyalásokat a nagykirállyal a perzsáknak spártai oldalon való katonai beavatkozásáról, melynek fejében a perzsák szabad kezét kapnának az Égei medencében. E tárgyalások 412 tavaszán fejeződtek be. Ebben a helyzetben az arisztokrácia azt remélte, hogy oligarchikus irányú alkotmány-reformmal lehet megnyerni a nagykirály jóindulatát, a demokraták részben a perzsákkal való kiegyezést keresték, részben kétfrontos háborúra gondoltak, Euripidés viszont a perzsákkal szemben a belgörög ellentétek félretételét és a pánhellén összefogást sürgette — ebben a darabban is, kései darabjaiban is. Ez is arra mutat, hogy a *Kyklóps* Euripidés alkotói pályájának kései szakaszára teendő.

Ez az időpont teszi érthetővé a szicíliai környezetet. Polyphémós maga is bizonyos szicíliai sajátosságokkal rendelkezik (gorgiaszi ékesszólás, falánkság, tyrannosi jelleg); vele szemben Odysseus a szabadság képviselője, mint Athén, kinek szövetségesei a szicíliai vállalkozás során épp oly megbízhatatlanoknak bizonyultak, mint a darabban a satyrosok. Euripidés e darabban még a szicíliai vállalkozás sikerét reméli. Feltűnő Odysseus egyértelműen pozitív alakként való szerepeltetése, szemben a tragédiák szinte sematikus negatív Odysseusával. A szerző elfogadja Grégoire elgondolását, mely szerint az Odysseus iránti ellenszenv oka Odysseus korinthusi eredete (Sisyphos), s úgy látja, hogy itt viszont Odysseus hangsúlyozottan mint kephallén király jelenik meg, éspedig azért, mert a kephallének a szicíliai vállalkozásban is mint Athén szövetségesei küzdöttek, s így Euripidés a korinthusi héróست mintegy az athéni szövetségeseik mitikus őseinek teszi meg.

A keletkezés időpontjára vonatkozólag mindebből tehát az a tanulság adódik, hogy a darab 415 és 413 között íródott, inkább ez időszak második felében.

A könyv kitűnően van megírva: tétéleit világosan, egyértelműen fogalmazza meg, érveit áttekinthetően csoportosítja, a bizonyítékokat nem akarja retorikával pótolni, nincsenek szükségtelen, pusztá tudásfitogtató vagy «erről még az is eszembe jut» jellegű kitérések — csupa oly erény, mellyel sajnos nem minden tudományos mű dicsékedhetik. Meggyőző az, amit Polyphémós beszédének eszmei háttéréről mond, nem különben az, ahogyan Euripidésnek a trójai háború értékelését illető változását indokolja. (Ez utóbbi azért is érdekes, mert a pánhellén összefogás a perzsák ellen a Gorgiasz kör politikai koncepciója volt, s bár az olympiai beszédet későbbre szokás datálni [408?], a Helené-beszédet éppen a 415–413 közti időkre, a homonoia gondolat tehát már korábban is formálódhatott, noha természetesen azt, hogy ki találta ki, aligha tudjuk kétséget kizáróan eldönteni. Paganelli érvelése arra mutat, hogy Euripidés volt az.) Mind ennek alapján nagyon valószínűnek látszik a darab datálása is. Legalább is megfontolandó Paganellinek az a nézete, hogy — a közhittel szemben — Euripidés egyáltalán nem ítélte el a szicíliai vállalkozást, sőt, nagy reményeket fűzött sikeréhez.

Vannak természetesen részletek, melyekben vitatkozni lehet. Kérdéses például, hogy Helené vétkeességéről csakugyan kevesebb szó esik-e a kései Euripidés-darabokban. A szerző felsorolta helyek magukban is elég terhelők, s vitatható, hogy az Orestés befecskéje csakugyan semmissé teszi a nézőben mindazt, ami a darabban Helenét illetően korábban elhangzott. Vitathatónak látom a kései szofisztika sommás elítélését és Paganelli azon kategorikus kijelentését, hogy azok, akik a nomos mellett foglaltak állást, az egyen-

Ióséget, akik a physis mellett, az előjogok fenntartását óhajtották (49. lap). Antiphón nemcsak arról ír, hogy a törvények meg nem tartása kisebb baj, mint a természet parancsának megszegése (ami csak a platóni Kalliklész nézeteivel összekapcsolva egyértelműen antidemokratikus!), hanem arról is, hogy a születési előkelőség tisztelete barbár dolog, természettől mindenki egyenlő (VS 87 B 44 B 1–2), hogy Alkidamasz ne is említsem, s Thrasymachosban is talán több volt a kiábrándultság, mint az oligarchikus hajlam (VS 85 B 8). Teljesen elfogadhatatlan számomra Odysseus pozitív értékelésének indoklása. Azt, hogy Odysseus a kephallénok királya, az eposz is mondja (ezt a szerző is említi), Euripidész az említett átalakítást tehát bármikor korábban is elvégezhette volna, hiszen a korinthosiak régebben is szemben állottak Athénnal, a kephallénok régebben is barátságosak voltak Athén irányában (ezt is említi a szerző).

Ez azonban egy további, általánosabb kérdést is felvet. A drámaíró helyzete Athénban bizonyos mértékig a népgyűlési szónokéhoz volt hasonló: a közösség elé lépve azt az élő szó erejével, közvetlenül akarta valamilyen irányban megmozgatni; állandóan figyelembe kellett vennie az adott közönség érdeklődését, hangulatát, vágyait. A múlt század óta napjainkig meg is figyelhető egy irányzat, mely elsősorban időszzerű politikai utalásokat keres Euripidészben, s mely, mint ez irányzat egyik képviselője még a század elején meg is fogalmazta, a Dionysia előadásainak funkcióját a modern publicisztikáéval tekintette azonosnak. Ennek az irányzatnak annyiban igaza van, hogy a drámát, ezt a valóban közösségi műfajt, nem valóságos környezetéből kiszakítva igyekszik vizsgálni. A népgyűlési szónok azonban meghatározott helyzetben, közvetlenül valamely meghatározott politikai célra akart mozgósítani, a drámaíró viszont világgképet adni, amely ugyancsak valamely meghatározott helyzetből fakad, s amelyből következik valamilyen politikai magatartás is, de amely világgép, a dráma intenzív totalitása folytán, az emberi létet sokkal általánosabban megragadó, semmint hogy csak időszzerű politikai kérdésekben akarjon eligazítást adni. Ennélfogva értelmezni sem lehet teljesen, ha csak a napi politika síkjáról közelítjük meg. Odysseus pozitív ábrázolása sem a kephallénoknak a peloponnésosi háborúban tanúsított magatartása felől érthető, hanem — röviden, s kicsit talán leegyszerűsítve — onnan, hogy a kegyetlen, embertelen és erőszakos Kyklópsszal szemben az odysseusi éles ész (és tüzes dorong) helyes, míg ugyanez az éles ész (és éles kard) kiszolgáltatottakkal, árvákkal és özvegyekkel szemben visszataszító machiavellizmussal. A más pusztító, önző életélvezet és durva erőszak áll szemben a társakat megszabadító leleményességgel és tettekrevalósággal a darabban — és Athénban, mint azt egyebek közt a szerző elemzése is szépen bizonyítja. (Talán Trója is a barbár szolgaságot jelenti a görög szabadsággal szemben, legalábbis IA 1400–1401 szerint, korábban talán inkább barbár elpuhultságot a görög edzettséggel szemben.) Ebben az ellentétárban helyezendők el a satyrosok is, akiket talán szintén nem lehet pusztán műfaji tartozéknak tekinteni: ők is részei a világgépnek. Messzebb vezetne annak vizsgálata, hogy mennyiben.

A munka tehát fontos kérdéseket vet fel, egyeseket tisztáz, mások tovább gondolására serkent — lehet-e ennél többet kívánni?

RITOÓK ZSIGMOND

EURIPIDES: WERKE. In drei Bänden. Aus dem griechischen übertragen von DIETRICH EBENER. Bibliothek der Antike. Griechische Reihe. Aufbau Verlag, Berlin und Weimar, 1979; 420 + 474 + 426 lap, DDR 29, — M.

D. Ebener fordítása, apróbb javításoktól-változtatásoktól eltekintve, nemcsak a Bibliothek der Antike-ben jelent meg már egyszer (1966-ban), hanem az NDK két-nyelvű sorozatában, a Schriften und Quellen der Alten Welt-ben is (30., 1–6. kötet, Berlin, 1972–1980), az utóbbi lapjain természetesen együtt a görög szöveggel, melynek kiadását szintén D. Ebener gondozta. De a fordításon túl a két kiadáshoz függesztett előszavak is alig különböznek egymástól, abban pedig mindkettő megegyezik, hogy — a fordító és kiadó érteni ugyan érthető, csak éppen némileg túlzott szigorúsága folytán — mellőzik, nem tartalmazzák a minden valószínűség szerint valóban nem euripidészi, bár Euripidész neve alatt ránk maradt Rhésoszt. Egy mű két változatáról van tehát szó: az egyik, a bilingvis változat a tudományos igényeket elégíti ki, míg a másik, a jelen recenzióra serkentő egynyelvű változat, elsősorban az ismeretterjesztést szolgálja.

A külsőre is tetszetős három kötet, talán mondani sem kell, nem azért érdemel említést, mert újabb, tudj'isten hányadik német nyelvű átültetése a legmodernebb attikai tragikusnak, vagy mert a maga 27–28 ezer sorával pusztán terjedelmét tekintve is

I enyűgöző fordítói teljesítmény. Még csak nem is a fordítás művészi színvonala miatt, melyről egyébként a recenzens, sültmagyar lévén, amúgysem merne nyilatkozni; tájékoztatásul legfeljebb annyit mondhat el róla, hogy német nyelvterületen fanyalgó és elismerő bírálatokat egyaránt kapott. Hogy az új német nyelvű Euripidésre mégis tanácsos odafigyelnünk, azt más körülmények indokolják.

Egyfelől az, hogy Ebener nem csupán fordítót, alapul véve egy ilyen vagy amolyan meggondolással kiválasztott modern szövegkiadást: nem, ő — bizonyosság rá kétnyelvű Euripidés-kiadása — maga állapította meg, maga konstitutálta a fordítandó textust. Új kiadásnak a potsdami klasszikus filológus szövege a szó igazi értelmében nem nevezhető ugyan, de, ha nem előzte is meg a kéziratok kollacionálása, mindenesetre az euripidés szövegtörténet alapos átvizsgálásával, a vonatkozó kutatások eredményeinek hasznosításával jött létre. Ismeretes, hogy az Euripidés-drámák hagyományozásának legvitatottabb kérdése két kódex, az L (Codex Laurentianus XXXII 2) és a P jelű kódexek (Codex Laurentianus conventi suppressi 172 + Codex Palatinus 287) viszonya: a kéziratok egyik csoportjában ugyanis ezek a legértékesebbek, s ezért a szöveg alakítása szempontjából döntő a jelentőségük. Mármost Ebener, az újabb kutatásokra támaszkodva, nem az L pusztá másolatának vagy apographonjának tekinti P-t, hanem L-ből és az L elvesztett forrásából eredezteti, következőképp az eltérő olvasatok esetében P-nek több (mert önálló) forrásértéket tulajdonít, mint eddig tulajdonítottak, s szövegét, G. Murray immár klasszikus szövegkiadását véve kiindulópontul, a megfelelő helyeken e felismerés birtokában módosítja. Ebener fordítása tehát korántsem szokványos, hanem tudományosan alátámasztott és átgondolt, a szövegtörténeti kutatásokat is szem előtt tartó átültetés, a korábbiakhoz képest egyebek közt ez adja becstét és hitelét.

A másik, ami miatt Ebener Euripidése recenziót érdemel, az az, hogy a teljes egészükben fennmaradt darabokon kívül kisebb kötetre való töredék fordítását is közli (III. 151—338). A töredékek több mint 50 darabból származnak, azaz a válogatás nem csupán a H. von Arnim közkeletű Supplementum Euripideumá-ban (Bonn, 1913) foglalt kilenc tragédiát öleli fel (a Peirithoost nyilván azért mellőzve, mert annak euripidés eredete kétséges), hanem azokból is bő válogatást nyújt, melyeket C. Austin gyűjteménye (Nova fragmenta Euripidea in papyris reperta. West-Berlin, 1968) tartalmaz. Sőt, Ebener felhasznált olyan, folyóiratokban vagy önálló kötetekben megjelent szövegközléseket is, mint amilyen W. Schadewaldt (Zum Phrixos des Euripides. Hermes 63, 1928, 1 sk.) és B. Snellé (Euripides: Alexandros. Hermes Einzelschriften 5. Berlin, 1937), illetve G. W. Bondé (Euripides: Hypsipyle. Oxford, 1963) vagy J. Diggle-é (Euripides: Phaeton. Cambridge 1970). Más szóval Ebener töredék-gyűjteménye bizonyos értelemben többel szolgál, mint A. Nauck bázis-művének, a Tragicorum Graecorum Fragmentának B. Snell Supplementumával bővített új kiadása (Hildesheim, 1964). Ily módon az, aki Ebener III. kötetét forgatja, kényelmesen rálephet az euripidés életmű gondosan válogatott, legfontosabb töredékeire, melyekhez egyébként csak jóval nehezebben férhetne hozzá, ráadásul nem egyhez csak eredetiben és nem fordításban. Amellett a fordító a töredékek átültetését, ahol és amennyire lehetett, összekötő szöveggel látta el, hogy az olvasó a pusztá szövegen kívül a cselekmény menetéről is tájékozva legyen. És ugyan-csak az olvasó kényelmét, a könnyebb megértés komfortját hivatottak megteremteni az egyes darabokhoz fűzött jegyzetek (I. 375—419, II. 427—472, III. 339—362), továbbá a gazdag betűrendes névmutató (III. 363—419).

Ebener Euripidése — kiderült talán az elmondottakból — rászolgál arra, hogy a hazai könyvtárak polcain se használatlanul porosodjék. Másrészt egy kissé serkentőnek, kihívásnak is tekinthetjük: hogy végre tető alá kerüljön az új, modern magyar Euripidés, s hogy Csengery után megint fordítóra találjanak a fontosabb Euripidés-töredékek.

SZEPESSY TIBOR

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONHARMADIK ÉVE

Az Ókortudományi Társaság fennállásának most lezáruló 23. évében munkáját az ismert keretek között folytatta, nevezetesen felolvasó ülések, rendkívüli felolvasó ülések formájában, a vidéki tagozatok rendezvényeinek formájában, melyekhez egy az ELTE Folklore Tanszékével és az MTA Néprajzi Kutatócsoportjával közösen rendezett, a mesével foglalkozó kollokvium járult. — Társaságunk taglétszáma 467, melyből egyetemi hallgató 72.

A rendes felolvasó ülések témái a következők voltak :

1980. okt. 17.: Kertész István: Sabazios kultusza Pergamonban
Visi Zsolt: Újabb pannoniai katonái diplomák
Hahn István: Libanios és Thersités
- nov. 21.: Horváth Judit: Hérodotos világa
Sarkady János: Aristophanés és a politika
Ritók Zsigmond: Fantasztikum és valóság Aristophanés vígjátékaiban
- dec. 19.: Maróth Miklós: Aristotelés tudományelmélete és Avicenna
Simon Endre: Kölesönhatás és ellentétek egysége Aristotelésnél
1981. jan. 16.: Szilágyi János György: Az etruszk írásbeliség
Bollók János: Formido mortis
Szepessy Tibor: Az antik családregegy
- febr. 20.: Vargyas Péter: A király barátja Ugaritban
Borzás István: A hellénisztikus történetírás műhelyéből
- már. 20.: Havas László: Történeti idő és költői idő
Németh Béla: Megjegyzések a Fasti értékeléséhez
Geszthelyi Tamás: Megfigyelések a Fasti szerkesztőművészetéhez
- ápr. 24.: Szilágyi János György: Alföldi András emlékezete
Ferenczy Endre: Iulius Caesar polgárjog-politikája
Redő Ferenc: A datáló érme
- máj. 22.: Falus Róbert: Az ötszög-csillag szimbolikája
Közgyűlés

Múzeumlátogató összejövetelt tartottunk 1980. május 27-én, mikor Szilágyi János György mutatta be a «Róma születése» c. vendéghiállítását.

Rendkívüli felolvasó ülésein, témái:

1980. máj. 27.: J. G. Szemler (Chicago): Cursus honorum és a quattuor amplissima collegia sacerdotum publicorum populi Romani (magyar nyelven)
- okt. 6.: I. Gershevitch (Cambridge): The False Smerdis
1981. máj. 12.: H. Ankum (Amsterdam): Einige Aspekte der straf- und deliktrechtlichen Haftung der römischen Magistrate

Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjával és az ELTE Folklore Tanszékével közösen rendeztük a Mese c. kollokviumot 1981. március 18–19-én. Ezen Harmatta János megnyitója után a következő ókori tárgyú előadások hangzottak el: Fröhlich Ida: A mese az Ószövetségben. — Borzás István: Népmese? Királytörténet? Rituális dráma? — Adamik Tamás: Az aiosóposi mese a retorikában. — Havas László: Mese és történetsemlélet az ókorban. — Maróth Miklós: A szír mese.

Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportja a Szegedi Akadémiai Bizottság Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottságával, a JATE Klasszika-filológiai Tanszékével és a JATE Klasszika-filológiai, ill. Régészeti Tudományos Diákkörével együtt két-napos országos bizantinológiai tudományos ülésszakot rendezett. Ennek programja a következő volt:

1980. nov. 3.: Kapitánffy István: A bizánci irodalom a hazai kutatás utolsó évtizedében
 H. Tóth Imre: Konstantinos-Kyriillos, a tudós
 Olajos Teréz: Az Anthologia Graeca XVI 72 utolsó disztichonának értelmezése
 Dér Terézia: Bizánci tudósok és az *ἀπὸ ζωῆς* nyelvtani-stilisztikai definíciója
 Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet és bizánci forrásai a hazai kutatás utolsó évtizedében
 Váczy Péter: A magyar őstörténet és Biborbanszületett Konstantin műve, a «De administrando imperio»
 Kovács László: Bizánci pénzek a XI. századi Magyarországon
 Makk Ferenc: A magyar állam és Bizánc a hazai kutatás utolsó évtizedében
 Györffy György: Dalmácia Bizánc, Velence és Magyarország között a XI–XII. században
 Magyar Kálmán: A bizánci patrocíniumok kutatása
 nov. 4.: Bálint Csanád–Lovag Zsuzsa: A magyar régészeti kutatás bizánci vonatkozásai az utolsó évtizedben
 Erdélyi István: Az avar kori bizánci pénzforgalom kérdéséhez – a pénztutánzatok
 Szabó János Győző: A bizánci kereszténység egyik ismertetőjegye IV–XI. századi temetkezéseinkben
 Vékony Gábor: Az álavarok
 Kádár Zoltán: A bizánci képzőművészet és építészet a hazai kutatás utolsó évtizedében
 Bakay Kornél: A bizánci építészet hatása az Árpád-kori építészetben
 Kralovánszky Alán: Építészettörténeti adatok a négykaréjos templom típus magyarországi megjelenésének kérdéséhez
 Németh Péter: Mikor készült a besztercei aspersorium?

A debreceni tagozat 1980. október 5-én Darkó Jenő születésének 100. és halálának 40. évfordulója alkalmából tartott megemlékezést. Szabó Árpád megnyitója után a következő előadások hangzottak el:

- Kapitánffy István: Darkó Jenő a bizantinológus
 Havas László: Platónról a «görög reneszánszig»
 Kádár Zoltán: Darkó Jenő kutatásai a lovasnomádok hatásáról a bizánci taktikafejlődésére
 Olajos Teréz: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról
 Makk Ferenc: Bizánc és a magyar trónviszályok a XII. században
 Szabó Kálmán: Darkó Jenő és az újjörög filológia
 Sarkady János: Egy nép metamorfózisai

A tagozat ezen kívül a következő felolvasásokat rendezte:

1981. febr. 24.: Sarkady János: A korai görög polis földbirtokviszonyai
 máj. 5.: M. van den Bruwaene: Approximations sémantiques touchant *ἁμαρτέω, ὄμνυμι, coniurare*

Legutóbbi közgyűlésünk úgy határozott, hogy lazít azon a néhány éven át követett elven, hogy az ülések témáját a vezetőség állapítja meg, ő kérve fel azok előadóit, s úgy rendelkezett, hogy legalább két, de legfeljebb négy kötött témájú alkalom mellett a többire ki-ki szabadon jelentkezhetik a saját témájával. Az elmúlt évben két teljes alkalom volt kötött témájú és egy fél: a decemberi, ill. a márciusi ülés témája Aristotelés, ill. Ovidius volt, a novemberi három előadás közül pedig kettő Aristophanésről szólt. Lett volna tehát jelentkezésre mód, de a főtítkár részéről jövő kezdeményezés nélkül alig élt valaki ezzel a lehetőséggel. Sajnálatos, hogy az egyetemi tanszékek nemigen ajánlottak fiatalabb kutatót előadásra (noha a legutóbbi közgyűlésen erről is volt szó). Így

a szervezés megint a főtítkárra maradt, s bár az előadások többségükben sikerültek vagy éppen magas színvonalúak voltak, idén sem mondhatjuk el, hogy a szervezés mindig úgy sikerült, hogy az ülések minden kívánalmat kielégítettek volna.

Nem ez azonban az egyetlen kérdés az előadásokkal kapcsolatban. Ha gyors statisztikát csinálunk a rendes felolvasó üléseken elhangzott előadások témáiról, a következő eredményt kapjuk: görög irodalmi tárgyú 6, római irodalmi tárgyú 4, régészeti 3, történeti 2, filozófiai 2, tudománytörténeti 2, vallástörténeti 1, orientalisztikai 1. Ez a statisztika bizonyos szempontból kedvező, más szempontból elgondolkoztató, mindenesetre érdekes változásra mutat az érdeklődési területeket illetően. Míg az ötvenes évek elejétől a hetvenes évek végéig terjedő kb. három évtizedben a történeti (gazdaság- és társadalomtörténeti, vallástörténeti) témák voltak túlsúlyban a kutatásban, most mintha a figyelem az akkor meglehetősen elhanyagolt irodalomtörténeti vizsgálódások felé terelődött volna. Amilyen öröndetes e kutatások fellendülése, még ha nem nevezhető is minden eredmény örökkévaló kincsnek, olyan elgondolkozva figyelhetünk fel arra, hogy mintha egyes, korábban a Társaságban is gyakran képviselt tudományterületek (történelem, keletkutatás) iránt az érdeklődés Társaságunkban megcsappant volna. Ezt a jelenséget többféle módon is magyarázhatjuk.

Először is megvádolható volna a főtítkár azzal, hogy szakmai elfogultságból előnyben részesítette az irodalmi, különösen a görög irodalmi tárgyú előadásokat. A valóság azonban az, hogy a főtítkár egyetlen előadásra jelentkezőt utasított el, ill. tett át a jövő évadra, s ez egy görög irodalmi tárgyú előadás lett volna. Elutasította pedig éppen azért, mert a görög irodalom amúgyis bőven volt már képviselve.

A másik magyarázat az lehetne, hogy a statisztika csupán családka látszat, attól, hogy egy tárgykörben nem hangzik el előadás, kutatás az illető területen még folyhatik. Ez alkalmasint így is van, úgy de az a kérdés vetődik fel, miért nem tartják szükségesnek a kutatók eredményeiket a Társaságban elmondani, vagyis felvetődik Társaságunk helyének, feladatának kérdése a tudományszak egészén belül.

Végül juthatunk arra a következtetésre, hogy ez a való helyzet a magyar ókor-tudományban, amikor is nemcsak az a kérdés merül fel, hogy miért változott meg az érdeklődés iránya, hanem az is, hogy nem jelent-e ez egyben valamilyen leszűkülést.

Mindezekre a kérdésekre most meg sem próbálok felelni, de jelzem kérdésvoltukat s felvetem azt a gondolatot, nem volna-e célszerű egy társasági alkalmat, esetleg két félnapot is, a jövő évben tudományunk helyzetére, feladatai és lehetősége elemzésének szentelni, éspedig nem néhány előadás formájában, melyek után időhiány miatt vita már nem következhetik, hanem valódi vitaülés keretében.

Szükségesnek látszik ez egyéb okból is. Az ötvenes évek elejétől, de különösen a hatvanas években és a hetvenes évek elején rohamosan növekedő, szinte kielégíthetetlennek látszó érdeklődés mutatkozott az ókor iránt, ókori tárgyú könyvek hihetetlen példányszámokban fogytak el. Ne álltassuk magunkat: ez az érdeklődés, úgy látszik, apadóban van. A hetvenes évek második felétől ókori tárgyú TIT előadás-sorozatokat egyre-másra nem lehetett elindítani (olyanokat sem, amelyeket iránt néhány évvel korábban még nagy érdeklődés mutatkozott), s amelyeket elindítanak, azok látogatottsága sem mondható éppen nagyinak. Míg korábban ókor írók fordításai úgy szólván napok alatt elfogytak, most a Helikon Bibliotheca Classica sorozatának kötetei mindig kaphatók. Az érdeklődési hullám az ötvenes-hatvanas években szükségképpen hozta magával, úgy is mondhatnám: erkölcsi köteletségévé tette az ókor kutatóinak az ókor mindenféle formában való népszerűsítését. Nagyszerű eredmények születtek, elég a fordítás-irodalom páratlan gazdagságára, számos, tudományos szempontból is nagyértékű «népszerűsítő» munkára utalni. Ez a roppant közművelési tevékenység azonban, a kutatói gárda fokozatos számbeli csökkenése mellett igen nagy és egyre növekvő terhet is jelentett, és az «öncélú» — értve ezen a nem pillanatnyi szükségleteket kielégítő — kutatások végzését sokszor megnehezítette, olykor talán lehetetlenné is tette. Az érdeklődés csökkenésének is lehet tehát pozitív oldala: lehetőséget ad a visszavonulásra, a kutatásban való elmélyedésre, az új erő gyűjtésre, ami nélkül az ismeretterjesztés előbb-utóbb szükségképp veszít értékéből. Felveti azonban ez az érdeklődés csökkenés azt a kérdést is, vajon az ókori hagyományok iránti érdeklődés csökkent-e, vagy csak az ókori hagyományok hagyományos megközelítései iránti érdeklődés megcsappanásáról beszélhetünk. Ez esetben az elmélyült, «öncélú» kutatásoknak éppen arra a távolabbi célra is kell irányulniuk, hogy megtalálják a feleletet az ókori hagyományokhoz való viszonyunk kérdésére.

Mindezek azonban már a jövő feladata. Az elmúlt évre visszatekintve jelentést kell még tennem a Társaság 1981. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenyéről. A versenyt ez évben is, immár huszadszor, Berényiné Révész Mária egyet. docens

rendezte, a megszokott alapossággal és odaadással. Munkájáért és segítőinek munkájáért ezúttal is hálás köszönetünket fejezzük ki. A verseny lefolyásának részleteiről Berényiné Révész Mária részletes tájékoztatót ad, ezért a magam részéről csak a legfontosabb adatokat említem meg. A versenyen kereken 750 tanuló indult (450 III—IV. és 300 II. osztályos), a döntőben 94 tanuló vett részt, 61 III—IV. és 33 II. osztályos tanuló. A II. osztályosok egy némileg megrövidített Gellius szöveget kaptak fordításra (N. A. 5, 5), a III—IV. osztályosok egy Livius részletet (39, 48—50, rövidítve). A III—IV. osztályosok csoportjában az első díjat (már második ízben!) Tréfás Myrtil, a budapesti Dózsa György Gimnázium tanulója nyerte (tanára: Nagy Edit), a II. díjat Matura Mihály, a budapesti II. Rákóczi Ferenc Gimnázium III. oszt. tanulója (tanára: dr. Benő Kálmánné), a III. díjat Szovák Kornél, a pannonhalmi Bencés Gimnázium IV. oszt. tanulója (tanára: Bánhegyi Miksa). A Társaság különdíját Lang György, a budapesti Piarista Gimnázium IV. oszt. tanulója kapta (tanára: Boesa József). I. fokú dicséretben részesült öt tanuló, másodfokú dicséretben tizenkettő. A II. osztályosok csoportjában az I. díjat Székely Judit, a budapesti Berzsényi Dániel Gimnázium tanulója nyerte (tanára: dr. Tegye Imréné), a II. díjat Vendégh Zsolt, a Szilágyi Erzsébet Gimnázium tanulója (tanára: Vasy Gézáné), a III. díjat Schmehl Ibolya, a budapesti I. László Gimnázium tanulója (tanára: dr. Zelniczky Erzsébet). A Társaság különdíját ebben a csoportban Varga Mária kapta, a kaposvári Munkácsy Mihály Gimnázium tanulója (tanára: dr. Vörös Tamásné). I. fokú dicséretben részesült két tanuló, II. fokú dicséretben részesült hét tanuló.

Végezetül még egy dolgot kell jelentenem. 1981. április 6-án elhunyt Társaságunk első elnökének, Marót Károlynak özvegye. Temetése április 14-én volt, kívánsága szerint teljes esendben. Távozásakor is hálával emlékezünk meg évről évre megismételt nagylelkű adományáról, a Marót Károly-díjról, mellyel úgy áldozott férje emlékének, hogy ókortudományunk fejlődését segítette. Jelentem egyben, hogy ez elhunyt végrendeletileg általános örökösévé az Ókortudományi Társaságot tette meg, azzal a kívánsággal, hogy hagyatéka kamatait férje emlékére a magyar ókortudomány fejlesztésére fordítsuk. A hagyaték leltározása megtörtént, értékének megállapítása folyamatban van. Miután a közjegyző Társaságunkat a hagyaték birtokába helyezi s az ingóságokat értékesítettük, tudjuk majd felmérni, hogy ez az első tekintetre is igen tekintélyesnek látszó örökség összességében mit jelent, s ezután tudunk javaslatot tenni a kamatok felhasználásának módjára vonatkozólag. Az elhunyt önzetlen adományáért ez alkalommal is mélyeséges hálánkat fejezzük ki, s igyekeznünk fogunk adományát kívánságának megfelelően úgy felhasználni, hogy az férje emlékének őrzését és tudományszakunk előmenetelét egyaránt szolgálja.

RITOÓK ZSIGMOND

FÜGGELÉK

RÉVAY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság 1981. évi közgyűlése a kritikai tevékenységet jutalmazó Révay díjat az évben Szilágyi Máriának ítélte oda, az 1976. évi Limes-kongresszus anyagát tartalmazó kötetéről írt, s az Antik Tanulmányok 1978. évfolyamában (260—262) megjelent kritikájáért, melyben a kötet anyaga kapcsán, de azon túl is menve mutatott rá a limes-kutatás általános problémáira.

MARÓT DÍJ

Az Ókortudományi Társaság 1981. évi közgyűlése a komplex kutatási módszerekkel készült dolgozatokat jutalmazó Marót Károly díjat ebben az évben Bollók Jánosnak ítélte oda, «A 16. epódos és a római Sibyllinumok» c., az Antik Tanulmányokban (26 [1979] 57—70) megjelent tanulmányáért, mely görög-római és keleti forrásanyag egyforma figyelembevételével és felhasználásával készült.

AZ 1981. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1981. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet Kákósy László egyetemi tanárnak, az ELTE Ókori Keleti Történeti Tanszéke vezetőjének, a történettudományok (egyiptológia) doktorának ítélte oda.

Kákósy László az egyptológia és az ókori vallástörténet kiemelkedő hazai képviselője. Ez a kettős tudományos érdeklődése: egyfelől az egyptológiának legtágabb értelemben vett művelése, ideértve annak filológiai, irodalmi, irodalomtörténeti, történeti és régészeti vonatkozásait, másfelől a vallástörténet általános kérdései iránti fogékonyság, amely nem riad vissza a néphit alsó szféráinak, mágikus hiedelmeknek és praktikáknak, a jóslás különféle formáinak, az antik babonának elemzésétől sem, ez a kettős tematikus kötöttség egyetemi tanulmányai alapján, talán leginkább első mesterének, Dobrovits Aladárnak ihletésére ébredt benne, és egymást harmonikusan kiegészítve kísérte végig eddigi sikeres kutatói pályáját. Kutatómunkájának jelentős állomásai elsősorban nagy monográfiái: Varázslás az ókori Egyiptomban (1969), Egyiptomi és antik csillaghit (1978), Ré fiai (1979) — ez utóbbi az egyptológia teljes komplexusának legátfogóbb, a tudományág legújabb eredményeit is felölelő s egyben azokat sok új szemponttal is gazdagító, magyar nyelvű összefoglalása, mely méltán részesült Akadémiánk elnöki jutalmában (1980). Nem kisebb jelentőségűek nagy nemzetközi visszhangot is kiváltott részlettanulmányai, leginkább az egyiptomi vallástörténet köréből, így pl. a Szépművészeti Múzeum több papiruszának, köztük a jelentős mágikus papirusznak, az ún. Hórosztábláknak kiadása, egy, a berlini állami múzeumban őrzött egyiptomi szarkofág vallási szimbolikájának elemzése vagy az egyiptomi történeti tudat megismerése szempontjából is fontos aranykor-képzetek vizsgálata. Az utóbbi években figyelmének központjába leginkább a kései — újbírodalmi, hellénisztikus és római kori — már bomló egyiptomi vallás tanulmányozása került, ez pedig átvezette az egyiptomi vallás egyes elemei továbbélésének, a kopt hagiográfia és mágia egyiptomi elemeinek feltárása, a gnósztikus irodalom egyiptomi előzményeinek és forrásainak felderítése felé. Mindezeket a kutatásokat a filológiai akribéia, a régészeti, művészeti és irodalmi források komplex szemlélete és hasznosítása és nem kevésbé a széles vallástörténeti háttér érzékelése és érzékeltetése jellemzi.

A tudós személyiségétől elválaszthatatlan az egyetemi oktatóé, a tudományos eredmények terjesztőjéé és a tudomány szervezőjéé. Kákósy Lászlónak sikerült felkeltetnie tanítványai legjobbjában az igényt a további kutató munkára: szemünk előtt van felnövekvőben a tisztas múltú hazai egyptológiának egy új, az ő vezetése mellett formálódó nemzedéke. Magyar nyelvű műveiben a tudományos eredmények közkincsé tételének legszerecsesebb lehetőségét valósítja meg: jórészt saját, korábban már tudományos körök előtt igazolt eredményeit teszi élvezetes formában hozzáférhetővé, s így történhetett, hogy Ré fiai című munkája nemcsak akadémiai jutalmat kapott, hanem könyvsiker is lett. Az elméleti kérdések kutatója nem szakad el a mindennapok gyakorlati feladataitól sem, ha azok tudományágának érdekeit szolgálják. Részt vett az eddigelő egyetlen hazai egyiptomi régészeti útatáson, Núbiában; szerkeszti a *Studia Aegyptiaca* sorozatát; titkára az International Association for the History of Religions (IAHR) magyar nemzeti bizottságának s ugyancsak titkára az MTA Ókori Történeti Bizottságának.

Amikor az Ókortudományi Társaság ez évben, eddigi pályája elismeréseként Ábel Jenő Emlékéremmel tünteti ki Kákósy László professzort, az egyptológia és az egyetemess vallástörténet kiváló hazai kutatóját, egyben azt a meggyőződését is kifejezi, hogy eddigi, gazdag aratású tevékenységét folytatva, egyre újabb eredményekkel öregbíti az általa képviselt tudományok hazai és nemzetközi elismertségét.

HAHN ISTVÁN

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1981. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

Az Ókortudományi Társaság 1962-ben rendezte — egy korábbi hagyományt követve — az első tanulmányi versenyt, akkor kísérletképpen csak a budapesti iskolák részvételével. A következő évben Budapesten kívül még három megyére terjesztettük ki a versenyt, a harmadik évben pedig már országos keretben rendezhettük meg versenyyűnkét, a Minisztérium engedélyével és támogatásával. A főhatóság támogatását azóta

is élvezi versenyünk, amiért ezúttal is — a huszadik verseny alkalmával — a Középiskolai Főosztály illetékeseinek hálás köszönetünket fejezzük ki.

Ez évek alatt a gimnáziumok nagyrészt szakközépiskolává alakultak s a megmaradt gimnáziumoknak aránylag kis számában maradt meg a latin. Remélhető azonban, hogy ez a folyamat megáll, és más irányt vesz, ennek eredményeképpen ifjúságunknak több helyen lesz módja az európai, s azon belül a magyar művelődés egyik alapjául szolgáló latin nyelvnek — legalább némi — elsajátítására. E tekintetben számíthatunk a Minisztérium megértésére, s a most bevezetett tanterv lehetőségeire.

Az idei helyzetet tekintjük mélypontnak, amikor mindössze 62 iskola (43 vidéki és 19 budapesti) vett részt versenyünkön, s bizalommal várjuk, hogy optimizmusunk 1—2 év múlva igazolódik.

A versenyző tanulók száma, mint más években is, igen különböző volt az egyes iskolákban. Némely gimnáziumban 1—1 gyerek (1 másodikos és egy felsős) írta meg a versenydolgozatot, más tanár bátran versenyeztette a csoportokat úgy, hogy 30—31 gyerek is benevezett. Így alakult ki az összlétszám, kereken 750 (450 III—IV. és 300 II. osztályos) tanuló írta meg február 24-én a versenydolgozatot. Ezúttal is köszönetet mondunk a kollégáknak, mert annak ellenére, hogy időt rövidebb határidőre kértük a dolgozatok beküldését, többnyire idejében, kijavítva, minősítve és rangsorolva megkaptuk azokat.

A másodikosoknak ezúttal a Gelliusnál (N. A. II. 29.) fennmaradt Ennius-Saturának egy erősen megkurtított, s pedagógiai szempontok szerint adaptált változatát adtuk. Az enniusi mese mondanivalója az lenne, hogy az ember másra nem számíthat, csak önmagára, ez tehát nem lenne időszerű. De más, időszerű tanulság is lezűrhető a meséből, és így az idők tapasztalatának az értékére irányítottuk a címmel a gyerekek figyelmét (*A tapasztalt madár jól ítéli meg a «segítő» buzgóságát*).

A szöveg semmi különös nehézséget nem tartalmaz, ennek ellenére alig-alig akadt hibátlan fordítás. Mi csak a jeles-jó dolgozatokat láttuk, ezek írói mind tudták követni a szöveget, az eltérések a pontosságban és a magyaros megfogalmazásban adódtak. A jók között sem mindegyik találta el a passzívum helyes magyar fordítását (ez a felsősöknél is problémás). A coniunctivus adhortativus (*incipiamus, fugiamus*) is gyakori nehézséget jelentett, többen összetévesztették a futurumot a coniunctivusszal (*perficiemus*). Azok, akik az igék személyeit hibázták el, kihullottak a selejtezőn. A szűrésnél segített a *Mater cura non afficitur* mondat, azt nagy hibának tekintettük, hogy a *cura*-t vette némelyik versenyző alanynak, mivel a *mater* nyelvtani alakján kívül az ige magyarázata (bánt vmi vkit) itt segített eligazodniuk. Rossz egyeztetés miatt is többen estek ki (*partem huius operis* — a munka ezt a részét). Másodikosoktól alig várható el az attributum praedicativum helyes fordítása (*perterriti*), örültünk, ahol ilyenre bukkantunk.

A felsősök is mesét, mégpedig közismert mesét fordítottak (*A holló és a róka*) Apuleius megfogalmazásában (Fragmenta 109. némi rövidítéssel). A gyakori hibákra hívjuk fel a kartársak figyelmét. Itt az attributum praedicativum helyes visszaadását hiányoltuk (*tutus, laetus, muta, elinguis*), főképp pedig a partic. perf. passiv jelentésének a fel nem ismerését (*evectus*). Gyakori hiba volt a dolgozatokban az *utrumque* félrefordítása («és egyiket»). Nagyobb súllyal esett latba az óhajtó mondat hibás fordítása. A hibák ellenére megállapíthatjuk, hogy sok jó, ügyes és ötletes fordítás készült e szövegből, amely nemcsak a nyelvtani tudás bizonyítására, hanem a fordítási készség bemutatására is alkalmat ad.

Március 28-án tartottuk a döntő, illetve központi fordulót az Eötvös Egyetem Bölcsészettudományi Karán, a Kar dékánjának szíves engedélyével. Összesen 94 tanulót hívtunk be: 29 III. osztályost (közülük 3 fakultatív tárgyként tanulja a latint, ezek a másodikosok csoportjában versenyeztek), 32 IV. osztályost, és 33 II. osztályos tanulót. Mint legtöbbször, idén is a lányok voltak többségben a jó latinisták közül, de különösen a II. osztályosok között szerepelt kevés olyan fiú, aki megérdemelte a behívást az iskolai dolgozata alapján (33-ból mindössze 11), ez az arány a jutalmazott tanulók lány-fiú arányában is megmutatkozik.

Míg az iskolai dolgozat szövegének kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy az átlagosan jó latinista legalább átlagosan jól le tudja fordítani, a budapesti fordulót most is minőségi versenynek szántuk, amelyen kiváljanak a jók közül a kitűnők.

A másodikosoknak Gellius-szöveget adtunk (N. A. V. 5.) némi rövidítéssel, *Hannibál véleménye Antiochus pompás hadseregéről* címmel. A behívottaknak mintegy a fele írta meg jól a dolgozatot, a kisebbik rész nem értette meg a mondanivalóját. A gyakori hibák közül azokat említjük először, amelyek elkövetését nem lehet rosszsnéven venni másodikosoktól, amelyek el nem követését külön érdemként könyveltük el. Ilyenek: a felsőfok összehasonlító fordítása (*facitissime, avarissimi*), a partic. imperfectu-

mok vonzataként álló ablativusok ügyetlen kezelése (*insignibus florentem, monilibus praefulgentem*). Sok olyan hibával találkoztunk, amelyeket, ha figyelnek alaposan, elkerülhettek volna, s amelyek elkövetése értelemzavaró. Elsősorban a hibás egyeztetésre gondolunk. Ilyen hibákat a gyengébbek követtek el, a versenyzők nagyobb fele ügyesen fordított.

A III–IV. osztályosok *Livius*-szöveget kaptak (Ab urbe c. XXXIX. 48–50. rövidítésekkel), *Egy nagy görög hadvezér halála* címmel. Láthatták a versenyzők, milyen felejthetetlen portrét fest a római történetíró más nemzet kiemelkedő egyéniségéről, s mégis «az utolsó hellén» számára az jelenti a legnagyobb elismerést, hogy a nagy Róma (és annak egyedül egyenrangú ellenfele, Karthágó) legnagyobb hadvezéreivel említik egy sorban.

A minősítésnél természetesen elsősorban a szöveg megértése volt a döntő, de figyelembe vette a bizottság a magyar fogalmazás milyenségét is. Némely esetben megint láttuk, hogy épp a tehetséges tanulokat nehéz leszoktatni az egyénieskedésről, ami gyakran bántó stílustalanságba torkollik. A történet halálra ítélt hőse méregpohárral a kezében értesült, hogy az általa megmentett honfitársainak «kutya bajuk sincs» – írja egy igen értelmes versenyző.

Megint tapasztalnunk kellett, hogy a gyerekek a segítségnek szánt helyzetképet s a kifejezések magyarázatát nem olvassák el figyelmesen, s így nem veszik eléggé hasznát. A *civitas* és a *concilium Achaicum* fordítását megadtuk, de nem egy esetben hiába! Idén is tapasztaltuk a nevek írásánál a – nem is csak a diákok között általános – bizonytalanságot. Tudjuk, hogy minden tanár számtalanszor felhívja tanítványai figyelmét a népnevek írása kapcsán a latin és a magyar helyesírás közti különbségre (Romani – rómaiak). Úgy látszik azonban, hogy ezzel lehet eleget foglalkozni.

A harmadikosok között találtunk pár dolgozatot, amelyek írói nem értették meg a szöveget, a negyedikesek szinte valamennyien jól értették és fordították azt. Talán megadhattuk volna a *gens* szó itt előforduló értelmét (= populus), s fel kellett volna hívni a figyelmet a *non ita multo post* kifejezésben az *ita* jelentésére, s nem ártott volna az *adeo* lefordítása sem. Bár a szótárban mindez megtalálható, mégis hiányzott – a jóknak is – ez a kis plusz-segítség. Nem tapasztaltuk azt, amit más években felróttunk a versenyzőknek, hogy megállnak a szavak első jelentésénél, inkább azt találtuk, hogy nem szerencsésen választják meg a szituációhoz illő jelentést (pl. *consentiebant* gyakori fordítása volt: összeesküdtek). Ugyancsak a szituáció félreértését mutatja a *venenum ferret* «hozzon mérget» fordítása. Sok dolgozat értékét az rontotta, hogy a *quaesivisse*-nek nem a «kérdezni» értelmét alkalmazták, noha az előtte álló *locutum esse* inspirálhatta volna, hanem «kérni, kívánni» jelentést írtak, s ennek következményeképp kénytelenek voltak a következő mondatban a nyelvtani alakokat figyelmen kívül hagyni, hogy mégis értelmet – természetesen hibásat – kapjanak.

Úgy tűnik, hogy elég sok hibát említettünk, de sokkal hosszabban sorolhatnánk a helyesen és ügyesen fordított részleteket a nagyon sok dicséretes dolgozathoz. Főleg a IV. osztályosok nagy többsége simán vette a nem könnyű szöveg «akadályait» (coniug. periphrast., függő kérdés, abl. abs-ok, acc. cum inf-ek, következményes mondat, stb.). Örömmel állapította meg a bizottság, hogy az iskolában működő kollégák nem hiába fáradoznak, elérik a jelen körülmények között elérhetőket.

A helyezést elért III–IV. osztályos tanulók az Ókortudományi Társaság közgyűlésén, május 22-én, a Magyar Tudományos Akadémia épületében kapták meg a díjakat, a másodikosoknak, s valamennyi dicséretet elért tanulónak a jutalmat az iskolába küldték. A helyezést elért felsősök és tanáraik meghívót kaptak a Minisztérium központi rendezvényére is.

Befejezésül a kollégáknak a szép eredményekhez gratulálók, és azt kívánom, hogy küldjük. A helyezést elért felsősök és tanáraik meghívót kapnak majd a Minisztérium központi rendezvényére is.

Befejezésül a kollégáknak a szép eredményekhez gratulálók, és azt kívánom, hogy jó egészségben és erőben, javuló oktatási körülmények között folytassák tevékenységüket.

Helyezést, ill. dicséretet elért tanulók:

I. díj (1500,— Ft) Tréfás Myrtil IV. o. (biol. tag.)
Bp. XV. Dózsa Gy. Gimn.
Tanára: Nagy Edit

II. díj (1200,— Ft) Matura Mihály III. o. (biol. tag.)
Bp. II. Rákóczi F. Gimn.
Tanára: dr. Benő Kálmánné

III. díj (1000,— Ft) Szovák Kornél IV. o.
Pannonhalma, Bencés Gimn.
Tanára: Bánhegyi Miksa

A Társaság különdíja (800,— Ft) Lang György IV. o.
Bp. VIII. Piarista Gimn.
Tanára: Bocsa József

I. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Gál Timea IV. o. Nagy Lajos Gimn., Szombathely
Holló András IV. o. Ságvári E. Gyak. Gimn., Bp. VIII.
Latzkovits Miklós IV. o. Ságvári E. Gyak. Gimn., Szeged
Litványi Péter IV. o. Berzsényi Dániel Gimn., Bp. XIII.
Szabó Katalin IV. o. Debrecen, Tóth Árpád Gimn.

II. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Ákosfai Zoltán III. o., Bp. VIII. Fazekas M. Gyak. Gimn.
Berta Anna Mária IV. o. (francia tag) Székesfehérvár, József A. Gimn.
Czeglédi Sándor IV. o. (kém. tag.) Hódmezővásárhely, Bethlen G. Gimn.
Czopf László III. o. (fiz. tag.) Pécs, Nagy Lajos Gimn.
Gruber Dóra IV. o. Bp. VIII. Ságvári E. Gyak. Gimn.
Gulyás Márta IV. o. (biol. tag.) Bp. XI. Kaffka M. Gimn.
Hajnal Márta IV. o. (ang. tag.) Bp. VIII. Fazekas M. Gyak. Gimn.
Major László IV. o. Győr, Czuczor G. Gimn.
Missura Mária IV. o. Bp. XI. József A. Gimn.
Kiss Alexi IV. o. (biol. tag.) Bp. V. Apáczai Cs. J. Gyak. Gimn.
Sára Katalin IV. o. Debrecen, Svetits Gimn.
Tóth Zoltán IV. o. Nagykanizsa, Landler J. Gimn.

Az Ókortudományi Társaság Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenyének a II. osztályosok részére rendezett központi versenyén helyezést, ill. dicséretet elért tanulók:

I. díj (1000,— Ft) Székely Judit
Bp. XIII. Berzsényi D. Gimn.
Tanára: dr. Tegvey Imréné

II. díj (800,— Ft) Vendégh Zsolt
Bp. I. Szilágyi E. Gimn.
Tanára: dr. Vasy Gézáne

III. díj (600,— Ft) Schmehl Ibolya
Bp. X. I. László Gimn.
Tanára: dr. Zelniczky Erzsébet

A Társaság különdíja (500,— Ft) Varga Mária
Kaposvár, Munkácsy M. Gimn.
Tanára: dr. Vörös Tamásné

I. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Jáky Ágota Bp. V. Apáczai Cs. J. Gyak. Gimn.
Nagy Gyöngyvér Bp. IX. Patrona Hungariae Gimn.

II. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Csaba Iván Bp. III. Martos F. Gimn.
Császár Sarolta Sárvár, Tinódi S. Gimn.
Gerencsér Zsuzsa Bp. II. Rákóczi F. Gimn.
Guber István Székesfehérvár, József A. Gimn.
Harminez Katalin (fak. III. o.) Kecskemét, Katona J. Gimn.
Sallai Tamás Bp. XI. József A. Gimn.
Szeifert Nóra Nyíregyháza, Zrínyi I. Gimn.

BESZÁMOLÓ A XIV. EIRÉNÉ KONGRESSZUSRÓL

A szocialista országok ókor kutatói 1976. május 18. és 23. között tartották XIV. nemzetközi tanácskozásukat az Örmény Szocialista Szövetségi Köztársaság fővárosában, Jerevánban. Kerek számban 250 előadás volt meghirdetve, s ha végül, sajnos, nem tudott is minden előadó megjelenni, mivel előre be nem jelentett előadások is voltak, az előadások száma nem volt sokkal kevesebb. A magyar ókortudomány is népes küldöttség képviselte, tagjai közül a legtöbben elő is adtak. Mivel senki sem vehetett részt a több tagozatban párhuzamosan működő Kongresszus minden ülésén, az egyes tagozatokban résztvevő magyar kutatók a Kongresszus után, júniusban, külön alkalmon számoltak be Budapesten egymásnak és a jelen nem voltak a Kongresszus munkájáról. Az alább következő beszámoló az ezen az összefüggésben elhangzottak, különösen pedig Gesztelyi Tamás, Hahn István, Havas László, Mohay András és Németh Béla közléseinek felhasználásával készült.

A történeti tárgyú előadások elsősorban az antik világ és a Kelet kapcsolatainak, a Kaukázus-vidék történetének, és a kései ókor történetének kérdéseivel foglalkoztak. A kelet–nyugati kapcsolatokat tárgyaló előadások egy jelentős része a görög–római világ és a Kelet határmezsgyéjén elhelyezkedő területeket vizsgálta, főképpen pedig azt, hogyan ötvöződtek a keleti és nyugati hatások a helyi hagyományokkal, s milyen volt e körzetek «híd» szerepe a két nagy kultúra metszéspontján. E. B. Petrova pl. azt elemelte, hogy a kyprosi államberendezkedés nemcsak a II. évezred végén, hanem az i. e. 8–4. században is átmeneti jellegű volt a keleti és az antik államberendezkedés közt. Sz. Sz. Szoboljeva azt a kérdést boncolgatta, miképp határozta meg Gyóg idején Lydia külpolitikáját az a körülmény, hogy a két nagy ókori civilizáció befolyásán kívül helyi hagyományokkal is számolni kellett. T. A. Mojszejeva Galatia helyzetét vizsgálta, mint amely összekötő kapocs volt a hellénisztikus Kelet és a «barbár» Nyugat közt s katalizátor a kisázsiai hellénisztikus államok egymás közti harcában. Havas L. azt elemelte, miképpen szólt bele Itália belső politikai harcainak alakulásába a Mediterráneum keleti és nyugati körzeteihez való sokféle viszony. I. S. Sifman azt tárgyalta, hogyan fonódtak össze a palmyrai királyi hatalomban részben a római császárság, részben a perzsa birodalom bizonyos vonásai, s később hogyan hatott ez a dominatus szertartásrendjére. — Más vonatkozásokat vizsgált Ju. V. Andrejev, aki a görög polist és a keleti városállamokat hasonlította össze, s arra az eredményre jutott, hogy a görög polis tulajdonviszonyai eleve a demokratikus fejlődés lehetőségeit rejtették magukban, míg a keleti városállamok a monarchikus vagy oligarchikus formákig jutottak el. Hegyi D. az aismnéiteia keleti eredetét és a görög társadalomban való megjelenésének körülményeit taglalta. J. Wolski az Arsakida dinasztiának a görög lakossághoz való, nem egyértelmű viszonyát mutatta be. G. M. Bongard-Levin a görög–indiai kapcsolatokról szóló előadásában főleg a kulturális kapcsolatok és hatások kérdésének szentelt nagy figyelmet. I. P. Vejnbereg préhellénisztikus tendenciát fedezett fel az Achaimenida Közel-Kelet történetiszemléletének univerzalizmus felé mutató jelenségeiben. G. Ch. Szarkiszjan a kései Babylonia városainak élelemelosztását és a görög és hellénisztikus polis hasonló jelenségeit állította párhuzamba.

A Kaukázus-vidék történetével foglalkozó előadások között hangzott el többek közt A. V. Urusadze előadása Kolchisnak és a kolchisi törzseknek a görög epikában megjelenő képéről. B. N. Arakeljan az antik Armenia anyagi kultúrájának fővonásait vizsgálta fel. A. I. Bultonova Kolchis sajátos helyzetét elemelte az Achaimenida és a görög hatás ellentétében. N. Ju. Lomouri a Fekete-tenger keleti medencéjének római kapcsolatait világitotta meg az anyagi kultúrában jelentkező római hatások és a Rómával való szembenállás dialektikájában. Sz. T. Jeremjan a parasztság függőségének sajátos vonásait ismertette a 4–5. századi görög államban.

Ez utóbbi előadás témája már átvezet a harmadik problémakörhöz, a késői ókor történetéhez. A rabszolgatartó termelési mód válságáról a kutatók jelen állása alapján Je. M. Stajerman adott összefoglaló képet. V. I. Kuzicsesin a római latifundiumot mint gazdasági típust elemelte, s innen közelítette meg a rabszolgatartás válságának kérdését. V. Velkov a rabszolgaságnak a thrákiai térségben való hanyatlását mutatta be friss régészeti forrásanyag figyelembevételével. Szádeczky-Kardoss S. a perzsa–keletrómai háborúk egy epizódját vizsgálva azt a feltevését adta elő, hogy a 6. sz. végén Matzaron erődben sabirok voltak, ezek a sabirok pedig valamilyen magyar népesoporttal azonosak, erre mutatna az erőd neve is. Hahn I. a késői antik utópiát vizsgálta abból a szempontból, hogy az miképpen tükrözi a rabszolgaság irányában megváltozott álláspontot. I. D. Amusszin előadásában qumrani hatást vélt felfedezni egy Cyprianusnak tulajdonított, 1974-ben kiadott töredékben.

Meg kell említeni, hogy a rendkívül heves viták folytak formáció-elméleti kérdésekben, ahol a történeti tárgyú előadások kapcsán ilyenek felmerültek.

Az irodalmi kérdésekkel foglalkozó előadások legnagyobb része az antikvitás emberképét elemezte. V. N. Jarcho a görög irodalmi alkotások elemzésének módszertani kérdéseit vizsgálta, különös tekintettel a lexikális-fogalmi és a lélektani elemző irány ellentétére, a maga részéről az előbbihez hajolva, s ezt szemléltette az euripidés emberkép egyes vonásainak tárgyalásában. A további előadók módszertani kérdésekkel nem foglalkoztak, hanem egy-egy műfaj, szerző vagy mű emberképét taglalták. Így I. V. Stal a homérosi emberkép minőségi egyöntetűségét hangsúlyozta: mindenki a derék ember eszményét akarja megvalósítani, az eltérések csak mennyiségiek. Ezzel szemben R. V. Gordeziani éppen a hősök egyénitetségét emelte ki, s ezt nem hagyományosnak, hanem Homéros érdemének tartotta. (Parázs vita is kerekedett a két előadó között.) N. A. Csisztyakova azt mutatta meg, miképpen jelenik meg az epigramma-költészetben a személyiség attól a foktól kezdve, mikor a névtelen epigrammákban a tárgyak beszélnek, addig, míg a szerző maga szólal meg a maga nevében. Ritoók Zs. Euripidés Alkésztisének emberképéről szól. J. Werner az aristophanési nőalakokat elemezve arra mutatott rá, hogyan válnak a nők mind jelentősebb és társadalmilag-politikailag mind igényesebb alakjaivá az aristophanési vígjátéknak. R. Müller a thukydidés halotti beszéd alapján elemezte az athéni polgár-eszmény és a valóság viszonyát. Tegye Imre a terentiusi és a menandrosi Adelphi összevetése alapján világított rá a terentiusi emberkép egyes vonásaira. I. M. Nachov Salvanus emberképét elemezte, J. Irmischer pedig a Justinianus-kor emberképét világította meg. — Az előadások módszere az előadások többségében a különféle jellegű és természetesen különféle színvonalú műelemzés volt, más előadások egy-egy antik szerzőnek az emberképre vonatkozó nyilatkozatait gyűjtötték csokorra, s csak elvétve került sor lexikai elemzésekből kibontott tanulságokra.

Az irodalmi tárgyú előadások másik része a Kongresszus egyéb témáihoz kapcsolódott, vagy valamilyen határterületen mozgott. Ilyen volt Harmatta J. előadása, aki az ókori perzsa novellairodalom nyomait kutatta a rendelkezésünkre álló forrásanyagban. Ilyen Borzsák I. előadása, aki a Semiramis függőkertjeivel kapcsolatos mondai hagyomány alakulását mutatta be Kelettől Nyugatig. Adamik T. egy aquincumi verses sírfeliratot elemzett formai és tartalmi szempontból. Kapitánffy I. előadását, aki sajnos nem tudott a Kongresszuson megjelenni, J. Irmischer ismertette: Kapitánffy Prokopiosban a közfelfogástól eltérőleg nem előkelő urat, hanem Belizár vezérkarába tartozó tisztet lát. Maróth M. részben görög, részben arab források alapján azt bizonyította, hogy az eisagógé műfaja az eróteikus logika által megteremtett módszer megjelenése. Irodalom és történelem határterületén mozgó előadás volt E. Ch. Welskopfé, aki a függő helyzetben levők, szegények, elnyomottak öntudatát vizsgálta az irodalmi források tükrében. Irodalom és jogtudomány kapcsolatainak lehetőségeit mutatta meg Csillag P., aki előadásában az augustinus családjogi törvények irodalmi visszhangjával foglalkozott.

Az előadások harmadik csoportja nyelvtudományi jellegű volt. Az e tagozatban megtartott 29 előadásból mindössze 3 volt nem szovjet kutatóé (egy-egy bulgár, román és lengyel), ami még akkor is feltűnő, ha figyelembe vesszük, hogy két nem szovjet nyelvész előadása plenáris ülésen hangzott el, V. Georgievé, aki a phaiszosi korong szövegének megfejtésére tett kísérletet, és M. D. Petruszevskié, aki néhány mykénéi kori és klasszikus helynév etimológiai kapcsolatait vizsgálta. A tagozat címében — Új módszerek és eredmények a klasszikus nyelvek tanulmányozásában — hangsúlyozott modern módszerekre való törekvés inkább csak a dolgozatok témaválasztásában tükröződött, és kevésbé a módszerben: 18 előadás foglalkozott a klasszikus nyelvek szinkronikus vizsgálatával és 11 diakronikus kutatásukkal. A görög nyelvészeti témájú előadások mennyiségben alig maradtak el a latinnal foglalkozók mögött, a történeti vizsgálatokban pedig örvendetesen nagy volt a görög nyelvvel foglalkozók száma. Ebben alkalmasint az is közrejátszott, hogy a Kongresszuson képviselt országok zöme a görög nyelv hajdani kisugárzási övezetében helyezkedik el (Pontos-vidék, Balkán). A latin témájú dolgozatok a nyelv történetének legkorábbi és legkésőbbi korszakaival foglalkoztak. A történeti előadásokban két előadás eredményesen támaszkodott a régészeti anyagára és módszereire is. A klasszikus nyelvek külső történetében Kisázsia (pl. G. B. Dzsaunkjan: Az eteokyprosi-görög bilingvisek kérdéséhez), a Balkán (pl. V. P. Neroznak: Ómakedón és ógörög: a rokonság kérdése), L. A. Gindin: A thrák nyelv rekonstrukciójának lehetőségei a görög-római feliratok alapján) és Itália nyelvei domináltak. A kései antikvitás nyelvi viszonyait a vulgáris latinnal foglalkozó felolvasásokon kívül egy az örmény—görög kapcsolatokról szóló előadás tárgyalta (A. N. Muradjan: A grekofil iskola és nyelvészeti tevékenysége). A latin és görög nyelv belső történetét természetesen több előadó is érintette, de csupán egy foglalkozott kifejezetten ilyen témával. A leíró nyelvészeti vizsgálatok — egy görög

és két latin mondattani előadást leszámítva — a jelentéstanra és a lexikológiára összpontosultak, kisebb részben a görög szemantika kérdéseit tárgyalták (pl. Ju. V. Otkupcsikov: A görög nyelv szubsztrátum eredetű szóképzési mintái; N. R. Sopina: A szerelmi érzés ábrázolásának elvei a homérosi eposzban és Euripidés tragédiáiban), több előadás szólt latin lexikológiai kérdésekről (pl. N. A. Visnyevszkaja: A klasszikus kori latin nyelv főnevei szinonimikájának kérdéséhez).

Az előadások negyedik csoportját a régészeti tárgyú előadások alkották. Ezek részben feldolgozások (tehát régészeti forrásanyaggal dolgozó történeti, vallástörténeti, művészettörténeti jellegű előadások) voltak, részben (nagyobb részben) ásatási beszámolók. Az előadók többsége itt is szovjet kutató volt, s így érthetően nagy súlyt kaptak a Fekete-tenger partvidékének, ill. a kaukázusi és Kaukázuson túli területek új ásatásai. Ebből a gazdag anyagból nemcsak a dunai tartományok kutatói meríthetnek fontos tanulságokat kerámika, bronzplasztika és vallástörténet vonatkozásában egyaránt, hanem Itália kutatói is. E területnek ui. Itáliával is eleven kapcsolatai voltak, mint azt különösen O. Ja. Nyeverov, Sz. I. Finogenova és M. N. Lordkipanidze előadása bizonyította. Nyeverov az Ermitázs gyűjteményének hatvan gemmájáról állapította meg anyaguk, felirataik, ábrázolásaik, stílusuk és előkerülési körülményeik vizsgálata alapján, hogy Itáliából importált áruk, amit eddig Itália és a Fekete-tenger vidéke kapcsolatának vizsgálatában nem vettek figyelembe. Hasonló eredményre jutott Finogenova és Lordkipanidze a moszkvai, ill. a tbiliszi múzeum gemma-anyagának elsősorban ábrázolási—tematikai vizsgálata alapján. A nagyarányú behozatali tevékenység időpontjával Nyeverov és Finogenova az i. e. 1.—i. sz. 2. század közti kort jelölte meg, a Fekete-tenger keleti partvidékét illetően Lordkipanidze az i. sz. 3. századot. Az ásatási beszámolók közül legalább O. D. Lordkipanidzének a vanii ásatásokról szóló tájékoztatóját kell megemlíteni. A régészeti tagozatban két magyar előadás hangzott el: Gesztelyi Tamásé, aki egy pécsi Terra Mater oltár ábrázolását vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ez istennőt az adott földterület védelmezőjeként is tisztelték, valamint Redő Ferencé, aki a nahr ibrahimi kincs rekonstrukciójával, ill. numizmatikai és történeti vizsgálatával kapcsolatos munkáinak eredményeiről számolt be.

E beszámoló, ha még oly hosszúra nyúlt is, természetesen legfeljebb halvány ízelítőt adhatott a Kongresszus problémagazdagságából, mely minden résztvevőre mély benyomást tett. Ha ehhez hozzávesszük a minden rendező részéről tapasztalt vendégszeretetet (mindegyik úgy viselkedett a vendégekkel, mintha személyes vendégei lettek volna), a tanulságos kirándulást Esmiadzinban és Örményország más tájaira, az egész Jerevánt körülvevő történelmi légkört a közeli Erebuni csodálatos romjaitól a Matanadaran kézirat-kincseiig, nem utolsó sorban pedig a Kongresszus technikailag is kitűnő megszervezését — csak hálások lehetünk a rendezőségnek áldozatos munkájáért és a sokféle tanulságért, mellyel a Kongresszus szolgált.

RITÓÓK ZSIGMOND

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. X. 26. — Terjedelem: 6,4 (A/5) ív

---

82.10178 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

VITA

Antik műfordításunk két útja

Devecseri Gábor: Arany lant. I. — Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. (Ism. <i>Hegyi György</i>)	40
---	----

KÖNYVSZEMLE

J. Fitz: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet um die Mitte des 3. Jh. I–II. (Ism. <i>Bíróné Sey Katalin</i>)	44
Seneca Tragédiái. Ford. Jánosy István, Kárpáty Csilla, Ruttner Tamás. (Ism. <i>Király Erzsébet</i>)	45
L. Paganelli: Echi storico-politichi nel «Ciclope» Euripideo. (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	48
Euripides: Werke in drei Bänden. Übertr. von. D. Ebener. (Ism. <i>Szepessy Tibor</i>)	49

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonharmadik éve (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	51
Az 1981. évi Ábel Jenő Emlékérem (<i>Hahn István</i>)	55
<i>B. Révész Mária</i> : Az Ókortudományi Társaság 1981. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye	55
Beszámoló a XIV. Eiréné kongresszusról (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	59

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

1. *Maróti Egon*: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritók Zsigmond*: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András*: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András*: Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kiszáziában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 257 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági árutertermelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szűnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktéte Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Aduvantibus I. *Borzák, I. Hahn, Zs. Ritók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit J. *Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4. (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 466 l.

1983 JAN 14

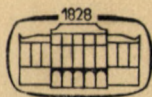

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVIII. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24-25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADEMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi János György: Impletæ modis saturæ</i>	65
<i>Ritók Zsigmond: Alkman és a költői ihlet</i>	97
<i>Szilágyi János György: Etruszkó-korinthosi kétnyelvűség</i>	103
<i>Harmatta János: I. Mithridates és Kamniskires</i>	111
<i>Harmatta János: A párthus írásbeliség kezdetei</i>	134
<i>Hamza Gábor: Cicero és a római jog</i>	139
<i>Harmatta János: Az utolsó Kabneškir</i>	155
<i>Harmatta János: Egy újabb elymaisi felirat Bard-e Nešandeh-ről</i>	167
<i>Borzák István: Vergilius noster</i>	173
<i>Tolnai Gábor: Radnóti Miklós eclogái</i>	182
<i>Visky Károly: A személynevek a római jog világában</i>	191
<i>Tardó Lajos: A keleti magyarok madzsar neve egy 1310. évi kaffai olasz okiratban</i>	205

IMPLETAE MODIS SATURAE*

MAXIMO PALLOTTINO
SEPTUAGENARIO

I

Egy ládából, amely a Campana-gyűjteménynek a párizsi Louvre-ban őrzött töredékeit tartalmazta, 1972-ben egy feketealakos amphora maradványai kerültek elő. Tanulmányozásukat Pierre Devambe, az antik gyűjtemény akkori vezetője, és jelenlegi utóda, François Villard szívessége tette számomra lehetővé.¹ A vázának, amely a CA 6046 leltári számot viseli, két darabja maradt fenn. A nagyobbik szélessége 20,2 cm, magassága 13,4 cm (I. kép); az amphora A. oldalának csaknem teljes képzmezőjét mutatja, két szélén a fülek alatti palmettadísz maradványaival. Fölül, a görbületből ítélve, legfőképpen a vállat díszítő ornamentika hiányozhat, alul az alakok lábfeje nem maradt meg. A fül-díszek az attikai késő-feketealakos amphorákról jól ismert ún. függő palmetták.² Köztük két emberalak látható: fiatal és öreg satírnak öltözött férfi, jobbra forduló alsó- és balra néző felsőtesttel. Egyforma ruhát viselnek, valamivel a térd alá leérő chitont könyökig érő bő újjal, szegéllyel és hármastű-csoportokból álló díszítéssel. A bal oldali alak ruhájának ráncait alul félkör alakú bekarcolások jelzik. A lófarok a ruhához van illesztve. A baloldali férfi fején magas, hegyes süveg, jobb kezét táncmozdulattal felemeli, leengedett bal kezében héthúrú lant; szakálltalan, emberi füllel, a süveg alól homlokán, füle mellett és hátul a nyakán kilógó vörös hajjal. A jobb oldali alak mindkét kezét táncmozdulattal felemeli; kopasz, őszhajú és hegyes szakállú, szatírfüllel. Fehér járulékos színnel a fekete festésen: a farkak, a ruhaszegélyek, a jobb oldali alak haja és szakála, részben a baloldali süvege; fehérrel az agyagon: a baloldali alak lantja (könyöke fölött a lant teknőjével) és süvegének felső része, továbbá a jobboldali szakállának csúcsa. Vörös járulékos színnel: a pontok a ruhaszegélyeken és a ruhákon, egy sáv a bal oldali férfi ruhájának és kettő a süvegének alján, a süveg alól kilógó haja, a jobb oldali férfi bajusza. Bekarcolással jelezve: az arcprofilok, a lábak részletei, a szemek (a pupilla csak a bal oldali alak szemén), orr és száj, a bal oldali alak álla és füle, ruhadíj, süvegén ívelt vonalak, a lant húrjai; a jobb oldali alak bajuszán, szakállán és fejének kopasz részén is félkörök és hullámvonalak, jobb felső karján alul kontúrvonal, amely elhatárolja a ruhától.

* A XI International Congress of Classical Archaeology-n Londonban 1978. szeptember 6-án elhangzott előadás kibővített szövege. Az előadás rövid német nyelvű kivonata: *Greece and Italy in the Classical World* (Acta XI Internat. Congr. Class. Arch.), London 1979, 193–194.

¹ Az 1–2. és 4. képen közölt fényképekért és közlésük engedélyezéséért nekik tartozom hálás köszönettel.

² P. Jacobsthal: *Ornamente griechischer Vasen*. Berlin 1927. 47, 50 skk.

A másik töredék, a váza B. oldalának bal feléről, 13,3 cm széles, 10,1 cm magas (2. kép); csak egy alak fejét és behajlított karjának középső részét őrizte meg. A szakállas fej jobbra fordul, rajta szorosan a fejre simuló sapka, amely alól elől és a szatír-fül mellett az arc oldalán kilátszik a haj; a homlokon kis szarv-szerű dudor.³ Fehér járulékos színnel a fekete festésen: a fejfedő, a haj és a szakáll maradványa. Bekarcolással jelezve: az arcprofil (hátul a fejen nincs kontúrvonal), a szem a pupillával és a fül, ívelt vonalkák a hajon és a szarvon, elől a sapkát tagoló vonalak. A jobb karnak könyökben behajló, megmaradt része nyilvánvalóan tánc-geisztusra mutat.

A teljes váza mintegy 35–40 cm magas lehetett. A sárgásbarna agyag színe és minősége, valamint a festés stílusa kétségtelenné teszi, hogy etruszk munka. A palmettadisz és az alakok testtartása a 6. sz. vége – 5. sz. eleje attikai vázafestészetéből vett mintaképek ismeretéről tanúskodik; a vörös hajszínnel is fiatalként jellemzett bal oldali alak erőteljesen megrajzolt állá (1. kép) arra mutat, hogy a váza aligha lehet korábbi a 480 körüli éveknél. A festés stílusának az etruszk művészetből a chiusii Tomba della Scimmia freskói között van közeli párhuzama; vö. például az 1. kép öreg szatírjának felsőtesztét a chiusii ökölvívó jelenet jobb oldali alakjáéval (3. kép).⁴ Mindez a váza keltezését is meghatározza: a Tomba della Scimmiaival nagyjából egy időben, 490–470 körül készülhetett.

A váza nem áll elszigetelten az attikai mintákat utánzó késő-feketealakos etruszk vázáknak abban a tömegében, amelynek átfogó rendszerezésére eddig még nem történt kísérlet. A ládában, amelyben maradványai előkerültek, volt még egy, ugyancsak a Campana-gyűjteményből származó amphora-töredék, amelynek festője azonos az 1–2. kép amphorájáéval. A Louvre-ban egyelőre számozatlanul őrzött darab magassága 20,9 cm, szélessége 19,8 cm (4. kép). A több cserépből összeállított töredék az előző amphoráéhoz hasonló fül-palmetták közt az egyik képpoldal jelentős részét mutatja: két táncoló, lópatás, emberi lábú szatír szembenálló alakját. A baloldalinak csak a farka és két lába maradt meg, a jobb láb előlnézetben ábrázolva. A másik szatír ruhátlan, kezei és lábai táncgeisztusban, felső teste hátulnézetben; a bal láb rövidülésben van ábrázolva, behajlított patával; a kopasz, szakállas fejen szatír-fül. Erősen lekopott fehér járulékos színnel a fekete festésen: mindkét szatír patája és farka, a jobb oldali haja, szakállja és bajusza. Bekarcolással jelezve: a lábak részletei, a jobb oldali szatír fejének körvonalai (a másik amphora öreg szatírjáéhoz teljesen hasonlóan), a fül, orr, száj, szem (pupillával) és ívelt vagy hullámvonalkák nemcsak a hajon, hanem a fej kopasz részén is. A fehér szakáll hegyes vége, ugyancsak a másik amphora öreg szatírjáéhoz hasonlóan, az agyagra volt festve. A fejforma és a rajz részleteinek egyezései alapján kétségtelen, hogy a töredék az 1–2. képen ábrázolt váza festőjének egy másik amphorájáról való.⁵ Ez az előbbinél nagyobb méretű volt: a fülpalmetták

³ Szarv szatír-ábrázolásokon: *C. Albizzati*: Diss. Pontif. Acc. Arch. 14 (1920) 231; *Beazley*: JHS 59 (1939) 41, és az ő nyomán *K. Schauenburg*: RM 69 (1962) 36–37 és *P. J. Connor*: AA 1979, 289–290.

⁴ Monumenti della Pittura Antica scoperti in Italia I, Clusium I, Roma 1939, tav. B.

⁵ A fenti hárommal együtt került elő egy 8,5 × 5,8 cm méretű negyedik töredék, ugyancsak etruszk feketealakos amphoráról, rajta a földíszítés egy része: lefelé fordított palmetta és alatta lótuusz bimbó. Nem lehetetlen, de nem is bizonyítható, hogy a két amphora egyikéhez tartozott. A lótuusz bimbó a két egymással szembenéző palmetta közt azonban gyakori az egykorú etruszk feketealakos amphorákon.

magassága itt kb. 7 cm, az előbbi amphorán 4—5 cm, az emberalakok is 3—5 cm-rel magasabbak, mint az előző vázán; teljes magassága 45—50 cm lehetett.

A két töredékesen fennmaradt amphora mesterét, akit kedvenc figuráiról a «Táncoló szatírok festője»-nek nevezhetünk, szoros szálak fűzik egy bostoni amphora⁶ festőjéhez (5. kép): elég csak a fenti 1. kép teljes kompozícióját a bostoni váza A. oldalával, az öreg szatír fejét a két bostoni kopasz szatírfejjel, a fiatal szatír profilját a bostoni váza B. oldalának bal oldali szatírjával, vagy a 3. kép táncoló szatírjának jobb lábát ugyanennek a bostoni figurának a bal lábával összehasonlítani. Külön figyelmet érdemel a bostoni amphora B. oldalán a két szatír fejedője, amely mintegy értelmezése a 2. kép szatírfejének, továbbá a fehér szakáll csúcsának az agyagra festése mindhárom szakállas szatírnál, teljesen megegyezően az 1. és 3. képen láthatóval. Közelálló a lábak bekarcolt belső rajza is, főként pedig az alakok táncmozdulatai: a bostoni váza A. oldalán jobbra megjelenő szatír kartartása az 1. kép öreg szatírjával, a B. oldalon a bal oldali szatír egész tartása a 3. képen megjelenővel azonos; ugyanennek a jelenetnek a másik, jobb oldali alakja alighanem ellenkező irányba néző mása a 2. kép töredékesen fennmaradt szatír-figurájának.

A bostoni amphorát Dohrn egy kisebb csoportba sorolta, amelyet a vállminta alapján Lótusz-bimbó-csoportnak nevezett el.⁷ Beazley⁸ ezt a csoportot három amphorára szűkítette, amelyek közül a firenzei és a római darab semmiképpen nem származhat a bostonival azonos festőtől, ezért is tartotta meg Beazley a «csoport» nevet.⁹ Másfelől egy svájci műkereskedelemben felmerült oszlop-kratér (6a—b. kép) kétségtelenül a bostoni amphora festőjének munkája, ahogy ezt publikálója, A. Bruckner felismerte.¹⁰ A két vázát az alakoknak a párizsi töredékekre nem jellemző merevsége és néhány technikai sajátosság (pl. a szatírok fehér farka mindig az agyagra van festve) ellenére a Táncoló szatírok festője művének lehet tekinteni. Karlsruhei amphorájáról alább lesz még szó.

Az így egyelőre öt művéről ismert festő^{10a} közelebbi megismerésével nem gazdagodott jelentősebben az etruszk későarchaikus művészet képe: az otthonában divatjamúlt attikai feketealakos vázafestészet közepesnél alig jobb képességű utánczóik közé tartozik, akik közül legfeljebb a testek térbeliségének a későarchaikus attikai vörösalakos vázákon felmerülő problémái iránti élénk érdeklődés emeli ki. Annál érdekesebb tanulságokat nyújt az 1. kép kétalakos jelenetének ikonográfiai vizsgálata.

A szatírok ábrázolásának megjelenése Etruriában mai tudásunk szerint jó fél századdal megkésve követte a típus kialakulását a görög művészetben,¹¹

⁶ Fairbanks: Catal., 571. sz., 73. t.

⁷ SE 12 (1938) 290.

⁸ EVP, 18.

⁹ A római amphorának most mindkét oldala közölve: CVA Mus. Capitol. 2, tav. 34, 6—7. Egy viterboi amphora, amelyet A. Emilozzi idesorol (La Collezione Rossi Danielli nel Museo Civico di Viterbo. I. Roma 1974. 157 és tav. 103), távolabb áll a csoporttól.

¹⁰ Münzen u. Medaillen A. G. Auction Sale XVI. Basel 1956, 48, 178. sz. és 41. tábla.

^{10a} Igen közelálló a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek két új amphorája (H. 149a—b) és egy caerei amphora (Mon. Ant. 42, 1955, 837—838, fig. 189).

¹¹ A görög szatírbrázolások kezdeteiről E. Kunze: AM 59 (1934) 96; F. Brommer: Satyroi (Diss. München), Würzburg 1937, 25—26 és 52; G. F. Lo Porto, Atti e Mem. Soc. Magna Grecia 5 (1964) 123—124, tav. 27 és fig. 3 (a 600 körül Attikában kialakult típusnak a 7. század közepéig visszanyúló korinthusi előzményeiről, indokolatlan szkepticizmussal, a 49. jegyzetben további adatokkal).

de a 6. század 3. negyedétől gyakori alakjai a késő-orientalizáló korszakából kibontakozó etruszk képvilágnak.¹² A párizsi amphora A. oldalán azonban nem szatírok, hanem kétségtelenül szatírnak öltözött emberek jelennek meg. Bár a lábfejek nem maradtak meg (ez azonban amúgysem volna döntő, mert mitológiai és nem-mitológiai jelenetekben egyaránt ábrázolták mind emberi lábfejjel, mind lópatával a szatírokat),¹³ nyilvánvalóan a mitikus lények emberi megjelenítőire vall a ruhákhoz illesztett szatír-farok,¹⁴ a fiatal szatír emberi füle és mindkét alak öltözéke. A váza atticizáló jellegéből is természetesen adódik a kérdés: nem lehet-e az ábrázolás athéni vázakép többé-kevésbé szabad másolata, amilyent ebből a korból nem egyet ismerünk az etruszk feketealakos vázafestészetben.¹⁵ Nem sokkal a két párizsi amphora keletkezése előtt jelent meg az athéni színpadon az új drámai műfaj, a szatírdjáték,¹⁶ amely az athéni vázafestők fantáziáját is hamar megragadta,¹⁷ de ismerünk ebből az időből olyan athéni ábrázolásokat is, amelyeken szatírnak öltözött emberek jelennek meg anélkül, hogy a vázakép jelenete bármiféle bizonyítható kapcsolatban állna a szatírdjátékkal.¹⁸

Érthető, hogy az ilyen ábrázolások Etruriában is visszhangra találtak. Valóban, nem egy érv szól a jelen esetben is egy ilyen megoldás mellett: mint láttuk, a két párizsi amphora-töredék földísze attikai mintát követ, a szatírok — ahogy egyébként más etruszk ábrázolásokon is¹⁹ — görög típusúak, a kétalakos jelenet bal oldali szatír-öltözötű alakjának kezében tartott hangszer pedig pontos visszaadása annak, amely az attikai vázafestészetben a 6. század végétől kezdve elsősorban — ha nem is kizárólag — dionysosi jelenetekben látható, akár az isten, akár kísérői kezében.²⁰ A két szatírnak öltözött

¹² A „pontusi” vázak legkorábbi mesterénél, a Paris-festőnél már gyakoriak; vö. *L. Hannestad: The Paris Painter*, Copenhagen 1974, 7c., 9., 17., 21b., 26b. és 29. tábla (a kronológiáról 27–28). Más korai feketealakos etruszk vázafestőknél is megjelennek. Ugyancsak a század harmadik negyedében tűnnek fel a nagyfestészetben (Tarquinia, Tomba delle Iscrizioni; *F. Weege: Etruskische Malerei*, 94, fig. 80) és a plasztikában is: *P. J. Riis: Tyrrhenika*, Copenhagen 1941, 180–181; *A. Hus: Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque*. Paris 1961. 268. A görög (főleg keleti görög) művészet szerepéről az etruszk művészetnek ebben a korszakváltásában legutóbb *M. Cristofani: Prospettiva* 7 (1976) 2–9.

¹³ Ennek bizonyosságául elég néhány olyan esetre utalni, ahol ugyanabban a jelenetben együtt láthatók lópatában és emberi lábfejben végződő lábú szatírok: *Beazley*, ABV 262, 46 (A. oldal); 285, Group of Compiègne 988, 1 (B. oldal); 297, 17 (B. oldal); stb. Ezért bizonytalanok azok a történeti következtetések, amelyeket a szatírok láb-formájából próbáltak levonni (*A. Rumpf: Chalkidische Vasen*, Berlin—Leipzig 1927. 146; *H. R. W. Smith: The Origin of Chalcidian Ware*, Berkeley 1932, 134).

¹⁴ A görög ábrázolásokon gyakran utcai ruhát, többnyire himantiont viselő szatíroknál (vö. *Beazley: Vases in Poland*, 57; *Brommer: Satyrspiele*, Berlin 1959², 62) ez nem szokás. Jó példa erre a Geras-festő budapesti pelikéje, *Beazley: ARV²*, 1642 (7. kép).

¹⁵ Pl. a párizsi Petit Palais lékythosa: *Beazley: EVP*, 19; CVA pl. 3,1; 4, 3–6.

¹⁶ *A. W. Pickard-Cambridge: Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Oxford 1962² (ed. *T. B. L. Webster*), Index, s. v. Satyric drama.

¹⁷ Szatírdjáték-ábrázolások: *Brommer: i. m.* (fent 11. jegyz.), 38 sköv.; u. a., *Satyrspiele*, (fent 14. jegyz.); a vázaképek eddigi legteljesebb gyűjteménye, de elmosódik benne a határ mitológiai és színpadi jelenetek között); *T. B. L. Webster: Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play*, BICS Suppl. 20, London 1967²; *A. D. Trendall—T. B. L. Webster: Illustrations of Greek Drama*, London 1971, 29–39.

¹⁸ *Trendall—Webster: i. m.* 24–26; *J. G. Szilágyi: Acta Ant. Hung.* 25 (1977) 359–370. A kérdésről l. alább a 83. lapon.

¹⁹ *J. Heurgon: MEFRA* 46 (1929) 98.

²⁰ *M. Wegner: Das Musikleben der Griechen*. Berlin 1949. 42–45, 198–201. Az írott forrásokban *barbiton*-nak nevezett hangszerrel való azonosítása pusztán lehetőség.

alak viselete és a táncgesztusok azonban más irányba mutatnak. A chitón alapformája nem különbözik a görögökétől, de ez a háromnegyed hosszúságú változat etruszk divatnak látszik;²¹ a három pontból álló csoportok mind az attikai vázafestészetből,²² mind a töredékekkel egykorú etruszk ábrázolásokról²³ jól ismert ruhadíszek, a ruhaforma pontos megfelelői azonban hiányzanak az egykorú görög vagy etruszk viseletben: nyilvánvalóan speciális rendeltetése és jelentése lehetett ennek az inkább helyi, mint görög mintákra utaló öltözéknek. A bal oldali alak hosszú, csúcsos süvege, alján a két vonallal jelzett szegéllyel és a félkör alakú bekarcolt vonalakkal, egyedülálló az ismert ábrázolásokon. A korábbi vagy egykorú görög művészetben nincs közelebbi párhuzama, de közelálló hozzá néhány etruszk ábrázoláson a kómos-jelenetek táncosainak fejfedője,²⁴ elsősorban pedig a tarquiniai Tomba del Pulcinella tarkaruhájú «harlekin»-jének süvege (8. kép).²⁵ Ugyancsak az etruszk művészetből ismerjük egész sorát az olyan tánc-ábrázolásoknak is, amelyeken a felemelt kezeknek a töredéken láthatóval pontosan azonos gesztusa ismétlődik, gyakran elfordított felsőtesttel.²⁶ Nem kétséges, hogy a festő itt ugyanúgy, mint a fentebb említett

A lyrának ez a formája előfordul más etruszk ábrázolásokon is, így a tarquiniai Tomba del Triclinio freskóján (*M. Pallottino: La peinture étrusque*, Genf 1952, 73) vagy a faliszki vörösálosak Marysas-csészén (EVP, pl. 25, 1); ezzel szemben tévesen *M. Wegner*, in: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (hrsg. von *Fr. Blume*), III, Kassel-Basel 1954, 1599 (szerinte a Marsyas-csésze képe nem reális ábrázolás, p. 1602). — A festő bostoni amphorájának és svájci kratérjának szatírjain látható comb-díszítő borostyánág attikai előképeiről *Beazley*, in *Caskey—Beazley: Attic Vase Paintings in Boston II*, 1954, 39.

²¹ *L. Bonfante: Etruscan Dress*, Baltimore 1975, 34.

²² *A. Kloss: Mitt. d. Inst. 5 (1952) 93; P. Colafranceschi Cecchetti: Decorazione dei costumi nei vasi attici a figure nere*. Roma 1972, Fig. 189, 197, 209.

²³ Pl. a Tomba del Triclinio és a Tomba della Scimmia freskóján (*Pallottino, Peinture étr.*, 77; *Bianchi Bandinelli*, fent a 4. jegyzetben i. m., tav. III), stb.

²⁴ Vö. egy „pontusi” oinochoé ábrázolásán (London, Br. Mus. 1926. 6—28. 1) fehérrel festve, bekarcolt tagoló vonalakkal (Br. Mus. Quarterly 1926—28, pl. 37,a; *L. Hannestad: The Followers of the Paris Painter*, Copenhagen 1976, pl. 47,b). Elképzelhető, hogy itt a *mitra* egy elnagyolt vagy félreértett ábrázolásáról van szó. A pontos mitra-ábrázolásokról azonban épp olyan világosan megkülönböztethető a párizsi szatír süvege, mint akár a tarquiniai freskók *persu*-alakjainak és rokonainak hegyes süvegétől, akár a keleti eredetű hegyes süvegek különböző változataitól, a *pileus* görög és etruszk változataitól, vagy a gyakran tévesen fejfedőnek nézett hajviselettől, a *tutulus*-tól. A görögmitra-ábrázolásokról összefoglalóan *H. Brandenburg: Studien zum Mitra*, Münster 1966, 67—86, a hegyes süvegről uo., 82—83. Az etruszk mitra-ábrázolásokról és a *tutulus*-ról *A. Rumpf: Antonia Augusta*, Abh. Akad. Berlin, Jg. 1941, Nr. 5, 30—31 és *AJA* 60 (1956) 75. A hegyes fejfedő különböző fajtáinak etruszk ábrázolásairól *Bonfante: i. m.* 68—77.

²⁵ *F. Weege: Etruskische Malerei*, Taf. 90; *G. Becatti—F. Magi: Le pitture delle tombe degli Auguri e del Pulcinella* (Mon. Pitt. Ant. scop. in Italia I, Tarquinia fasc. 3—4), Roma 1955. Tav. 16. Hasonló ehhez a chiusii Tomba della Scimmia egy fuvolásának süvege (fent 4. jegyz. i. m., 13, fig. 14) és — amennyire kivehető — a tarquiniai Tomba della Caccia e Pesca fekvő fuvolásáé is (*P. Romanelli: Mon. Pitt. Ant. scop. in Italia I*, Tarquinia fasc. 2. Roma 1938. 4, fig. 5). — Bár részleteiben részben elavult, a hegyes süveg dionysosikarneváli jellegéről ma is alapvető *A. Dieterich: Pulcinella*. Leipzig 1897. 149—181.

²⁶ Néhány nagyjából egykorú példa: a Táncoló szatírok festőjének bostoni vázáján az A. oldal jobb oldali alakja; Tarquinia, Tomba delle Iscrizioni (*Weege: Etr. Malerei*, Taf. 75); az elpusztult tarquiniai Tomba del Citaredo (*Weege: i. m.*, 100, fig. 84 és 101, fig. 85); Tarquinia, Tomba del Triclinio (*Pallottino: i. m.*, 78); chiusii cippusk reliefjein: *Giglioli, AE*, tav. CL, 1—4; *SE* 12 (1938) tavv. 13,2; 14,2; 18,2; 23,3; a Micali-festő müncheni amphoráján: *Sieveking—Hackl: Fig. 138*; a Praxias-csoportba tartozó vörösálosak hydria szatír-figurája (Salerno, Soprintendenza, ex Coll. Fienga); stb. — A kéztartás a befelé forduló arc előtti kézzel jól megkülönböztethető a felemelt karoknak a görög táncban is ismert gesztusától (pl. *F. Weege: Der Tanz in der Antike*. Halle 1926. 46 és fig. 47).

többi vázaképen,²⁷ etruszk tánc-lépést jelenített meg, amely főleg a kéztartásban jellegzetes módon különbözik a görög ábrázolásokról ismert táncokétól, bár pontos rekonstrukcióját megnehezíti az antik táncábrázolások leolvasásának általános problémája: nem tudjuk, hogyan és milyen mértékben érvényesülnek egy kor és egy kultúra grafikai konvenciói a térben valóságban végbe ment mozgás kétdimenziós ábrázolásain.²⁸

Annyi a fentiekből mindenképpen kitűnik, hogy az 1. kép jelenete nem lehet görög ábrázolás másolata. A görög mitológia szatírjait megjelenítő ábrázolások importált görög vázákon nagy számban jutottak el Etruriába, felismerésük etruszk nézőik jelentős részének magától értődő lehetett ebben a korban. Ugyancsak jól ismerhettek már ekkor athéni vázákrol olyan jeleneteket is, amelyekben emberek jelentek meg szatírnak öltözve.²⁹ Amikor a Táncoló szatírok festője viseletükben és mozdulataikban félreérthetetlenül etruszkká öltöztette a szatír-figurákat, nyilvánvalóan számított arra, hogy ezt a tényt a kép etruszk nézői észreveszik: az etruszkizáló vonások értelme nem utolsó sorban az lehetett, hogy olyan jelenetet idéztek fel, amelynek nézői számára vizuális realitása volt, amellyel maguk is találkoztak, vagy legalábbis találkozhattak. Ha így van, a vázakép olyan dokumentuma az etruszk kultúrának, amelynek értékét és jelentőségét érdemes az írott és tárgyi források szélesebb körű áttekintése alapján megvizsgálni.

II

Az írott források itt is, mint annyi más esetben, túlnyomó többségükben közvetettek: görögül vagy latinul író szerzőknek Róma történelmével kapcsolatos viszonylag késői feljegyzései. A szempontunkból legfontosabb ezek közül a római *ludi scaenici* kezdeteire vonatkozik. Egy hagyomány szerint, amely a legrészletesebben Livius művében (VII. 2—3) maradt fenn, Rómában az első hivatalos *ludi scaenici*-t 364-ben tartották, és előadói Etruriából ekkor behívott színészek (*ludiones*) voltak. Ezt a hagyományt, a Livius elbeszélésével kapcsolatban felmerült, alább tárgyalandó problémáktól függetlenül hitelesnek lehet elfogadni, nem azért, mert semmi nem szól ellene, hanem mert minden mellette szól. A több — és nem feltétlenül közös forrásból merítő — szerzőtől fenntartott hagyomány teljesen egybehangzó mind a római hivatásos színé-

²⁷ A lyrát tartó szatír kéztartása azonos a másikéval; a 2. képen látható töredék szatírjának mozdulata, amennyire rekonstruálni lehet, a festő bostoni amphorájának és baseli kratérjának mindkét oldalán visszatér (a két kar ellentett tartásával). A 4. kép táncoló szatírjának kéz- és lábtartása előlnézetben ábrázolt testtel a festő bostoni amphoráján (B. oldal, bal oldali alak) és a Micali-festő egy kyathosán (Kunst der Antike, Schätze aus norddeutschem Privatbesitz, hrsg. v. W. Hornbostel. Mainz 1977. 447, Nr. 386) jelenik meg (9. kép) (vö. müncheni amphoráját is: *Siebeking—Hackl*: Fig. 165), de tarquiniai sírfreskón is jól azonosítható, pl. Tomba del Triclinio (*Pallottino*: i. m., 73, 76, 77), Tomba della Caccia e Pesca (*Romanelli*: i. m., tav. I, alsó kép, bal szélén). — Megintcsak rendkívül jellemző az összehasonlítás egy hasonló görög táncábrázolás kéz-gesztusaival: *Furtwängler—Reichhold*: Gr. Vasenmalerei, Taf. 80, 1.

²⁸ L. erről *L. B. Lawler*: The Dance in Ancient Greece, Middletown 1964, 17—21. Az etruszk táncokról *Weege*: Der Tanz in d. Ant. (fent 26. jegyz.), 137—146. Használható tudományos feldolgozás mindaddig nem készült. *M. A. Johnstone* könyve (The Dance in Etruria, Firenze 1956) alapjában elhibázott, mert nem különbözteti meg az etruszk ábrázolásokat az Etruriában talált görög vázák képeitől (a vázák táncábrázolásairól: 79—106).

²⁹ Csak néhány példa a sok helyett az Etruriában talált görög szatírjáték-ábrázolásokra: *Beazley*: ARV², 228, 40, a Campana-gyűjteményből; 240, 44, Orvietóból; 475, 267, Vulciból.

szek etruszk eredetére,¹ mind az etruszk színészek behívásának időpontjára vonatkozólag.² Az utóbbit valószínűsíti az is, hogy az év consulainak nevén kívül a játékokat rendező aedilisek neve is fennmaradt, és ugyanezre a dátumra mutat,³ márpedig a gall ostrom utáni időre vonatkozólag nincs komoly ok kétségbe vonni annak a lehetőségét, hogy a késő-köztársasági és császárkori íróknak, illetve forrásuknak hiteles feljegyzések álltak rendelkezésére Róma történetének eseményeiről. Az elbeszélés és a hagyományozott időpont hitelessége mellett szól más oldalról az etruszk—római kapcsolatok történetének tanúsága is. Rómában az egész 4. században az etruszk kultúra hatása dominált, bár egyre nagyobb szerep jutott mellette a délitáliai görög kultúrának is.⁴ A római írott hagyomány később, nyilván nem alaptalanul, úgy tekint vissza erre a korra, mint amelyben az etruszk műveltség — tudomány és képzőművészet egyaránt — mintaképe és fő forrása volt a rómaiakénak.⁵ A régészeti anyag igazolja, hogy a gall pusztítás utáni szegényes római kultúrában a művészeti produkció jelentős mértékben etruszk eredetű vagy etruszk jellegű volt, akár kereskedelem útján jutott a városba, akár betelepült etruszk mesterek készítették.⁶ Különösen alkalmas volt az atmoszféra etruszk műveltségi elemek befogadására a 386—358 közti időben, Róma és az etruskok kapcsolatának utolsó nagy béke-periódusában,⁷ és kiváltképpen egy olyan évben, amelynek egyik consula, C. Licinius Stolo talán etruszk származású volt, de politikailag is érdekelt lehetett a római *ludi* új mozzanatának bevezetésében.⁸

¹ Liviuson kívül Ov. a. a. I. 105—112; Val. Max. II. 4,4; Tac. ann. XIV. 21; Plut. Quaest. Rom. 107 (Cluvius Rufus nyomán); Tert. de spect. 5.

² Liv., Val. Max., Plut. (Cluvius Rufus) és Tert., az előző jegyzetben i. h. Arról, hogy ezek az első színészek voltak-e Rómában, eltérő a hagyomány; l. alább III. rész, 34. jegyz.

³ Fest. 436, 24 L; vö. R. Reitzenstein: Gött. Gel. Nachr. 1918, 237; B. L. Ullmann: Studies in Philology 17 (1920), újra kiadva német nyelven in: Die römische Satire (hrsg. v. D. Korzeniewski: Wege der Forschung. Band 238), Darmstadt 1970, 23 (a következőkben, minthogy az eredetihez nem tudtam hozzájutni, ennek a lapszámait szerint idézem).

⁴ Róma 5—4. századi régészeti-művészeti emlékekanyagáról ma is a legjobb összefoglalás I. Scott Ryberg: An Archaeological Record of Rome from the Seventh to the Second Century B. C. Philadelphia 1940. 51—115. A még rendszerezésre váró új anyagról jó képet adott az 1973-ban Rómában rendezett „Roma medio republicana” e. kiállítás és katalógusa.

⁵ Cic. de div. I. 92; Liv. IX. 36,3; vö. Liv. V. 24,6: *urbem quoque* (sc. Veios) *urbi Romae vel situ vel magnificentia publicorum privatorumque tectorum ac locorum praeponabant.*

⁶ Scott Ryberg: i. m., 107—114; M. Torelli: in: Roma medio republicana, katal., 52; vö. J. P. Morel: Céramique campanienne à vernis noir du Forum Romain et du Palatin (MEFRA Suppl. 3). Roma 1965, 233—235, 241—244.

⁷ A történeti kérdésekről legutóbb M. Sordi: I rapporti romano-eriti e l'origine della civitas sine suffragio, Roma 1960, 56—57, 86—87 (túlzásai ellen A. N. Sherwin-White: JRS 51 [1961] 241); A. Alföldi: Early Rome and the Latins., Ann Arbor 1965. 341 sköv., 398 sköv.; J. Heurgon: Rome et la Méditerranée Occidentale. Paris 1969. 299—303 (a korábbi irodalommal); M. Sordi: Roma e i Sanniti nel IV sec. a. C. Bologna 1969. 93—104; W. V. Harris: Rome in Etruria and Umbria., Oxford 1971, 41—45; M. Torelli: Elogia Tarquiniensia. Firenze 1975. 82 sköv. és ua. Dial. di Arch. 8 (1974—75) 60—67 (vö. azonban az *elogia* értelmezéséhez T. J. Cornell: JRS 68, 1978, 170—172).

⁸ Sordi: Rapporti romano-eriti, 76—79, a *ludi scaenici*-re is utalva (vö. azonban Torelli: Dial. di Arch., loc. cit., 63, 36. jegyz.). Arról a problémáról, hogy azonos-e a 364. év consulával, Münzer: RE XIII (1926) 468. Mindenképpen a plebeiusok vezéralakja volt ebben a korszakban, az etruszk-barát Fabius-családból származó feleséggel. — Más helyen volna érdemes megvizsgálni a *ludi scaenici* bevezetésének összefüggését Róma belpolitikai harcaival ezekben az években, közelebbről azt, nem tekinthető-e mintegy válasznak a 366-ban a *patricii iuvenes* kezébe adott *ludi Romani* újjászervezésére (Liv. VI. 42, 13), és nem kell-e legalábbis részben itt keresni a magyarázatát a *iuventus* alább tárgyalandó szerepének Livius színháztörténeti excursusában.

A 364. év közvetve az etruszk színjátszás történetének is hiteles dátuma. A kezdetekre vonatkozólag természetesen csak *terminus ante quem*, már csak azért is, mert az etruszk színészek behívása feltételezi, hogy produkciójuknak ekkor Etruriában már kialakult gyakorlata volt. Valóban, egy ugyancsak Liviusnál megőrzött hagyomány hivatásos előadókról (*artifices*) beszél, akik mintegy fél századdal korábban az etruszk városok (*Etruriae populi*) közös ünnepi játékaiknak egyikén (*sollemnia ludorum*) léptek fel.⁹

Ennél korábbi időre vonatkozólag csak egyetlen bizonytalan írott forrásunk van az etruszk színjátszásról. A tarquiniai Tomba degli Auguri kamrájának hátsó falán két sirató férfi mellett felirat olvasható: *tanasar*, illetve *apas tanasar* (10. kép).¹⁰ Ezt már régen összevetették egy késői chiusii bilingvis sírfelirattal, amelyen az etruszk *thanasa* szónak a latin *histrio* felel meg.¹¹ Ha a ma communis opinio-nak számító összevetés helytálló,¹² még mindig kétséges, hogy a szó jelentése a sírfreskón azonos-e a négy évszázaddal későbbivel, de mindenesetre megvan legalábbis a lehetősége annak, hogy a feliratokat etruszk hivatásos színjátszóknak az 530 körüli időben való működését igazoló dokumentumként értékeljük.¹³

Az írott hagyomány alapján tehát biztos, hogy az 5. század végétől, és lehetséges, hogy a 6. század harmadik negyedétől már hivatásos színjátszók voltak Etruriában — ahogy ezt egy ilyen fokú városi kultúráról egyébként is feltehetjük. Rendkívül szűkszavú azonban a hagyomány az etruszk színjátszás formáira és tartalmára vonatkozólag. A Tomba degli Auguri ábrázolásából nem lehet kiindulni, mert a halottsíratás nyilván másodlagos feladatuk volt a hivatásos színészeknek, Livius pedig pusztán fuvolakísérettel előadott, mimetikus mozdulatok és kísérő szöveg nélküli táncokat említ, mint a 364-es első római *ludi scaenici* etruszk művészeinek produkcióját.

Nem sokat tud ehhez egyelőre a nyelvtudomány sem hozzátenni. A *ludio* szó, amely a latin szóhasználat szerint zenészeknek, táncosoknak, színészeknek, mutatványosoknak etruszk eredetű közös neve volt, valamint a színészek ugyancsak etruszk eredetű *histrio* elnevezése, ha helytálló is a görög *αἰσχρολόγος*-ból, illetve *ἴστωρ*, *ἰστορίων*-ból való levezetésük,¹⁴ nem vezet messzebbre annál, hogy az etruszk nyelvben esetleg létezett az előadók közt zenész és szövegmondó terminológiai megkülönböztetése — hogy funkcionális létezett,

⁹ Liv. V. 1, 4–5 és ehhez R. M. Ogilvie: A Commentary on Livy, Books 1–5. Oxford 1970², 632.

¹⁰ *Becatti-Magi*: i. m. (fent I. rész, 25. jegyz.), tav. I–II; CIE, 5333–5334; *Pallottino*: TLE², 82–83; ThesLE I, 330.

¹¹ CIE, 2965; *Pallottino*: TLE², 541; ThesLE I, 183.

¹² *Becatti*: i. m. (fent 10. jegyz.), 14; *Pallottino*: *Etruscologia*⁶. 429; A. J. Pfiffig: Die etr. Sprache, Graz 1969. 306. Ha az értelmezés helyes, elképzelhető, hogy a szó a színésznek a görögből kölcsönzött *ludio*-nál és *histrio*-nál korábbi etruszk neve, de a *θ/t* pár nem fogható fel minden további nélkül olyan grafikus kifejezésnek, amely nem jelöl különböző fonémákat, és az -r végződés is magyarázatra vár.

¹³ *Pfiffig*: i. h., szerint az eredeti jelentés „Totenmaskenträger”; ez nyilván azon alapszik, hogy a Tomba degli Auguri jobb oldali siratójának feliratát „des Vaters (des Ahns?) Darsteller”-ként értelmezi (Religio Etrusca. Graz 1975, 186). A két férfi azonban nem visel maszkot, és nehéz volna sirató-szerepben elképzelni az ősoket, különösképpen, ha *Pfiffiggel* egyetértve (Rel. Etrusca, i. h.) a római *pompa funebris*en az ősök maszkjait viselő színészek elődjait látjuk a freskó két alakjában. A „hivatásos sirató” értelmezésről: *Becatti*, i. h.

¹⁴ O. Szemerényi: Hermes 103 (1975) 312–316.

a fuvolások esetében nem kell bizonyítani —, azt azonban nem tudjuk, megnyit őrött meg a két szó az etruszkban eredeti görög jelentéséből, sem azt, hogy a kölcsönzés mikor történt, és hogy a két funkció megkülönböztetése milyen formában, hol és mikor érvényesült Etruriában, vagy hogy egyáltalán használták-e ott egymás mellett a két kifejezést. A fent tárgyalt *thanasza* szó, mint láttuk, egyelőre szintén nem ad biztos utalást sem arra, miben különbözött jelentése (ha egyáltalán különbözött) a *histrio*-étól, sem az amúgyis már késő-köztársaságkori sírfeliraton megörökített halott egykori tevékenységének tartalmára vonatkozóan. Így a párizsi vázatóredék jelentőségének és a Livius-hely problémájának teljesebb megvilágítását csak a képhagyománytól remélhetjük.

Mikor az etruszk színjátszás korai formáinak emlékeit keressük az ábrázolásokon, szembe kell nézni ennek módszertani nehézségeivel, azzal, hogy a pusztán vizuális megjelenítés alapján többnyire nem lehet biztosan különbséget tenni abszolút és mimetikus, kultikus és profán tánc, mimetikus és dramatikus vagy legalábbis prae-dramatikus tánc, utánczás és paródia, rituális maszkviselés, maszkos alakoskodás és színjátszás-szerű álarcos játék, hivatásos színjátszás és az ünnep vallási aktusaként bemutatott cselekmény között —, hogy csak a legfontosabbak közül említsünk néhányat azokból a formákból, amelyekből a színpadi dramatikus, majd teatrális színelőadások kisarjadtak, nem is beszélve a praedramatikus színjátszás pusztán verbális, és így lényegükben ábrázolhatatlan formáiról. Az alábbi áttekintés alapja az a feltételezés, hogy a különböző kultikus szokásokból eredő, a vallásosság különböző aspektusait tükröző és többé-kevésbé megőrző aktusok a 6. század második felétől a fennmaradt etruszk ábrázolásokon egy lényegében egységes, uralkodó formájában városi kultúra részei, amelyben a színjátszás, mint ennek a kulturának önálló formája, a 475 előtti időben éppen kialakulóban volt. Ez a színjátszás — talán egészen a hellénisztikus korig — a praedramatikus és dramatikus kifejezésforma határán állt, ahol a praescénikus cselekmények egy sora is magában hordja a lehetőségét a színjátszás-szerű értelmezésnek. A latin *ludi* vagy *spectacula* eléggé általános gyűjtőneve az ünnepi cselekményeknek, a «színjátszás» pedig a minket közelebről érdeklő fajaiknak ahhoz, hogy félreértés nélkül használhatók legyenek. Mindez nem jelent lemondást arról a feladatról, hogy a vizsgált ábrázolásokat, ahol lehetséges, az etruszk színjátszás történeti folyamatában próbáljuk meg elhelyezni, még kevésbé, hogy ennek a történeti folyamatnak a létezésétől eltekintsünk. Ugyanakkor azt sem lehet szem elől téveszteni, hogy a színjátszás különböző formái általában többjelentésűek, a legritkább esetben köthetők egyértelműen egy bizonyos vallási aktushoz, a vallásosság egy meghatározott formájához, egyetlen abszolút történeti időponthoz, és ugyanilyen ritkán kapcsolódnak pusztán egy bizonyos rétegéhez a vizsgált társadalomnak. Ezeknek a kérdéseknek az etruszk képhagyomány vizsgálatánál szükségképpen homályban kell maradniuk. Az áttekintést mindenekelőtt az olyan jeleneteknek vagy jelenet-típusoknak a pusztá felismerésére, azonosítására kell koncentrálni, amelyek legalább némi bizonyossággal a színjátszás valamilyen formájaként értelmezhetők.

Nem tartozik ezek közé a 6–5. századi etruszk művészetben gyakori zene- és táncábrázolások túlnyomó része. Bár bizonyos, hogy a *spectaculum*-okon nagy szerepe volt a zene- és táncelőadásoknak, de nem kevésbé gyakoriak lehettek a magánélet kómos- vagy symposion-jeleneteiben és egyébütt sem, és a kétféle funkció elválasztására ritkán adnak lehetőséget az ábrázolások.

Más a helyzet annak a sokat tárgyalt álarcos, hegyes süvegű, többnyire tarka ruhát viselő alaknak az esetében, amelyet Tarquiniában a Tomba del Pulcinella (8. kép), a Tomba delle Olimpiadi, a jóval későbbi Tomba del Gallo (18. kép), és kétszer a Tomba degli Auguri (11–12. kép) freskói ábrázolnak. A viselet rokonsága az időben és térben messzire elterjedt harlekin-figuráéval,¹⁵ az álarc és mindenek előtt a Tomba degli Auguri két figurája mellé írt *persu* név a színjátszással kapcsolatos magyarázatot indikált. Ennek azonban megvannak a nehézségei. Mindenekelőtt az alak egyszer sem jelenik meg olyan jelenetben, amelynek bármi felismerhető köze volna a színjátszáshoz;¹⁶ a négy ábrázoláson háromféle szerepben látható, és ezek között nem tudunk biztosan összefüggést felismerni. Az is kérdéses, hogy isteni — esetleg démoni — lény-e, ember-e, vagy isteni lény emberi megjelenítője; az utóbbi a legvalószínűbb, de ez sem jelent szükségképpen színjátszást, mint ahogy például a római cirkuszban a halottakat kivívó álarcos szolgák megjelenése sem, Dispater és Mercurius jelmezében.¹⁷ Nem kevésbé bizonytalan, hogy a *persu* szó tulajdonnév-e vagy *nomen agentis* (ami persze lehet a színész egy fajtája is).¹⁸ Ezért azt sem tudjuk, maga a név mutat-e valami kapcsolatra a színjátszással, különösen, ha a magyarázatának régóta alapjául szolgáló összefüggését a *persona* szóval nem vesszük annyira bizonyosnak, mint általában szokás.¹⁹ S. Haynes azonban az 5. század első negyedében készült etruszk kisbronz alakoknak egy csoportját gyűjtötte össze (13–15. kép), amelyeknek viseletét azonosította a tarquiniai freskók *persu*-jáéval.²⁰ Velük egykorú a Táncoló szatírok festőjének karlsruhei amphorája,²¹ amelyen fegyvertánc egyik résztvevője viseli a tarquiniai freskók *persu*-alakjának öltözetét (16–17. kép). Kétségtelen, hogy a bronzfigurák — talán a londoni kandeláber-dísz kivételével (15. kép) — a *persu*-viseletet örökölték, de egyszer sem igazolható, hogy a freskók valamelyik *persu*-alakjával azonos szerepben jelennek meg. A négy közül kettő biztosan akrobatát ábrázol, a másik kettő értelmezése kétséges: lehet, hogy gesztusuk színjátszásra mutat, de nem bizonyos, a maszk-viseletet pedig egyiküknél sem lehet igazolni, amire Haynes maga figyelmeztet.²² Ezért, ha mind az akrobata-, mind a színész-értelmezést elfogadjuk (mint láttuk, a Haynestől használt *ludiones* elnevezés mindkettőt magában foglalja), addig a következtetésig jutunk el, hogy az alighanem kultikus eredetű viseletet az 5. század

¹⁵ Róla a három alapvető mű *Dieterich*: Pulcinella (fent I. rész, 25. jegyz.), *O. Driesen*: Der Ursprung des Harlekin. Berlin 1904. és *A. Nicoll*: The World of Harlequin, Cambridge 1963.

¹⁶ *F. Altheim* (Terra Mater, Giessen 1931, 50–56) a *fabula Atellana*-val hozza kapcsolatba, de érvei egyetlen ponton sem megalapozottak (vö. *Szilágyi J. Gy.*: Atellana. Tanulmányok az antik színjátszásról. Budapest 1941. 32–51, 68–72). *N. Caffarelli* (Tetraonoma. Miscellanea graeco-romana. Genova 1966. 88–89) feltevése egy mitológiai drámáról, amelyet a Tomba degli Auguri és a Tomba delle Olimpiadi *persu*-alakja (szerinte „hivatásos színész”) és áldozata jelenítenek meg, ugyancsak alaptalan.

¹⁷ Tertull. apol. 15; ad nat. 1,10. A párhuzamról a *persu*-alakról *Altheim*: ARW. 27 (1929) 47 és Terra Mater. 57.

¹⁸ *C. de Simone*: Die griechischen Entlehnungen im Etruskischen. II. Wiesbaden 1970. 294 (további irodalommal).

¹⁹ *Szemerényi*: i. m. (fent 14. jegyz.), 311–312. A hagyományos vélemény, további irodalommal az egész *persu*-kérdésről: *De Simone*: i. m. 293–298.

²⁰ Festschrift H. Keller, Darmstadt 1963, 13–21.

²¹ *J. Thimme*: Jb. d. Staatl. Kunstsammlungen in Baden–Württemberg 9 (1972) 265, fig. 11.

²² I. m. 19.

elején a szórakoztatók különböző fajtái, esetleg színészek is hordták, mint emlékét, és talán még mint jelét is tevékenységük kultikus jellegének. Ez nem elhanyagolható eredmény: figyelmeztet arra, hogy a *persu*-alakoknál is számolni kell a többféle értelmezés lehetőségével, másfelől bizonyítja, hogy színészek és különböző mutatványosok eredetében kultikus jellegű és máig eleven — bár természetesen koronként változó jelentésű — kapcsolata öltözékükben is kifejeződött az 5. századi Etruriában. Más szempontból jelentős az, hogy a 4. sz. elejei Tomba del Gallo tanúsága szerint a *persu*-alak változatlanul élt Etruriában a 364 körüli időben.^{22a} (18. kép).

Maguknak az etruszk előadásoknak a szobrocskák a viseleten kívül legfőbb pusztá létezéséről és eredetüknek még eleven emlékezetéről mondanak valamit, tartalmáról és esetleges dramatikusságáról nem. Ugyanez a helyzet a chiusii Tomba della Scimmia egy ábrázolásával is,²³ amelynek két alakját (19. kép) öltözéke és álarca²⁴ az előbbiekhöz kapcsolja, de azt nehéz eldönteni, melyik kategóriájába tartoznak a mulattatóknak — leginkább a színjátszók egy fajtájának látszanak.²⁵ Ebbe a sorba tartozik esetleg a tarquiniai Tomba delle Bighe kis fegyveres alakja is (20. kép), aki alighanem fegyvertáncot parodizál, továbbá a Tomba della Scimmia egy jelenetének kis fuvolása,²⁶ akinek a Tomba del Pulcinella *persu*-jáéhoz hasonló viseletéről fentebb már szó volt (21. kép), és aki, úgy látszik, álszakállt visel; ha törpe, ahogy az ábrázolás alapján gondolni lehet, a *prae*-, illetve szubdramatikus spektákulumok egyik legősibb alakja él benne tovább, amelynek mitikus jelentése még jól felismerhető.

Történetek kísérletek annak a bizonyítására, hogy 6. század végi — 5. század elejei ábrázolások alapján görög mitológiai tárgyú etruszk balettek rekonstruálhatók.²⁷ Ezeket a feltevéseket mindeddig nem sikerült valószínűsíteni. Annak a lehetőségét is felvetették, hogy etruszk ábrázolások görög mitológiai jelenetei, bár jelmeznek semmi nyomát nem mutatják, színpadi vagy legalábbis drámai előadáson alapulnak. Ezek közül most azok az érdekesek, amelyek Etruria római hatalom alá kerülése előtt készültek, tehát figyelmen kívül hagyhatjuk azt az egyébként is valószínűtlen feltevést, hogy késő etruszk urnák egyes mitológiai domborművei egykorú etruszk tragédia-

^{22a} A Tomba del Gallo-ról *M. Moretti*, *Nuovi monumenti della pittura etrusca*, Milano 1966, 205–213 és *ua.*, *Etruskische Malerei in Tarquinia*, Köln 1974, 114–116 (a *persu*-alak képével).

²³ I. h. (fent I. rész, 4. jegyz.), 10, fig. 11–12.

²⁴ *Bianchi Bandinelli* (az előző jegyzetben i. h.) a publikációban utal rá, hogy a kisebbik álszakállt visel, a magasabb alak arcszíne pedig feltűnően sötétebb a testszínénél, amiből talán a freskó rossz fenntartása ellenére álarcra lehet következtetni.

²⁵ *Haynes*: i. m., 18, *Bianchi Bandinelli* nyomán egyensúlyozó akrobatákra gondol, de a kezükben tartott ág aligha bizonyítja ezt: az ilyen ágak a chiusii cippusok reliefjein is gyakoriak (pl. SE 12, 1938, *ib.* VIII, 3; XIII, 2; XVII, 2; XXXIV, 3; XXXV, 2 és 4).

²⁶ A Tomba delle Bighe fegyvertáncosa: *Pallottino*: *Peinture étr.*, 63 és *uo.* a szövegben utalás arra, hogy *ludio*-t ábrázolhatott. A Tomba della Scimmia fuvolása: i. m. (fent 23. jegyz.), 13, fig. 14; hasonló kis alak volt talán az elpusztult chiusii Tomba del Montollo falán is: *Bianchi Bandinelli*: *uo.*, 32. Feltűnő a karlsruhei váza (fent 21. j.) fegyvertánc-jelenetének hasonlósága a freskókéhoz.

²⁷ „Szatír-balett”: *J. Heurgon*: *MEFR* 46 (1929) 104 sköv.; *Ch. Picard*: Genava 13 (1935) 68–69; *Heurgon*: *La vie quotidienne chez les étrusques*. Paris 1961. 252 („ballet de l'Enlèvement”); *J. R. Jannot*: *Ant. Class.* 43 (1974) 141 és alább, 33. jegyz. „Phineus-balett”: *Jannot*: *Mél. J. Heurgon*. Roma 1976. 477–482.

előadások dokumentumai.²⁸ A korábbi ábrázolásokra vonatkozó feltevéseket elsősorban két szempontból kell mérlegelni: mutatják-e nyomát színjátszásra utaló mozzanatoknak, és nem lehetnek-e görög ábrázolás másolatai, tehát van-e ok arra, hogy *etruszk* színjátszás dokumentumát lássuk bennük.

A legtöbb és legvalószínűbb ilyen feltevés szatír-jelenetekkel kapcsolatban merült fel. A fentiek alapján eleve el kell különíteni azokat az 5–4. század fordulóján megjelenő etruszk vörösalakos vázaképeket, amelyeket attikai szatírtjáték többé-kevésbé pontos illusztrációjaként lehet értelmezni.²⁹ Még később, a 4. század közepe után készült egy vörösalakos oinochoé, amelyet az újjélandi Christchurch-beli Canterbury Egyetem gyűjteménye őriz³⁰ (22a–b. kép). Két szatírnak öltözött, álarcot viselő férfi táncol rajta egy ugyancsak álarcos fuvolás zenéjére. A két táncos gesztusai azonosak, és semmiféle mimetikus elemet nem mutatnak; így szatírnak öltözött kórus táncára is lehetne gondolni, de az a tény, hogy a fuvolás, akinek nincsenek szatír-attributumai, szintén álarcot, még pedig hangsúlyozottan groteszk jellegű álarcot visel, szatírtjáték, vagy óvatosabban fogalmazva, olyan komédia-jelenet ábrázolására mutat, amelyben szatírok léptek fel.³¹ Mind a fuvolás, mind a két táncos ruhája jól ismert etruszk ábrázolásokról,³² ha nincs is semmi kizárólagosan etruszk sajátosságuk, és bár mind a váza alsó felének növénydíszítése, mind a korszak itáliai kultúrájának általános képe alapján felmerülhet, hogy a jelenet forrása délitáliai görög vázakép, semmiképpen nem lehet kizárni, még cáfolni sem annak a lehetőségét, hogy az ábrázolás etruszk színjátszó előadást jelenít meg.

A szónak fentebb meghatározott tágabb értelmében ez mondható el egy chiusii cippus reliefjéről is, amely legfőljebb egy-két évtizeddel későbbi a párizsi amphoránál.³³ Az erősen töredékes jelenet fuvolás zenéjére jellegzetesen etruszk mozdulatokkal táncoló szatírok és bacchánsnők sorát ábrázolja (23.

²⁸ Így először *O. Ribbeck*: Die röm. Tragödie. Leipzig 1875. passim; vö. *A. Piganiol*: Recherches sur les jeux romains, Strasbourg 1923. 32–43; *Heurgon*: Vie quotidienne, 301–304. Ellene meggyőző érvekkel legutóbb *L. B. van der Meer*: BABesch 52–53 (1977–78) 90–92, a korábbi irodalommal.

²⁹ *Beazley*: EVP, 37–38, 60; egyetértőleg *Brommer*: Satyrspiele, 82, 172. és 179. sz.; 85, 227. sz. Alaplatannak látszik viszont a szatírtjáték-ábrázolás feltevése (*Brommer*: 73–74, 34.b. sz.) egy faliszk stamnos esetében (*Beazley*: EVP, 153 és pl. 36,1).

³⁰ *A. D. Trendall*: Greek Vases in the Logie Collection. Christchurch 1971. 72, 46. sz. (a korábbi irodalommal) és pl. 38. *Webster* aggályai a váza eredetiségét illetően (fent az I. rész 17. jegyzetében i. m., 133) indokolatlanoknak látszanak. — A 8–9. képen közölt fényképekért *K. H. Lee* professzornak, a közlés szíves engedélyezéséért az University of Canterbury-nak (Christchurch, New Zealand) tartozom hálás köszönettel.

³¹ Az utóbbi feltevés mellett *Webster*: i. h. A problémára azonban ma is érvényes *U. v. Wilamowitz-Moellendorf* megjegyzése: „Für uns ist gar nicht auszuweisen, wie sich eine Komödie 'Die Satyrn' von einem Satyrspiel unterschied” (Griechische Tragödien. III. Berlin 1916⁴, 11, 2. jegyz.). — A késői szatírtjátékról *G. A. Gerhard*: Philologus 75 (1919) 256–260; *C. A. Van Rooy*: Studies in Classical Satire and Related Literary Theory. Leiden 1965. 126–139; legutóbb *L. E. Rossi*: Dial. di Arch. 6 (1972) 288 sköv.

³² A fuvoláshoz vö. például SE 15 (1941) 100, a Hercules-figura; a két táncoshoz: *Sieveking-Hackl*: 129, fig. 150. A példák számát tetszés szerint szaporítani lehet, így nincs szükség *Trendall* felvetésére (fent a 30. jegyzetben i. h.), hogy a táncosok az attikai és délitáliai színészek viseletét utánozzák.

³³ *E. Paribeni*: SE 12 (1938) 108–109, 116. sz. és tav. 23,5; *J. R. Jannot*: Ant. Cl. i. h. (fent 27. jegyz.), 141 és 123, 56. sz., pl. II, 7; vö. *ua.*, Mél. Heurgon, 481, 35. jegyz.: „un véritable ballet de Silènes et de Ménades sous la direction d'un aulète”, ami azonban túlzás; vö. fentebb.

kép). Semmi nyoma rajta sem maszk-viselésnek, sem az öltözet bármiféle etruszk vonásának, mégis az a legvalószínűbb értelmezése, hogy nem mitológiai jelenet, hanem bacchikus táncot bemutató etruszk kórus ábrázolása. Emellett szól, hogy a fuvolás nem visel jelmezt, nem utolsó sorban pedig az, hogy a görög mitológiából vett jelenetek — két amazónharcot kivéve — teljesen hiányzanak a chiusii cippusokról,³⁴ a bacchikus jelmezű táncosok ábrázolása viszont jól illeszkedik a reliefek képvilágába.³⁵

Van azonban egy etruszk vázakép az 510 körüli évekből, amelyről ugyanez sokkal súlyosabb érvekkel bizonyítható: a Micali-festő korai amphorája a British Museumban, az egykorú etruszk vázafestészet egyik főműve (24—27. kép).³⁶ Az összefüggés, amelyben a váza frizén hat táncoló szatír kórusa megjelenik, szinte kikerülhetetlenné teszi a Beazley által felvetett kérdést: valódi szatírokról van szó, vagy szatírnak öltözött alakoskodókról? Az utóbbi értelmezésnek elvben távolról sem mond ellent, hogy semmi nem mutat jelmezviselésre. «The artist has used his privilege — veti fel Beazley — of making the performer more like what he is intended to be than would be possible in real life, and has depicted not the actors but the characters they represent.»³⁷ Ugyanez állhat a chiusii reliefre, és áll az említett etruszk vörös-alakos szatírszínház-ábrázolásokra, a legtöbb görögországi vagy délitáliei szatírszínház- és tragédia-jelenetre is.³⁸ Egyéb konkrét utalás híján ezért nem egyszer eldönthetetlen, mitológiai szereplőkről, vagy azoknak jelmezében megjelenő emberekről van-e szó az ábrázolásokon. A Micali-festő vázáján azonban a táncoló szatírok kara egy összefüggő jelenetekből álló, az egész vázán körbefutó képszalag része, és ebből az összefüggésből értelmezhető. Nem lehet megállapítani, hol kezdődik és végződik a jelenet-sor, amelyek egyes jeleneteit alighanem részben egyidejűeknek kell elképzelni.

Az A. oldal közepén ökölvívók viadala látható, mögöttük szolgálgyerek a palaestra szokott kellékeivel, szivaccsal és olajos edényekkel, majd fuvolás: az etruszk ökölvívó viadaloknak az írott forrásokban is említett állandó kísérője,³⁹ és egy ifjú pálcával, alighanem döntőbíró (24. kép). Póznára mászó kisgyerek mögött egy furcsa pár következik; talán mindkét alak, a kisebb szinte biztosan álarcot vagy legalábbis álszakállt visel (25. kép). Beazley felismerte rokonságukat a Tomba della Scimmia említett két alakjával (19. kép),⁴⁰ és

³⁴ Az amazónharc-ábrázolásokról *E. Paribeni*: SE 13 (1939) 194—195.

³⁵ Másképp *Paribeni*: i. h., 191, de az értelmezésének alapjául szolgáló másik chiusii relief, amelyen *F. Messerschmidt* (Beiträge zur Chronologie der etruskischen Wandmalerei, Halle 1926. 41) szatírmaszkos emberek ábrázolására gondolt, hamisítványnak bizonyult (*M. F. Briquet*: MEFRA 84, 1972, 847 sköv.).

³⁶ Br. Mus. B 64. *T. Dohrn*: Die schwarzfig. etr. Vasen. 125—128; 156, 285. sz. és Taf. 8, 1—4 („Palästramalerei”); *Beazley*: Racc. Guglielmi I, 77, 1. sz. (Micali-festő) és EVP, 2—3, tav. II és II,a (vö. 12, arról, hogy *Dohrn* „Palästramalerei”-e a Micali-festő legkorábbi korszaka); *G. Fleischhauer*: Etrurien und Rom, in Musikgeschichte in Bildern, II, Lfg. 5, Leipzig 1964, 30 és fig. 7. — A 6—9. képet a Trustees of the British Museum szívésségéből közölhetem.

³⁷ EVP, 2.

³⁸ Az értelmezés alapelveiről már *O. Jahn*: Philologus 1868, 26—27. A tragédia-ábrázolásokkal kapcsolatban legutóbb *J. M. Moret*: L'Ilioupersis dans la céramique italienne. I. Genf 1975. 260—272.

³⁹ Az antik források: *Müller—Deecke*: Die Etrusker. II. Stuttgart 1877. 201, 17. jegyz.

⁴⁰ Erről és a jelenet egyéb részleteiről is EVP, i. h.; a Tomba della Scimmia jelenetéről fentebb 24. jegyz.

itt éppoly kevéssé van kényszerítő ok rá, hogy akrobatáknak tartsuk őket, mint ott, — inkább itt is valamilyen jelmezes mulattatók lehetnek. Mögöttük két atléta, diszkosz- és gerelyvető; velük szemben fegyvertáncos ifjú, majd egy kocsiverseny részlete céloszloppal,⁴¹ végül három tánckar: a szatírok (26. kép), majd fátyolos nők és krotalonos ifjak kara, mögöttük két, kezében botot tartó néző vagy felügyelő (27. kép).

«Festa etrusca» — így adja meg Beazley revelatív szűkszavúsággal az egész fríz tárgyát.⁴² Ez már önmagában is arra utal, hogy ebben az összefüggésben a szatír-kórust alighanem a mitológiai alakok emberi megjelenítőinek kell tekinteni. Ennek azonban, úgy tűnik, további, írott forrásra támaszkodó megerősítése is lehetséges. Feltűnő ugyanis, hogy a váza főfrízén ábrázolt jelenetek sorozata milyen nagy mértékben egyezik meg egy római ünnep felvonulásának és játékaiknak programjával, amelyet a halikarnassosi Dionysiosnak név szerint megadott forrása, Fabius Pictor alapján készült leírásából ismerünk.⁴³ Megtaláljuk a vázán a kocsiversenyt, az atlétákat, a fuvolást, a három táncoló kórust, és — ami már messze túlmegy az általános egyezéseken — a fegyvertáncost, mögötte szatír-jelmezt viselő táncosok karával. Az összevetésnél nem szabad elhanyagolni néhány fontos szempontot: a) Dionysios nem etruszk, hanem római ünnepet akart leírni; b) mind ő, mind forrása igyekezett minél jobban kiemelni a *spectacula* görög jellegét; c) bár Dionysios Aulus Postumius 499-ben rendezett *ludi votivi*-járól beszél, hangsúlyozza, hogy Fabius Pictor részben a szájhagyományra, részben azonban saját személyes élményeire támaszkodott beszámolójában (*πίστιν οὐκ ἐξ ὄν ἤκουσε μόνον ἀλλὰ καὶ ἐξ ὄν αὐτὸς ἔγνω παρεχόμενος*, VII. 71, 1), és ezekhez még hozzájárulhatott Dionysios fogalmazásának színezése is. Másfelől a Micali-festőtől nem várhatjuk egy egykorú ünnepség dokumentum-hitelességű megfestését; még ha szándékában volt is ez — ami alig hihető —, akarva-akaratlanul meg kellett alkudnia a rendelkezésre álló vázafelület és kifejezési eszközök nyújtotta lehetőségekkel, olykor jelzésekre rövidítve egy-egy jelenetet. Így a céloszlop, mögötte a négyesfogat elejével, képviselhetette a lóversenyeket (a Dionysiosnál leírt teljes programjukat amúgyis képtelenség lett volna vázaképen ábrázolni), egy fegyvertáncos pedig a Dionysiosnál említett kórusok egyikét; a másik két kórus nála már csak a vizuális egyhangúság elkerülése végett sem fegyvertáncosoké, bár mindenesetre feltűnő, hogy a harmadik kórus a Dionysiosnál szereplő *παῖδες*-nek megfelelő gyerekekből áll;⁴⁴ végül meglehet, hogy a kocsiverseny-jelenet közbeiktatása a színteret jelzi, nem a mutatványok sorrendjét, és így nem választja el tartalmilag a fegyvertáncost az őt követő és esetleg — Dionysios szövegének megfelelően — utánzó mozdulatokkal parodizáló⁴⁵ szatírok karától (amelynek persze csak Dionysiosnál és Fabius Pictornál kell a görög *sikinnis*-táncolnia).⁴⁶

⁴¹ A céloszlopot *Dohrn* (i. m. 127–128) ismerte fel.

⁴² *Racc. Guglielmi*, I, 77.

⁴³ *Ant. Rom.* VII. 72–73. Nem világos, melyik *ludi*-ről van szó; vö. *Piganiol*: i. m. (fent 28. jegyz.), 75 sköv. és *Ogilvie*: i. m. (fent 9. jegyz.), 149.

⁴⁴ *Beazley*: I. c.: „boys”.

⁴⁵ *Κατέσκωπτόν τε καὶ κατεμμοῖοντο τὰς σπονδαίας κινήσεις ἐπὶ τὰ γελοιότερα μεταφέροντες.*

⁴⁶ *K. Latte*: *De saltationibus Graecorum*. Giessen 1913. 56–58, görög adatokat említ bacchikus pyrrhiché-ről, de ezek későbbiek vagy bizonytalanok. Attikai vázaképeken azonban a 6. sz. végétől van példa pyrrhiché-táncos szatírok ábrázolására (*J. C. Poursat*: *BCH* 92, 1968, 583–586).

A legfontosabb mindezek alapján annak a tisztázása, miben egyezett és miben különbözött a szándék, amely a vázafestőt és a történetírót a maga leírásánál, illetve ábrázolásánál vezette. A vázaképről teljesen hiányzik a római ünnep egyik fő részének, az áldozatnak, továbbá a *pompa* megkülönböztető rituális jeleneteinek az ábrázolása, amelyeket a történeti hagyomány, célkitűzéséhez és rendeltetéséhez híven, részletesen leír, — más kérdés, hogy a megadott időre, az 5. század elejére vonatkozólag részleteiben mennyire hitelesen. Ami a vázafestőnél a történetíróhoz képest többlet — a pózنامászás és esetleg a színészek fellépése —, az mind egy ünnepnek a többinél nem kevésbé szerves része lehet. Dionysios—Fabius Pictor egy meghatározott római ünnep (ἑορτή, VII. 71,2) teljes leírását akarta adni a hitelesség igényével, részletesen szólva annak három fő részéről, a *pompa*-ról, a *ludi*-ről és az áldozatról. A Micalifestő csak a két utóbbinak, az etruszk ünnepen talán nem szigorúan elkülönülő *pompa*-nak és a *ludi*-nak etruszk nézői előtt nyilván legismertebb és legkedveltebb jeleneteit ábrázolta, amelyeknek általa megjelenített formája és hangulata félreismerhetetlenül az ünnepet idézte fel, de elképzelhető, hogy maga a festő sem egy meghatározott ünnep ábrázolásának szánta; mindenesetre nincs olyan eleme, amely a mi számunkra egy bizonyos ünnepre konkrétizálható.⁴⁷

Az ilyen etruszk ünnepi *spectacula* programját sem sorrendjében, sem tartalmában nem kell szigorúan kötöttnek elképzelni. Két fő eleme volt: a versenyjátékok (lóversenyek, könnyű- és nehézatlétikai viadalok), és a többnyire az «átmenet-ritusok»-ból kinőtt, a «legális anarchia» karneváli szellemét megjelenítő előadások⁴⁸ (táncok, gúnydalok, a színjátszás különböző fokai és formái; akrobatáknak, bűvészeknek, mutatványosoknak a mai cirkuszban és vásárokon továbbélő produkciói, vagy azoknak utánzásai a közönség, főleg a gyerekek körében, mint pl. a pózنامászás); ezeknek száma csökkenthető volt, de szaporítható is, ezáltal mintegy tautologikusan ismételve és nyomatékosítva mondanivalójukat.

Ezek az ünnepi hangulatot, mint említettük, általában, nem pedig egyetlen ünnepre, de természetesen nem is tetszőlegesen akármelyik ünnepre konkrétizálva felidéző aktusok térben és időben az egész világon rokon vagy azonos formákat mutatnak, de különböző korokban vagy kultúrákban, sőt ezeken belül is bizonyos alkalmakhoz kötötten megvannak a jellemző, sajátos formaváltozataik vagy preferenciáik. Hogy ez a 6—5. századi Etruriában is így volt, hogy az ünnepi játékoknak megvoltak a jellegzetesen (ha nem is kizárólagosan) etruszk programjai, egyes spektákulumoknak megvoltak a sajátosan etruszk formái, azt igazolják a Micali-festő vázájával nagyjából egy korszakból, az 5. század első harmadából származó etruszk ábrázolások, amelyek kétségtelenül ünnepi játékok jeleneteit mutatják: a tarquiniai Tomba delle Bighe és a már

⁴⁷ Ez nem volt másképp a görög ünnepi ἑορτή-oknál és πομπή-knál sem; vö. U. v. Wilamowitz—Moellendorff: Glaube d. Hell. II, Berlin 1932, 352, 1. jegyz.; részletesen F. Bömer: RE XXI (1952) 1899 sköv.

⁴⁸ A „legális anarchia”-ról K. Meuli: Gesammelte Schriften, I, Basel—Stuttgart 1975, 298. A karneváli szellemről és kapcsolatáról a színjátszás ős-formáival maig alapvető munkák: Dieterich: Pulcinella. Leipzig 1897; A. Nicoll: Masks, Mimes and Miracles. London 1931; M. M. Bahtin: F. Rabelais művészete és a középkor és reneszánsz népi kultúrája. Moszkva 1965 (oroszul), bevezető fejezet (magyarul válogatott tanulmányainak A szó esztétikája c. kötetében. Budapest 1976, 303—352, ford. Kőrösi József); Meuli: i. m. 33—299, főleg 283—299. — Az etruszk (és római) *spectacula* mindkét fő elemét az átmenet-ritusok folytatásának lehet tartani. Vö. még alább 55. jegyzet; 89. lap és 26—27. jegyz.

többször említett Tomba della Scimmia freskói, valamint egy töredékes chiusi⁴⁹ cippus domborművei; mindhárom a nézőközönség is látható, jelezve, hogy nyilvános *spectacula* ábrázolásai.⁴⁹

Ha a két freskó és a dombormű jeleneteit a vázaképpel és Dionysios leírásával összehasonlítjuk, szembetűnőekké válnak a közös vonások (a chiusii cippusnál természetesen bizonytalan, mi volt a hiányzó oldalain). Teljesen egységes a versenyjátékok képe; formáikat, legalábbis a 6. század harmadik negyede óta, elsősorban a görög mintaképek határozták meg, ahogy ezt Hérodotos utalása⁵⁰ alapján el is várhatjuk; etruszk sajátosság azonban az ökölvívás említett fuvolakísérete⁵¹ és a háromfogatos kocsik, trigák versenye,⁵² amelyet Dionysios leír és a chiusii relief ábrázol. Alighanem mind az öt *spectaculum* része a fegyvertánc,⁵³ amelynek Dionysiosnál, a Tomba delle Bighe freskóján talán a Micali-vázán parodisztikus utánzása is megjelenik; ezeken kívül csaknem mindenhol szerepelnek különböző táncosok és mutatványosok («színeszek», akrobaták stb.) produkei és a Dionysiosnál említett *desultores*-nek a mai cirkuszban is elevenen élő mutatványai⁵⁴ — egyébként az egyetlenek, amelyek a Dionysiosról leírt *spectacula* közül hiányoznak a Micali-festő vázájáról.

Mindezek a jelenetek más egykorú etruszk ábrázolásokon is gyakoriak. Ezekről nem bizonyítható közvetlenül, hogy *ludi* képei, de valószínű, nem annyira tartalmuk hasonlósága miatt, mint inkább azért, mert főleg két emlékcsoporton jelennek meg rendszeresen, a sírfreskókon és a sírcippusok reliefjein, ahonnan az eddigi példák javarésze is származik. Általános vélemény, hogy a freskókon és síremlék-reliefeken ezek a *spectacula* halotti játékok részei — ahogy azok voltak gyakran más kultúrákban és korszakokban is, megfelelően a halotti játékok «átmenet-ritus» jellegének —, ez azonban említett többértelműségük folytán nem jelenti, hogy ahol megjelennek, ott feltétlenül halotti játékokra kell gondolni.⁵⁵ A síremlékeken ábrázolt halotti ünnepek mellett, ame-

⁴⁹ Tomba delle Bighe: *Weege*: Etr. Malerei. Beilage II; Tomba della Scimmia: I. fent I. rész, 4. jegyz.; a chiusii relief: *Giglioli*: AE, tav. 148,2 és 149 (részletes irodalma *G. Colonna*: Mélanges J. Heurgon, Roma 1976, 188, 4. jegyz.).

⁵⁰ I. 167.

⁵¹ Ritka görög előfordulásairól *M. Wegner*: Griechenland, in *Musikgeschichte in Bildern*, II, Lfg. 4, Leipzig 1963, 83 (irodalommal); vö. *Albizzati*: Vasi Vat. tav. 63, fig. 126 = *Beazley*: ABV, 365, 65.

⁵² *A. Grenier*: *Daremberg-Saglio* V, 468; *R. C. Bronson*, in *Studi in onore di L. Banti*, Roma 1965, 101 sköv.; *J. P. Thuillier*: MEFRA 87 (1975) 564 sköv. A triga görög és közelkeleti előfordulásairól I. most *F. Chamoux*, in: *Rayonnement grec, Hommages à Ch. Delvoye*, Bruxelles 1982. 161—166.

⁵³ Fegyvertáncosnak értelmezem a chiusii reliefen a versenybírói emelvény előtt álló fegyveres ifjút (így *Fleischhauer*, a 36. jegyzetben i. m., 28 is) és a Tomba delle Bighe pódiumon álló fegyveres ifjú alakját (*Weege*: Etr. Malerei, Beilage II, középső sor, közép); a Tomba della Scimmia fegyvertáncosa: i. h., fig. 14. Vö. fent 26. jegyz. — A fegyvertáncról mint a törzsi kultúra beavatási szertartásának folytatásáról legutóbb *P. Scarpi*: *Dial. di Arch.*, n. s. 1 (1979) 78 sköv.

⁵⁴ A Dionysiosról említett *ἀποβάται* nyilván a római *desultores* megfelelői. Az etruszk ábrázolásokról és a Dionysios-szöveg problémájáról *Thuillier*: i. m. (fent 52. jegyz.), 576, 2. jegyz. A görög *ἀποβάτης*-versenyekről legutóbb *J. Rasmus Brandt*: *Acta ad arch. et artium hist. pertinentia* 8 (1978) 22.

⁵⁵ Az ókori *ludi* funeráris jelentéséről alapvető *J. J. Bachofen*: *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten* (Gesammelte Werke. IV. hrsg. von *E. Howald*), Basel 1954. 263 sköv., elsősorban 285—287. A régészeti anyagról és értelmezéséről *L. Malten*: *Röm. Mitt.* 38—39 (1923—24) 300—340 (az etruszk ábrázolásokról 317—325); *Piganiol*: *Recherches*

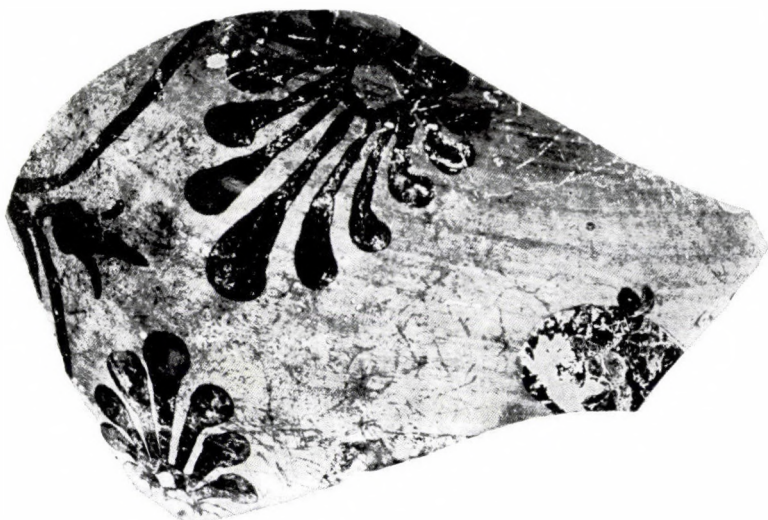
1. kép. Etruszk feketealakos amphora töredéke. Párizs, Louvre

2. kép. Az 1. kép amphorájának másik töredéke

3. kép. Chiusi, Tomba della Scimmia, falfreskó-részlet

4. kép. Etruszk feketealakos amphora töredéke. Párizs, Louvre

5. kép. Etruszk feketealakos amphora. Boston, Museum of Fine Arts

a)

b)

6 a-b. kép. Etruszk feketealakos kratér.
Svájci műkereskedelem

7. kép. Athéni vörösalakos peliké. Buapest,
Szépművészeti Múzeum

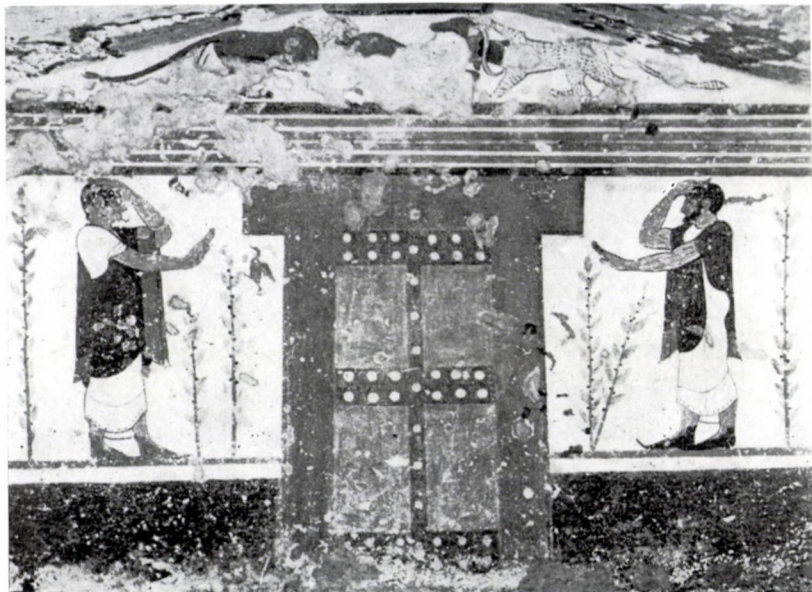

8. kép. Tarquinia, Tomba del Pulcinella, falfreskó-részlet

9. kép. Etruszk feketealakos kyathos füle. Német magángyűjtemény

10. kép. Tarquinia, Tomba degli Auguri, falfreskó-részlet

11. kép. Tarquinia, Tomba degli Auguri, falfreskó-részlet

12. kép. Tarquinia, Tomba degli Auguri, falfreskó-részlet

13 a-b. kép. Etruszk bronzszobrocska.
Berlin, Antikenmuseum

14. kép. Etruszk bronzszobrocska.
London, British Museum

15. kép. Etruszk bronzszobrocska.
London, British Museum

16-17. kép. Etruszk feketealakos amphora. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum

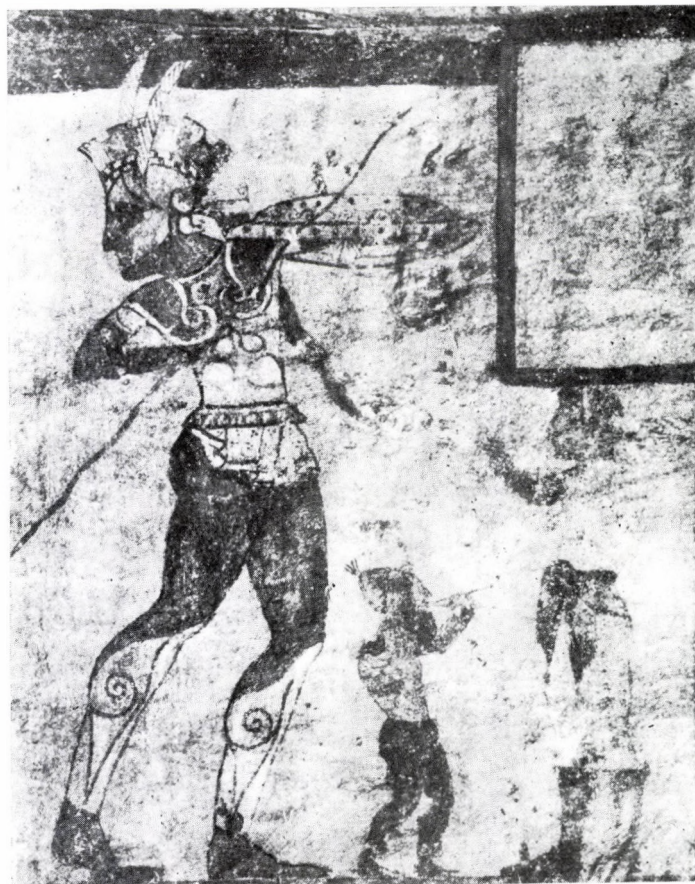
18. kép. Tarquinia, Tomba del Gallo, falfreskó-részlet

19. kép. Chiusi, Tomba della Scimmia, falfreskó-részlet

20. kép. Tarquinia, Tomba delle Bighe, falfreskó-részlet

21. kép. Chiusi, Tomba della Scimmia, falfreskó-részlet

22 a-b. kép. Etruszk vörösalakos kanesó. Canterbury University, Christchurch (Újzéland)

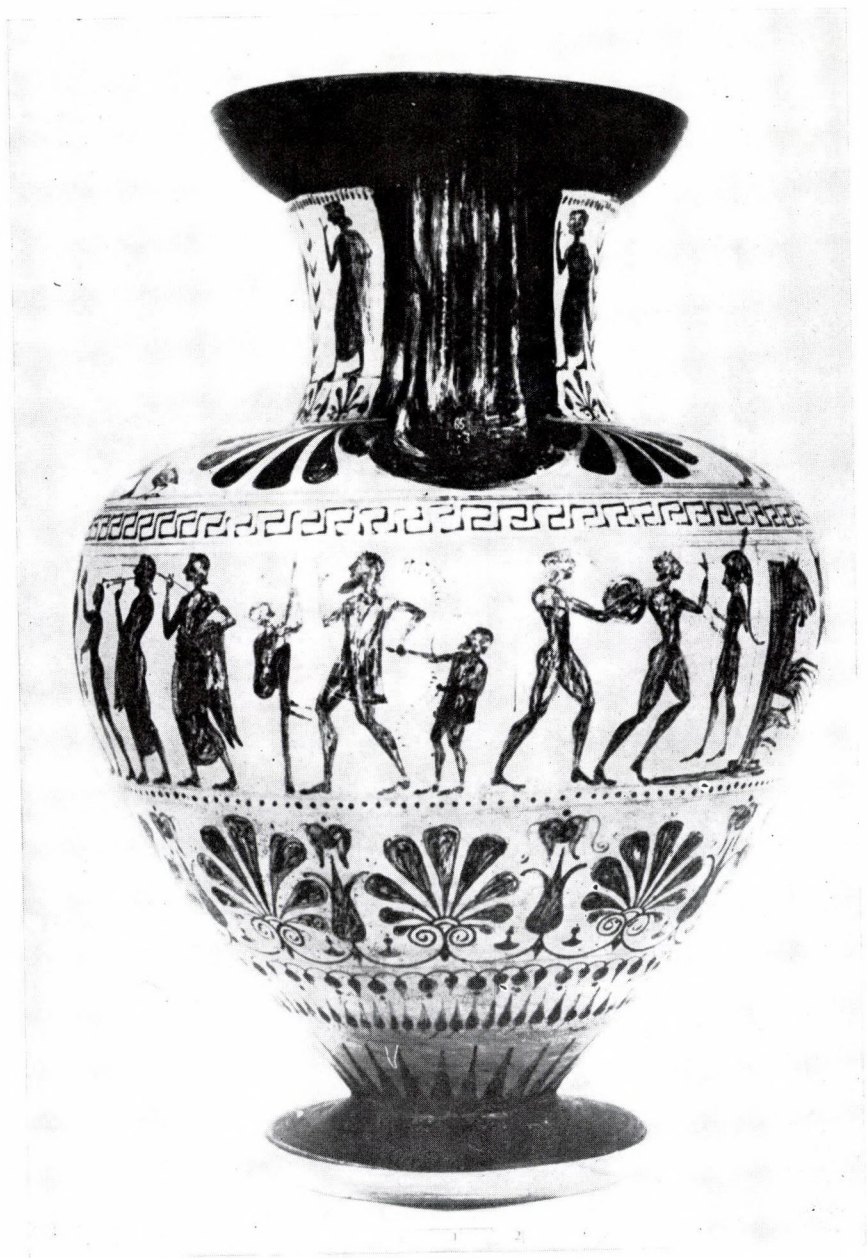

23. kép. Relieftöredék chiusii síremlékről. Firenze, Museo Archeologico

24. kép. Etruszk feketealakos amphora. London, British Museum

25. kép. A 24. kép vázájának másik nézete

26. kép. A 24. kép vázájának másik nézete

27. kép. A 24. kép vázájának másik nézete

lyeket nyilván a gazdag etruszk családok rendeztek, kétségtelenül ezek a spektákulumok szerepeltek a közösségek által szervezett bizonyos ünnepeken is. Mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a tárgyalt ábrázolásokat — mint ezt a chiusii reliefekre vonatkozóan Giovanni Colonna joggal feltételezte⁵⁶ — az etruszk nagy városok ünnepi játékaik inspirálták, és azoknak többé-kevésbé teljes, de részleteikben pontos visszaadásai. Egyes spectaculumaik a fent tárgyalt ábrázolásokénál jóval korábbi időben is részei voltak már Etruriában ünnepi aktusoknak, ahogy ezt az ökölvívó-viadalokra, a lóversenyekre és a fegyvertáncokra vonatkozólag az emlékanyag is igazolja.⁵⁷

Már A. Piganiol felismerte, hogy Dionysios—Fabius Pictor szövege «donne l'impression d'être le tableau d'une fête étrusque archaïque».⁵⁸ Úgy fogta fel azonban, hogy a leírás csak szabadon, és egy valószínűleg tarentumi görög író retusálásaival ábrázolja az etruszk ünnepet, elsősorban a szatír-kórus megjelenése miatt, amelyet nem tudott máshonnan eredeztetni, mint 4—3. századi délitáliai görög forrásból.⁵⁹ A Micali-festő vázájának tanúsága alapján azonban nem kell ezt a forrást az 500-as évek etruszk kultúráján kívül keresni: Dionysios σατυριστής-eit, szatírnak öltözött táncosait egy egykorú etruszk ünnep *spectaculum*-ainak hú ábrázolásán jeleníti meg a londoni váza; a váza-kép vallomását igazolja a chiusii relief-töredék szatír-kórusa és a párizsi amphora-töredék jelenete is, és közvetve valószínűsíti egy tudósítás hasonló kórus fellépéséről a görög történetíró szavai szerint «etruszk pompa-t utánzó» római diadalmeneten,⁶⁰ amelynek egyéb vonásait is, elsősorban a triumphátor megjelenését és viseletét, korai etruszk eredetűnek tartotta a római hagyomány.⁶¹ Így az egykorú etruszk *spectacula* összefüggésébe állítva, a Micali-festő vázája tanúsítja, hogy a Dionysiosnál fennmaradt leírás lehet Etruriában és így Rómá-

(fent 28. jegyz.), passim; *K. Meuli*: Die Antike 17 (1941) 189—208 (= Gesammelte Schriften II, 881—906) és ehhez *F. Graf*: Gnomon 51 (1979) 211. — Már *Malten* (i. m. 339—340) hangsúlyozta a versenyjátékok többértelműségét, és elutasította azt, hogy valamennyit halotti játékokra vezessük vissza. A versenyjátékok eredetéről a beavatási szertartásokban *A. Brelich*: *Paides e parthenoi*. Roma 1969. 451—456.

⁵⁶ *Mél. J. Heurgon*, 189.

⁵⁷ Ökölvívó-viadal a chiusii Plikašna-csészén (7. sz. közepe) és egy veii buccheroedényen (7. sz. utolsó negyede): *J. P. Thuillier*: MEFRA 86 (1974) 42—49 és 66—78. A fegyvertánc ábrázolásairól 7. századi etruszk emlékeken *M. Cristofani Martelli*: SE 41 (1973) 113—114; a Plikašna-csészéről, mint keleti mester Etruriában készült művéről *uo.*, 117—120. Az etruszk fegyvertánc írott forrásai: *Müller—Deecke*: II, 217. Lóverseny-ábrázolás etruszk vonásokkal a Poggio Civitate-ban talált terrakotta-lapokon (590—570 körül): *M. Cool Root*: AJA 77 (1973) 132—137 és fig. 1. — *Thuillier*: i. m., 68, 1. jegyz., utal a feltűnő egyezésre a Plikašna-situlán és a Micali-festő londoni vázáján ábrázolt *ludi*-jelenetek közt; ennek alapján számolni lehet annak a lehetőségével, hogy a későbbi *ludi* programja már a 7. században kikristályosodóban volt; ezt támogatja *Liv.* I. 35,9 is.

⁵⁸ *Recherches*, 28—29 (ez természetesen nem vonatkozik az áldozat leírására); ugyanígy, tőle függetlenül, *F. Poulsen*: *Etruscan Tomb Paintings*, Oxford 1922. 15—16.

⁵⁹ I. m., 23—25, 27.

⁶⁰ *Appian*. Pun. 66, Scipio diadalmenetéről írva említi a χορός σατυριστών-t, amely és μίμημα Τυρρηνικής πομπής került a római felvonulás programjába. A *σατυρισται* itt nem fuvalások (így *Liddle—Scott*, s. v.), hanem nyilvánvalóan Dion. Hal. *σατυριστής*-einek synonymái (vö. *E. Wüst*: RE VI A, 1937, 1609), csak kérdés, mennyi az Appianos-hely önálló forrás-értéke Dionysioséval szemben (vö. *E. Schwarz*: RE II, 1895, 218).

⁶¹ Az antik források: *Müller—Deecke* I, 346 sköv.; vö. *W. Ehlers*: RE VII A (1939) 494; *Pfiffig*: *Religio Etrusca*, 233—234; *L. Bonfante*: ANRW I, 4, 599 és 63. j. (a régebbi irodalommal).

ban is a tőle megadott kor egy hasonló jellegű ünnepének hiteles képe⁶² — természetesen nem tekintve a két történetíró tendenciájának megfelelő színezéseket, amelyek közé egy nem-vizuális motívum is tartozik: az etruszk eredet elhallgatása, pontosabban az etruszk eredet elméletének létezését számításba vevő és azzal polemizáló fogalmazás.⁶³ Másfelől Dionysios szövege írásos megerősítése annak, hogy a Micali-amphora szatír-táncosai jelmez előadók, és felépésük szerves része lehetett egy egykorú etruszk ünnep programjának.

Nagyjából ennyi az írott források közvetett és a képhagyomány közvetlen tanúsága az etruszk színjátszásnak a liviusi kiinduló pont, a 364-ben rendezett római *ludi scaenici* előtti korszakáról. Biztos, hogy ez a kép nem teljes: mind az írott, mind a képhagyomány fennmaradása esetleges, értelmezése sokszor bizonytalan, nem utolsó sorban pedig újból utalni kell a színjátszásnak azokra az elemi szóbeli formáira, amelyeknek mind a kultusszal szorosan kapcsolatos, mind pedig a 6. századi etruszk városi kultúrában a kultuszhoz már csak többé-kevésbé laza szálakkal fűződő megnyilvánulásai Etruriában sem hiányozhattak. Szükséges volt azonban pontosan tisztázni, melyek azok a tények, amelyek jelenleg szilárd alapjai lehetnek a 364 előtti etruszk színjátszásról való tudásunknak, hogy a megoldásra váró kérdések élesebb fénybe kerüljenek. Mielőtt tovább lépnénk, érdemes röviden összefoglalni a nyert eredményeket.

A színjátszás Etruriában legkésőbb az 5. század végétől, de talán már a 6. század harmadik negyedétől legalább részben hivatásos színjátszók tevékenysége volt. Ezek alkalmi, nem szorosabban vett színészi feladatokat is vállaltak, és csoportosan is elszegődtek, vagy — mint rabszolgák — megvásárolhatóak voltak.⁶⁴ A színjátszó *spectaculum*-ok színhelyei is, alkalmi is azonosak lehettek (ha nem is minden esetben) a többi olyan *spectaculum*-éval, amely a rómaiaknál a *ludi circenses* körébe tartozott. Ezek a *ludi* lehettek magánosok halotti játékaik vagy nyilvános ünnepek rendezvényei; a *ludi publici* rendezésére egy fogadalom beváltása is lehetett az alkalom (*ludi votivi*), mint a caereiek által a delphoi jóshely utasítására alapított játékok esetében. Viseletük azonosága vagy rokonsága (főleg a harlekin-ruha vagy az álarc) is összekötötte a végső soron rokon szférába tartozó előadások — mutatványok szereplőit: zenészeket, akrobatákat, mutatványosokat, groteszk táncoknak (vö. Dionysios szatír-karának viseletét) és a színjátszás kezdeti formáinak előadóit, de nem

⁶² *Thuillier*: MEFRA 87 (1975) 563 sköv., elvben jogosan keres olyan etruszk elemeket Dionysios leírásában, amelyeknek eredetét a történetíró elhallgatta, de bizonyítékai csak a *triga* esetében meggyőzőek. Azzal azonban semmiképpen sem lehet egyetérteni, hogy az elhallgatás magyarázatául már Pigioliól (Recherches, 31) kiemelt görög-barátság mellett alternatívaként Dion. Hal. állítólagos (és Th. cikkében az 577. lapon cáfolt) etruszk-ellenességére utal (581, *D. Mustira* hivatkozva, akinek művéhez nem tudtam hozzájutni).

⁶³ Dionysios szövegének fogalmazásából világosan kitűnik, hogy a *σατυριστῶν χοροί* etruszk eredetének elméletével polemizál hallgatólágoosan. Hogy umbereket, ligurokat és „más Itáliában lakó barbárokat” említ, mint akitől *nem* származhatnak, az retorikus kiemelés az etruszkok szándékos, polemikus elhallgatásának (vö. ebben a szellemben, de némileg másképpen *P. Boyancé*: Rev. Et. Anc. 34, 1932, 23 = Études sur la religion romaine. Roma 1972). Fontos ebből a szempontból Dion. Hal. II. 71.

⁶⁴ Liv. V. 1, 5 kifejezetten a király *artífex*-eiről, tehát hivatásos színészeiről és túlnyomórészt rabszolgá voltokról beszél (*magna pars eorum servi erant*). Ugyanez a helyzet megvolt a császárkori Rómában is: Sen. quaest. nat. VII. 32, 3; vö. *W. M. Calder*: Class. Phil. 70 (1975) 32.

biztos, hogy ez a viselet ezeknek az előadóknak a privilégiuma volt. Szerepeltek az előadók közt törpék vagy gyerekek is, esetleg mind a kettő.

Annyit biztosan lehet mondani, hogy voltak mimetikus és parodisztikus táncok, így a fegyvertánc paródiája, amelyet olykor szatírnak öltözött kórus táncolt, és az egyéb zenés, táncos, énekes jelenetek között is voltak olyanok, amelyekben szatírnak és bacchánsnőnek öltözött férfiak és nők (vagy csak férfiak) léptek föl, kartáncot, esetleg egy-két szereplővel magánszámokat is adva elő. Ezek minden valószínűség szerint prae-dramatikus előadások voltak, hasonlóan azokhoz, amelyekben 500 körül és még később is attikai vázákon szatírok jelennek meg, mint többnyire Dionysossal kapcsolatos ünnepi kórus előadói és eltáncolói.⁶⁵ A chiusii relief-töredék nem bizonyít többet ilyen dionysikus kórus fellépésénél. A Dionysios-szöveg és — ha valóban ennek alapján értelmezhető — a Micali-festő vázájának szatír-kórusa ennél többre: mimetikus-parodisztikus kartáncra mutat, ahogy a Tomba delle Bighe feltételezett *ludio*-ja is, csakhogy a vázán a táncosok mitológiai jelmezben jelennek meg. Dionysos görög alakja ekkor már jól ismert volt Etruriában nemcsak importált görög, hanem etruszk ábrázolásokról is,⁶⁶ és nem sokkal későbbiek az első írott dokumentumai annak, hogy Fufluns-t azonosították a görög istennel.⁶⁷ Ez minden valószínűség szerint már korábban megtörtént, mint amikorra első írásos bizonyítékai keltezhetőek,⁶⁸ azt azonban nem tudjuk biztosan, hogyan értelmezték etruszk nézőik a görögből átvett szatír-figurákat, hogy mikortól és milyen széles körben tudtak kapcsolatukról a Dionysos-vallással, illetve annak etruszk formájával, vagy hogy asszociálták-e őket vallásuk valamelyik addig bizonytalan ikonográfiájú alakjával. Annyit mindenképpen realizálniuk kellett, hogy a mimetikus-parodisztikus táncok előadói jelmezt viselnek és szerepet alakítanak, megjelenítenek valamilyen nem-emberi lényt, amely ekkor az ő vallási képzeteik közt is biztosan szerepet játszott,⁶⁹ és amelynek megismerésének része volt az előadás mondanivalójának.

⁶⁵ Vö. fent I. rész, 18. jegyz. Arról, hogy a dramatikus szatírdramátikát szatír-kórusok előadásai előzték meg, a görög írott hagyomány is tud: Athen. XIV. 630, C (forrásairól *H. Pater*: Die Anfänge der griechischen Tragödie, Wiesbaden 1962, 54). A görög praedramatikus színjátszás emlékei: *Trendall—Webster*: i. m. (fent I. rész, 17. jegyz.), 15—27; vö. ehhez *P. Ghiron—Bistagne*: Rev. Et. Gr. 87 (1974) 364—365 és *ua.*, Les acteurs dans la Grèce antique. Lille 1974. 258 sköv.

⁶⁶ *P. Zazoff*: Etruskische Skarabäen. Mainz 1968, 18—21, 18. sz., Taf. 7 és 149, 401—402. sz.

⁶⁷ *M. Cristofani—M. Martelli*: SE 46 (1978) 119 sköv.

⁶⁸ Vö. *Martelli*: loc. cit., 131 és 133. A Fufluns név első megjelenése feliraton nem korábbi az 5. század második negyedénél (*Cristofani*, az előző jegyzetben i. m., 125—126), de semmi nyoma nincs annak, hogy az etruszk istennek, legalábbis a Dionysos-ábrázolások etrusziai megjelenése óta, a görög istenétől független ikonográfiája lett volna; vö. *Pfiffig*: Religio Etrusca, 288 sköv.

⁶⁹ Ezt bizonyítja ábrázolásuk a tarquiniai Tomba delle Iscrizioni freskóján, a chiusii cippusokon és más nagyjából egykorú emlékeken, mint például egy fiesolei sztélén (*F. Magi*: SE 6 [1937] tav. 7,3, jelenleg a firenzei Casa Buonarroti-ban) és felsinai sztélén (*A. Bruhl*, *Liber Pater*, Paris 1953. 79—80), vagy részvételik az ünnepi áldozaton a bomarzoi bronzlemezekon (l. legutóbb *M. P. Baglione*: Il territorio di Bomarzo, Roma 1976, 105—107) és egy firenzei bronz tükrön (*I. Mayer—Prokop*: Die gravierten etruskischen Griffspiegel archaischen Stils. Heidelberg 1967, 21—22, 77—79 és Taf. 17; 510 körüli keltezésű kissé korai). — Talán a késői tarquiniai Tomba del Tifone szatírfejű Charun-jának is mélyebb gyökerei vannak az etruszk vallásosságban, mint ahogy *F. De Ruyt* (Charun, Bruxelles 1934, 179, vö. 221—222 is) óvatos fogalmazása alapján gondolnánk.

Egy lépéssel messzebb vezet a párizsi töredék ábrázolása: itt hangsúlyozottan nem szatírok láthatók, nem is pusztán szatírok megjelenítői, hanem színészek szatír-jelmezben, akiknek szatír volta csak egy része szerepüknek. A két különféle — öreg és fiatal — szatír-típus, az eltérő gesztusok és viselkedés valószínűvé teszi, hogy tánc és zene mellett az előadásnak része lehetett a két szerep valamilyen tartalmi motiválása is, mondott, énekelt vagy kifejező mimetikus gesztus-nyelven folytatott párbeszéd formájában. Természetesen nem kell — és a kép alapján nincs is elég ok — a szatírtáncokhoz hasonló drámai cselekményre gondolni,⁷⁰ de feltételezhetjük a dramatikus előadás valamilyen csíraszerű formáját, amelyben legalábbis egyes szereplők szatír-jelmezt viseltek.⁷¹ Hogy a jelenetnek etruszk nézői számára ilyen értelmű vizuális realitása lehetett, azt a vázákép önmagában való elemzése is valószínűvé tette.⁷² Festőjének érdeklődését az etruszk *spectacula* jeleneteinek ábrázolása iránt karlsruhei amphorája is tanúsítja.

III

Ha annak az ismeretében, amit a 364 előtti etruszk színjátszásról tudunk, térünk vissza a kiindulásul vett Livius-helyhez, azt kell találnunk, hogy amennyire minden szempontból hitelesnek tűnt az etruszk színészek behívásának tényére és idejére vonatkozó része, annyira problematikus, amit az első római *ludi scaenici* tartalmáról ír: *sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actus ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant*. Tehát a behívott etruszk színészek szövegkíséret és minden mimetikus mozgás nélküli «abszolút» táncokat adtak elő fuvolakísérettel. Fel-tűnő egyrészt a produkció szegényessége ahhoz képest, amit az etruskoktól átvehettek volna, másrészt joggal felmerül a kérdés, mi volt ebben az előadásban, amiről Livius a megelőző részben azt írhatta: *nova res bellicoso populo?* Aligha érdemel külön bizonyítást, hogy mind a tánc, mind a fuvolajáték régóta ismeretes volt Rómában,¹ összekapcsolásuk sem lehetett újdonság az etruszk kultúrával évszázados szoros összefonódottságban élő városban. Az új, ha Livius szavait mérvadónak vesszük, nem lehetett egyéb, mint a fuvolától kísért tánc *egy bizonyos formája*; hogy milyen jellegű, azt Livius világosan megmondja: *more Tusco* — ezen van a közlés hangsúlya. A Rómában dühöngő járvány megfékezésére az istenek kiengesztelésének a római vallásban ismert formájához nyúltak: idegenből hoztak be egy rituális funkciójú aktust, és éppen *peregrinus ritus* jellegétől remélték a hatást, hasonlóan ahhoz, mikor

⁷⁰ Brommer (Satyrspiele, 38) a fiatal és öreg szatír típusának megjelenését a váza-festészetben az 5. század elejére teszi, és az athéni szatírtánc kialakulásával hozza kapcsolatba. Ennek cáfolatául elég a Micali-festő fent említett kyathosára utalni, táncoló fiatal szatír ábrázolásával, az 510-es évekből (9. kép). Dionysios leírását itt természetesen nem lehet forrás-értékűnek tartani, de mindenesetre érdemes utalni rá, hogy hangsúlyozottan szatírok és silénosok kórusáról beszél, ami nála nyilvánvalóan öreg és fiatal szatírokat jelent.

⁷¹ Nem feltétlenül valamennyi, ahogy ezt a 22/a — b kép Christchurch-beli vázája a 4. századra vonatkozólag bizonyítja. A dél-itáliai phlyakes játékaiknak ábrázolásain gyakran együtt jelennek meg különböző jelmezű színészekkel szatír-figurák vagy Dionysios alakja (A. D. Trendall: Phlyax Vases, BICS Suppl. No. 19, London 1967², passim).

⁷² L. fent a 70. lapon.

¹ Symposium fuvolással Velletri-típusú terrakotta lapokon Rómából a 6. század utolsó negyedéből: T. N. Gantz: Opusc. Rom. 10 (1974) 4 és fig. 10 (töredék; a teljes kompozíció: Gjerstad: Early Rome IV, 481, fig. 146); a datáláshoz és a műhelyhez vö. M. Cristofani: Prospettiva 9 (1977) 2—3. — Ez tárgytalanná teszi Szemerényi feltevését (Hermes 103 [1975] 313), hogy az újdonság a fuvola megjelenése volt a tánc mellett.

adott alkalmakkor *Graecus ritus* bevezetéséhez nyúltak,² vagy amikor Etruriából hívtak be haurspexeket,³ ami azután a *ludi scaenici*-hez hasonlóan intézményessé vált Rómában. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor különleges jelentősége volt az idegenből átvett forma szigorú megőrzésének.

Ha így fogjuk fel a *ludi scaenici* intézményessé válását Rómában, eltűnnek a liviusi elbeszélés fentebb említett problémái. A *ludi scaenici*, mint láttuk, gyűjtőnév, amelynek nem kell többet jelentenie, mint színjátszás-szerű szokásoknak valamilyen rituális megmondolásból az ünnepi látványosságok közé felvett formáját. Római meghonosításuk szervesen illeszkedik a *ludi circenses* bevezetéséről fennmaradt egyéb hagyományba, amely minduntalan etruszk eredetre utal. A legkorábbi ökölvívó- és lóversenyek onnan jöttek, és mint láttuk, már ott szokás volt az is, hogy a *ludi scaenici* színhelye ugyanaz legyen, mint a többi *spectacula*-é. Livius utal rá, hogy az első *ludi scaenici*-t a *circus*-ban tartották; mint tudjuk, jó ideig a későbbiek is.⁴ A bevezetésüket kiváltó oknak is pontos etruszk megfelelője van: a phókaiiak legyilkolása miatt kitört járvány Caerében, amelynek megszüntetésére a versenyjátékokat alapították.⁵

Hogy a rómaiaknál minden egyes *spectaculum* felvétele az állami *ludi publici* programjára szigorú vallási megfontolások alapján történt, arra számos példa van. Az említett első *ludi circenses* a hagyomány szerint csak a katonai szempontból is legfontosabb, de nyilvánvalóan a *ludi* ezzel összefüggő kultikus tartalmát is a legjobban kifejező két *spectaculum*-ra korlátozódtak: *equi pugilesque* (Liv. I. 35,9). Az állami kultuszba, nyilván kirívóan etruszk jellegük miatt, csak nagysokára és tartózkodva vették fel a gladiatori játékokat;⁶ egyes atlétikai versenyek késői bebocsátásának a *ludi* programjába⁷ alighanem hasonló oka volt: az etruszkok számára vonzó, de a rómaiakat taszító, a *ludi* valóság tartalmától kezdetben idegen görög jellegük.

Ez arra figyelmeztet, hogy Dionysios fent tárgyalt szövegét hitelesnek tekinthetjük ugyan, mint egy 500 körüli etruszk ünnep *spectaculum*-ainak leírását, de nem vehetjük minden további bizonyíték nélkül egykorú hivatalos római *ludi circenses* leírásának. Piganiol fő érve Dionysios-Fabius hitelessége ellen a szatírkóruson kívül éppen az atlétikai versenyek szereplése volt a látványosságok között. Ezt Fabius Pictor interpolációjának tartotta, a maga korában látott etruszk ábrázolások nyomán.⁸ Az ábrázolások alapján nincs ok kételkedni benne, hogy 500 körül valamennyi Dionysiosnál leírt *spectaculum* szerepelhetett egyazon etruszk ünnep programján; Rómára vonatkozólag viszont ezt nem mondhatjuk el biztosan. Nem tudjuk, milyen forrásokból

² Erről és jelentőségéről G. Rohde: Die Kultsatzungen der römischen Pontifices. Berlin 1936. 138 sköv.

³ *Saepe adversis rei publicae temporibus accitos* — így adja vissza Claudius beszédét Tacitus (ann. XI. 15), ugyanazt az ígét használva, mint Livius az etruszk *ludiones* behívására. Vö. Cic. de div. I. 2,3; Liv. I. 55,5. — Az etruszk *haruspices*-ről Rómában C. O. Thulin: Die etruskische Disziplin. III. 1909. 131—153, későbbi történetükhöz vö. Torelli: Elogia Tarquiniensia, 116—135.

⁴ Liv. VII. 3,2; vö. például Liv. XL. 52,3 és XLII. 10,5.

⁵ Herod. I. 167; vö. G. Colonna: SE 31 (1963) 146—147.

⁶ Az adatok: Wissowa: RuKdR. 1912², 465—467.

⁷ Uo., 461, de aligha csak ökölvívókról volt szó, mint Wissowa gondolja.

⁸ Recherches (fent II. rész, 28. jegyz.), 19—21. A „*sedia Corsini*”-t azonban, amelyre hivatkozik, akár Dionysios is láthatta, mert későköztársaság-kori munka, vö. G. De Luca: I monumenti antichi di Palazzo Corsini in Roma. Roma 1976, 93—100; L. Bonfante: The Journal of the Walters Art Gallery 36 (1977) 111—122.

merített Fabius az ünnep leírásánál, de minden jel szerint etruszkok vagy etruszkra visszamenők is voltak közöttük. Leírásából és az azt kiegészítő etruszk ábrázolásokból Rómára biztosan csak annyi vonatkozik, hogy megtudjuk belőlük, miből válogathatta ki Róma az állami kultusz *more Tusco* cirkuszi játékaiknak műsorát. Ez áll természetesen a *ludi scaenici*-re is. Elvben tehát semmi sem mond ellene annak, hogy a 364-es engesztelő szertartás újdonsága egy etruszk hivatásos ludióktól fuvolakísérettel előadott jellegzetes etruszk tánc-forma bevezetése volt a *ludi circenses* programjába.

Liviusnál azonban a *ludi scaenici* kezdete nem pusztán egy az évnek az annalisztikus történetírás szabályai szerint felsorolt eseményei közül, hanem az annalisztikus elbeszélés menetét megszakító excursust vezet be, amelynek tárgya a római színjátszás története. A kezdetek leírása, mint láttuk, ott és úgy, ahol és ahogy áll, nem ad okot rá, hogy hitelességében kételkedjünk. Kérdés azonban, ugyanez-e a helyzet, ha az egész excursus összefüggésében olvassuk, vagy ha nem, mennyiben teheti kérdésessé a római színház-történet teljes liviusi elbeszélésének értelmezése azt a szerepet, amelyet a 364-es események kaptak benne.

Nem itt a helye annak, hogy az excursus hitelességének problematikáját, *ut scriptor cyclicus olim*, előlről megtárgyaljuk. Négy évszázad interpretációs fáradozásainak egy eredménye azonban, úgy látszik, biztosra vehető: az elbeszélést nem lehet teljes egészében ellentmondásoktól, következetlenségektől, homályosságoktól mentesnek tekinteni.⁹ Mögötte azonban egységes, világos koncepció áll: Livius történetírói koncepciója, amely ezúttal is, mint sok más esetben, alighanem egyetlen forrásban egészében talált konstrukció¹⁰ feldolgozása során érvényesül. Az elbeszélést, forrás-értékének mérlegelésénél, elsősorban a liviusi alaptendenciákkal kell szembevetni.¹¹

Livius abban látta műve egyik legfőbb célját, hogy példákat (*omnis . . . exempli documenta*) adjon annak megértésére, milyen kezdetekből, hogyan és miért jutott a birodalom az ő korában arra a mélypontjára, amelyen *nec vitia nostra nec remedia pati possumus* (*praef.* 9).¹² Számára Róma története két principium harca: a régi, egyszerű, puritán szokásoké és erkölcsöké az idegenből, elsősorban a görögöktől tanult újjakkal, amelyek morálisan is felbomlasz-

⁹ A korábbi irodalom: *Schanz-Hosius*: *Gesch. d. röm. Lit.* I, 1927⁴. 20–21. A legfontosabb munkák: *F. Leo*: *Hermes* 39 (1904) 63 sköv.; *O. Weinreich*: *Hermes* 51 (1916) 386 sköv. (= *Ausgewählte Schriften* I., Amsterdam 1967, 348 sköv.); *R. Reitzenstein*: *Gött. Gel. Nachr.* 1918, 233–258; *F. Müller Izn.*: *Philologus* 78 (1923) 230 sköv. (= *Die röm. Satire* ed. *D. Korzeniewski*. Darmstadt 1970. 31 sköv.); *Piganiol*: *Recherches*, 110 sköv.; *Boyancé*: i. m. (fent II. rész, 63. jegyz.); *J. H. Waszink*: *Vigiliae Christianae* 2 (1948) 224–242; *C. A. Van Rooy*: *Mnemosyne* 1952, 236 sköv.; *W. Hering*: *Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock* 15 (1966) 419 sköv.; *M. Coffey*: *Roman Satire*, London 1976. 18 sköv.

¹⁰ Liviusnak erről a módszeréről *P. G. Walsh*: *Livy. His Historical Aims and Methods*. Cambridge 1964. 141. Sok szól amellett, hogy a forrás Varro volt (vö. legutóbb, a korábbi irodalommal *J. H. Waszink*: in *ANRW* I. 2. Berlin 1972. 869–870), de biztosat erről aligha lehet valaha is mondani (így *Ullmann*, fent a II. rész 3. jegyzetében i. m., 23; *W. Kroll*: *RE* II A, 1923, 199; *Coffey*: i. m., 21 és 60. jegyz.).

¹¹ A következőkben röviden tárgyalandó kérdésekről l. bővebben (az idézettek kivül): *Wege zu Livius* (hrsg. von *E. Burck*), Darmstadt 1967 és *T. J. Luce*: *Livy. The Composition of his History*. Princeton 1977, a 299–309. lapon adott részletes bibliográfia.

¹² Livius művének exemplum-szerűségéről *Walsh*: i. m. (fent 10. jegyz.), 273; *E. Burck*: *Die Erzählungskunst des Livius*, Berlin–Zürich 1964². 240–241; *H. Tränkle*: *Livius u. Polybius*. Basel–Stuttgart 1977, 139–144. — A hanyatlás gondolata Liviusnál: *Luce*: i. m., 250 sköv.

tották a nagysága súlya alatt roskadozó Várost.¹³ A tények nyilvánvalóan és olykor kimutathatóan ennek a morális-patriotisztikus szempontnak vannak nála alávetve.¹⁴ Az exemplumoknak — amelyeket egyenként is, alighanem a peripatetikus történetírás szellemében, jelentéktelen kezdetek, kifejtés és a mértéktelenség okozta hanyatlás hármasságává kerétek ki¹⁵ — az etikai és írói fő mondanivalózt kell mellé hatásosabban illusztrálniuk, a jelennek, illetve valamelyik mozzanatának kell tanítva intő értelmezőjévé válniuk (*praef.* 10).

A *ludi scaenici*-ről szóló *excursus facies Hippocratica*-ja ezeknek a liviusi alaptendenciáknak.¹⁶ Az író maga hívja fel rá a figyelmet, hogy számára a történet általános tanulságai miatt érdekes: *inter aliarum parva principia rerum ludorum quoque prima origo ponenda visa est, ut apparet quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit. A haec insaniam a maga korabeli ludi méreteire, pompájára és mind jobban elfajuló programjára utal: Livius idejében már kirajzolódott azok a vonásaik, amelyek majd meghatározókká negatív politikai, társadalmi és morális szerepüket a császárkorban. Ez a jelenre vonatkozó fő tanulság.*

Az *excursus* történeti felépítése az egész mű alapkoncepciójának felel meg; a *ludi scaenici* kezdetben *parva (ut ferme principia omnia) . . . res fuit*, és a fejlődés Liviusnál uralkodó törvényei szerint jutott a *satura* fokán át a *fabulá*-ig. Teljessé és jelentőssé azonban az teszi az exemplumot, hogy két, Livius munkáján a római történelem negatív principiumaként végigvonuló tényező motiválja: *superstitio* és *res peregrina*.

Livius nyilván Ciceróval együtt azoknak a véleményét osztotta, akik *artem ludicram scaenamque totam in probro ducunt*.¹⁷ Ez a gyalázat csak idegenből jöhetett, és csak a római vallás alapelveinek megsértésével.¹⁸ Hogy egészében helyteleníti a *ludi scaenici* megjelenését Rómában, azt eléggé aláhúzza, mikor kiemeli, hogy bevezetésében a *superstitio* — a római történelem pozitív tendenciáinak alapját képező *religio* poláris ellentéte¹⁹ — érvényesült a *humana*

¹³ Praef. 12. Livius idegen-, főleg görög-ellenességéről legutóbb *Luce*: i. m., 245–264, 284–286; a görögök, mint a hanyatlás okai: *uo.*, 273 (ez azonban nem zárja ki művészetük esodálatát: *Liv.* XXV. 40,2; XXXIX. 8,3, etc.). Alapmagatartásáról minden nem-rómaiival szemben *vö. G. De Sanctis* klasszikus fogalmazását: *Livio non vede che Roma (idézi Walsh*: i. m., 108), — ez azonban többé-kevésbé minden korábbi római történetíróra jellemző.

¹⁴ *P. J. Walsh*: *AJPh* 76 (1955) 369–383 és *ua.*, *Livy*, 82 sköv., 144–145, 151–152; *S. Mazzarino*: *Il pensiero storico classico* II. 2^a. Roma–Milano 1973. 49–50; *Tränkle*: i. m. (fent 12. jegyz.), 131–167, a patriotisztikus irányú változtatások egyoldalú megítélésének jogos kritikájával, amely az író Liviusnak is megfelelő szerepet juttat.

¹⁵ *Burck*: i. m. (fent 12. jegyz.), 176 sköv.; *Walsh*: *Livy*, 178 sköv.; *J. Bayet*: *Tite-Live, Hist. rom.*, t. I. Paris 1961. p. LXI–LXII. Mindebből nem következik, hogy Livius a peripatetikusok filozófiájának híve volt (filozófiai műveltségéről *Sen. epist.* 100, 9; *vö. Walsh*: i. m., 49 sköv.). A fejlődés fogalmáról Liviusnál *Luce*: i. m., 230 sköv., különösen 241.

¹⁶ Arról, hogy az *excursus* alaptendenciája azonos az egész műével: *W. Beare*: *Hermathena* 54 (1939) 35 és *ua.*: *The Roman Stage*. London 1950. 13; *Coffey*: i. m. (fent 9. jegyz.), 21.

¹⁷ *Cic. de rep.* IV. 10, 10 (ap. *Aug. de civ. dei* II. 13).

¹⁸ Erre nyomtatékosan utalt *Weinreich*: i. m. (fent 9. jegyz.), 389–391 és 394.

¹⁹ *W. F. Otto*: *Arch. f. Religionswiss.* 12 (1909) 533 sköv. és *uo.* 14 (1911) 406 sköv. (a szó problematikusan etymológiájával); arról, hogy a szó szűkebb értelemben az idegen isteneknek az államtól el nem ismert kultuszát jelenti, *Pfaff*: *RE* IV A (1931) 937–939. Livius a *superstitio*: *Bayet*: i. m. (fent 15. jegyz.), p. XXXIX. — *Otto* etymológiájának kritikája: *S. Calderone*: *ANRW*, I, 2, 391–392 (az irodalom) és főleg *E. Benveniste*: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. II. Paris 1969. 273–278; *vö. újabban L. F. Janssen*: *Mnemosyne* 1974, 135–188.

consilia és az *ops divina* ellenében (VII. 2,3). Ennek megfelelően az aktust célját tévesztettnek ítélte (*nec . . . ludorum . . . initium . . . aut religione animos aut corpora morbis levavit*), sőt elbeszélése szerint az istenek kifejezetten jelezték, hogy az engesztelésnek ezt a formáját nem fogadják el (*aversis . . . dis aspernantibusque placamina irae*): a Tiberis kiáradása miatt félbe kellett szakítani a játékokat, más ritushoz kellett folyamodni a járvány megfékezésére (VII. 3,1–4). Érthető, ha egy ilyen Róma szempontjából mind kezdeteiben, mind további fejlődésében szerencsétlen intézmény *res peregrina*: etruszk színeszek hozzák be, majd a *histrion*-ok folytatják, — akik akár etruszkok voltak, mint a nevük mutatja, akár nem, mindenképpen élesen elkülönültek a római polgároktól²⁰ — végső, fatális kifejetét pedig a görög színjátszásnak köszönheti.

Mind Livius koncepciója a történetírás céljáról, mind pedig olvasóinak vagy hallgatóinak ismeretei és tapasztalatai megkövetelték azonban, hogy a *res peregrina*-val a színjátszásnak egy konstruktív-római vonalát állítsa szembe; elbeszélésében ezt a vonalat a *iuventus* képviseli.²¹ Újabb kutatások egyetemes szociológiai összefüggésében vizsgálták, és ha részleteiben nem is, egészében reálisnak mutatták a *iuventus* Liviusnál betöltött szerepét a római társadalomban és konkrétan a római színjátszás történetében.²² Az excursus megítélésének azonban ez csak az egyik lehetséges szempontja. A liviusi műnek az antik történetírás más klasszikusaival rokon sajátossága, hogy az események és dátumok tényszerű hitelességénél nem kevésbé fontos, olykor fontosabb számára ábrázoló értékük.²³ Liviusnak a maga Róma-képétől meghatározott politikai színezetű *iuventus*-fogalma²⁴ természetesen alapján eltér a modern szociológiától. Hogy a római színjátszás «konstruktív» vonalát hatáson állíthassa szembe a *res peregrina*-val, de úgy, hogy ne kerüljön szembe-tűnően ellentétbe a maga korának tényével vagy általános ismereteivel, Livius (vagy esetleg már forrása) a római színjátszás történetének elsősorban a *iuventus* szerepével kapcsolatos mozzanatait többnyire homályos fogalmazásba burkolta. Úgy látszik, az excursus értelmezésének szinte valamennyi színháztörténeti vonatkozású problémája ebből adódik.

Az írott források tanúsága szerint Romában is megvoltak a népi csúfolkodásnak, a párbeszédés vagy kórusos formájú kiéneklésnek azok a világszerte elterjedt formái, amelyek a korai társadalmakban a — gyakran csak eszmei — népi igazságszolgáltatás funkcióját töltik be,²⁵ sok helyütt az ősök kultuszával

²⁰ *Genus id hominum honore civium reliquorum carere*, Cic. de rep., I. c. (fent 17. jegyz.). Etruriában is hasonló volt a helyzet, vö. fent II. rész, 64. jegyz. A színészek helyzetéről Rómában B. Warnecke: RE VIII (1913) 2117, 2125–2126. A görög színészek társadalmi helyzete ettől gyökeresen különbözött mindenütt, talán az egy Spártát kivéve, l. Ghiron — Bistagne: Les acteurs (fent II. rész, 65. jegyz.), 190–198.

²¹ Így már Leo: i. m. (fent 9. jegyz.); Ullmann: i. m. (fent 10. jegyz.), 13. A feltételezhető politikai vonatkozásokról fent, II. rész, 8. jegyz. A liviusi konstrukció mesterkéltségéből adódó problémákról l. alább.

²² J. P. Morel: Rev. Et. Lat. 47 (1969) 208–252; vö. *ua.*, in Hommages à M. Renard II. Bruxelles 1969. 525–535 és Mélanges J. Heurgon, 663–683, valamint J. P. Néraudau: *uo.*, 685–694.

²³ Walsh, fent a 14. jegyzetben id. helyek. Livius művészeti eszközeiről általában Walsh: Livy, 173–244; Burck: i. m. (fent 12. jegyz.), 195 sköv., főleg 234–235; Mazzarino: i. m. (fent 14. jegyz.), 40; Tränkle: i. m. (fent 12. jegyz.), 73 sköv.

²⁴ L. fent II. rész, 8. jegyz. is.

²⁵ H. Usener: Rhein. Mus. 56 (1901) 1 sköv.; L. Radermacher: Rhein. Mus. 91 (1942) 52 sköv.; K. Meuli: Gesammelte Schriften. I. 247 sköv., 293 sköv., 471 sköv. (további irodalom).

függenek össze, és a komédiajátszásnak legalábbis az egyik ősi formáját alkotják.²⁶ Megjelenésük általában a kivételes állapot-ünnepekhez («Ausnahmsfeste») kötődik, olyan ünnepi alkalmakhoz, amelyeken a nyílt szókimondás szabadságát a közösségtől szentesített sérthetlenség biztosította, mert ilyenkor a világ felfordulásának olyan átmeneti állapota uralkodott, amelyet a világrend feltételének tekintettek.²⁷ A városállammá szerveződés után ezeket a szokásokat Rómában sokkal inkább, mint másutt, szigorú korlátok közé szorították. A név szerinti kiéneklést már a XII táblás törvény megtiltotta.²⁸ Más formái a *convicia* szokásának és a velük járó *licentia*-nak azonban tovább éltek, és Livius idejében is elterjedtek voltak, részben a Vergilius és Horatius nyilván régebbi forrásokat is felhasználó leírásából ismert falusi ünnepeken,²⁹ részben Róma állami ünnepeinek ritusai közé befogadva, mint például a *tibicines* harlekin-ruhás, álarcos felvonulásai az ún. *Quinquatrus minusculae* ünnepén,³⁰ amelyeken a *verba iocosa* büntetlenségét Livius idejében is tiszteletben tartották,³¹ vagy az oszk eredetű *Atellana fabula* előadásai, amelyeknek álarcos színészeit az excursus írása idején még nem sújtotta a *histrion*-knak kijáró *infamia*.³²

Ezeknek a tényeknek az ismeretében olvasva Livius elbeszélését, feltűnő a történeti szempontból legfontosabb pontok némelyikénél a világos fogalmazás szinte szándékosnak ható kerülése. Elmosódik a határvonal az államilag intézményesített *ludi scaenici* és az egyéb színjátszó szokások közt.³³ Nincs

²⁶ Az alapmotívum az, hogy a közösség halott ősei (ezért szokásos az álarca és a tarka ruha) térnek vissza, és szembesítik az élőket a közösség hagyományos normáival. Vö. a görög komédia eredetéről fennmaradt hagyomány egy változatát: Schol. in Dion. Thrac. p. 747, 25 és gloss. Etym. Magn. p. 764,1 (szövegük: CGrFrG I, ed. G. Kaibel. Berlin 1899. 12–13 és 16), és ehhez L. Radermacher: Aristophanes'Frösche, Sitz. Ber. Wien, Bd. 198,4, 1921, 5 sköv., valamint H. Herter: Vom dionysischen Tanz zum komischen Spiel. Iserlohn 1947. 28 és 135–136. jegyz. (irodalom), és az előbbi jegyzetben idézettek (főleg Meuli, 72, 211 sköv.). — A római *pompa* egyéb, alighanem régi eredetű komikus alakjairól Paul. Fest. 52 L (Citeria) és 115 L (Manducus).

²⁷ Vö. fent II. rész, 48. jegyz., és a „non-ordine” vallástörténeti fogalmáról és jelentéséről M. Eliade: Le mythe de l'éternel retour. Paris 1949. 21 sköv., 40 sköv.; ua., Das Heilige und das Profane. Hamburg 1957. 18 sköv.; A. Brelich: Tre variazioni romane sul tema delle origini. Roma 1955. 45, 111.

²⁸ Cic. de rep. IV. 10, 12 (ap. August. de civ. dei II. 9). Vö. Hor. serm. II. 1, 82–83 és Ps. Acro és Porph. ad loc. A *malum carmen* eredeti jelentéséről l. alább, 60. jegyz.

²⁹ Hor. epist. II. 1, 160 kiemeli, hogy még élő szokásról van szó: *manserunt hodieque manent vestigia ruris*. Horatius dráma-történetének (epist. II. 1, 139–163) a Liviusétól eltérő forrásairól Leo: i. m. (fent 9. jegyz.); Weinreich: i. m. (fent uo.), 396–401; Ullmann: i. m. (fent 10. jegyz.), 22–23 és 75–76. jegyz. (irodalom); legutóbb C. O. Brink: in Entrentiens Fond. Hardt 9 (1963) 182–191. Vergilius ünnep-leírásának (Georg. II. 385–396) forrásairól K. Meuli: Mus. Helv. 12 (1955) 222–224 (= Ges. Sehr. I, 271–274). — A falusi *pompa*-k egy komikus figurájáról Fest. 281 L (Petreia).

³⁰ Varro, l. I. VI. 17; Censorin., de die nat. 12,2; Liv. IX. 30,10; Ov. Fast., VI. 681–692; Val. Max. II. 5,4; Plut., Quaest. Rom. 55; vö. Cassiod. chron ad ann. 639 a. U. c. L. alább a 40. jegyzetet is. — A *tibicines*-történet átmeneti ritus jellegéről legutóbb A. Storchi Marino, Rend. Acc. Napoli 54 (1979) 348–352.

³¹ *hac quae nunc sollemnis est licentia* (IX. 30,10); vö. Ov. Fast. VI. 691–692.

³² Nem sokkal később már igen, vö. Tac. ann. IV. 14 (Tiberius korában); Suet. Calig. 27 és Nero 39. Az *Atellana*-színészekről Liv. VII. 2, 12 és Val. Max. II. 4,4 mellett Paul. Fest. 238 L, s. v. *personata fabula* és Cassiod. chron. l. c. (előző jegyz.), ahol a hagyományozott *ludum talanum* legvalószínűbb javítása *ludum Atellanum* (így Szilágyi, fent a II. rész 16. jegyzetében i. m., 49, 175. jegyz. és utóbb J. C. Préaux: Ant. Class. 32, 1963, 63–77; ezzel szemben Altheim: RE IV A, 1932, 2063, a *ludum talarium* olvasatot javasolta).

³³ Nem derül ki az előadásból, hogy az etruszk *ludio*-kat parodizáló ifjak játéka része volt-e a *ludi scaenici*-nek, mintegy a Dionysiosnál a fegyvertáncosokat utánzó szatírkórus szerepében, vagy kívül maradt a hivatalos *ludi* keretein.

kimondva, sőt inkább el van ködösítve az a tény, hogy a *iuventus*-nak tulajdonított *iocularia* már az etruszk *ludio*-k behívása előtt is léteztek.³⁴ Kétértelmű a tudósítás arról, mi volt a 364-ben behívott etruszk *ludio*-k produkciójának a folytatása és kik a folytatói,³⁵ elmosódik az a Plautus komédiáiból is világosan kiolvasható tény, hogy egyfelől az etruszk eredetűnek mondott zene és tánc, másfelől az ifjaknak tulajdonított szöveges *iocularia* a histriók által előadott *saturá*-ban a *fabula palliata canticum*-ának és *velitatio*-jának elődjévé olvadt össze.³⁶ Végül tökéletesen zavarba ejtő annak a leírása, ahogy a *iuventus* a görög típusú dráma bevezetése után a hivatásos színészeknek hagyta a drámák előadását, és újra elkezdett (*coepit*)³⁷ régi szokás szerint *ridicula intexta versibus iactitare*, nyilván a Livius-kori színpadi Atellana színészeinek kiváltságos helyzetéhez való joga indokolására. Az etruszk eredetű *tibicines* azonban épp olyan jogokat élveztek, mint az Atellana-előadók, pedig aligha tartoztak a Livius értelmében vett *iuventus*-hoz, ahogy a *Fescennini versus* és rokonaik

³⁴ Kimondatlanul magából a Livius-szövegből is kitűnik, hogy a *iuventus*-nak tulajdonított játékok korábbi időre mennek vissza, mint az etruszk színészek behívása, mert az sehogyan sem képzelhető el, hogy a *ludiones* utánzása volt az indíték az *inconditis versibus iocularia fundere* fentebb tárgyalt ősi szokásának bevezetésére. Erre az eredményre jutott már Reitzenstein, i. m. (fent 9. jegyz.), 240, *Piganiol* (Recherches, 110 és 2. jegyz.), és nyomában *Boyané*: i. m. (fent 9. jegyz.), 12–13, a Livius-szöveg *sicut ante* szavainak értelmezése alapján, de itt csak az excursus jellegzetes homályos fogalmazásainak egyikéről van szó, nem pontos szóhasználatról. — A 364-es esemény másik elbeszélője, Valerius Maximus kifejezetten az etruszk színészek behívása előtti időre teszi a *iuventus* Liviushoz hasonlóan jellemzett játékait, csak hogy a hely önálló forrásértéke eléggé problematikus, vö. *Ullmann*: i. m. (fent 10. jegyz.), 21–22, a korábbi irodalommal; másképp *G. E. Duckworth*: *The Nature of Roman Comedy*. Princeton 1952. 6 („azonos forrásból”) és *C. A. Van Rooy*: *Mnemosyne* 1952, 236–242 (közvetlenül Varrot használta; irodalommal). Ezen a ponton Valerius Maximust támogatja a Plutarchos révén ismert Cluvius Rufus is (*Quaest. Rom.* 107); szerinte a járványban elpusztult római színészek pótlására hívták be az etruszk művészeket, nincs szó nála táncról és zenéről, és mint Claudius kortársáról, feltehetjük róla, hogy voltak jó forrásai az etruszkok történetéről. Bár természetesen nyitott kérdés, mennyire értette meg és hogyan dolgozta fel Plutarchos latinnyelvű forrását (*K. Ziegler*: *RE XXI*, 1951, 860–861; Plutarchos munkamódszeréről *C. B. R. Pelling*: *JHS* 99, 1979, 83–96; a fenti hely hitelességéről *C. P. Jones*: *Plutarchus and Rome*. Oxford 1977. 77), az biztos, hogy nem talált benne egyenes utalást arra, hogy 364 előtt Róma nem ismert színjátszást és színészeket.

³⁵ *Accepta itaque res* — írja Livius, de mi volt ez a *res*, a *ludio*-k vagy a *iuventus* játéka, vagy inkább a kettő valamilyen keveréke, amire a következő mondat utalni látszik? — Az is kérdéses a szöveg alapján, hogyan viszonyulnak a későbbi, *histrio*-knak nevezett *vernaculi artifices* a behívott *ludiones*-hez és a *iuventus*-hoz. *Reitzenstein* (i. m., 239) szerint mind a kettőt jelentik, ami a szöveg alapján lehetséges, de még ellentmondásosabbá teszi a következő részeket. *Hering* (fent a 9. jegyzetben i. m., 421–423) szerint a *histriones* már nem a hivatásos színészeket jelentik, de az *artifex* szó liviusi használata (vö. V. 1,5) ellentmond ennek.

³⁶ Erre vonatkozólag alapvető *Reitzenstein*: i. m., 246–247; vö. *Piganiol*: *Recherches*, 108–111; *P. Lejay*: *Plaute*. Paris 1925. 28 sköv.; *Duckworth*: i. m. (fent 34. jegyz.), 16–17. — *Impletæ modis saturæ* és plautusi *canticum*: *O. Immisch*: *Zur Frage der plautinischen Cantica*. Sitz. Ber. Heidelberg 14 (1923) Abh. 7, 15 és részletesen *Szilágyi*: i. m. (fent II. rész, 16. jegyz.), 19–22; *Waszink*: *in ANRW* I, 2, 870–871 és *K. Gaiser*: *uo.*, 1043 és 61–62. jegyz. (a korábbi irodalommal). — *Ridicula intexta versibus iactitare* és plautusi *velitatio* (*Casin.* 307; *Rud.* 525); *Reitzenstein*: i. h.; *E. Fränkel*: *Plautinisches im Plautus*. Berlin 1922. 401, 2. jegyz.; *K. Kerényi*, *in Die röm. Satire*, Darmstadt 1970, 89 és 94 (magyarul *EPHK* 57, 1933); *Szilágyi*: i. m. 17–19, 58–59.

³⁷ Nyitott kérdés, hogy közben abbahagyták-e régi *iocularia*-ikat (amit nehéz elképzelni), vagy pedig — mint *Beare*: *Hermathena* 54 (1939) 38, felveti — a *fabellæ*, szemben a görög típusú *fabulæ*-val, az ifjak játékaik voltak, amelyeket most a *more antiquo ridiculara* cseréltek fel. Ez a megoldás az előzőnél nem kevesebb problémát hagy nyitva.

előadóit sem lehet velük azonosítani. A liviusi előadás fő törekvése a *more antiquo* és a *more Tusco* éles és jelképes érvényű poláris szembeállítás (a görögöket egész történeti koncepciójának megfelelően nem említi).³⁸ Az exemplum hatásosságának ára azonban — aligha Livius szándéka ellenére³⁹ — az elbeszélés világosságának, történeti és logikai hihetőségének feladása, konstrukció voltának nyilvánvalóvá válása volt.⁴⁰

Érthető ezért, hogy sokan hajlandók voltak az egész excursust tudós kitalálásnak tekinteni, amelynek célja, hogy a görögökkel szembeni kulturális kisebbségi érzés kompenzálására, elsősorban az aristotelési Poétika nyomán, a görögök szerepének elhallgatásával az övékhez hasonló, illetve méltó múltat adjon a római dráma történetének.⁴¹ A görög drámatörténet azonban lehetett esetleg színezője, de semmi esetre sem volt szülője a rómainak, ehhez túlságosan sok és jelentős benne a görög párhuzamokkal nem indokolható, de semmi kétkedésre okot nem adó mozzanat,⁴² mint az etruszk színészek behívása 364-ben, a görög dráma importálása Livius Andronicus révén, vagy az *Atellana fabula*-ról mondtak. Nyilvánvaló, hogy a konstrukció tényekre épült, azokból indult ki, és azokat igyekezett egy koncepció szerint rendezni. Ezért az, hogy egy tény beillett Livius (vagy forrása) koncepciójába, nem teszi kétségesé a hitelt, ha más érvek nem szólnak ellene.

Ez vonatkozik az excursusnak arra a pontjára is, amely a legtöbb vitát váltotta ki, és sokak számára a legfőbb érv a Liviusnál olvasható elbeszélés szavahihetősége ellen: a *satura* műfajának szerepére a római színházas történetében.⁴³ Azt ma már kevesen gondolják, hogy a *satura* mint a színházas egyik formája, pusztá kitalálás, amelynek célja római megfelelőt állítani a görög szatírájék mellé, vagy görög mintára egy középső periódust konstruálni az etruszk ludiók és Livius Andronicus műfaja közé.⁴⁴ Ha a Liviusnál leírt scaenikus műfajt egyelőre elkülönítjük az elnevezésétől, azt kell mondani, hogy jellemzése kitűnően illik arra az állapotra, amelyet a római *ludi scaenici*-n egyébként is el kellene képzelnünk, ha története két hitelesnek vett alappilléret, egyfelől az etruszk ludiók előadásait, másfelől a Livius Andronicussal megjelenő argumentumos drámát össze akarnánk kötni. A *saturát* Liviusnál jellemző vonások mind valószínűek: a *ludi scaenici* meghonosodásával római hivatásos színészek megjelenése; elnevezésük az etruszk *histrion* névvel, amely etymológiája szerint

³⁸ Weinreich: i. m. (fent 9. jegyz.), 402 és legutóbb Gaiser: i. m. (fent 36. jegyz.), 1043, 62. jegyz. — Livius viszonya a görögökhöz: fent 13. jegyz.

³⁹ Erre kitűnően mutatott rá az excursussal kapcsolatban Weinreich: i. m., 392.

⁴⁰ A *tibicines* játéka (vö. fent 89. lap és 30. jegyz.) jól mutatják, mennyire nem vált el a római színházasban az etruszk fuvolások (Varro, 1.1., VII. 35) zenés előadásától a *verba iocosa* (Ov. Fast. VI. 692) és a *licentia* (Liv. IX. 30,10). — Az excursusnak a kiindulási pontot kivéve konstrukció voltáról Weinreich: i. m., 391–392.

⁴¹ Elsősorban O. Jahn: Hermes 2 (1867) 225 sköv.; F. Leo: uo. 24 (1889) 67 sköv.; G. L. Hendrickson: AJPh 15 (1894) 1 sköv. és uo., 19 (1898) 285 sköv.; Leo: Hermes 39 (1904) 63 sköv. Ezzel szemben W. Kroll: RE II A (1923) 197–198, a görögöktől független római konstrukciónak tartja az excursust.

⁴² Duckworth: i. m. (fent 34. jegyz.), 9.

⁴³ A kérdés történetéről és irodalmáról legutóbb Duckworth, i. m., 8–10; Van Rooy: i. m. (fent II. rész, 31. jegyz.), 47, 24. jegyz.; Coffey: i. m. (fent 9. jegyz.), 11–23.

⁴⁴ Ezekről az elméletekről és kritikájukról Duckworth: i. m., 9–10 (irodalommal), de hozzájuk csatlakozik még Coffey is, i. m., 21. A *satura*-kérdés megoldását a legtöbben összekapcsolták az egész excursusával (vö. fent 41. jegyz.). Hering: i. m. (fent 9. jegyz.), 424–426 szerint a *satura* liviusi leírása a *ὑπορχήματα* görög meghatározásán alapul, de az egyezés alapja itt is a színházaszó formák hasonlósága lehet érintkezé, rokon kultúrákban.

éppen a *descripti cantus* előadóit jelenti;⁴⁵ a *iuventus*-nak tulajdonított, ősi szokásokon alapuló *iocularia* és az etruszk zenés táncelőadások olyan egységbe olvadása,⁴⁶ amelynek révén a *satura* egyik alapja lehetett⁴⁷ a római színjátszás praedramatikus korszakát lezáró görög típusú színpadi drámának.⁴⁸ Ez a dráma ugyanis görög vonásai ellenére római volt, és nem gyökeresedhetett volna meg a római színpadon, ha nem folytat szervesen helyi előzményeket is, mint az ifjak szópárbaját a *velitatio*val, elsősorban pedig a versek metrum-gazdagságát (*impletae modis*) a *canticum*-okkal, és a *motu congruenti* előadott, fuvolakísérettel énekelt jeleneteket olyan részletekkel, amilyen például a plautusi Persa vagy Stichus utolsó felvonásában maradt ránk, természetesen már a görög drámától tanultak alapján felfokozott és artisztikusabbá tett formában.⁴⁹

A *satura* praedramatikus római színpadi műfajának létezésében tehát nincs ok kételkedni, ha a liviusi leírást színezhette is excursusának tendenciája, elsősorban a fejlődés-gondolat erőltetése. Meglétevel azonban nem feltétlenül függ össze elnevezésének kérdése. Lehet egyszerűen eltekinteni tőle, vagy tagadni, hogy műfajt jelöl Liviusnál,⁵⁰ esetleg ezen az úton továbbmenve megkísérelni a liviusi szöveg összeegyeztetését a *satura* szó római grammatikusoknál talált, alighanem Varrora visszamenő etymológiájával vagy Lucilius hexameteres költői műfajának elnevezésével, akár a *satura* etymológiai magyarázatának fogva fel az *impletae modis* szavakat,⁵¹ akár úgy értelmezve őket, hogy a színjátszó műfajt különböztetik meg az *egyetlen* metrumot használó költői satírától.⁵² Mindezzel szemben — a kérdés lezárásának igénye nélkül — rá kell mutatni néhány mozzanatra, amely kérdéssé teszi az ilyen irányú kísérletek szükségességét. A *satura* szó nemcsak Liviusnál jelöli a színjátszás egy műfaját;⁵³ lehet ugyan, hogy valamennyi előfordulása egy forrásra megy vissza, ez azonban nem gyöngíti a forrás értékét és a többszöri említés jelentőségét. Liviusnak számolnia kellett azzal, hogy olvasói ismerik a szó jelentését az egykorú latin nyelvben és irodalomban; szükségtelenül aligha használta volna egy ismeretlensége miatt magyarázatra szoruló más jelentésben.⁵⁴ Másfelől a

⁴⁵ Szemerényi: Hermes 1975, 314–316.

⁴⁶ Vö. fent 90. lap és 36. jegyz.

⁴⁷ Livius (sc. Andronicus) . . . *ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere* — írja Livius; az *ab saturis* itt mindenesetre a kiindulási pontot jelzi, de benne van az is, amit G. B. Pighi fordítása fejez ki: „staccandosi dalla *satura*” (Dioniso 15 [1952] 277; vö. R. Bloch fordítását J. Bayet kiadásában: „laissant les 'saturae'”).

⁴⁸ C. A. Van Rooy (fent a 9. jegyzetben i. m., 238) nyomán Szemerényi (i. m., 317) a római dráma történetét három periódusra osztja: „1. pre-scenic, native, 2. scenic I, Graeco-Etrusco-Latin, 3. scenic II, Graeco-Latin”. A periodizáció teljesen meggyőző, de a periódusok elnevezése sokkal inkább az illető korszakbeli színjátszás elemeinek feltételezett etnikai eredetére van tekintettel, mint az előadás formáira. Az utóbbi, egyetemesebbnek és realisabbnak tűnő szempontból jobbnak látszik a fentiek értelmében a három korszakot praescenicusnak, scenikus-praedramatikusnak és dramatikusnak nevezni.

⁴⁹ Az újonnan felfedezett Menandros-darabok nem cáfolják az ilyen elképzelést. Másképp Coffey: i. m., 22 és 63. jegyz.

⁵⁰ Például W. Beare: The Roman Stage. 14; J. P. Cèbe: La caricature et la parodie dans le monde romain antique. Paris 1966. 32, 1. jegyz. (a korábbi irodalommal); Waszink: ANRW I, 2, 870. Ennek az irányzatnak okos kritikája B. A. Taladoire: Essai sur le comique de Plaute. Monaco 1956. 75–76.

⁵¹ Ullmann: i. m. (fent 10. jegyz.), 13 és 45. jegyz. (a korábbi irodalom), 15.

⁵² Duckworth: i. m. (fent 34. jegyz.), 10; Hering: i. m. (fent 9. jegyz.), 424.

⁵³ Val. Max. II. 4.4 mellett vö. Euanth. de fab., in CGRFrG I, ed. Kaibel, p. 64.

⁵⁴ Vö. Hering: i. h. is, továbbá E. S. Ramage, in Roman Satirists and their Satire. Park Ridge 1974. 24–25.

római irodalomban Lucilius óta jól ismert költői műfaj és a liviusi *satura* között sem az irodalomtörténeti tényeket, sem szellemét tekintve nincs ellentét. Livius szövegéből még az sem következik feltétlenül, hogy a *satura* párbeszédes műfaj volt,⁵⁵ még kevésbé az, hogy dramatikus. Ugyanakkor nincs komolyabb okunk semmibe venni mindazt, ami az antik forrásokban a szatíra költői műfajának a színjátszással való összefüggése mellett szól. Így nem vethetjük el minden további nélkül az olykor tévedő, de művelt és sokat olvasott Lydos megjegyzését arról, hogy Lucilius mintaképei a *phlyakes* népi színjátékait az irodalomba emelő tarentumi Rhinthónnak, Livius Andronicus honfitársának hexameteres komédiái voltak,⁵⁶ pusztán azért, mert Rhinthón nyolc fennmaradt sora közt nincs hexameter.⁵⁷ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Varro a *satura* szó magyarázatával éppen a *Quaestiones Plautinae* című művében foglalkozott.⁵⁸ Nem lehet kitérnünk az irodalomtörténeti tudatossággal író Horatius vallomásának szó szerinti értelmezése elől, amely szerint *omnis Lucilius* az ókomédiától függ, azaz legalábbis annak szellemi folytatója.⁵⁹ Még kevésbé szabad szem elől téveszteni, hogy a szatíra megsemmisítő, szókimondó és név szerint ostorozó műfaja a XII táblás törvényben eltiltott, de elpusztíthatatlan *malum carmen*-nek — mint fenntebb láttuk, a komé diajátszás egyik alapelemének — irodalmi formája.⁶⁰ Ami pedig a kettő, egyfelől a római színpadi komédiát világra segítő *satura*, másfelől a szatíra-költészet szellemének, görög mitológiai néven nevezve dionysiosi szellemének alapvető közösségét illeti, arról a lényegeset már régen elmondták.⁶¹

Ha nincs okunk kétségbe vonni, hogy a római színjátszás praedramatikus korszakában, legalábbis az etruszk ludiók behívása utáni időben egy *satura* névvel jelölt műfaja uralkodott a színjátszásnak, és ugyanakkor tudjuk, mennyire nyitott volt Etruria felé Róma ezekben és a megelőző századokban, a régészeti anyag és Dionysios együttes tanúsága pedig arra utal, hogy az etruszkoknál legalább az 5. század eleje óta, és még a 4. század második felében is szatírok szereplése lényeges eleme volt a praedramatikus és talán a dramatikus fokon álló színjátszásnak is,⁶² pusztán kérdés formájában fel kell

⁵⁵ *Boyncé*: i. m. (fent II. rész, 63. jegyz.), 184; *Duckworth* fogalmazása („song, dance and dialogue”, i. m., 5) alaptalan. Vannak, akik a *peragebant* szót egyenesen a párbeszédes előadás ellentétének értelmezik: *Ullmann*: i. m. 10, 33. jegyz. (a korábbi irodalommal); vö. *Morel*: REL, i. m. (fent 22. jegyz.), 238 is.

⁵⁶ de mag. I. 41. A hely megítélésében *G. Kaibel* (Hermes 22 [1887] 509) véleménye vált irányadóvá, ha nem is általánosan (l. *Dieterich*: Pulcinella, 57–58). Újabb *Van Rooy* is tévedések sorozatának feltevése alapján veti el Lydos tanúságát (fent a 43. jegyzetben i. m., 190–192).

⁵⁷ A fennmaradt töredékek: CGrFrg I, ed. *Kaibel*, 185–189. Ennek az érvnek már csak azért sincs jelentősége, mert Lucilius éppen korai könyveiben senariust és septenariust is használt, mint Ennius is saturáiban.

⁵⁸ *Diomed.*, ars. gramm. III, 9,6 (CGrFrg I, ed. *Kaibel*, 56 = GL I, 485 K).

⁵⁹ *Hor.* serm. I. 4, 6–7; vö. *Euanth. de fab.* II. 5 (CGrFrg I, ed. *Kaibel*, 64). *Van Rooy* ellenvetései (fent a 43. jegyzetben i. m., 147–150) nem meggyőzőek.

⁶⁰ *Hor.* serm. II. 1, 80–86 tanúsítja mind azt, hogy a *malum carmen* élt Rómában, mind pedig azt, hogy Horatius tudatában volt kapcsolatának a maga irodalmi műfajával (másképp *Van Rooy*, i. m., 146). A *malum carmen* eredeti jelentéséről *Chr. Brecht*: RE XVII. 1937, col. 1752–1763 és újabban *E. Paratore*: La letteratura latina nell'età repubblicana e augustea, Firenze–Milano 1969², 29–30.

⁶¹ *Kerényi*, i. m. (fent 36. jegyz.), 83 sköv., főként 109–110. *Coffey* ellenvetése („This ingenious hypothesis has considerable charm, but is too speculative to win assent”, i. m., 23) nem alkalmas arra, hogy tudományos vita tárgya legyen.

⁶² A Dionysios-hely jelentőségéről a *satura*-kérdésben *Reitzenstein*: i. m. (fent 9. jegyz.), 248 sköv.; *Boyncé*: i. m. (fent II. rész, 63. jegyz.), 14 sköv.

vetni mindenekelőtt a *satura* elnevezés etymologiai problémáját: lehetséges az, hogy a szatírok játékanak és a *satura* elnevezésnek nincs köze egymáshoz?⁶³ A *satura* és a megfejtetlen eredetű görög *σάτυρος* összefüggésének nyelvi nehézségei ismeretesek.⁶⁴ Másfelől a *satura*-nak a *satur*-ral való kapcsolata, amelyen antik magyarázatai alapulnak, nyelvi szempontból tarthatatlannak bizonyult, és a szó eredetét jelenleg ismeretlennek tekintik.⁶⁵ Nem képzeltető el azonban egy népetymológiás képzés a szatíroknak nyilván Itália-szerte ismert nevéből annak megnevezésére, ami láthatóan legalább részben a szatírok játéka volt?⁶⁶ A választ erre a nyelvtudománynak kell megadnia, és esetleg felmerülő újabb dokumentumok alapján arra is, nem lehet-e etruszkból magyarázni az elnevezést.⁶⁷

Végül még egyszer vissza kell térni Livius excursusának kezdetére. Ha Rómában 364 és 240 között az ünnepi játékokon olyan műfaja virágzott a színjátszásnak, amely elnevezése szerint valamilyen összefüggésben lehetett szatírok játékával, és szinte biztosan nyomát viseli Róma és az etruszkok kulturális kapcsolatainak, érdemes ennek fényében újra mérlegre tenni az első *ludi scaenici*-ről szóló beszámolót. Az atlétikai versenyek vagy a *munera* példája alapján elképzelhető, hogy a *ludi*-nak Etruriában már 500 körül kedvelt *spectaculum*-a csak jóval később került befogadásra a hivatalos római ünnepi játékokon. De számolni kell az ellenkező lehetőséggel is. A *ludi scaenici* kezdetének liviusi leírása *önmagában* teljesen valószínűnek bizonyult. Az excursus egészében olvasva azonban tagadhatatlanul olyan vonásai tűnnek fel, amelyek az elbeszélés liviusi tendenciáival magyarázhatók. Ilyen a kezdeteknek minél jelentéktelenebbeként való ábrázolása, részben a *mos antiquus* jellemzésére (*ab sano initio*), részben azért, hogy a fejlődés-koncepció világosabb legyen. *Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu* táncoltak az első etruszk ludiók, aminek következő fejlődési fokként pontosan megfelel a *satura*-színek *descripto ad tibicinem cantu motuque congruenti* előadása. Ezt sokan amellet szóló érvek tekintették, hogy az elbeszélésben a *satura* a ludiók játékát és a fabulát összekötni hivatott konstrukció. Nem kevésbé valószínű azonban az ellenkezője, hogy a kezdeteket proporcionálta az excursus vagy forrása

⁶³ Vö. E. Paratore: *Storia del teatro latino*. Milano 1957. 15: „il termine *satura* . . . non manca a suggerire anche una contaminazione con la cultura greca, cioè il riferimento ai Satiri” és ugyanígy *ua.*: *La letteratura latina dell'età repubblicana e augustea*. Firenze — Milano 1969², 19.

⁶⁴ A *σάτυρος* szó eredetéről Frisk: *Gr. etym. Wb.* II. Heidelberg 1970. 681—682 és P. Chantraine: *Dict. étym. de la langue grecque*. IV. Paris 1977. 990. Az összefüggést a *satura*-val először Diomedes és Euanthius vetette föl (CGrFrg I, ed. Kaibel, 56 és 64), nyilván korábbi források alapján. A nyelvi nehézségekről már Ü. Wilamowitz—Moellendorff: *Gött. Nachr.* 1895. 224, jegyz.; legutóbb Walde—Hoffmann: *Lat. etym. Wb.* II. Heidelberg 1954³, 482—483; l. most Coffey: i. m., 14. Vö. alább a 66. jegyzetet is.

⁶⁵ Walde—Hoffmann: loc. cit.

⁶⁶ Így már Dieterich: Pulcinella, 76; vö. Boyancé: i. m., 22—23; Coffey: i. m. 21 („linguistic opportunism”). *Satura* és *σάτυρος* összekapcsolásáról az antik szerzőknél és problémáiról Van Rooy: i. m., 125—139 és passim (l. Index, s. v. *satura*); szerinte a kapcsolat gondolata a köztársaság-kor végén merült fel.

⁶⁷ Az etruszk eredet mellett újabban, de bizonytalanul vagy alaptalanul érvekkel B. Snell: *Studi ital. fil. class.* 17 (1940) 215 sköv. (P. Meriggi: SE II [1937] 197 nyomán, de vö. ellene E. Vetter: *Glotta* 28 [1940] 195); G. B. Pighi: *Dioniso* 15 (1952) 281, 6. jegyz.; R. L. Palmer: *The Latin Language*. London 1954. 48 (Meriggi—Snell nyomán). Kritikus tartózkodással Walde—Hoffmann: loc. cit. (fent 64. jegyz.). Egyéb megoldási lehetőségekre azonban vö. H. Rix: *Das etruskische Cognomen*. Wiesbaden 1963. 228; De Simone: i. m. (II. rész, 18. jegyz.) I, 110 és 156. jegyz., II, 235.

úgy, hogy mindenben egy fokkal kevesebbet nyújtsanak a *satura*-nál. A *more Tusco* túlságosan pontosan megfelel, mint ellentétpárja, az ifjak *more antiquo* előadásainak, és megint azt a gyanút erősíti, hogy a kezdetek ábrázolását az egész történethez és annak exemplum-szándékához igazították. Ebben a megvilágításban pedig már komolyabb alapja van, mint önmagában, a fentebb felvetett kérdésnek, hogy mi volt a valódi jelentősége a 364-es eseménynek a római színjátszás történetében.

Még ha alapjában hitelesnek fogadjuk is el a római *ludi scaenici* kezdetének liviusi leírását, számolni kell azzal, hogy a római színjátszás története a valóságban kevésbé szerves és szabályos fejlődést mutatott, mint a liviusi excursusban. A 364-es aktus hitelessége nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy etruszk előadók már korábban, a *ludi scaenici* intézményesítése előtt is megjelentek Rómában. Elképzelhető, hogy ilyenek voltak a Quinquatruson fellépő *tibicines* ősei, akik ruhájuk, álarcuk és talán előadásaik tartalma alapján is az etruszk *persu*-alakok közvetlen leszármazottainak tűnhetnek. Ugyanígy elképzelhető, hogy a *satura* valószínűleg nem szigorúan körülhatárolt műfaja, amelyet esetleg legalább részben szatírok játékaának is gondolhatunk, már a *ludi scaenici* spektakuláriumainak sorába való felvétele előtt is élt Rómában, kezdetei a Városban valóban a Dionysiosztól leírt *ludi votivi* koráig mennek vissza, és eredete közvetlenül az etruszk szatír-ruhás színészek játékaikhoz kapcsolódik. Elképzelhető tehát, hogy az etruszk ludiók 364-beli behívásától függetlenül és azt megelőzően a színjátszás különböző formái jutottak több fázisban Rómába Etruriából és esetleg máshonnan is (Atellana), és ott — olykor a fentebb említett helyi elemekkel is keveredve — egymás mellett éltek. Ebben az esetben a 364-es esemény, ha egészében hiteles is, a hivatalos vallás egy olyan aktusa, amelynek nem volt jelentősebb átalakító hatása a már kialakult római színjátszó formákra, csak ahhoz teremtette meg a kereteket, hogy az állami és magánélet különböző területein (diadalmenet, temetési felvonulás, különböző ünnepek stb.) élő formák az államtól rendezett *ludi scaenici*-nek is részévé váljanak.

A fent elmondottak fényében azonban az sem lehetetlen, hogy a *ludi scaenici* már kezdetben, 364-ben is közelebb álltak színességükben a korai etruszk ábrázolások nyújtotta képhez, mint Liviuséhoz. Livius ismerte Fabius Pictort, és így a 499-beli *ludi* Dionysiosnál fennmaradt leírását is.⁶⁸ Fabiusnál régebbi és megbízhatóbb forrása a korai játékok programjáról aligha lehetett. Ha az Aulus Postumius-féle játékoknak tulajdonított pompát csökkentette — akár csak olyan módon is, hogy a kezdeteknek egy szerényebb ábrázolását fogadta el forrásul a Fabius Pictoré helyett —, és a szatírokat akár mint *σατυριστά*-t, akár mint a saturák szereplőit⁶⁹ és esetleg névadóit említetlenül

⁶⁸ *Bayet*: i. m. (fent 15. jegyz.), p. XXXI és 2. jegyz.; *Burck*: i. m. (fent 11. jegyz.), p. XIII; *Luce*: i. m. (fent 11. jegyz.), 161–162 és egyetértőleg *J. Briscoe*: JRS 68 (1978) 227. Az általánosan elterjedt, de alaptalan ellentétes álláspontról *Walsh*: Livy. 117–119; *Ogilvie*: i. m. (fent II. rész, 9. jegyz.), 178.

⁶⁹ Vitatott kérdés, hogy az először Dionysiosnál előforduló (VII. 72, 10 és 12) és talán általa képzett szó *saturarum actor* (vagy általában *ludio*) jelentésű is lehet-e (így már *Müller-Deecke*: II. 199; *Boyančé*: i. m., 19 és 1. jegyz., utalva az ókori glosszákra, amelyek *ludio*-nak értelmezik; vö. *Chantraine*, fent a 64. jegyzetben i. h.: „σατυριστής sur le modèle de καθαριστής, etc.”, s ebben az esetben *satura* derivátuma is lehet), vagy — ami valószínűbb — egyszerűen szatírok emberi megjelenítőinek az elnevezése (*Dieterich*: Pulcinella, 76, 3. jegyz.; *Kerényi*: i. m., 109; vö. *Hering*: i. m., 427, 17. jegyz., további irodalommal; emellett a megoldás mellett maga *Chantraine* is).

hagyta, mindezeknek elegendő magyarázata lehet az is, hogy a kezdetek fényének elhalványítása és görög elemeiknek elhallgatása révén vált igazán csillogóvá az excursus exemplum-szerűsége. A történetíró ebben találta meg munkája értelmét. Aki a tények hitelességét kísérelte volna meg szembeszegezni az ő igazságával, annak számára már műve előszavában megvolt a szelídségében ironikus válasza: *sed haec et similia utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine*: hogy ezeket és hasonló tényeket ki hogyan tekint és hogyan ítél meg, az meglehetősen közömbös számomra.

ALKMAN ÉS A KÖLTŐI IHLET

A költői ihlet kérdése az elmúlt évtizedekben a kutatás előterébe került. Lényegében három álláspont alakult ki. Némelyek, osztva korábbi kutatók véleményét, a megszállott költő képzetét, mely szerint a költő alkotóképesége isteni megszállottságnak köszönhető, s a költő csupán eszköze, szócsöve az őt eltöltő istenségnek, ősi, a görögségben kezdettől fogva meglévő eszmének tartják;¹ mások újabban annak a véleménynek adtak kifejezést, hogy a megszállott költő képzete a görög archaikus korban ismeretlen volt, és csak az 5. században, annak is inkább a második felében alakult ki, a Múza segítségül hívása pedig nem több, mint gyakorlati segítség kérése ahhoz, hogy a költő (előadó) emlékeztet-zavar nélkül alkothasson, ill. adhasson elő;² végül vannak, akik a két szélsőség között középen keresik az igazságot, különválasztva a megszállottságot (= a költő pusztá öntudatlan eszköz), melyet 5. századnak tartanak, és az ihletet (= az istenség segít, de több, mint pusztá emlékezet-gyámol), amely már Homérosban is kimutatható, s amely utóbbi nem zárja ki, esetleg egyenesen feltételezi a mesterségbeli tudást, a költő tudatos tevékenységét.³ Nem vállalkozom most az egész kérdéskör részletes taglalására. A megoldás valószínűleg nem kereshető egyedül az ihlet vizsgálatára korlátozottan, hanem inkább a tudatfejlődés, az egyének a közösségben elfoglalt helyzete, ahhoz való viszonya és a költői öntudat alakulása általánosabb összefüggéseiben. Erre teszek kísérletet egyetlen példa alapján.

B. Snell idevágó fejtegetései óta⁴ gyakran nevezik a koraarchaikus görög líra korát a személyiség ébredése korszakának. H. Fränkel, R. Pfeiffer és nem utolsósorban maga Snell meggyőzően vázolta fel, hogyan jelenik meg a kor

¹ Így pl. nálunk *Marót Károly*: A görög irodalom kezdetei. Bp. 1956., kül. 50–51, 184–223; újabban pl. *E. Barmeyer*: Die Musen. München 1968. kül. 81–82. és igen sokan mások.

² *E. A. Havelock*: Preface to Plato. Oxford 1963. 156; *G. S. Kirk*: The Bacchae. New Jersey 1970. 10. Azt azonban, hogy a költő olyan önkívületének, amelyről Platón beszél, Homérosban még nyomai is alig vannak, már *G. Finsler* hangsúlyozta: Homer. Leipzig–Berlin 1913. I. 338.

³ *P. Murray*: Poetic Inspiration in Early Greece. JHS 101 (1981) 87–100; de az alkotás kétoldalúságára (öntudat és isteni hatalmakra való hagyatkozás) figyelmeztet *R. Häußler* is: Der Tod der Musen. Antike und Abendland 19 (1973) 120–121.

⁴ *B. Snell*: Die Entdeckung des Geistes. Hamburg 1955 (első kiadása: 1946), ahol a líráról szóló fejezet címe „Das Erwachen der Persönlichkeit in der frühgriechischen Lyrik”, de már Sapphos Gedicht *ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΜΟΙ* c. cikkében — Hermes 66 (1931) 85 — is fontos dolgokra figyelmeztet.

költészetében ez ébredő személyiség.⁵ Ritkábban merült fel a kérdés, hogy miért éppen ebben a korszakban ébred fel a személyiség. Két tényre kell ebben az összefüggésben a figyelmet felhívni.

A mykénéi korban a birtokosok nagyrésze olyan földet művelt, melyet a közösség neki éppen csak mint a közösség tagjának bocsájtott rendelkezésére. A gazdasági életben tehát — az ókori Keletéhez hasonlóan — a közösségi tulajdon különféle formái voltak túlnyomóak és a gazdasági életet meghatározók. A mykénéi világ összeomlása után fokozatosan egy új rendszer alakult ki, melyben a magántulajdon vált uralkodóvá: a polgárok most már annak alapján tartoztak valamely közösségbe, hogy egyénenként tulajdonosai voltak egy-egy darab földnek. Mivel azonban a föld másfelől végül is mégis csak a polis tulajdona volt, a magántulajdonosok nem szakadtak el egymástól teljesen, csak ahelyett, hogy alá- és fölé-rendeltségi viszonyban lettek volna egymással, mint tulajdonosok egymással egyenrangúak voltak, Hahn István szerencsés kifejezésével: a föld társtulajdonosai lettek.⁶

A másik, ugyancsak jól ismert tény az árutermelésnek e viszonyok közt végbemenő, természetesen eleinte igen lassú kifejlődése. A termelők immár nem mint egy hatalmas királyi vagy templomi háztartás alárendelt részesekéi dolgoztak, egy központi akaratnak megfelelően, vagy legalábbis mint egy közösség önállósággal nem rendelkező tagjai, hanem önállóan, saját elhatározásuk alapján, s a piacon találkoztak, ahol azután maguk mérhették le, mit ért fáradozásuk.

Nyilvánvalóan mindkét tény hatott a kor gondolkodására. A kora-archaikus líra emberképének jellemző vonásai, melyeket a kutatás oly szépen elemzett valószínűleg ebben az összefüggésben értelmezhetők. Sikeres vállalkozások, melyek most már közvetlenül az egyén számára jelentettek hasznot, fejlesztették a leleményességet, ösztönözték a vállalkozó kedvet, és pedig nemcsak a háborúban, hanem a békében is. Balsikerek, kudarcok, melyek váratlanul, sőt, esetleg minden emberi számítás ellenére, hirtelen következtek be, azt a benyomást kelthették, hogy az emberi tervezetések hiábavalók, hogy egyik óráról a másikra minden megváltozhatik, és pedig nemcsak a háborúban, hanem a békében is. Nem mintha ilyen korábban nem történt volna, de nyilván sokkal ritkábban, hiszen a békés élet, a földművelés is kevesebb és nem olyan sokféle meglepetéssel járt, mint a kereskedelem. Az események talán még a harcban is kiszámíthatóbbak voltak, s ha nem is, a kudarcot ideológiai-lag ellensúlyozni lehetett: a hős meghalhatott, de híre halhatatlan maradt. Mivel ellensúlyozhatta azonban kedvezőtlen piaci viszonyok vagy egy hirtelen támadt zivatar következtében előállt veszteségeit egy kereskedő? Az ilyen természetű tapasztalatok, mind a kedvezőek, mind a kedvezőtlenek, olyan mértékben szaporodhattak, hogy a tapasztalatok általánosításában mindkét irányban új súlypontok alakultak ki: egyfelől az ügyesség, a vállalkozó kedv és az ezzel kapcsolatos szellemi képességek értékelésében (ezt láthatjuk pl. az

⁵ R. Pfeiffer: *Gottheit und Individuum in der frühgriechischen Lyrik*. *Philologus* 84 (1929) 137—152, most tanulmánykötetében: *Ausgewählte Schriften*. München 1960. 42—52; H. Fränkel: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. München 1962. (1. kiad.: New York 1951), 147—273, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

⁶ Hahn István: *Az antikvitás és feudalizmus kérdéséhez*. *AntTan* 16 (1969) 218. és részletesebben: *Azsiái termelési mód és rabszolgatársadalom*. *MTA Fil. és Tört.-tud. OK* 26 (1977) 334, 346.

Odysseiában), másfelől az embernek tehetetlen (*ἀμήχανος*),⁷ a napoknak alávetett (*ἐφήμερος*)⁸ lényként való felfogásában, melynek sorsa, mint az inga, a szélsőségek közt leng ide-oda. A helyzetek és tapasztalatok természetesen különbözők lehetnek, ezért domborodik hol az egyik, hol a másik oldal jobban ki, s ezért meríthetnek az emberi sors változékony voltából vigasztalást is.⁹

A polgároknak társtulajdonosokká válásával és az árutermelés lassú kialakulásával összefüggésben magyarázható azonban az a tény is, melyre ugyancsak Snell irányította a figyelmet,¹⁰ hogy a korai görög lírában jelenik meg először az «együtt» eszméje, mely Homérosban ebben a formájában még ismeretlen volt. Ezzel érkezünk el valójában a személyiség ébredésének kérdéséhez, hiszen csak azok lehetnek együtt és ennek az együtt-létnek csak azok lehetnek tudatában, akik egyszer tudatára ébredtek önállóságuknak és különállásuknak. Az új körülmények azonban valósággal kikényszerítették ezt a felismerést. A társtulajdonos polgárok önálló lények voltak, akik azonban ugyanakkor össze is tartoztak, s akik, bár különböző nagyságú földdel rendelkeztek, tulajdonosi minőségükben mégis egyenlők voltak. A kereskedők a piacon is önálló személyként álltak egymással szemben, de minél inkább különböztek árujuk tekintetében, annál inkább egymásra voltak utalva. Részben ebből kifolyólag, részben egyéb okokból is így a régi nemzeti rend helyett, melybe valaki egyszer beleszületve annak elválatlan részévé lett, új, önkéntes alapon szerveződő közösségek és csoportok jöttek létre, mint a hetairiák, a hoplita-phalanx és némiképp (eszmeileg) a polis is.¹¹ Az új tulajdonforma, az új politikai és katonai rend együtt azzal a következménnyel jártak, hogy a kor szellemi emberei a polis-polgári lét kettősségének mind inkább tudatára ébredtek, tudatára annak, hogy a polis-polgár önálló személyiség, érdekeit szabadon és önállóan igyekszik érvényesíteni, ugyanakkor azonban szerves része egy nagy egésznek, együtt másokkal, más hasonlóan önálló személyiségekkel. Azt, hogy az emberek különbözők, különböző hajlamaik és képességeik vannak, s más-más dolgokban lelnek örömet, már Homéros is tudta, azt azonban, hogy ezek a különböző adottságok egy szerves egészé egyesülhetnek, sőt, azt kell is tenniük, az új gazdasági és társadalmi létforma folytán a líra fedezte fel, ha a hangsúlyok nem is voltak mindenhol egyformák.

Ez a kettősség volt a kor egyik nagy élménye, ez a felfedezés, melyben a költők így vagy úgy állást foglaltak. Így érthető, hogy ez a líra mindig valaki-

⁷ Az améchiáról *B. Snell*: Aischylos und das Handeln im Drama. Philologus Suppl. Bd. 20. 1928. 27. és *R. Pfeiffer*: Ausgew. Schr. 44, 46, 49., továbbá *Snell*: Die Entdeckung des Geistes, kül. 93—95, 108—110. *Snell* helyesen mutatott rá arra is — Hermes 66 (1931) 89—90. —, hogy az améchania Sapphónál (de általában az archaikus lírában) csak egy bizonyos helyzet vonatkozásában mutatkozik, melyből még van kiút.

⁸ *G. Fränkel*: Man's „ephemeros” nature according to Pindar and others. TAPA 77 (1946) 131—145., németül tanulmánykötetében: Wege und Formen frühgriechischen Denkens. München 1955. 23—39.

⁹ *H. Fränkel*: Dichtung und Philosophie 159—161; *Snell*: Die Entdeckung des Geistes 98—100. Ez éppen az améchania nem abszolút voltából következik.

¹⁰ *B. Snell*: Dichtung und Gesellschaft. Hamburg 1965. 34—49, 86—89.

¹¹ Ez nem jelenti azt, hogy tagadnám a nemzeti kapcsolatok jelentőségét a polison belül, de *V. Ehrenberg* joggal mutatott rá arra, hogy a szigorúan nemzeti alapon nyilvántartott származásnak a polgárjog előfeltételeként való megszabása nem öseredeti: Der Staat der Griechen. I. Der hellenische Staat. Leipzig 1957. 29. *D. Lotze* inkább a nemzeti kapcsolatokat hangsúlyozza: Der gentilizisch-personale Grundzug der frühen Gemeinwesen als eine Voraussetzung der griechischen Sklaverei, Eirene 6 (1967) 5—15.

hez vagy valakikhez szól, hogy a személyiség a másiktól, a közösségtől, az én a te-től vagy a ti-től nem szakadhatott el, hogy a költő csak a második emberhez való kapcsolatában, vele való érintkezésben érhető.¹² Ezek a meggondolások segítenek talán két Alkman-töredék jobb megértésében is.

Alios Aristeidésnek védekeznie kellett némelyekkel szemben, akik felháborodtak azon, hogy a szónak egyik beszédében saját művészetét magasztalta. Számos példát idézett arra, hogy régi költők is büszkén nyilatkoztak önnön művészetükről, ezután így folytatta: «Halod a lakónt is, mikor azt mondja magára és a karra: 'A Múza zeng, az éleshangú Szirén'. Mi ilyet mondtam én magamról és beszédeimről? Vajon mértem-e azokat a Szirének énekéhez? Vagy az egyik könyvet a másikkal összehasonlítottam vakmerőbb dolog, mint az állítani valakinek, hogy az ő hangja a Múzsákéhoz hasonlít? Pedig még azt is hozzáteszi, hogy a költő az elején magára a Múzsára szorul, hogy általa hatóvá legyen, azután, mintegy önkívületben, azt mondja, hogy ez az éppen: a kar maga tölti be a Múza helyét.»¹³

Abban a felfogásban, mely a költői alkotást illetően a lakón Alkman szavaiban megszólal, egy új elem jelenik meg. Kardalokat Alkman előtt is énekeltek. Ezeket vagy végig a kar énekelte, mikor is az egyes embernek semmi jelentősége nem volt, vagy karének és szóló váltogatta egymást. Ha ez hagyományos, régi ének volt, úgy az alkotást tekintve közömbös volt, hogy ki éneklé a szólót. Ha a szóló rögtönzés volt, úgy a szóló-énekes egyúttal szerző is volt. Ez a szerző azonban valójában akárki lehetett, a forma elég egyszerű és laza volt ahhoz, hogy bárki tudjon vele bánni (elég a népdalokra vagy a skolionokra gondolni). Az alkotó szóló-énekes természetesen egy meghatározott személy volt, ez azonban még nem volt elég ahhoz, hogy neki maradandó jelentőséget tulajdonítsanak. Két eset volt ugyanis. Vagy tetszett az ének, azaz a közösség benne saját érzéseire ismert, úgy átvette azt és mint sajátját adta tovább, vagy nem ismerte el sajátjának, úgy nem is őrizte meg, és az ének feledésbe merült.¹⁴ Az alkotó tehát csak az alkotás pillanatában volt fontos, utána ismét eltűnt a közösségben, melyből vétetett, mint annak önmagában jelentéktelen részecskéje, mint ahogy éneke is a továbbiakban a közösségé volt. A tudatban, az alkotás megmagyarázhatatlan pillanatának magyarázatában ez éppen fordítva jelent meg: az alkotó elvesztette önmagát, mikor a közösségből kilépett, az őt megszálló istenséggel lett egy, s annak szavait közvetítette a közösséghez, mely azokat mint egy istenség, mint a Múzsák ajándékát vette át. Az énekes személyisége ez esetben is mellékes volt, s az ihlet kérdésében a nem-emberi oldalra esett a hangsúly. Ha az énekes olyan különleges ismeretekkel rendelkezik, melyek nem magától értődően mindenki számára hozzáférhetőek, s rendszeresen szerepel, mint az epikus énekmondók, úgy természetszerűleg társadalmi rangja van, úgy tekintenek rá, mint az isten (Múza) kedveltjére, aki őt azzal a képességgel ajándékozza meg, hogy ismeretekkel rendelkezik, s ez ismeretanyagból egy-egy adott pillanatban műalkotást formál, alkotni tud. Így indul el a művészi öntudat kifejlődése, az isteni ajándék mellett az emberi

¹² Ezt legújabbán *W. Rösler* hangsúlyozta nyomatékosan: *Dichter und Gruppe*. München 1980., de vö. már *Snell*, *Hermes* 66 (1931) 85. is.

¹³ Alios Aristeidés 28, 51–53., II. p. 158, 16–25 *Keil*. A töredék: PMG 30.

¹⁴ *P. Bogatyrev—R. Jakobson*: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. *Donum Natalicium Schrijnen*. Nijmegen—Utrecht 1929. 900–913., magyarul: *R. Jakobson*: *Hang — jel — vers*. Bp. 1969. 329–346.

tényező szerepének a kiemelése, de nem függetlenül az egyénnek a társadalomban megváltozó helyzetétől.¹⁵

Nem ismerjük Alkman szavait az Ailios Aristeidés említette költeményben, és Aristeidés talán nem fogalmaz egészen pontosan. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a költő számára a kar tölti be a hatóvá tevő Múzsza szerepét. Egy szó szerinti idézet formájában fennmaradt Alkman töredék így szól: «Az édes Múzsának ezt az ajándékát a boldog leány, a szőke Megalotrata mutatta meg».¹⁶ Bár forrásaink erről nem beszélnek, Megalotrata minden valószínűség szerint egy leánykar tagja volt, és valahogyan szerepe volt abban, hogy Alkman egyik költeményét, vagy legalábbis annak egy részét, meg tudta alkotni. Hogy ez hogyan történt, nem tudjuk.¹⁷ Ha azonban ezeket a szavakat Aristeidés közlésével kombináljuk, talán nem alaptalanul következtetünk úgy, hogy az alkotóképesség változatlanul megmagyarázhatatlan, isteni ajándék, de ebben az ajándékban nemcsak a költő részesül közvetlenül, aki azután azt megmutatja a be nem avatott többieknek, hanem részeseivé lehetnek mások is. Kölcsönösen megmutatják egymásnak, amit kaptak, kölcsönösen hatóvá teszik egymást, és ebben az értelemben együtt alkotják a műalkotást. Ez is egy fajta kollektív művészet, de nem egy egynemű közösségből felmerülő s azután abban megint eltűnő névtelen akárciké, hanem név szerint ismert, önálló személyiségeké. Nem mind ugyanabban az ajándékban részesülnek, de mindegyik kap valamit, valahogyan mindnyájan hatóvá válnak, és a mű éppen ebből a kölcsönhatásból és összjátékból születik meg. Az alkotó közösség önálló személyiségek együttese, akik önállóak és ugyanakkor részei is egy egésznek. Az alkotás folyamata lélektanilag korábban is így mehetett végbe,¹⁸ az új azonban az volt, hogy Alkman ezt felismerte, és a jelenségeket, az ihletet ebben az értelemben magyarázta. Egészen bizonyosan nem gondolt a polis-polgári lét kettősségére, nem is beszélve a földtulajdon kettős jellegéről, talán még a spártaiak egyenlőségére, szabadságára és ugyanakkor a közösség törvényének való alávetettségére sem. Számára nyilván az a személyes élmény volt a döntő, amelyről költeményeiben nem egyszer beszél, a bensőséges viszony a karhoz, melyet ő csodál, s mely őt gyengeségében segíti, az az élmény, hogy az alkotáshoz egy személy önmagában nem elég, szükség van bizonyos szellemi légkörre, egy mindig új műveket ihlető és létrejöttükben tudatosan közreműködő környezetre, olyan világra, mely nem kevésbé öntudatos személyiségekből áll, mint a költő maga. Ahhoz azonban, hogy ezt megélhesse, és a világot s benne saját alkotó tevékenységét és ihletettségét így értelmezhesse, éppen arra volt szükség, hogy az egész világ ilyen kettős jellegűvé szerveződjék, a földtulajdonformától, a társtulajdonosságtól az együtt játszás kettős jellegéig, mikor valaki egyszerre alkotó és befogadó, az egyéni és közösségi akarat egyensúlyában.

A spártai állam fejlődése következtében ez az egész világot befogó látás később nagyon leszűkült, s az egyéni és közösségi érdek egybeesését csak a

¹⁵ A költői öntudat kialakulásáról vö. az énekmondókról szóló könyvecskémben mondottakat: A görög énekmondók. Bp. 1973. 113–114.

¹⁶ PMG 59 b.

¹⁷ Nem lehet azt a híradást sem minden további nélkül elutasítani, mely szerint Alkman szerelmes volt Megalotrataba: Ath. 13, 600 f.

¹⁸ Marót K., Bogatyrevtől és Jakobsontól függetlenül — többször is utalt a közösség ihlető szerepére, először *ΙΑΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ*. EPhK 64 (1940) 224–233, kül. 227, legutoljára Anfänge der griechischen Literatur. Bp. 1960. 96–97, anélkül azonban, hogy Alkman említette volna.

csatasorban való kitartásban ismerték el, mint azt Tyrtaios már a 7. században megfogalmazta.¹⁹ A keleti görögországban viszont éppen az én vált hangsúlyossá: nemcsak a különféle szubjektív értékítéleteket ismerték el itt egyformán jogosultnak,²⁰ hanem a polgárok közösségének véleményét is elutasították, és az egyéni élvezetet tették meg mértéknek.²¹ Az alkmani szemlélet a solóni eszmévilágban folytatódott, a különféleképpen tevékeny, de egyformán mértéket tartó és felelős személyekből álló közösségről alkotott képben, amely közösségben egyéni és közérdek, önállóság és egymásra utaltság egyszerre volna megvalósulandó.²²

¹⁹ Vö. *Snell: Dichtung und Gesellschaft* 88–89.

²⁰ Sappho 16 LP és hozzá *H. Fränkel: Dichtung und Philosophie* 250–251.

²¹ *Mimn. 12 Gentili—Prato*. Az ember a saját lelkét gyönyörködtesse, a gyönyör azonban a szerelmi élvezet, amelynek lehetőségét az ifjúság biztosítja. Ezért az ifjúság becsült, az öregség nem becsült, értéktelen és gyűlöletes: 1, 5–6; 9; 7, 9–10, s így rosszabb a halálnál (1, 2). Ez különös megfordítása a hēróikus erkölcsnek, mely a becsületet veszített életet szintén rosszabbnak tartotta, mint a halált, de az eposzban a becsület a nagy tettnek járt ki, Mimmermosnál a szerelemre való képességnek.

²² Solón mint a felelősség és a demokratikus ideológia megalapozója: *W. Jäger: Solons Eunomie*. Sber. Berlin 1926. 69–79; *Snell: Dichtung und Gesellschaft* 89–96.

ETRUSZKO-KORINTHOSI KÉTNYELVŰSÉG

Az etruszko-korinthosi vázafestészet mintegy négy évtizede megindult (ntenzív kutatásában kimagasló szerepe van D. A. Amyxnek, nem utolsó sorban azért, mert mindig főként Korinthos felől nézte ezt a produkciót.¹ Az egyes festőkre vonatkozó alapvető kutatásainál nem kevésbé jelentős az az egyetemes művészettörténeti távlat, amelyet soha nem vesztett szem elől az etruszk anyag vizsgálatánál és értékelésénél.

Iránymutatóak voltak azok az elvi megjegyzései is, amelyeket a polychrom technikával díszített etruszko-korinthosi vázákhoz fűzött, és amelyek a további kutatás feladatait is pontosan kijelölték. Brown-hoz kapcsolódva² kiemelte, hogy «ezeknek a műveknek közös vonása . . . nem stílusukban van, hanem technikájukban». Ebből nyilvánvalóan következett, hogy a polychrom festésű, vagyis a feketealakos sziluettrajz helyett a sötét alapon bekarcolt és kiszínezett rajzzal díszített vázákat nem kell feltétlenül az etruszko-korinthosi vázafestészet egyetlen korszakába sorolni. Amyx arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben az esetben az etruszko-korinthosi kerámia egész történetét érintő két feltevés válik lehetségessé: hogy a polychrom technika alkalmazása esetleg «meglehetősen hosszú időszakoson át tartott», és hogy «ezeknek a vázákknak a festői nem specializálódtak egyedül a polychrom technikára, hanem olyan mesterek voltak, akik a szokásos feketealakos technikával is dolgoztak». Nem mulasztotta el annak a hangsúlyozását sem, hogy ezek pusztán lehetőségek, amelyeknek realitását elsősorban a részletes stílus-elemzés döntheti el.³ A kutatás, az akkorinál lényegesen nagyobb anyag, mintegy száz polychrom váza ismeretében, másfél évtizeddel cikkének megjelenése után is az Amyx által kijelölt úton halad. Az alábbiak célja sem több, mint megkísérelni ezen az úton egy lépéssel előbbre lépni.

Ami az időrend kérdését illeti, ma már igazolhatóan látszik, hogy a polychrom, pontosabban a bekarcolt rajzos technika az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet egész történetét végigkísérte.⁴ Másfelől azonban úgy tűnik, hogy használatának virágkora alig élhette túl a legkorábbi korszakot:

¹ Some Etrusco-Corinthian Vase-Painters, *in*: Studi in onore di L. Banti. Roma 1965. 1–14 (= *Amyx I*); The Mingor Painter and Others. Studi Etruschi 35 (1967) 87–111 (= *Amyx II*); Two Etrusco-Corinthian Vases, *in*: Studies in Honour of A. D. Trendall. Sydney 1979. 13–19 (= *Amyx III*).

² W. L. Brown: The Etruscan Lion. Oxford 1960. 58.

³ *Amyx I*, 7–9.

⁴ Vö. például az Ermitázs nyilvánvalóan az etruszko-korinthosi vázafestészet késői periódusában készült alabastronát, J. G. Szilágyi: Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 16 (1967) (= *Szilágyi I*) 552, 57. sz. és 114. t., 1. kép.

a polychrom technika a 7. század utolsó negyedének etruszko-korinthusi állatfrízein volt elterjedt, gyakran váltakozva ugyanazon a vázán is feketealakos technikával. A középső és késői korszakban megjelenése egy-egy alkalminak látszó rögtönzésre korlátozódott, és a bekarcolt rajzot általában nem kísérte járulékos színek használata.

A polychrom vázáknak ez a viszonylagos időbeli koncentrálódása azonban a legkevésbé sem cáfolja Amyxnek azt a sejtését, hogy «a polychrom vázának önálló 'csoport'-ként való tárgyalása indokolatlan».⁵ Úgy tűnik, hogy — néhány egyelőre többé-kevésbé egyedülálló darabtól eltekintve — a polychrom produkciónak legalább két, egymástól független ágát kell megkülönböztetni.⁶ Az elsőhöz a túlnyomórészt nagy amphorákat díszítő Monte Abatone-csoport Caerében működő festői tartoznak, akiknek műhelye vagy műhelyei mind a vázaformákat, mind a díszítést tekintve inkább helyi hagyományhoz kapcsolódnak, mint korinthusi mintaképekhez, és csak tágabb értelemben nevezhetők etruszko-korinthusinak. A másik ágat Vulciban vagy legalábbis többnyire Vulciban működő festőknek stílusukat tekintve távolról sem homogén csoportja képviseli, amelynek mind vázaformáit, mind állatfrízeit félreismerhetetlenül korinthusi vázák inspirálták. A két ág közül egyikről sem mutatható ki, hogy korábbi az első etruszko-korinthusi feketealakos vázáknál, de egyebekben történeti helyzetük lényeges pontokon különböző. A Monte Abatone-csoport vázáinak mesterei egyfelől inkább helyi impasto és bucchero edények, mint görög mintaképek nyomán alakították ki a polychrom technikát, másfelől a 7–6. század fordulóján produkciójuk megszűnik, folytatásának vagy hatásának semmilyen formában nincs nyoma. A másik ág festői a polychrom technikát nyilvánvalóan Korinthusból vették át, alighanem importált korinthusi vázákat utánózva,⁷ és az általuk teremtett rajz-hagyomány a polychromia divatjának elvirágzása után legalábbis Vulciban szervesen folytatódott a helyi feketealakos vázafestészetben.⁸ Nem véletlen tehát, hogy Amyx feltevést «bilingvis» vázafestők létezéséről olyan mesterek munkássága igazolja, akik minden jel szerint Vulciban működtek.

Az egyiket közülük, akire érdemes felhívni a figyelmet, vázáinak jellemző járulékos díszítéséről a «*Polychrom félkörívek festője*»-nek lehetne nevezni.⁹ Első publikált munkája egyúttal az egyetlen az eddig ismertek közül, amelyet polychrom technikával festett, a többi feketealakos technikájú; valamennyi olpé:

1. Róma, Museo di Villa Giulia 29300, Vulciból; m.: 25,6 cm, rotellával 27,5 cm. G. Colonna, Arch. Class. 13 (1961) 11, 3. jegyz. és pl. 3,1; Szilágyi, II, 40. sz. (1. kép).

2. Vulci, Museo Etrusco, scavi Hercle, t. 13; m.: 28,2 cm, rotellával 28,9 cm. Közöletlen.

3. Róma, Museo di Villa Giulia 74945, ex Coll. Cima-Pesciotti; m.: 29,2 cm, rotellával 30,8 cm. Finarte, Asta di oggetti archeologici, Milano 1970,

⁵ Amyx I, 8.

⁶ A következőkre Szilágyi I, 543–552 és *ua.*, in: La civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione. Firenze 1977 (= Szilágyi II). 50, 56.

⁷ Brown: i. m., 58; Amyx I, 7–8 és 5. jegyz. (a protokorinthusi előképek keltezéséről). Egy újonnan Knóssosban talált késő-protokorinthusi — átmeneti kori bilingvis olpéről. I. Arch. Reports for 1978–79. 53, 35. kép.

⁸ Szilágyi II, 54–56.

⁹ Uo. egy rövid előzetes megjegyzés a festőről.

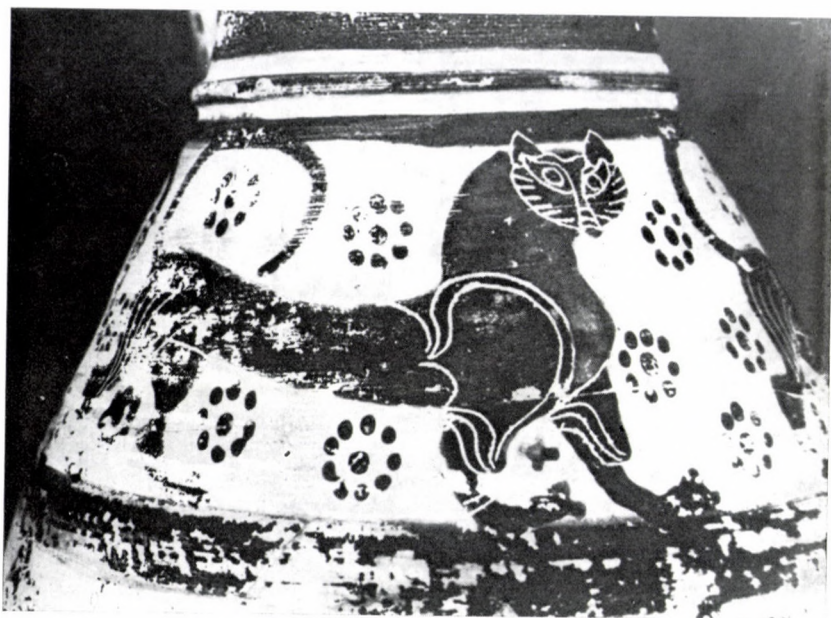
1. kép. A polychrom félkörívek festője:
olpé-részlet. Róma, Villa Giulia

2. kép. A polychrom félkörívek festője:
olpé. Róma, Villa Giulia

3—4. kép. A polychrom félkörívek festője: olpé-részletek, Angol magángyűjtemény

5. kép. Részlet a 9. kép olpéjéről

6. kép. Részlet a 9. kép olpéjéről

7. kép. Részlet a 9. kép olpéjáról

8. kép. Részlet a 9. kép olpéjáról

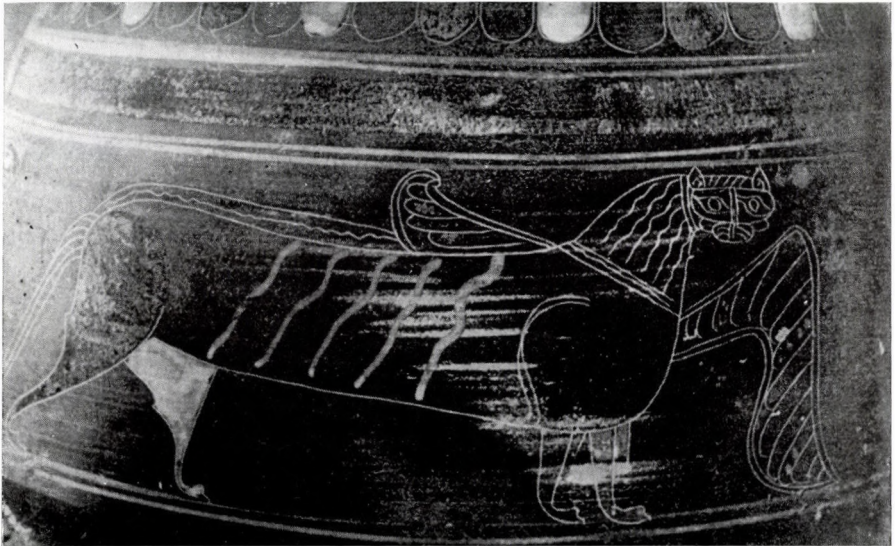
9. kép. A polychrom félkörívek festője: olpé. Svájci műkereskedelem, 1974

10. kép. „Amerikai Akadémia-festő”: alabastron, rajz (Sieveking – Hackl, Katal. München, 80. kép nyomán)

11. kép. „Amerikai Akadémia-festő”: alabastron. Amerikai magángyűjtemény

12. kép. Pescia Romana-festő: olpé-részlet. Firenze, Museo Archeologico

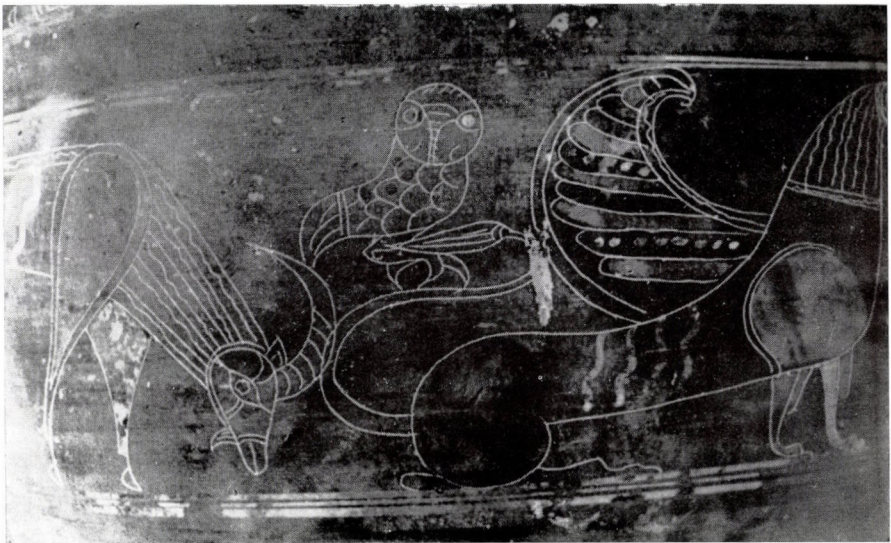
13. kép. „Amerikai Akadémia-festő”: alabastron. Angol műkereskedelem, 1969
(Sotheby's 1.12.1969, no. 103 képeről)

14. kép. Pescia Romana-festő: olpé-részlet. Firenze, Museo Archeologico

15. kép. „Amerikai Akadémia-festő”: alabastron. Oxford, Ashmolean Museum

16. kép. Pescia Romana-festő: olpé-részlet. Firenze, Museo Archeologico

Catal., 11–12, no. 21, pl. 6; G. Bartoloni, in *Nuove scoperte e acquisizioni nell'Etruria Meridionale*, Cat., Roma 1975, 203, no. 12 (2. kép).

4. Angol magángyűjtemény (Miss J. O'Connor); m.: 28,5 cm. Ch. Ede, *Collecting Antiquities*, London 1976, 203, no. 12 (ill.) (3–4. kép).

5. Svájci műkereskedelemben (1974); m.: kb. 28–30 cm. Közöletlen (5–9. kép).

Az öt váza közül négy állatfrízzel van díszítve, csak az ötödiken van három fríz. Ikonográfiailag a frízek semmi feltűnő elemet nem tartalmaznak, a korinthusi repertoár leggyakoribb típusai jelennek meg rajtuk, elsősorban az álló oroszlán és párduc (az 1.-n mindkettő szárnyasan), jóval ritkábban egy-egy szfinx (2., 3.), griff (2., 3.), legelő szarvas (2., 3.) és madár (4., 5.). A térkitöltő dísz kivétel nélkül mindig gondosan festett pontrozetta, amelynek pontjai csak egyszer folynak össze karikává (5.). Nem kevésbé gondos a vázák egyéb díszítése: fehér pontrozetták a rotellákon, a nyakon (általában négy), a fülek két oldalán és olykor a fül tetején és alatta a testen is; a valamennyi olpé alján megjelenő sugársor, amelynek ívelt oldalú sugarai csaknem félköríveket írnak le; az 5. kivételével valamennyi olpé vállán megjelenő hosszú nyelvek, amelyek hol polychrom festésűek, hol csak bekarcoltak (2.), hol feketealakos technikával festettek (3., 4.); elsősorban pedig a névadó kettős egymásbafonódó félkörívek, közeikben váltakozó vörös és fehér színezéssel. Ezek ugyancsak egyedül az 5. vázán hiányzanak, a többin hol a fríz alatt (1., 4.), hol fölötté (2., 3.) jelennek meg. Az egyes mezőket vörös és fehér sávok választják el egymástól, de az állatalakokon — az 1. olpé kivételével — ritka a színezés. A színesség és a díszítő motívumokban való elgyönyörködés éppúgy, mint a vázaforma, a térkitöltő dísz és a lábak bekarcolásának egyes sajátosságai a korinthusi átmeneti kor vázáihoz kapcsolják a festőt. A jellegzetes szembenéző párducefek rajza (2. és 6. kép) azonban azt ajánlja, hogy ezt inkább csak *terminus post quem*-nek tekintsük: az arcot két oldalt keretező vonalkák a sörény jelzésére, bár nem teljesen ismeretlenek az átmeneti korban,¹⁰ inkább a korai korinthusi vázákra jellemzőek.¹¹ Az 1. és 3. olpén az oroszlánok és párducok farka S-alakú, ami Korinthusban álló vagy lépő alakoknál — a jóval gyakoribb, protokorinthusi hagyományt folytató ívben vagy köralakban visszahajló forma mellett — csak a korai korinthusi korszaktól terjed el,¹² korábban csak az ülő állatalakoknál szokásos. Ezek és egyéb vonások miatt a festő működését eddig ismert művei alapján a 610–590 közti évekre kell helyezni.

Az ismert lelőhelyek egyértelműen arra utalnak, hogy Vulciban dolgozott. Ezt megerősíti az, hogy Vulciban jónéhány nem-figurális díszítésű olpén is megjelenik az egymásba fonódó félkörívek motívumának ugyanilyen poly-

¹⁰ Pl. *Payne*: NC, pl. 13, 1; CVA Louvre 13, pl. 50, 1; Perachora II. pl. 64, no. 1676 és pl. 68, no. 2126; stb. *A. Fermum* (Der Panther in der frühgriechischen Vasenmalerei. Diss. Freiburg 1977. 155) szerint ez a vonás a korai-korinthusi periódusban jelenik meg, ami azonban csak a fenti megszorítással igaz.

¹¹ Néhány korai-korinthusi példa: *Payne*: NC, pls. 23, 2 és 4; 24, 3 és 5; Perachora I. pl. 27, 5; Perachora II. pl. 63, nos. 1608, 1613; pl. 70, no. 2211, b, stb.; *Amyx—Lawrence*: Corinth VII, Part II. pl. 6, no. 41; pl. 9, no. 58; 101–107 passim; CVA Gela 2, p. 6; stb. — Szokásos a középkorinthusi korszakban is; vö. például *Payne*: NC, fig. 140bis; pl. 30, 5; Perachora II. pl. 63, no. 1626; CVA Gela 2, tav. 18; CVA Hague 1, pl. 6, 2; CVA New Zealand 1, pl. 44, 4; CVA Stuttgart 1, pl. 14, 5; CVA Taranto 3, tav. 4, 2; stb.

¹² Néhány korai-korinthusi példa: Perachora II. pl. 60, no. 1518; pl. 64, no. 1812; Corinth VII, Part II. pl. 50, An 171; CVA New Zealand 1, pl. 39, 13; stb.

chrom formája,¹³ bár egyébként ennél a rendkívül elterjedt díszítőmotívumnál a félkörívek közeit általában legföljebb egy-egy színes pont szokta kitölteni. Könnyen lehetséges, hogy a motívumnak ezzel a polychrom változatával díszített olpék legalábbis jó részben egyazon műhely termékei.¹⁴

Már a névadó motívum figyelmeztet arra, hogy a festőnek a korinthusi vázafestészet meghatározó jelentőségű, de távolról sem egyetlen forrása volt. Ez eleve azt bizonyítja, hogy nem bevándorolt görög, hanem helyi mesterrel állunk szemben, aki egyfelől helyi hagyományokhoz kapcsolódott, másfelől szabadon, önállóan interpretálta és átfogalmazta azt, amit a korinthusi vázán látott. Ami az utóbbiakat illeti, elég a párdúc- és oroszlán-alakok első testén és mellső lábain, vagy az oroszlánok fején következetesen alkalmazott bekarcolásra utalni, amely mind nyilvánvalóan jellegzetesen etruszk, dekoratív átértelmezése a görög mintaképeknek, és ebben a formájában egyéni leleménye a festőnek; a legtisztábban kialakult formában az 5. váza alakjain jelenik meg (5–9. kép).

A helyi hagyományok érvényesülésének két feltűnő példája az egymásbafonódó félkörök motívuma és az oroszlánok, olykor a párdücsök hátán is végigfutó sörény rajza. Az egymásbafonódó félkörök nyilván közelkeleti eredetű motívuma elvéve ugyan megjelenik már a 7. század elejétől görög, főleg kykladikus vázákon,¹⁵ de sem Korinthosban, sem az anyaország vagy Kisázsia görög műhelyeiben nem volt használatos, Etruriában viszont már évszázados története van a legkülönbözőbb műfajokban való alkalmazásának, mikor a festő vázáin megjelenik,¹⁶ úgyhogy aligha kétséges, hogy közvetlen forrása a helyi díszítő hagyomány volt. Ugyanez a helyzet az említett másik motívummal is. Az oroszlánok hátán végigfutó sörény Korinthosban rendkívül ritka,

¹³ Néhány példa: Arch. Class. 13 (1961) tav. 5, 2; Vulci, Zona dell'Osteria, Scavi della Herce. Roma 1964. 99, fig. 36 (két példány). Egy Narceban talált olpé valószínűleg Vulciból jutott oda (I. E. M. Edlund: The Iron Age and Etruscan Vases in the Olcott Coll. at Columbia Univ., New York. Transactions of the Amer. Philos. Soc., Vol. 70, Part 1, 1980. 36–37, no. 48, pl. 36, a és pl. 37, b).

¹⁴ Ritka kivételként az összefonódott polychrom félköríveknek ez a típusa más műhelyek vázáin is megjelenik, mint például egy tarquiniai amphorán: Tarquinia, Mus. Naz. RC 2209 (a forma a Monte Abatone-csoport műhelyében használatos).

¹⁵ Néhány példa: amphora, Théra, Muzeum (Greek Art of the Aegan Islands. New York, Metropolitan Mus. 1979. no. 66, további irodalommal); relief-pithos, Basel, Antikenmuseum (Kunstwerke d. Antike aus der Slg. Käppeli. Basel 1956. no. E 1, képpel).

¹⁶ Történetéről az etruszk művészetben, további irodalommal Szilágyi, in: Kunst der Antike, Schätze aus norddeutschem Privatbesitz (kiad. W. Hornbostel). Mainz 1977. 427–429. — A motívumnak ezzel a szigorúan geometrikus változatával párhuzamosan él egy másik, vegetális formája is, amelyen az ívek palmattákat, bimbókat, rozettákat kötnék össze. Ez a vegetális forma Görögországban az archaikus kor elején megjelenik, és rövidesen általánosan elterjedté válik (alapvető, a keleti előképekre is, E. Kunze: Kretische Bronzereliefs. Stuttgart 1931. 97–106), Etruriában sem ritka (például Giglioli: Arte etrusca, tav. 27, 44 és 62; Fl. Johansen: Reliefs en bronze d'Etrurie. Copenhagen 1971. pl. 41 és 62–63) és közel-keleti előképei is jól ismertek. A geometrikus változatot nem kell feltétlenül a vegetális változat derivátumának tekinteni. — Mindenesetre meg kell különböztetni az egymásba fonódó félkörívek motívumától az egymást érintő félkörívek láncának geometrikus (például G. Camporeale: Buccheri a cilindretto di fabbrica orvietana. Firenze 1972. tav. 19, a) és vegetális (Payne: NC, 155, fig. 64 F; Kunze: i. m., Abb. 7, 8a–c és 9, a–b; Etruriában: I. Ström: Problems Concerning . . . Etruscan Orientalizing Style. Odense 1971. fig. 62; Raccolta Guglielmi I. Città del Vaticano 1939. tav. 38, no. 44; stb.) változatát. — Az egymásba fonódó félkörívek is a Közép-Itáliában a 8–7. század fordulóján, vagy valamivel korábban megjelenő közel-keleti motívumok sorába tartoznak; vö. ezekről F. W. v. Hase: Hamburger Beiträge zur Archäologie 4 (1975) 123 sköv.

ha nem is csak a Chigi-vázán fordul elő, mint általában tartják.¹⁷ Minthogy Közép-Itáliában jóval korábban megjelenik (elég csak a praenestei Castellani-sír ezüst sítulájára vagy a Bernardini-sír arany pectoralisára utalni), a Chigi-váza semmiképpen nem lehetett az etruszk ábrázolások mintaképe, és természetesen *terminus post quem*-ként sem használható a motívum etrusiai megjelenésének vizsgálatánál, sem pedig azt a feltevést nem igazolja, hogy Caeréből terjedt el Etruriában.¹⁸ Valószínűnek látszik, hogy az egymásba fonódó félkörív-ekhez hasonlóan syro-fóníciai közvetítéssel közvetlenül a Közel-Keletről került Itáliába, nem pedig a görög művészetből.¹⁹ A *Polychrom félkörívek festőjének* vázái azt is mutatják, hogy a hátsörény rajzának két fő típusa, a láng-alakú és a vonalkás,²⁰ egyidőben és ugyanazon a helyen egymás mellett is élt,²¹ és legalábbis az etruszk művészetben felcserélhetőek voltak,²² egyiküknek sem volt speciális jelentése.²³

Amennyire kevés ismert vázája egyáltalán megenged általánosabb következtetést, úgy tűnik, hogy a festő mindkét technikában egyaránt járatos volt; az a különbség már a kétfajta technika természetéből adódik, hogy az 1. olpé alakjain több a szín, a többiekén több a vonal, de elég az 1. és 5. olpé egy-egy oroslánfejét összevetni (*1. és 7–8. kép*), hogy kétségtelenné váljék a kéz azonossága. A festő pályájának megrajzolása még korai volna. Némi valószínűség szól amellett, hogy a polychrom 1. olpé korábbi a három állatfrízzel díszített 5.-nél, azt a kérdést azonban csak gazdagabb anyag ismeretében lehet majd felvetni, hogy polychrom vázái általában korábbiak-e a feketealakosaknál, vagy pedig a két technikát végig párhuzamosan használta. Egyelőre munkásságának nem ismerjük semmiféle hatását vagy folytatását, de egyes jellemző vonásai más egykorú vulcii mesterek vázáin is feltűnnek.²⁴

Alapvetően különböző a történeti helyzete a másik mesternek, akiről biztosan kimutatható, hogy két technikával dolgozott. Minthogy számos fennmaradt műve alapján jól ismert festő, egyfelől részletes bemutatását mellőzhetjük, másfelől messzebb mehetünk a következtetések levonásában, mint a *Polychrom félkörívek festője* esetében. Az etruszko-korinthosi vázafestészet egyik legérdekesebb egyéniségéről, a *Pescia Romana-festőről* van szó. Mint polychrom technikával dolgozó művésznek eddig tíz vázáját tartják számon.²⁵

¹⁷ Vö. Perachora II. pl. 22, no. 422 (protokorinthosi kotylé töredéke).

¹⁸ G. Camporeale: Röm. Mitt. 72 (1965) 8–10.

¹⁹ A legfontosabb munkák: F. Poulsen: Der Orient u. die frühgriechische Kunst. Berlin–Leipzig 1912. 12, 119–124; P. Jacobsthal: Early Celtic Art. Oxford 1944. 38–40; Brown: i. m., 28–29; P. Amandry: Athen. Mitt. 77 (1962) 50–51; H. Salskov Roberts: Acta Arch. 34 (1963) 163–167; Camporeale: i. m. (a 18. jegyzetben), 1 sköv. és ua.: La Tomba del Duce. Firenze 1967. 103, 1. jegyz.

²⁰ Salskov Roberts: i. h., 163–166; Camporeale: i. m. (fent 18. jegyz.), 4 sköv., A és B típus.

²¹ Vö. Camporeale: i. h., 12.

²² Ezt joggal emelte ki Camporealéval szemben Johansen: i. m., 46. A *Polychrom félkörívek festőjének* 4. olpéján az oroslán sörényét vonalkák sora jelzi, az 5. olpén láng-alakú, a többi váza oroslánjainak nincs sörénye.

²³ Salskov Roberts (i. h., 164) szerint a 6. századi görög vázafestészetben a láng-alakú sörény elsősorban a mitikus szörny-alakokon fordul elő.

²⁴ Vö. például az 1. olpén a párdúcok arcát keretező sörény palmettaszerű stilizálását a Feoli-festő néhány párdúc-fejével (*Amyx II*, pl. 36, a és 37, b; stb.).

²⁵ A festőről és polychrom vázairól *Amyx I*, 9; *II*, 107; *Szilágyi I*, 549 (= Ant. Tan. 14, 1967, 206–210); F. P. Porten Palange: Quaderni ticinesi 1976, 7–25; M. Martelli, in: Prima Italia, katal. Brüsszel 1980. 118–119 és Róma 1981. 104–106 (az alábbiakban a későbbi, javított olasz kiadásra hivatkozunk). A festő egy közöletlen olpéja 1980-ban ame-

Amyx már első cikkében, amelyben a mesterrel foglalkozott, felhívta a figyelmet szoros kapcsolatára az ugyancsak Vulciban működő ún. *Amerikai Akadémia-festővel*, akinek oeuvre-jéből jelenleg közel negyven feketealakos vázát ismerünk.²⁶ Először Amyx,²⁷ majd sokkal határozottabban Marina Martelli²⁸ vetette fel a gondolatot, hogy a két festő közötti szoros kapcsolatot nem lehet pusztán mester-tanítvány viszonynak értelmezni. Martelli elkülönített néhány az *Amerikai Akadémia-festőnek* tulajdonított művek közül, és azokban meggyőző érvek alapján a *Pescia Romana-festő* feketealakos technikával készült vázáit ismerte föl. Ezen az úton azonban, úgy látszik, még tovább kell menni. A Martelli által tárgyalt vázák valójában nem választhatók el a többi, korábban az «Amerikai Akadémia-festő»-nek tulajdonított vázától,²⁹ a festő teljes ismert munkásságának elemzése pedig kikerülhetetlenné teszi a következtetést, hogy az «Amerikai Akadémia-festő» egész oeuvre-jét be kell olvasztani a *Pescia Romana-festő* munkásságába. Ennek részletes bizonyítása bővebb tárgyalást érdemel, igazolására azonban talán egyelőre elég egymás mellett bemutatni a festő legjellemzőbb állatlakjainak: egy-egy bagolynak (*15. és 16. kép*), oroszlán (*13. és 14. kép*), párdúc (*11. és 12. kép*) és kecskefejnek (*10. és 16. kép*) polychrom és feketealakos változatát.

Az így közel félszáz vázája alapján ismert mesterrel kapcsolatosan meg lehet kísérelni néhány általános történeti következtetés levonását. Feketealakos vázáinak sorozata több eltérő vonást mutat a polychromokétól, — ez volt az oka annak, hogy magam is sokáig két különböző festő művét láttam bennük. Legyen elég ezúttal három lényeges különbséget említeni a két sorozat között: az első a vázaformákra, a második az ikonográfiára, a harmadik a rajzmodorra vonatkozik. A polychrom vázák közt túlnyomó többségben van

rikai műkereskedelemben bukkant fel (Beverly Hills, The Summa Galleries Inc.; fényképeiről Jane Code-nak tartozom köszönettel). — A berni olpét (*Szilágyi I*, no. 38, 110. tábla, 1. és 3. kép) dr. A. Lezzi-Hafter szíves közlése szerint Civitavecchia közelében egy épület romjai közt találták (*G. Studer: Verzeichniss der auf dem Museum der Stadt Bern aufbewahrten antiken Vasen . . . Bern 1846. 3*).

²⁶ *Amyx II*, 97—100; *Szilágyi: Studi Etruschi 40* (1972) 71—73 (további irodalommal a 16. jegyzetben) és *ua.*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. 93—95; *Amyx III*, 15—17. A korábbi attribúciók a következő közöletlen vázakkal egészíthetők ki: *Tál*, Manchester, University Museum 28863

Alabastron, Vulci, Museo Etrusco, ex scavi Hercle, 13. sír (két példány)

Firenze, Museo Archeologico 98899, Vetuloniából

Jena, Archäol. Inst. d. Univ. 486 Wu (a Weimari Múzeum-ból)

Stockholm, Nationalmuseet Ant. 2347.

²⁷ *Amyx I*, 10, de vö. *ua.*, *II*, 99. L. *Szilágyi: i. m.* (a 26. jegyz.-ben), 94—95.

²⁸ *I. m.*, 104; vö. a kérdés itt javasolt megoldásához *Porten Palange* (i. m., 23—25) megfigyeléseit is.

²⁹ *Martelli* (i. m., hivatkozva *Amyx III*, 18, 19. jegyzetre) azt javasolta, hogy az én jegyzékemben (fent 26. jegyz. i. m.) szereplő vázák közül az 1., 19. és 27. számút különítsük el az „Amerikai Akadémia-festő”-től. Világos lesz azonban, hogy a három vázát nem lehet a többtől eltérő kéznek tulajdonítani, ha a Cambridge-ikylix (CVA 2, pl. 16, 6) szfinx-alakját összevetjük a vatikáni töredéken (Albizzati: *Vasi Vat. tav. 14, no. 141*) láthatóval, az oxfordi alabastron (*15. kép*) és egy elveszett alabastron (Inst. Arch. Germ. Róma, negat. 36—1216) szárnyas szfinx-alakjának testét egy gömbaryballoson (Tarquinia, Mus. Naz. RC 1972) megjelenő szárnyas párdúccal, vagy egy londoni műkereskedelemben felbukkant alabastron (Sotheby's 1st Dec. 1969, 48, no. 103, képpel) madár-ábrázolását és az oxfordi alabastron bagoly-figuráját (*15. kép*) a fentebb a 25. jegyzetben említett stockholmi alabastron megfelelő alakjaival.

az oinochoé egy változata³⁰ és az olpé. A festő feketealakos vázái közt egyik sem szerepel, a polychrom festésű vázák közül viszont hiányzik a másik sorozatban szereplő kylix, gömbaryballos és alabastron. Ezek közül az alabastronok feketealakos díszítésű vázáinak több mint a felét teszik ki, még pedig a formának a korai-korinthosi korszakban kialakult és a közép-korinthosi korszakban uralkodóvá vált nagyméretű változatában.³¹ A frízeken szereplő állattípusok közül a feketealakos vázáin rendkívül gyakori madár (10. és 11. kép), amely a későbbi etruszko-korinthosi produkció jellemző madár-figuráinak egyik elődje, polychrom vázáin egyáltalán nem jelenik meg. A grafikai konvenciók közül hasonló különbség figyelhető meg például a négy lábúak mellső részének visszaadásában: a festő feketealakos technikával készült vázáin általános a fehér pontokkal kitöltött kettős körív (10. és 11. kép); ezt a nyilvánvalóan korinthosi, talán már közép-korinthosi mintáktól inspirált konvenciót,³² amely az etruszko-korinthosi vázafestészet középső korszakában általánosan elterjedté válik,³³ ugyancsak nem találjuk meg a festő polychrom vázáin. Mindez egyértelműen arra mutat, hogy polychrom technikával készült művei általában korábbiak a feketealakosaknál, hogy az «Amerikai Akadémia-festő»-nek tulajdonított művek *egészükben a Pescia Romana-festő* működésének későbbi szakaszát képviseelik.

A 9–16. képek összevetése önmagában is figyelmeztet arra, amire egyéb jelek is mutatnak,³⁴ mennyire nem lehet szigorúan elválasztani a két korszakot. De a kétfajta technikával festett vázák összehasonlításából az is kitűnik, hogy a polychrom festésű vázáknek még a korinthosi átmeneti kor emlékéit idéző színességéhez a rajz frissessége, ötletessége, finomsága járul, a feketealakos vázák többségét pedig a rutin-megoldások keresése, néhány begyakorolt szkéma merev ismétlése jellemzi, még pedig olyan szkémáké, amelyek az etruszko-korinthosi vázafestészet középső és késői korszakában tömegesen ismétlődnek a kisméretű edényeken. A *Pescia Romana-festő* semmiképpen nem tartozott az etruszko-korinthosi vázafestészet úttörői, első generációjának mesterei közé. Az első korszak végén kezdhetett főként polychrom vázakkal pályáját, amely feketealakos műveivel átvezet a középső korszak tömegprodukciónak. Ennek központjában, Vulciban, ahová működését helyezni kell, iskolát teremtett, és sokáig-élő hagyomány élén állt. Ennek részletezése azonban már messze vezetne.

Ha szabad a fenti két esetből általános következtetést levonni, úgy tűnik, hogy a «kétnyelvűség» az etruszko-korinthosi vázafestészetben az első és másó-

³⁰ Lásd pl. *Szilágyi I*, 112. tábla, 1. kép; Studi in onore di F. Magi. Perugia 1979. 99. tav. 3. A formáról és eredetéről *Szilágyi I*, 549. 50. jegyz. (helyi eredetű); *M. Martelli*: *Prospettiva* 11 (1977) 48. jegyz. (keleti görög eredetű).

³¹ *Payne*: NC, 303. A forma történetéről az etruszko-korinthosi vázafestészetben *Szilágyi*: *Antik Tanulmányok* 27 (1980) 162–164.

³² *Payne*: NC, 284–285, 290 és *D. A. Amyx*: *Corinthian Vases in the Hearst Collection*. Berkeley—Los Angeles 1943. 220. *Payne* (NC, 284, 4. jegyz.) jól látta meg, hogy az etruszk mesterek mintaképei korinthosi vázák voltak, és az „Amerikai Akadémia-festő” müncheni alabastronára (10. kép) is hivatkozott. A festő feketealakos vázáinak többnyire közép-korinthosi görög mintaképeiről *Amyx II*, 99–100.

³³ L. például a Rosoni- és a Bobuda-festő vázáit (rölk *Szilágyi*: a 26. jegyzetben i. m., 124 sköv., illetve 202–205, a további irodalommal).

³⁴ L. például a festő polychrom tálját (CVA Paris, *Bibl. Nat.* 1, pl. 19, 1, 4, 6, 8); polychrom és feketealakos vázáinak ez az egyetlen közös vázaformája az etruszko-korinthosi vázafestészet középső korszakában a vulcei műhelyek tömeg-produkciójának egyik kedvenc formája lett.

dik periódus közti átmenet idejének volt tipikus jelensége. Nem úgy azonban, mint az attikai vázafestészetben, ahol a «bilingvis» vázák a vörösalakos technika első jelentős kísérletei, a bilingvis festők az új technika múltat és jövőt szembesítő úttörői voltak.³⁵ Az etruszko-korinthosi vázafestészetben annak első korszakában, nagyjából egyidőben jelent meg a polychrom és a feketealakos technika, és párhuzamos használatukat váltotta fel egy átmeneti korszak után — amelyre többek között a bilingvizmus is jellemző — 590 táján a feketealakos technika egyeduralma. Ettől fogva a polychrom vagy csak bekarcolással díszített vázák már elszigetelt kivételeknek számítottak.

³⁵ Vö. *J. Boardman*: Athenian Black Figure Vases. London 1974. V. fejezet és 237; *ua.*: Athenian Red Figure Vases, The Archaic Period. London 1975. 15–17, 55–60, 237; *B. Cohen*: Attic Bilingual Vases and their Painters. New York—London 1978 (teljes irodalom-jegyzékkel).

A közölt vázaképek fényképeiért a következőknek tartozom köszönettel: Prof. John Boardman, Oxford (15. kép), Dietrich von Bothmer, New York (11. kép), Charles Ede, London (3–4. kép), Guglielmo Maetzke, Firenze (12., 14. és 16. kép), Paola Pelagatti, Róma (1. kép), Prof. Michel Sguaitamatti, Zürich (5–9. kép) és Prof. Fausto Zevi, Nápoly (2. kép).

I. MITHRIDATES ÉS KAMNISKIRES

IN MEMORIAM
R. GHIRSHMAN

I

Irán Hozestan tartományában, az Izeh/Malamir-i síkság északnyugat szélén egy nagy kerek völgyteknőben, amely a Hhong-e Nouruzi nevet viseli, a hegység lábánál egy 9 m magas különálló szikla emelkedik ki, amelynek északnyugati oldalába egy elámi domborművet véstek be, míg délkeleti oldalán egy 4,50 m magas és 7,40 m széles párthus kori dombormű foglal helyet.¹ Az utóbbi dombormű egy jelenetet ábrázol: baloldalt egy lovas — szemmelát-hatólag királyi személy — léptet előre jobb felé, mögötte egy gyalogos személy, nyilván apródja áll vagy lép előre, előtte pedig négy személy várja állva, tiszteletadással (1. és 2. kép).

Kezdjük a dombormű elemzését balról jobb felé haladva. Az apród alakja eléggé elmosódott, de megállapítható, hogy profilban ábrázolták. Bal lábával előre lép, de nem a ló mögött, hanem a ló baloldalán kíséri a lovast. Haja csigákba van fésülve és szakállt visel. Jobb kezét teste mellett függőlegesen leeresztve tartja és egy kiflialakú tárgyat fog vele, amelynek hátsó vége lefelé csüng. Ez a kiflialakú tárgy a domborműn ábrázolt hat személy közül még kettőnél szintén megfigyelhető és a Pendžikent-i és Kelet-Turkesztán-i festmények, az altaji sziklarajzok, továbbá a honfoglaló magyar leletek (3. kép) párhuzama alapján íjtegeznek határozható meg.² Arcmagasságig felemelt bal kezével viszont (ujjai éppen orra előtt látszanak) egy kb. 75°-ban előredűlő rudat tart, amelyre a párthus királyok hadijelvénye, egy borból varrt sárkány van felerősítve (4. és 5. kép). Jól megfigyelhető a sárkány két füle, szeme, szája, tarajos háta és az apród feje mögé nyúló farka.³ Az apród hátán, vállával csaknem egy magasságban, tegezből kiálló nyilak látszanak. A nyíltegezt tehát nyilván bal vállára vetett szíjon hordta (6. kép).

A lovas fejét profilban, mellét háromnegyed profilban, a lovat profilban ábrázolták. A lovat, amely magas nyakillesztésű és alacsony fejtűzésű, a lovas «összeszedetten», rövid száron vezeti, a ló nyaka egyenletes ívet alkot felfelé, homlokvonala csaknem függőleges, legmagasabb pontja a tarkója. Bal elülső lábát a «magas iskola» spanyol lépés-ének (a «passage»-nak) megfelelően emeli előre. A ló díszesen fel van szerszámozva, farkának hosszúszóre csomóra van

¹ A domborművet *L. Vanden Berghe* tette közzé mintaszerűen: *Le relief parthe de Hung-i Nauruzi. Iranica Antiqua* 3 (1963) 154—168.

² A honfoglaló magyarok íjtegezését *László Gyula* rekonstruálta: *Contribution à l'archéologie de l'époque des migrations. Acta Ant. Hung.* 8 (1957) 165—198, az íjtegezésről 172—186. Rekonstrukcióját itt összehasonlításul közöljük (3. kép).

³ Vö. I. Függelék.

kötte.⁴ Jól kivehető a nyeregtakaró hátsó része, amelyet 8 kerek veret szegélyez, továbbá a nyereg, amelynek hátsó kápája és nyeregszárnya részben látható. A nyeret vállszíj és farszíj és a ló jobb első lába mögött kivehető szíjheveder rögzíti. A vállszíjat is, a farszíjat is 2—2 nagy kerek phalera díszíti. A kantár egyszerű csikókantár, részei is jól megfigyelhetők: a pofaszíjnak az orrszíjjal és a tarkószíjnak a homlokszíjjal való keresztezését 1—1 kerek veret ékesíti. A felső verethez egy szalag van rögzítve, amelynek csokra a tarkószíj és a homlokszíj között helyezkedik el, vége pedig a ló nyakának középvonala mentén csaknem a vezetékszárig lóg le.⁵ A homlokszíjnál jól kivehető a ló homloksörénye, míg nyaksörénye rövide van nyírva, de három helyen, a fülek mögött, a felső kantárverethez kötött szalag csokrának baloldali hurokja felett, továbbá valamivel hátrább, három hosszabbra hagyott sörényfürt magasodik ki belőle.⁶ A ló homlokát bőrből vagy fémből készült homlokdisz borítja, amelynek alsó végét külön orrszíj erősíti az alsó kantárverethez. A vezetékszárat is kerek veretek borítják (6. kép).

A lovas csigákba rakott frizurát visel, amelyet szalag (diadéma?) szorít le, ez hátul csokorra van kötve, két vége a levegőben lebegve hosszan nyúlik alá. Jól megfigyelhető bajusza és szakállja. Öltözete téglalapalakú lemezekből készített páncélingből és pelerinből áll, utóbbit nyaka alatt elől két kerek boglár kapcsolja össze. Hátul a pelerin a ló farára omlik. A lemezpáncél téglalapalakú elemei a jobb kar, a pelerin és az öv alkotta háromszögben, de alatta is jól megfigyelhetők, legalább 20 lemez számolható meg. Lábszáranál a kő kitöredezett, így nem állapítható meg, hogy ráncos párthus nadrágot vagy csizmát viselt-e. A lovas derekán kerek veretekkel díszített övet látunk, amelyre egy íjtegez és egy nyíltegez van erősítve. Az íjtegez felső vége a nyeregkapa felett, alsó vége pedig a lovas combján látható. A nyíltegez mögötte helyezkedik el, a belőle kiálló nyilak az íjtegez felső vége fölött, a lovas háta mögött jól kivehető.⁷ Az övről az íjtegez alsó vége előtt egy tör csöng alá és fekszik a lovas combjára. Bal kezével a lovas a vezetékszárat fogja, amelynek hurokja kézfeje fölött elég jól kivehető. A szárat kis- és gyűrűsujja valamint mutató- és hüvelykujja között tartja. Jobb kezét az íjtegezen nyugtatja.

A dombormű jobb oldalán négy álló alak látható, valamennyit frontálisan ábrázolták, csak lábfejük van enyhén profilban. Balról az első alak lénye-

⁴ Mint a sāsánida uralkodók lovainál is megfigyelhetjük a domborműveken, *R. Ghirshman*: Parthes et Sassanides. Paris 1962. 165. és 200. kép.

⁵ Ilyen szalag a sāsánida királyok lószerszámán is megfigyelhető, pl. *R. Ghirshman*: Parthes et Sassanides. 211. és 248. kép.

⁶ A ló sörényének ilyen sárkánytaréjra emlékeztető kiképzése széleskörűen elterjedt Kelet-Turkesztánban, a Jeniszei mentén és Baktriában, ld. *A. v. Le Coq*: Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasien. Berlin 1925. 47 l. 32. kép, 48 l. 33. kép, 49 l. 34. kép, 67 l. 99—100. kép. V. Bahrām idejében (420—438) a Sāsánidáknál is megjelenik a ló sörényének ilyen kiképzése, mert egy ezüstitálon ennek az uralkodónak a lovát így ábrázolták, *F. Sarre*: Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925. 104. t. Sőt, ha a teheráni múzeum ezüstitálgán ábrázolt uralkodót helyesen azonosítjuk II. Ardaširral, akkor ez a szokás már a IV. század végén kimutatható a Sāsánidáknál. A problémához *A. v. Le Coq*: Auf Hellas Spuren. 127; RLV XI. 216.

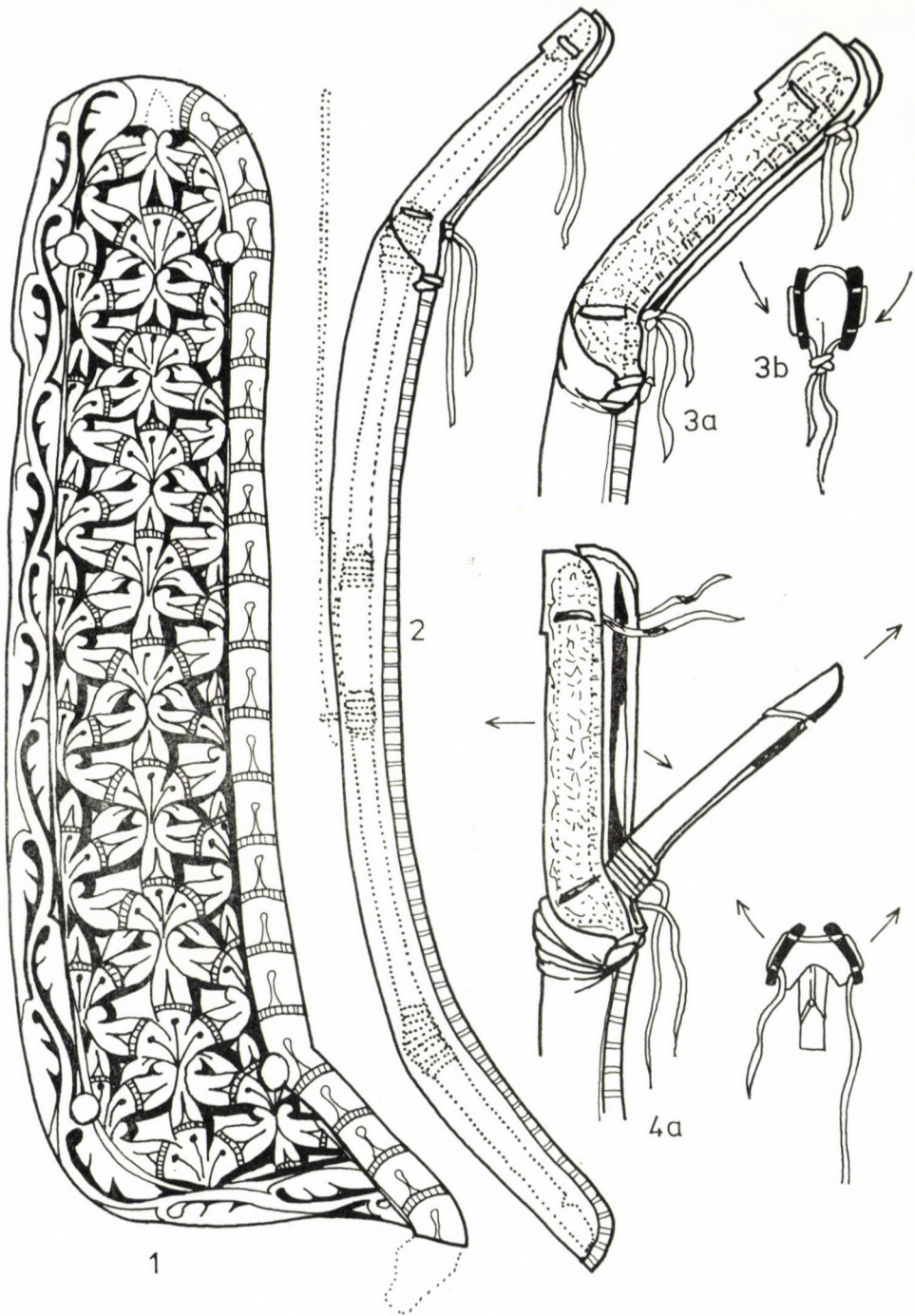
⁷ A Tang-i Sarvak-i D domborműn is hasonlóan, egymás mellett ábrázolták az íj- és nyíltegezt (*W. B. Henning*: The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak. AM NS 2 (1952) XX. t.), azonban ott ezek nem a lovas övére, hanem a hátsó nyeregkápára vannak felerősítve, hogy a lándzsával küzdő harcost mozgásában ne akadályozzák.

1. kép. A Hong-e Nouruzi-i dombormű (L. Vanden Berghe után)

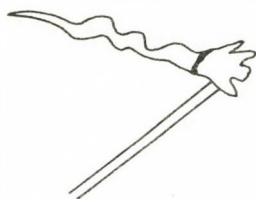
2. kép. A Hong-e Nouruzi-i dombormű részlete (L. Vanden Berghe után)

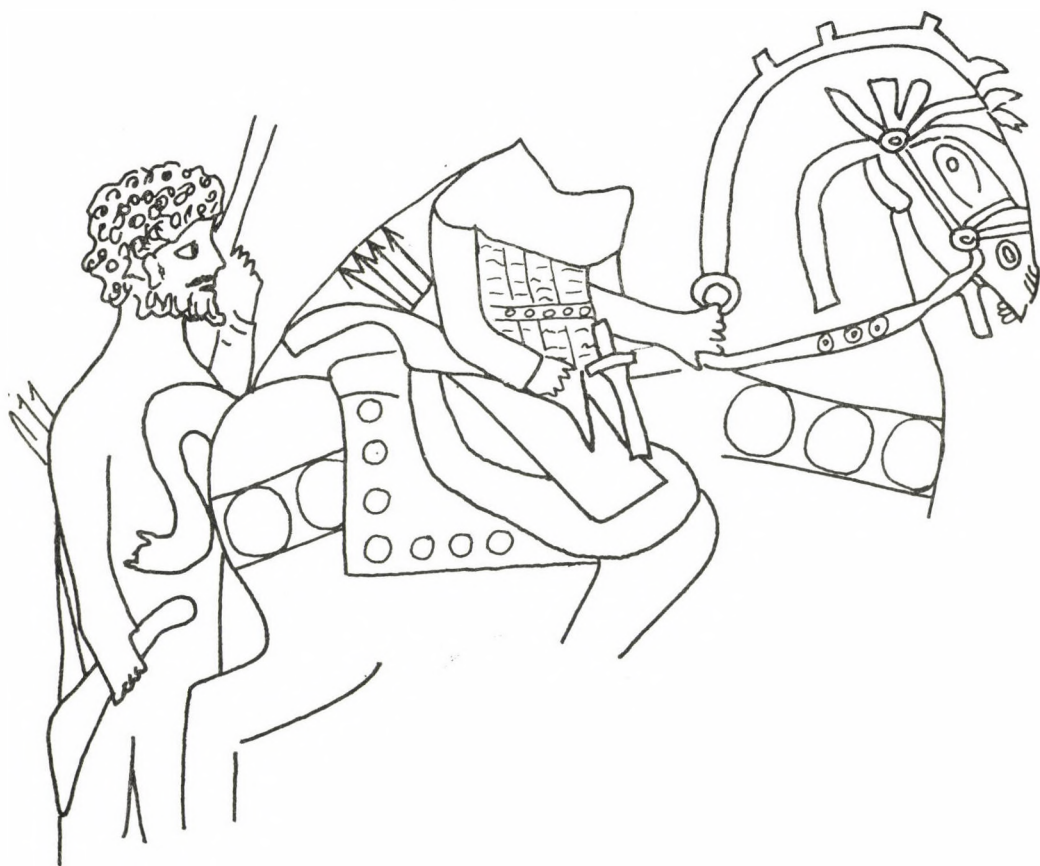
3. kép. A honfoglaló magyarak íjtegezőnek rekonstrukciója (László Gyula után)

4. kép. A sárkány-hadijelvény

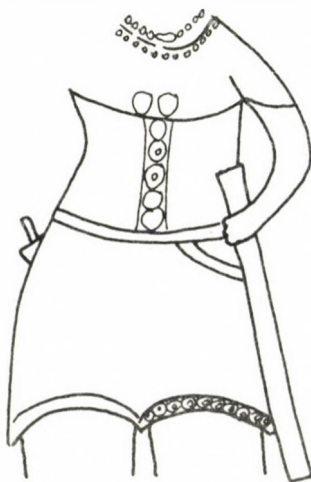
5. kép. Dák sárkány-hadijelvény Traianus oszlopáró

6. kép. A ló szerszámzatának s a lovas és a zászlótartó fegyverzetének elemző rajza

gesen nagyobb, mint a többi három s ruházata és fegyverzete is azt mutatja, hogy ő a legmagasabb rangú személy közöttük. A főalak térdig érő tunikát hord, amely alul két nagy cakkban végződik. Ehhez bő, ráncos nadrág járul, amely a bokánál össze van kötve. A tunika fölött a lovashoz hasonló pelerint visel, amely elöl melle közepéig, hátul talán valamivel dereka alá nyúlik. A pelerint a mellén két kerek boglár fogja össze, a tunikán középütt egy pánt vagy szegély látható, amelyet az öv fölött 5 nagy kerek veret ékesít. Nyakában 9 nagy tagból álló nyakláncot visel, amelynek középső tagja tojásdad-, 4—4 pedig gömbalakú. Derekán kettős övet figyelhetünk meg, az alsó a fegyveröv, amelyről jobb oldalon egy tőr (csak a markolata látszik), bal oldalán pedig

7. kép. Az első álló alak ruházatának és fegyverzetének elemző rajza

2 kardszíjon hosszú, markolatánál keresztvassal ellátott kard csüng alá (7. kép). Az alak feje kissé sérült, de szemmel láthatólag bajuszt és szakállt visel, haja kétoldalt gömbalakúra csigafürtökbe van fésülve. Jobb kezét tiszteletadásként a lovas felé emeli, bal kezét kardmarkolatán tartja.

A többi három álló alak közül a főszemély után következő szintén főember (esetleg a főszemély testvére vagy fia) lehet, mert jobb kezét előre fordított tenyérrel tiszteletadásként ugyancsak a lovas felé emeli, hajviselete is hasonló a főszemélyéhez s szemmel láthatólag hosszú szakállt visel. Ruházata tunikából és bő, ráncos nadrágból áll. A tunikának a két vállról induló és a mell közepén találkozó szegélyeit gyöngyök díszítik. E főember is nyakéket visel, ez azonban sokkal kisebb gyöngyökből áll, mint a főszemélyé: két oldalt 8—8-ra tehetjük a tagok számát, amelyeket szintén egy nagyobb ovális alakú boglár vagy drágakő köt össze. Csak *egy* öv látható derekán, a derékszíj megkötése és lecsüngő két vége jól kivehető. Jobb oldalán az övről egy tőr csüng alá. Jobb vállán, haja és felemelt keze között egy íjtegez figyelhető meg, amelyet egy triquetrum díszít. Bal oldalán bal kezével egy nyíltegezt tart, amely bal vál-

8. kép. A második álló alak ruházatának és fegyverzetének elemző rajza

lára egy szíjhurokkal van hátul felerősítve (8. kép).⁸ A főszemélytől eltérőleg pelerint nem visel.

A harmadik és negyedik alak viselete hasonló: tunika és bő, ráncos nadrág van rajtuk s övükről jobb oldalt tőr csüng alá. Pelerint ezek sem viselnek, alacsonyabb rangjukat világosan mutatja, hogy kezüket mellükön összefonva tartják.

A dombormű értelmezése szempontjából fontos, hogy a lovas és az első álló alak feje felé fordulva egy-egy levegőben lebegő sas látható, amelyek közül a lovas feje előtti karmaiban egy diadémát, csőrében egy pálmaágot, míg az álló alak felé forduló csőrében egy diadémát tart. A két egymásnak hátat fordító sas között egy 12 küllős rozetta (napkorong) figyelhető meg (9. kép).

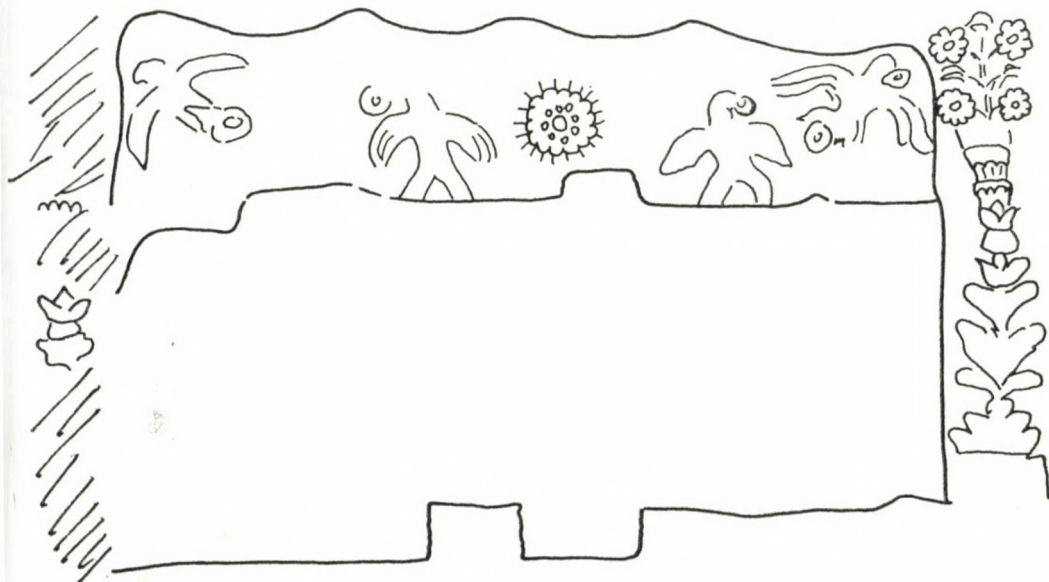
9. kép. A két sas között látható naprozetta

II

A Hong-e Nouruzi-i dombormű érdekes sajátossága, hogy a bemélyített táblán kívül, a dombormű fölött szintén véstek be ábrázolásokat. Ezeknek csak körvonalait dolgozták ki s hátterüket nem mélyítették be, éppen ezért alig vehetők észre s még nehezebben tanulmányozhatók, mint maga a dombor-

⁸ Vö. II. Függelék.

mű. Legkönnyebben a ló feje fölött a dombormű keretén kívül a bemélyítetlen sziklafalra bevésétt ábrázolást lehet felismerni. Ez egy frontálisan, kiterjesztett szárnyakkal ábrázolt sas, amely fejét a szemlélő szempontjából nézve balra fordítja és csőrében egy diadémát tart. Balról a második álló alak feje fölött hasonló ábrázolást figyelhetünk meg. Ezt sokkal kevésbé dolgozták ki, de a madár körvonalai, lábai, szárnya, jobbranéző feje felismerhetők, a csőrében tartott diadéma csak sejthető (10. kép).

10. kép. A Hong-e Nouruzi-i dombormű kerete

A két sas között közepén, a ló feje és az első álló alak közötti sáv meghosszabbításában díszes napkorong látható, amely fennmaradt részletei alapján pontosan rekonstruálható. Egy középső kört közepében ponttal 8 hasonló kör fog körül, közepükben pont, külső peremüket vonal köti össze, amely a körökkel kis háromszöget alkot. Az így keletkezett körön kívül pontok (16?) helyezkednek el, amelyeket cakkos vonal foglal újabb keretbe. Ennek minden cakkjából rövid sugár (16?) indul ki (11. kép).

A dombormű jobb sarka felett egy repülés közben ábrázolt sas körvonalai vehetők észre. A sast frontálisan ábrázolták, testének tengelye azonban nem függőleges, hanem közel 50° -os szögben jobbra dől, mintha a szemlélő jobb keze felé repülne. Feje jobb felé néz és csőrében kerek tárgyat, talán diadémát tart s mintha karmai között is egy nagyobb diadémát vinne. Kitért szárnyai vonala felajzott visszacsapó íjra emlékeztet. Inkább csak sejteni lehet, hogy a dombormű bal sarka felett is bevéstek szimmetrikusan egy hasonló sast. A szikla itt erősen lepusztult, mégis mintha a test, a szárnyak és nagyobb diadéma körvonalai vagy maradványai láthatók lennének.

11. kép. A dombormű felett álló napkorong rekonstruált képe

A domborműtől jobbra, a bemélyített tábla keretein kívül szintén megfigyelhető valamilyen ábrázolás. Ha a megrongálódott kőfelület nem téveszt meg, akkor az általa keltett benyomás leginkább egy falpillér vagy oszlop ábrázolását idézi fel, amelynek lábazata és fejezete volt, utóbbit virágrozzták díszítették (12. kép), a törzse pedig mintha egymást váltogató levelekből és virágokból állott volna. Ez az oszlop vagy falpillér, amelynek fejezete egy Taq-e Bostan-i falpillérére,⁹ törzse pedig a Maqqay temetési tricliniumán (Palmyra, i. sz. 229) látható oszlopokra¹⁰ emlékeztet, a domborműnél magasabbra nyúlik s mintegy keretbe zárja a sasokat és a napkorongot magába foglaló sávot.

12. kép. A pillér fejezetének rekonstrukciós rajza

Az egész kompozíció tehát következőképpen rekonstruálható: a középben elhelyezett napkorong két oldalán egy-egy álló sas, kissé széttárt szárnyakkal, a naptól elfordított fejjel és csőrükben diadémával. Az ábrázolás két végén egy-egy sas repül egy-egy diadémával a csőrében és a karmaiban a szemlélő felé. Kétségtelen, hogy ez a dombormű keretein kívül elhelyezett ábrázolás zárt egységet alkot. Éppen ezért joggal vethető fel a kérdés, hogy milyen viszonyban áll a domborművel, összefügg-e azzal, ugyanakkor vésték-e be vagy pedig attól független, későbbi alkotás.

A dombormű másik érdekes sajátossága, hogy benne a frontális és profil ábrázolások, a mozdulatlan és a mozgó alakok ellentéte a különböző perspektíva rétegek alkalmazásával létrehozott cselekményegységben oldódik fel.

⁹ F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. 92. t.

¹⁰ R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 90. kép.

A kompozíció bal fele mozgó alakokat profilban ábrázol. A mozgást világosan érzékelteti, a ló parádés «*passage*»-lépése, az apród előre lépő lába, a lovas haját átkötő szalagok lebegése, és a levegővel megtelt szárkány-jelvény vízszintes repülése. A dombormű jobb felén frontálisan ábrázolt, mozdulatlanul álló alakokat láthatunk. Ezek egy bizonyos rend szerint felállva tiszteletadással várják a közeledő lovas alakot, aki nem szembe megy velük, hanem frontjuk előtt fog elhaladni, mint napjainkban az államfők a fogadásukra kirendelt díszszázad előtt.

A mozgásnak és a mozdulatlanságnak a dombormű két oldalára való elkülönítése azért nem rontja le a kompozíció összefüggését s azért nem válik szervesen egymásmellettségg, mert a cselekmény különböző perspektíva rétegekre van elosztva. Az első perspektíva réteget maga a lovas képviseli, őt érzi a dombormű szemlélője legközelebb levőnek. A perspektíva mélység érzékeltetésére a művész a következő eszközöket használta: 1. az alak kiemelkedése a háttérből (minél domborúbb egy alak, annál közelebbinek, minél laposabb, annál távolabbinak érezzük), 2. az alakoknak az ábrázolás vízszintes tengelyén beállított távolságával, 3. az alakoknak a függőleges tengelyen való mozgatásával (minél feljebb van egy alak elhelyezve, annál távolabbinak látszik), 4. fedéssel s végül 5. az alakok nagyságával (minél kisebb egy alak, annál távolabbinak tűnik).

Az árnyékvetítés jó alapot nyújt az alakok kidomborodásának megállapítására. Kétségtelenül a lovas domborúsága a lehangsúlyozottabb, őt sorolhatjuk az első perspektíva rétegbe. A második perspektíva rétegbe tartozik a lovas baloldalán haladó hadijelvény-tartó. Hogy a perspektívában ez az alak a lovasnál beljebb esik, azt kisebb méretén és lapos kidolgozásán kívül még az is mutatja, hogy a ló jobb hátsó lába és farka részben elfedi. A ló és az első álló alak közti nagyobb térköz érzékelteti, hogy ez jóval távolabb esik a szemlélőtől, mint a lovas és a szorosan mellette haladó hadijelvény-tartó. A többi három álló alak még laposabban van kidolgozva, kisebbek is, mint az első és mint tunikájuk alsó szélén megfigyelhető, mindegyik egy kicsit feljebb van helyezve az előzőnél. Ami a köztük levő vízszintes távolságot illeti, az az első és második alak között nagyobb, mint a második és harmadik vagy a harmadik és negyedik között. Így a szemlélőnek az a benyomása, hogy a második alak vagy 2 lépéssel hátrébb áll, mint az első, míg a harmadik egy lépéssel van hátrébb, mint a második s ugyanígy a negyedik is egy lépéssel áll hátrébb, mint a negyedik. A dombormű képét megfelelő távolságból szemlélve ezek a perspektíva-rétegek világosan érzékelhetőkké válnak, még erősebb lehetett az eredeti keltette perspektíva-benyomás.

A perspektíva érzékeltetésének hasonló eszközeit figyelhetjük meg egy palmyrai domborművön, amely a Bel-templomból származik.¹¹ Ezen egy kultikus felvonulás látható s az alakok nagysága, kidomborodása, fedése és a függőleges és vízszintes tengely mentén való mozgatása legalább négy perspektíva-mélység megkülönböztetését teszi lehetővé rajta. A palmyrai Bel-templom azonban az i. sz. I. század elejéről származik s így másfél századdal későbbi a Hong-e Nouruzi-i domborműnél, amelynek így úttörő szerepe lehetett a pártus művészet fejlődésében.

¹¹ D. Schlumberger: Der hellenisierte Orient. Die griechische und nachgriechische Kunst ausserhalb des Mittelmeerraumes. Baden-Baden 1969. 91 l. felső kép.

III

Az ábrázolt jelenet értelmezésére több kísérlet is történt. Az egyik elképzelés szerint¹² a dombormű egy főemberei kíséretében megjelenő fejedelem tiszteletadását ábrázolja egy magasabb rangú uralkodónak. Egy másik értelmezés szerint¹³ investitúra-jelenettel van dolgunk: a lovon ülő király megerősíti trónján az állva ábrázolt fejedelmet. Mindkét elgondolás mellett lehet érveket felhozni: az álló fejedelem és főemberei kéztartása valóban tiszteletadást fejez ki a lovon ülő királlyal szemben s ugyanakkor a sas által feléje vitt diadéma investitúrára utal. Így tehát a két magyarázat voltaképpen nem zárja ki, hanem inkább kiegészíti egymást.

Valószínű azonban, hogy a domborművön ábrázolt jelenet több egyszerű tiszteletadásnál vagy investitúránál. Ha ugyanis egyszerű beiktatási jelenetet ábrázolna, akkor a diadéma átnyújtása csak az álló fejedelemnek lenne indokolt, mint ezt Xvāsak susai satrapa domborművén láthatjuk.¹⁴ Itt azonban a lovon ülő királlyal szemben lebegő sas feléje is tart egy diadémát és pálmaágot. A dombormű bemélyített táblája fölött látható napkorong két oldalt 2—2 diadémát tartó sassal szintén az ábrázolt jelenet rendkívüli voltára utalhat. Ez csak akkor érthető, ha feltesszük, hogy a lovon ülő király valamilyen egyedülálló történeti jelentőségű sikert ért el, nagy győzelmeket aratott vagy jelentős területeket hódított meg, amely hatalmának rendkívüli mértékű növekedését jelentette.

Nyilvánvaló, hogy a dombormű átfogó értelmezése csak akkor sikerülhet, ha az ábrázolt személyeket és a jelenetet történeti szempontból azonosítani tudjuk. A lovon ülő uralkodót már korábban sikerült éremképei alapján meggyőzően I. Mithridates párthus királlyal azonosítani.¹⁵ Minthogy a dombormű Elymais területén készült, logikus volt az a következtetés, hogy azt a jelenetet örökítette meg, amikor I. Mithridates megerősítette trónján az ábrázolt elymaisi fejedelmet.¹⁶ Felmerült az az elképzelés is, hogy I. Mithridates Elymais elfoglalása után Kamniskires, Elymais királya vagy utóda helyébe egy arsakida herceget ültetett trónra.¹⁷ Ennél pontosabb eredményre jutni csak akkor volna lehetséges, ha a domborművet magyarázó egykorú felirat állna rendelkezésünkre.

A dombormű közzétételekor felmerült, hogy a ló felemelt bal elülső lába alatt esetleg egy felirat volt, amely azonban ma már teljesen elpusztult és olvashatatlaná vált.¹⁸ Valóban, e felirat nyomai a ló előre lépő bal elülső lába alatti kőfelületen még világosan megfigyelhetők. Amit látni lehet belőle, átmásolással rögzítettük (13. kép). A felirat, amelyet a párthus ABC betűivel írtak,

¹² L. Vanden Berghe: *Iranica Antiqua* 3 (1963) 160 „... nous avons ici affaire à une scène d'hommage rendu par un prince, suivi de ses dignitaires, à un souverain de rang supérieur”.

¹³ R. Ghirshman: *La frontalité dans l'art iranien et ses origines*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres CR 1975. 56 „Le sujet du tableau est une scène d'investiture. Mithridate confirme le prince d'Elymaïde sur son trône”, vö. még R. Ghirshman: *Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman*. I. Paris 1976. 275.

¹⁴ R. Ghirshman: *Parthes et Sassanides*. 70. kép.

¹⁵ L. Vanden Berghe: *Iranica Antiqua* 3 (1963) 165 sk.

¹⁶ L. Vanden Berghe: i. m. 167, R. Ghirshman: *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres CR* 1975. 56.

¹⁷ L. Vanden Berghe: i. m. 167, 1. jz.

¹⁸ L. Vanden Berghe: i. m. 160, 1. jz.

13. kép. A ló lába alatti felirat átmásolással készített rajza

2 sorból állt, mindkét sor *m* betűvel kezdődött, amelynek nyomai csaknem pontosan egymás alatt helyezkednek el.

Az 1. sor végén világosan látható egy *t* betű, amely előtt két *d/r* vehető ki elmosódottan. Ezek és a sor elején olvasható *m* között még egy csaknem függőleges hosszú betűszár figyelhető meg, amely egy *t*-nek lehet a baloldali szára. Így az első sort *m^rt^rrdt*-nak olvashatjuk, azaz ez a *Miθridāt* nevet tartalmazta.

A 2. sor szintén *m* betűvel kezdődik, amely után egy *l* vehető ki, amelynek felső vége érinti az 1. sor *m*-jének bal alsó szárvégét. Ezután egy *k/d/r* halvány felső része figyelhető meg, majd 4–5 betűhely után a sor végén világosan olvasható ' látszik. Közben a *k/d/r* után két függőleges betűszár, majd egy *m* felső része s azután egy *l* és egy *k* feje vehető ki. Így a 2. sor olvasataként a *ML^rKYN MLK^r*' kifejezést azaz Mithridates *šāhin šāh* «királyok királya» címét nyerjük.

Az egész felirat tehát a következőképpen olvasható:

1. sor	<i>m^rt^rrdt</i>	«Miθridāt
2	<i>ML^rKYN MLK^r</i> '	a királyok királya».

A ló felemelt bal elülső lába alatt bevéssett felirat teljes mértékben igazolja azt a feltevést, hogy a lovon ülő királyban I. Mithridatest kell látnunk.

Van azonban a domborművön még egy felirat, amelyet a ló feje és az első álló alak közötti sima felületbe véstek be. Ez sokkal jobb állapotban maradt fenn, mint a ló bal elülső lába alatti. Három sorból áll és olvasata a következő (14. kép):

14. kép. A ló előtti felirat átmásolással készített rajza

1. sor	<i>kbnškr</i>	«Kabneškir
2	<i>šwš</i>	Susa
3	<i>PHT'</i>	helytartója»

Az első két sor világosan olvasható. A 2. sorban a *šwš* szó előtt volna hely *ZY* számára, de biztos betűmaradványok **nem** láthatók és Xvāsak felirata (*hwsk šwš hštrp*) bizonyítja, hogy e kifejezésben a *ZY* nem volt szükséges. A 3. sorban a *P* és az ' aránylag jól láthatók, míg a *H* és a *T* nehezebben vehetők ki.

Kétségtelen, hogy e két felirat meglepetéseket tartalmaz a kutatás számára. Az első meglepetés maga az a tény, hogy I. Mithridatesnek egy párthus nyelvű felirata került elő. Ezideig a legkorábbi párthus nyelvű írást a nisai dokumentumok között találták az arsakida éra 148. évéből való keltezéssel, azaz i. e. 100-ból.¹⁹ A Hong-e Nouruzi-i felirat ezzel szemben i. e. 140-ből származhat, amikor I. Mithridates Elymaist meghódította. A felirat ABC-je pontosan egyezik a nisai dokumentumokéval s eléggé közel áll még az arameus íráshoz. E felirat azonban már kétségtelenül párthus nyelvű, mégha a neveken kívül minden eleme arameus is. Ilyen szerkezet ugyanis, mint *šwš PHT'* (= *Šuš xšaθrap*), az arameusban nem lehetséges. Így e szerkezet használatát a feliratban azt bizonyítja, hogy az átmenet az arameus kancelláriai gyakorlatból a párthus írásrendszer használatára ebben az időpontban már megtörtént.

A másik meglepetés a *MLKYN MLK'* cím használata a feliratban I. Mithridatesszel kapcsolatban. A század eleje óta folyik a vita arról, hogy I. Mithridates felvette-e már a «királyok királya» címet, veretett-e ezzel a címmel érméket s hogy a *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ* és a *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ* feliratú érméket I. Mithridates vagy II. Mithridates bocsátotta-e ki.²⁰ Eddig csak egy 140/139-ből keltezett babiloni ékirásos tábla említette I. Mithridates «királyok királya» címét (*šattu Ioδkan Ar-ša-ka-a šar šarrāni*),²¹ ezt azonban kivételes esetnek tartották.²² Most azonban a Hong-e Nouruzi-i feliraton is előbukkant I. Mithridates *MLKYN MLK'* címe. E felirat és a dombormű csak Mithridatesnek az elymaisiakon aratott győzelme után keletkezhettek, amelyet II. Demetrios támadása, majd elfogása utánra, 140 második felébe, esetleg 139 tavaszára tehetünk.²³ Elymais elfoglalása után érte el a Párthus Birodalom legnagyobb kiterjedését, mint ezt Iustinus szövege (XLI. VI, 7—8) is hangsúlyozza: ... *Mithridates ... bellum cum Elymaeorum rege gessit, quo victo hanc quoque gentem regno adiecit imperiumque Parthorum a monte Caucaso multas populis in dicionem redactis usque flumen Euphraten protulit.* Ekkor állott I. Mithridates is hatalma csúcspontján s ez tehetette indokolttá részéről a *šāhin šāh* «királyok királya» cím felvételét is.²⁴ A cím használata azonban 139 végén vagy 138 elején bekövetkezett halála miatt nem szilárdulhatott meg a babiloni írni gyakorlatban és nem tükröződhetett pénzverésében sem.

¹⁹ И. М. Дьяконов—В. А. Лившиц: Документы из Нисы I в. до н. э. Moskva 1960. 15.

²⁰ W. Wroth: Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Parthia. London 1903. A. v. Petrowicz: Arsakiden-Münzen. Wien 1904. (Nr. 3—76 Mithridates II). J. Junge: Saka-Studien. Leipzig 1939. 106—112, G. Le Rider: Suse sous les Séleucides et les Parthes. Paris 1965. 363, 4. jz.

²¹ J. N. Strassmaier: ZA 3 (1888) 129 sk., vö. még E. Breccia: Mithridate I il Grande di Parthia. Klio 5 (1905) 41, 1. jz. E. H. Minns: Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. JHS 35 (1915) 36, 35. jz.

²² G. Le Rider: Suse sous les Séleucides et les Parthes. 363, 4. jz.

²³ G. Le Rider: i. m. 370 sk.

²⁴ I. Mithridates *MLKYN MLK'* címe és a nisai dokumentumokban már i. e. 92-ben említett *Artaxšaθrakān* birtoknév, amely az Arsakidáknak II. Artaxerxestől való (tényleges vagy fiktív) származására utal (И. М. Дьяконов—В. А. Лившиц: ВЛИ 1953/4. 125, 127 és Исследования по истории культуры народов Востока. Moskva—Leningrad 1960. 328 és Документы из Нисы I в. до н. э. 20), megcáfolja azt a J. Neusner által kifejtett elméletet (Parthian Political Ideology. Iranica Antiqua 3 (1963) 40 skk., kül. 46, 48, 58 sk.), amely szerint az Arsakidák II. Artaxerxestől való származásának ideológiáját csak az i. e. I. század közepe táján dolgozták ki.

V

Ebben az összefüggésben nyernek értelmet egyrészt a Mithridates felé diadémát és pálmaágot vivő sas, másrészt pedig a dombormű feletti sáv napkorong- és sas-ábrázolásai. Mithridates győzelmeivel hatalma alatt egyesítette egész Iránt s ezzel megszerezte magának a *xvarənah*-t, az «uralkodói hatalom dicsfényé»-t, amelyek a «királyok királya»-i rendelkeznek. A *xvarənah*-nak gazdag szimbolikája fejlődött ki Iránban. Már az Aveszta (XIX. Yast 35) tud arról, hogy a *xvarənah*- egyik megjelenési formája a *Vərəraǰna* madár (egy sas-fajta²⁵). A *xvarənah*- szoros kapcsolatban állott *Vərəraǰna*-val, a győzelmes harcos istenséggel,²⁶ s Miθrával is és idők folyamán ráruházták azok szimbólumrendszerét és megjelenési formáit is. Így a *xvarənah*- megjelenhetett nemcsak sasmadár, hanem kos, vadkan, tűz, nap formájában és más alakban is.^{26a}

A Həng-e Nouruzi-i domborművön I. Mithridates *xvarənah*-ja különleges hangsúlyt kap azáltal, hogy hódolási és beiktatási jelenet keretében jelenik meg. Kabneškir, Susa helytartója, az egyik sas alakjában megjelenő *xvarənah*-tól csak kis diadémát kap, míg a másik sas alakjában a *xvarənah*- Mithridatesnek nagy diadémát és pálmaágot nyújt át.²⁷ A két sas között lebegő naprozetta világosan isteni szférába utalja a *xvarənah*- eredetét. Végül a «királyok királya» *xvarənah*-ját kozmikus távlatokba emeli a dombormű felett lebegő nagy napkorong és a csőrében, részben karmai között is diadémát tartó négy sas.²⁸ Lehet, hogy a négy sas a négy világtájra is utal s ezáltal a dombormű Mithridatest mint a világ négy égtájának kozmikus uralkodóját is ünnepli.

A sas-szimbólum széleskörűen elterjedt az ókori Közel-Keleten, azonban eredetét és ikonográfiai megfogalmazását valószínűleg az Achaimenida dinasztiánál az óperzsa korban kell keresnünk. A kitért szárnyú sas — nyilván mint az uralkodói *xvarənah*- megjelenési formája — az Achaimenidák dinasztikus jelvénye volt valószínűleg II. Artaxerxes korától kezdve s a kitért szárnyú sasokat ábrázoló boglárpárt az Achaimenida nagykirályok a kaftánjukon is viselték.²⁹ Mint egész sor emlék bizonyítja, az Achaimenidák dinasztikus emblé-

²⁵ A szogd *w'rym'k*, *w'rym'y* egy sólyomfajta neve, *H. W. Bailey: Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books*. Oxford 1943. 24.

²⁶ *H. S. Nyberg: Die Religionen des Alten Iran*. Leipzig 1958. 71 „Vərəraǰna ist sehr nahe verbunden mit dem Čwarənah (*xvarənah*) oder Machtglanz”.

^{26a} Ld. pl. *H. W. Bailey: i. m.* 29—31.

²⁷ Úgy látszik a diadémá (vagy korona) nagyságának jelentősége volt az uralkodói rang (*šāh*, *vazurg šāh*, *šāhān šāh*) szempontjából. A kölni Māni-kódex szerint I. Šāhpuhr *šāhān šāh* trónraléptekor a „legnagyobb diadémát” (*διάδημα μέγιστον*) vette fel, *A. Heinrichs—L. Koenen: Der Kölner Mani-Kodex* (P. Colon. inv. nr. 4780) *ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΑΥΤΟΥ*. Edition der Seiten 1—72. *ZPE* 19 (1975) 21. Vö. *M. L. Chaumont: A propos de la Chute de Hatra*. *Acta Ant. Hung.* 27 (1979) 215 sk., kül. 217—219.

²⁸ A jelenet felett lebegő négy sas és a napkorong azokat az iráni képzeteket is felidézheti, amelyek szerint a király a *xvarənah*-t az égben veszi át Óhrmazdtól vagy esetleg egy másik istentől, vö. *R. Merkelbach: Mythische Episoden im Alexanderroman*. 613 skk.

²⁹ *J. Harmatta: Royal Power and Immortality. The Myth of the Two Eagles in Iranian Royal Ideology*. *Acta Ant. Hung.* 27 (1979) 305—319. É gazdag és bonyolult kérdéskörrel *J. E. Korn: Adler und Doppeladler*. Göttingen 1969. Nachdruck. Marburg 1976. 6 mindössze ennyit tud mondani: „Der Sage nach soll Achaemenes, der Gründer der persischen Dynastie, von einem Adler aufgezogen werden. In den „Persern” des Aischylos erscheint der Atossa, der Frau der Dareios und Mutter von Xerxes, im Traum ein Adler, den sie auf die Perser bezieht. Das königliche Feldzeichen war, wie Xenophon aus der Schlacht bei Kunaxa (401 v. Chr.) berichtet, ein goldener Adler auf einer Lanze.”

máját átvették és használták az Óperzsa Birodalom területén a hellénisztikus korban létrejött kisebb királyságok uralkodói is, akik az Achaimenidák leszármazottai voltak vagy legalább is az Achaimenidákra vezették vissza családfájukat.³⁰ A két kitárt szárnyú sas és a közöttük álló napkorong vagy sugárkoronás napfej, amelyet a Høng-e Nouruzi domborművön két különböző megfogalmazásban is láthatunk, megjelent Hatrában és Palmyrában is,³¹ sőt az utóbbi helyen az egymás felé néző, kitárt szárnyú sasokat ábrázoló két kerek boglárt is megtaláljuk a napisten öltözetén.³² Az óperzsa korból nem ismerjük ezt az ikonográfiai megfogalmazást, így lehetne arra gondolni, hogy a sasoknak és a napistennek ez a kapcsolata csak Hatrában és Palmyrában jött létre. Kétségtelen azonban, hogy a sasok és a nap kapcsolatának képzete már az Rg-vedában kimutatható,³³ s így bizonyára az indo-iráni korszakba nyúlik vissza. I. Mithridates Høng-e Nouruzi-i domborműve jóval korábbi, mint az ismert hatrai és palmyrai emlékek,³⁴ így nem lehetetlen, hogy e képzet ikonográfiai megfogalmazását is a párthus művészet közvetítette Mezopotámia felé.

A Høng-e Nouruzi-i dombormű felett ábrázolt napkorongnak és sasoknak érdekes párhuzamait találjuk Palmyrában. Egy Ba'alšamin templomából származó ajtószemöldökkövön középen egy nagy, teljesen kitárt szárnyú sas, kétoldalt egy-egy kisebb kitárt szárnyú sas, egy-egy sugárkoronás istenfej (nap- és holdisten?) és egy-egy nagyobb kitárt szárnyú sas ábrázolása látható.³⁵ A másik párhuzam még pontosabb. Egy sziklatömbre karcolt i. sz. 147-ből származó rajz egy szentélyt ábrázol, amelynek tympanonjában sugárkoronás napfej két oldalán egy-egy kitárt szárnyú sas, alattuk az architráv két végén szintén egy-egy ilyen sas, az architrávot tartó oszlopfőkön is egy-egy hasonló sas és az oszlopfők mellett kívül ugyancsak 1—1 sas ábrázolása helyezkedik el. A 8 sas közül 6 az ábrázolás közepe felé, a két legszélső pedig kifelé tekint.³⁶ Ide vonható egy «archaikus» stílusú palmyrai dombormű ábrázolása is: ennek alsó mezőjében középen sugárkoronás napfejet, két oldalán egy-egy kitárt szárnyú sast, a két szélen pedig egy-egy rozettát láthatunk.³⁷ Mindhárom emléken a nap és a sasok ábrázolása egy bizonyos térség fölött uralkodik s annak biztosít kozmikus hátteret. Az elsőnél és talán a harmadiknál is egy ajtónyílás felett, a másodikon pedig egy szentély homlokzata felett helyezkedik el ez az ábrázolás.

A Høng-e Nouruzi-i dombormű felett elhelyezett napkorong és sasok ábrázolása az oldalt látható oszloppal együtt szintén egy szentély- vagy általában épület-homlokzat benyomását kelti. Ha feltehető, hogy eredetileg a dombormű baloldalán is megvolt a bemélyített tábla kerete s az apród feje mögött megfigyelhető, virágra emlékeztető részlet szintén egy oszlop vagy falpiller ábrázolásának maradványa, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy a művész a domborműn ábrázolt jelenetet egy szentély vagy más épület homlokzata előtt helyezte el olyan módon, hogy az I. Mithridatesnek meghódoló Kabneškir elymaisi királyt és előkelőit az épület bejárata előtt, esetleg a bejáratában a

³⁰ *J. Harmatta*: i. m. 307—313.

³¹ *J. Harmatta*: i. m. 312, 6. kép, *D. Schlumberger*: *Der hellenisierte Orient*. 32. kép.

³² *R. Ghirshman*: *Parthes et Sassanides*. 2. kép.

³³ *J. Harmatta*: *Acta Ant. Hung.* 27 (1979) 316.

³⁴ Utóbbiak az i. e. I. és az i. sz. I—II. századból származnak.

³⁵ *D. Schlumberger*: *Der hellenisierte Orient*. 89, 31. kép.

³⁶ *D. Schlumberger*: i. m. 93, 32. kép.

³⁷ *D. Schlumberger*: i. m. 97. Függelék 13. kép.

homlokzat alatt ábrázolta s ugyanoda léptet a sárkányjelvényt tartó apródja kíséretében a párthus «királyok királya» is, hogy fogadja a hódolatot és beiktassa Kabneškirt Susa (és Elymais) helytartójának tisztségébe.

A kérdés ezek után csak az, hogy az ábrázolt homlokzat egy valóságos szentélyt vagy más épületet állít-e elénk vagy pedig csak képzelt környezettel állunk szemben. Ugyanez a kérdés a domborműn látható jelenettel kapcsolatban is felmerülhet: valóban lejátszódott Kabneškir meghódolása I. Mithridates előtt vagy csak a párthus király dicsőségét akarta a művész egy képzelt jelenet kifaragásával a sziklán megörökíteni? A domborműn ábrázolt jelenetnek kétségtelenül vannak valós elemei. I. Mithridates és Kabneškir történeti személyek voltak, a párthus király tényleg elfoglalta Elymaist és meghódolásra kényszerítette uralkodóját, Kabneškirt. Történeti valóság a *MLKYN MLK*' cím felvétele is Mithridates részéről és Kabneškir susai helytartói megbízatása is, mindkettőt a tárgyalt feliratok bizonyítják. Lényegében véve tehát a jelenetet történeti hitelességűnek tekinthetjük^{37a} s így kézenfekvő az a további következtetés is, hogy Kabneškir meghódolásának és helytartói beiktatásának is valamilyen valóságos helyen kellett lejátszódnia. Mindez a mellett szól, hogy a domborműt keretező épülethomlokzat egy valóságos szentélyt vagy más építményt állít elénk, amely előtt az I. Mithridates és Kabneškir közötti történeti találkozás lejajlott.

Ha tényleg létező épület- vagy szentélyhomlokzat ábrázolásával van dolgunk, akkor azt elsősorban ott kell keresnünk, ahol a rajta megfigyelhető sas- és nap-szimbólika kimutatható. Az említett hatrai és palmyrai párhuzamok későbbiek, mint a Høng-e Nouruzi-i dombormű, történeti szempontból tehát nem jöhetnek számításba. Ismerjük viszont a csőrében diadémát tartó, félig kitárt szárnyú sas ábrázolását Kamniskires (II. Kabneškir) i. e. 147 körül Susában vert pénzeiről.³⁸ A sas ezeken szintén mint a *xvarənah*- megjelenési formája érthető, a kibocsátás nyilván Kamniskires győzelmét és Susa elfoglalását ünnepli. Még pontosabb párhuzamát ismerjük a csőrében kisebb, karmaiban nagyobb diadémát tartó sasnak Bard-e Nešandeh-ből. Itt egy szobortöredéken egy csőrében kisebb, karmaiban nagyobb szalagos diadémát tartó sas ábrázolása látható.³⁹ Sajnos a darab pontosan nem keltezhető, de minthogy a felső és alsó terraszt összekötő északnyugati nagy lépcső pihenőjén került elő, valószínű, hogy az alsó terrasz készítése utáni időből származik.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján tehát a domborművön ábrázolt jelenet illetve épülethomlokzatot leginkább Susában vagy Bard-e Nešandeh-ben képzelhetnénk el. Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a diadéma-sas-nap-*xvarənah*- képzetösszefüggése, amely a korabeli Iránban általánosan elterjedt lehetett, másutt is tükröződött tárgyi emlékekben. Kétségtelen azonban, hogy Kabneškir hódolását és beiktatását csak királyi székhelyen vagy fontos kultikus központban rendezhették meg. E szempontok figyelembevételével egyrészt Susa és Soloke, Kamniskires székvárosai, másrészt Athene, Artemis és Belos szentélyei jöhetnek számításba. Susa mellett szól az, hogy e város lett a helytartói székhely s hogy a sas-

^{37a} L. Vanden Berghe: *Iranica Antiqua* 3 (1963) 167 már világosan látta, hogy a Høng-e Nouruzi-i domborművet úgy lehet tekinteni mint „la représentation d'un fait historique”.

³⁸ G. Le Rider: *Suse sous les Séleucides et les Parthes*. 358, no. 9090, *R. Ghirshman*: *Terrasses sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman*. I. 36.

³⁹ *R. Ghirshman*: i. m. I. 36, II. XXX. t. 2.

xvaranah-szimbolika ott kimutatható. Ámde az is valószínű, hogy a hódolás és beiktatás nem a harcok során elfoglalt, kirabolt és feldúlt helyen történt. Susa már 140 elején Mithridates kezére került s következő hadjáratában, 140 második felében vagy 139 tavaszán Solokét is elfoglalta és Artemis és Athene szentélyeit is kirabolta. Utóbbiakat Šamival és Mas'jid-i Solaimannal azonosíthatjuk. Így a számításba jövő városok és szentélyek közül voltaképpen csak Bard-e Nešandeh, Belos (Bēl-Ōhrmazd-*Iuppiter Elymaeus*) kultuszhelye maradt érintetlenül a harcok pusztításaitól. Következésképpen ez a hely jöhetne szóba leginkább Kabneškir hódolása és beiktatása színhelyül.

Ezzel kapcsolatban azonban az a nehézség merül fel, hogy Bard- Nešandeh-ben nem volt olyan szentély, amelynek homlokzata mintául szolgálhatott volna a Ḥong-e Nouruzi-i dombormű keretéhez.⁴⁰ A Bēl-Ōhrmazd-kultusz helye a felső terraszon emelkedő pódium tűzoltára volt.⁴¹ Itt, a pódium előtt lenne leginkább elképzelhető a hódolási és beiktatási jelenet. A pódiumhoz egyik oldalán egy épület csatlakozott, amely *sacristia*-ul szolgálhatott.⁴² Ennek kb. 7 m széles elülső oldala nyitott volt, két oldalt a bejáratnál valószínűleg 1–1 oszlop vagy pillér helyezkedett el. E nyitott előcsarnoknak kőlapokkal kirakott padozata volt. Szerkezetét tekintve megfeleltethetett annak az épülethomlokzatnak, amelybe a 6,30 m széles dombormű bemélyített táblája beilleszkedik. Elképzelhető, hogy az épület homlokzata a két oszlop között díszítve volt: napkoronggal és négy sassal, akárcsak a domborművön (15. kép). Mithridates fogadása Kabneškir részéről leginkább itt az épület előtt vagy annak nyitott előcsarnokában történhetett s a két király közötti megegyezést azután Bēl-Ōhrmazdnak a pódium tűzoltárán bemutatott áldozattal erősíthették meg.

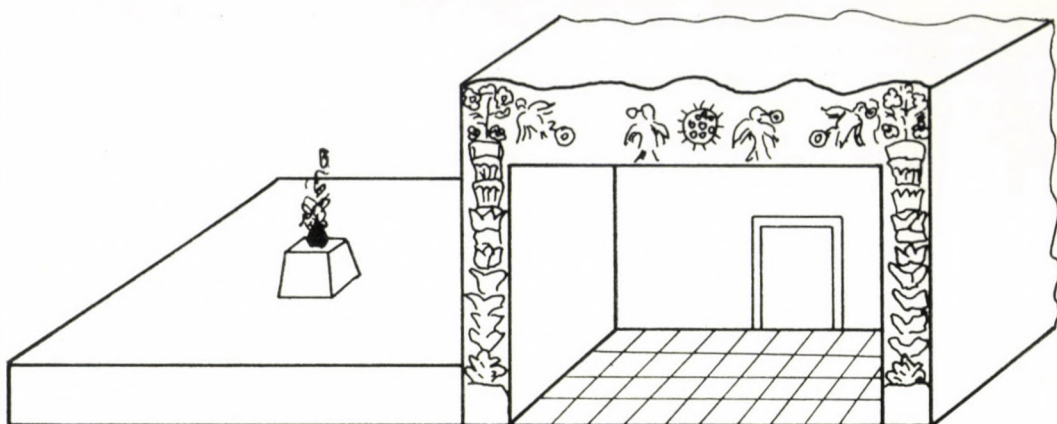
E rekonstrukció bizonyára nem több történeti lehetőségénél,⁴³ de mindenestre alkalmas arra, hogy a Ḥong-e Nouruzi-i dombormű keletkezését, mon-

⁴⁰ A helyzet nem egészen tisztázott. *R. Ghirshman* 1974. július 6-ról keltezett levelében ezt írta: „Ce n'est qu'au IIe s. A. D. que sur une terrasse inférieure, construite postérieurement, fut élevé un temple à Anahita et à Mithra”. Idézi *Harmatta J.*: Elymais történetéhez. *Ant. Tan.* 21 (1974) 37. Ez a szentély tehát nem jöhet szóba, mert i. e. 140 körül még nem létezett. A végleges közzétételnél azonban *Ghirshman* már bizonytalanabban ítélte meg a kormeghatározó anyagot: „La monnaie de Kanishka et les oboles parthes permettent de dater le temple tétrastyle, ou plutôt sa dernière restauration, du IIe siècle de notre ère.” Terrasses sacrées de Bard-ê Néhandeh et Mas'jid-i Solaiman. 40. Itt a szentély 1. helyiségében, a felső lépcsőfok alatt került elő egy nagy pénzkincslet, amely csaknem 5000 érméből állt s ezek között Kanishka kušana királynak is volt pénze. *Ghirshman* először valószínűleg „depôt de fondation”-nak tartotta a kincsletet, s ezért következtetett arra, hogy a templomot az i. sz. II. században építették. Valóban, több tényező is ellene szól annak, hogy a pénzkincsletet „depôt de fondation”-nak tekintsük. Az egyik elrejtési helye, a másik összetétele, a harmadik pedig elrejtésének időpontja, amelyet most, a lelet pontos feldolgozása alapján i. sz. 190/191-re tehetünk (*Chr. Augé—G. Curriel—G. Le Rider: Terrasses sacrées de Bard-ê Néhandeh et Mas'jid-i Solaiman. Les trouvailles monétaires.* Paris 1979. 38). Az i. sz. II. század vége minden bizonnyal túl késői időpont a templom építésére. Így valószínűbbnek látszik, hogy a pénzletet, amely áldozati ajándékként gyűjtetett össze, valamilyen vesztély alkalmával rejtették el, s szentelt jellege miatt később sem vették ki a rejtekhelyről. A templom építésének időpontja tehát még tisztázásra szorul. Ha a szentély I. vagy II. Kabneškir idejében épült volna, akkor a Mithridates és Kabneškir közötti találkozás színhelyül szintén számításba jöhetne. Valószínű azonban, hogy építése jóval később történt.

⁴¹ *R. Ghirshman*: Terrasses sacrées de Bard-ê Néhandeh et Mas'jid-i Solaiman. I. 50.

⁴² *R. Ghirshman*: i. m. 27.

⁴³ Az épületmaradványok sem a *sacristia* díszítésére, sem homlokzatának szerkezetére vonatkozólag nem nyújtanak támpontot. A terület évszázadok óta szántóföld volt, s a művelés során a faragott kőemlékeket darabokra zúzták, *R. Ghirshman*: i. m. 30.

15. kép. A Bard-e Nešandeh-i pódium és *sacristia* előcsarnokának feltételezett homlokzata

danivalóját és sajátosságait megmagyarázza. Egy kérdés szorul még megvilágításra. Az eddig ismert adatok a mellett szólnak, hogy a diadéma-sas-nap-*xvarənah*- szimbólumrendszer ikonográfiai megfogalmazása Elymais területén már a párthus hódítást megelőzően megtörtént. A Hong-e Nouruzi-i dombormű arról tanúskodik, hogy ez a szimbólumrendszer a párthusok számára nem volt idegen. Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy a párthusok uralkodó rétege s maga az Arsakida dinasztia vallásos és mythológiai képezeit és jelrendszerét Közép-Ázsiából hozta magával, ahol Ahuramazda olyan erős szoláris vonásokat vett fel, hogy neve később a sakában (*urmaysde* < *Ahuramazdāh-) egyszerűen «napot» jelentett.⁴⁴

VI

A harmadik meglepetés az első álló alakra vonatkoztatható *kbnškr šwš PHT'* felirat. A dombormű értelmezésével kapcsolatban eddig arra lehetett gondolni, hogy ez az alak egy kisebb helyi uralkodó vagy esetleg Elymais új vazallus királya, akit a párthusok Kamniskires helyére ültettek. Ezzel szemben a felirat azt bizonyítja, hogy győzelme után I. Mithridates Elymais legyőzött uralkodójára, Kabneškirre bízta Susa (és Elymais) helytartóságát. A feliraton szereplő Kabneškirt nyilvánvalóan a Susában i. -e. 147 és 140 között pénzt verető Kamniskiresszal kell azonosítanunk, akiben a dinasztia második uralkodóját azaz II. Kabneškirt kell látnunk. Ha ugyanis a dinasztia megalapítását s I. Kabneškir független királlyá válását kapcsolatba hozzuk III. Antiochos Belos szentélye ellen i. e. 187-ben intézett támadásának elhárításával, akkor a dinasztia megalapító uralkodó i. e. 147-ben már igen idős ember lett volna. Igaz ugyan, hogy Lukianos *Makrobioi*-ának adata szerint Kamnaskires király, akit nyilván I. Kabneškirrel kell azonosítanunk, 96 évet ért meg, azonban ezt a kort i. e. 147-ben már elérhette, mert valószínű, hogy III. Antiochos elleni

⁴⁴ E kérdéstről *И. М. Стеблин—Каменский*: Памирские языки о мифологии древних иранцев. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н. э.). Москва 1981. 238 shk.

sikerét érett férfikorban érte el. I. Kabneškirt, a dinasztia megalapítóját, III. Antiochos legyőzőjét szemmel láthatólag azzal a Kamniskéires királlyal kell azonosnak tartanunk, aki Susát i. e. 147-ben elfoglalta s ott *Basileus Megas Kamniskéires Soter* felirattal pénzt veretett. Azonban I. Kabneškirt Susa elfoglalása után nem sokkal meghalhatott, s így fia II. Kabneškirt bocsáthatta ki Susában a *Kamniskéires Nikephoros* nevet viselő pénzsorozatokat. Ez a II. Kabneškirt lehetett I. Mithridates ellenfele, akit azután győzelme után a párthus király Susa helytartójának tett meg. A felirat Kabneškirt neve nem nyújt támpontot e kérdés eldöntésére, mert hosszú időn át e dinasztia minden uralkodója a Kabneškirt nevet viselte. Történeti okokból és a pénzverés adatai alapján azonban mindenképpen valószínű, hogy a dombormű első álló alakjában II. Kabneškirt azaz Kamniskéires Nikephorost kell látnunk. Az is valószínűnek látszik, hogy a második álló alakban is a Kabneškirt-dinasztia egyik fiatalabb tagjával állunk szemben. Jobb kezét ugyanis az első alakhoz hasonlóan kifelé fordított tenyérrel tiszteletadásként ez is Mithridates felé emeli és gazdag fegyverzetet: tört, íj- és nyíltegezt visel.

Ha II. Kabneškirt kell is a dombormű első álló alakjában látnunk, mindenképpen meglepő, hogy Mithridates őt nem Elymais királyának, hanem Susa helytartójának iktatta be. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy Mithridates Susianét és Elymais legértékesebb részeit elfoglalta, ezt a területet szervezte Šuš satrapiává s ennek helytartójává tette meg Kabneškirt, a helyi dinasztia képviselőjét. Ez azt is jelenti, hogy a párthus uralkodó nem ismerte el «királynak» Kabneškirt, aki ugyan régi birtokait Elymais területén bizonyára megtartotta, azonban egykori királyságán formailag csak mint a párthus király helytartója uralkodhatott.

A dombormű «Kabneškirt, Šuš xšaθrapja» felirata tehát azt bizonyítja, hogy Mithridates Susianénak és Elymaisnak I. Kabneškirt által i. e. 147-ben megteremtett egységét továbbra is fenn akarta tartani, csak éppen Elymaist is Šuš satrapiába illesztette bele. Ez a lépés nyilván nem jelentett lényeges változást az i. e. 147–140 közötti időszak közigazgatási viszonyaihoz képest, mert minden valószínűség szerint már I. Kabneškirt Susába tette át székhelyét, amikor a várost elfoglalta.

I. Mithridatesnek ez az elképzelése azonban végül mégsem valósult meg. Röviddel a dombormű elkészülte után 139 végén vagy 138 elején bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy az új Šuš satrapia szervezetét megszilárdítsa. Susában i. e. 138-ban egy trónbitorló ragadta magához az uralmat, aki *βασιλευς Τιγραϊος* felirattal bocsátotta ki pénzeit i. e. 133/132-ig, amikor II. Phraates, I. Mithridates fia, a várost visszafoglalta.⁴⁵ A *Tigraios* név kétségtelenül iráni eredetű (< óiráni *Tigra-vahya-), azonban Nisa párthus névanyagában nem fordul elő. Így lehet, hogy Tigraios személyében egy helyi iráni előkelővel van dolgunk.

Tigraios hatalomra kerülése Susában mindenesetre meghiúsította I. Mithridates eredeti elgondolását. Minthogy pénzei csak Susában kerültek elő, fel kell tennünk, hogy hatalma csak Susára és környékére terjedt ki (Bard-e Nešandeh-ben és Masjid-e Solaimanban pénzei nem kerültek elő). Így uralma az alig megszervezett párthus Šuš satrapiát ismét két részre, Susianéra és az újra függetlenné vált Elymaisra szakította. Bár Tigraios további térhódítását a Kabneškirt-dinasztia szemmel láthatólag meg tudta akadályozni, Susa és a

⁴⁵ G. Le Rider: Suse sous les Séleucides et les Parthes. 378–379, 385.

síkság elvesztése hosszú időre megakadályozta Elymais megerősödését. Elymais függetlenné válása következtében az ott uralkodó Kabneškir-dinasztia Šūs satrapia helytartóságát azután sem kaphatta vissza, amikor II. Phraates Susát visszafoglalta a trónbitorlótól. A párthus király, akinek országát az északi nomád iráni törzsek betörése fenyegette (ellenük esett el néhány év múlva), nyilvánvalóan nem tudta Elymaist újból meghódítani. Így hosszú időre állandósult Susiane és Elymais különállása. A hegyvidékre visszaszorult Kabneškir-dinasztia az i. e. 138 utáni zavaros évtizedekben lassan újra megerősödött s i. e. 82-től kezdve ismét megindította saját pénzverését. Az első kibocsátás Kamnaskires király és Anzaze királynő nevét viseli.⁴⁶

I. FÜGGELÉK

A SÁRKÁNY-HADIJELVÉNY

A király mögött álló apród kezében tartott tárgyat a korábbi leírások légyhajtónak határozták meg.⁴⁷ Valóban, több olyan sāsánida domborművet ismerünk, amelyen a király mögött apród áll légyhajtót tartva kezében ura feje fölé. Ezek közül három I. Ardašir reliefje. A Naqš-i Rustam-i dombormű lovon ábrázolja a királyt, az apród gyalogosan mögötte állva jobb kezével tartja feje fölé a légyhajtót.⁴⁸ A Firuzabad-i reliefen a király állva veszi át a diadémát Őhrmazd kezéből, mögötte ott áll az apród, a légyhajtót itt is jobb kézzel emeli a *šāhān šāh* feje fölé.⁴⁹ Végül a Naqš-i Ražab-i domborművön Ardašir szintén állva jelenik meg, mögötte az apródot frontálisan, de fejét profilban ábrázolták. A légyhajtót itt is jobb kézzel fogja, pedig testtartása a bal kézzel való tartást tette volna szükségessé. Így jobb kezét keresztben tartja teste előtt.⁵⁰ Ez arra mutat, hogy a légyhajtó jobb kézzel való tartása szertartászerű szabály volt ebben a korban.

Valószínűleg még egy sāsánida kori domborművön tehetjük fel a légyhajtó ábrázolását. Ez II. Šāhpuhr Bišapur-i reliefje,⁵¹ amelyen a trónon ülő királytól jobbra egy bajuszt és szakállt nem viselő, tehát fiatal ember látható, amint jobb kezét magasra emelve valamit tart az uralkodó feje fölé, míg bal kezével kardja markolatát fogja. A fiatal ember tartása ugyanaz, mint Ardašir apródjéé a Firuzabad-i domborműn, s csak a felemelt kart és a vele tartott tárgyat megrongáló repedés miatt nem lehetünk teljesen biztosak a jelenet értelmezésében, azonban minden valószínűség szerint itt is a légyhajtót tartó apród ábrázolásával állunk szemben.

⁴⁶ Chr. Augé—R. Curiel—G. Le Rider: Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. Les trouvailles monétaires. 55 skk.

⁴⁷ L. Vanden Berghe: Iranica Antiqua 3 (1963) 159, 2. jz-tel, R. Ghirshman: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres CR 1975. 56.

⁴⁸ F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. 70. t., L. Vanden Berghe: Archéologie de l'Irān ancien. Leiden 1959. 28. t. c, R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 157. és 168. kép.

⁴⁹ L. Vanden Berghe: i. m. 70. t.

⁵⁰ L. Vanden Berghe: i. m. 25. t. b, W. Hinz: Altiranische Funde und Forschungen. Berlin 1969. 57. t.

⁵¹ R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 225. és 226. kép, R. Ghirshman: Bichâpour I. Paris 1971. 84, XIX. t. és 10. kép Flandin és Coste rajzán is világosan látható, hogy a Šāhpuhr mellett jobboldalt álló alak sem bajuszt, sem szakállt nem visel.

A légyhajtó tartása a király feje fölé nyilvánvalóan az óperzsa nagykirály udvari szertartására megy vissza, mint ezt az egyik Persepolis-i dombormű bizonyítja. Ezen a nagykirály mögött egy szolga áll s jobb kezével nagy napernyőt, bal kezével pedig légyhajtót tart ura feje fölé.⁵²

Történeti szempontból tehát nem volna akadálya annak, hogy az óperzsa és a sāsānida kor közé eső arsakida uralom idején is feltegyük a párthus királyi udvarban a légyhajtó szertartásszerű használatát. Kétségtelen azonban, hogy ezideig az arsakida korból még nem sikerült kimutatni a használatát s nem lehet légyhajtónak tekinteni a Hōng-e Nouruzi-i domborművön az apród által magasra tartott tárgyat sem. Ennek alakja ugyanis teljesen eltérő a sāsānida vagy óperzsa kori domborműveken látható légyhajtó ábrázolásoktól. Míg az utóbbiak vékony növényág benyomását keltik, amelyet az apród csaknem függőlegesen, de kissé ívelten tart *jobb* kezével a király feje fölé, addig itt a párthus uralkodó mögött álló alak *bal* kezében tartott rúdon vízszintesen lebegő tárgy látható, amely az alak feje fölött hátrafele hullámszik. Általános benyomását tekintve ez a tárgy a II. Šāhpuhr Bišapur-i domborművén megfigyelhető «zászló»-ra emlékeztet, amelyet az apród mögött álló alak (zászlótartó) tart s amely feje fölött vízszintesen kigyózik hátrafele, inkább egy kigyóra, mint zászlóra emlékeztetve.⁵³

A Hōng-e Nouruzi-i dombormű fényképét alaposabban megvizsgálva jól megfigyelhetjük, hogy a rúdra erősített hullámos tárgy voltaképpen egy sárkánykigyó, amelynek nemcsak feje, de annak részletei: szeme, fülei és szája is elég világosan kivehetők. Így itt nyilvánvalóan a görög és római írók által leírt sárkány-hadijelvényt láthatjuk magunk előtt. A sāsānida emlékeken is többször előfordul a királyi hadijelvény ábrázolása. II. Šāhpuhr már említett Bišapur-i domborművén kívül II. Hormizd két reliefjén figyelhetjük meg, hogy a lovon, párviadal közben ábrázolt király mellett az egyikén lovon ülő, a másikon gyalogos apród tart egy sajtáságos hadijelvényt, amelynek kereszt-rúdjára felül három gömbalakú, alul két tojásformájú dísz van erősítve.⁵⁴

Az antik irodalomban és ábrázolásokon található adatok szerint a sárkány-hadijelvényt a párthusok, dákok és szkíták használták, tőlük vették át azután a rómaiak.⁵⁵ A Constantinus-dinasztiának a sárkány-hadijelvény uralkodói jelvénye is volt, amelyet Ammianus Marcellinus többször is leírt. Egyik helyén (XVI. 10,7) Constantiusszal kapcsolatban említi: *eumque . . . purpureis subtegminibus texti circumdedere dracones, hastarum aureis gemmatisque summitatibus illigati, hiatu vasto perflabiles et ideo velut ira perciti sibilantes, caudarumque volumina relinquentes in ventum*. Egy másik helyén Iulianusszal összefüg-

⁵² F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. 15. t.

⁵³ R. Ghirshman: Bichâpouir. I. XIX. t. és 10. kép. A „zászló” elülső része nincs kifaragva (az egész dombormű nincs véglegesen befejezve, több részlet kifaragása nem történt meg), így lehet, hogy ez is sárkány-hadijelvény volt. Minthogy a Sāsānidáknál a sárkány-hadijelvényre nincs adatunk, s a zászló a foglyul ejtett ellenséges harcosokat a király elé vezető menetnek áll az élén, valószínű, hogy zsákmányolt hadijelvényvel állunk szemben, amely talán a chionitákkal vívott harcok során kerülhetett a perzsák kezébe. Ha ez a perzsák hadijelvénye lenne, akkor a királytól balra eső sávban kellene lennie, ahol a perzsa vezérek és harcosok állnak.

⁵⁴ F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. 83. t., L. Vanden Berghe: Archéologie de l'Irān ancien. 29. t. b–c, R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 156. és 220. kép.

⁵⁵ PWRE IV. 1633–1634 s. v. Draco, O. Schrader–A. Nehring: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. I. Berlin–Leipzig 1917–1923. 279, 24–25. kép (dák sárkány-hadijelvények Traianus oszlopáról).

gésben emlékezik meg róla (XVI. 12,39): *quo (sc. Iuliano) agnito per purpureum signum draconis, summitati hastae longioris aptatum velut senectutis pendentis exuvias . . .*». A sárkány-jelvény legrészletesebb leírását Arrianos adja (Techn. tact. 35,3): *Τὰ Σκυθικά δὲ σημεῖά ἐστιν ἐπὶ κοντῶν ἐν μήκει συμμετρω δράκοντες ἀπαιωρούμενοι. ποιῶνται δὲ ξυρραπτοὶ ἐκ ὀράων βεβαμμένων, τὰς τε κεφαλὰς καὶ τὸ σῶμα πᾶν ἔστε ἐπὶ τὰς οὐράς εἰκασμένοι ὄφεισιν, ὡς φοβερώτατα οἷόν τε εἰκασθῆναι. καὶ τὰ σοφίσματα ταῦτα. (4) ἀπορρομῶντων μὲν τῶν ἵππων οὐδὲν πλέον ἢ ὄρακη ἂν ἴδοις πεποικιλμένα ἐς τὸ κάτω ἀποκρεμάμενα, ἐλαττομένων δὲ ἐμπνεόμενα ἐξογκοῦται, ὥστε ὡς μάλιστα τοῖς θηρίοις ἐπειοικέναι. καὶ τι καὶ ἐπισυρρίζειν πρὸς τὴν ἄγαν κίνησιν ἐπὶ τῇ πνοιῇ βιαία διερχομένη. A párthusoknál Lukianos említi a sárkány-hadijelvény használatát (Hist. Conscr. 29): *γράφω τοίνον ἃ εἶδον οὐκ ἄῆκουσα. καὶ οὕτως ἀκριβῶς ἅπαντα ἐωράκει, ὥστε τοὺς δράκοντας ἔφη τῶν Παρθυαίων (σημεῖον δὲ πλήθους τοῦτο αὐτοῖς· χιλίους γάρ, οἶμαι, ὁ δράκων ἄγει).* Lukianos adata Verus párthus hadjáratának idejéből származik. E korban (az i. sz. II. század második felében) tehát a párthusok a sárkány-hadijelvényt csapatzászlóként használták az ezer főből álló egységeknél. Ez arra mutat, hogy nemcsak a sárkány-hadijelvényt őrizték meg Közép-Ázsia lovasnomád népeinek kultúrájából, hanem haderejüknek a tízes számszrendszeren alapuló szervezetét is.⁵⁶*

A rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján következtetve a sárkány-hadijelvény eredetét Közép-Ázsiában kereshetjük. Onnan hozhatták magukkal a párthusok, akiktől azután az i. sz. II. században a rómaiak is átvették. Közép-Ázsiából vihették át Kelet-Európába a sárkány-jelvényt a szarmata törzsek is⁵⁷ s tőlük kerülhetett át ennek használata a dákokhoz. Most a Hong-e Nouruzi-i domborművön a sárkány-hadijelvény legkorábbi ábrázolását ismerhettük meg.

II. FÜGGELÉK

AZ ÁLDOZÓI STÓLA

A Hong-e Nouruzi-i dombormű második álló alakjának bal vállán látható kiemelkedő pánt magyarázatára több kísérlet történt. Felmerült először is az a gondolat, hogy egy íj ábrázolásával van dolgunk.⁵⁸ Egy másik elgondolás szerint a vállon kiemelkedő sáv egy összecsavart ujjnélküli köpeny volna, amely az alak pap voltát jelezné.⁵⁹ Ami az első magyarázatot illeti, annak nehézségei szembeötlők: a vállon kiemelkedő pánt zárt hurok benyomását kelti s alakja nem is emlékeztet az íjra. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az alak az íjat jobb vállán az íjtegezen hordja, akkor nyilvánvaló, hogy erről az elgondolásról le kell mondanunk.

A másik magyarázat alaposabb vizsgálatot érdemel. Alapja rzemmel-láthatólag egy Bard-e Nešandeh-ben talált, áldozati jelenetet ábrázoló dombormű volt.⁶⁰ Ezen öt személy látható: egy uralkodó jobb kezével valamit önt

⁵⁶ A tízes számszrendszeren alapuló társadalom- és hadszervezetről legutóbb Györffy Gy.: A tízes és százszervezet. MTA II OK 22 (1973) 57 skk.

⁵⁷ Arrianos „skytha” megjelölése az i. sz. II. században már csak a szarmata (iazyg, roxolán, aors stb.) vagy alán törzsekre vonatkoztatható.

⁵⁸ L. Vanden Berghe: Iranica Antiqua 3 (1963) 158.

⁵⁹ R. Ghirshman: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres CR 1975. 56.

⁶⁰ R. Ghirshman: i. m. 4. kép és Terrasses sacrées de Bard-é Néchandeh et Masjid-i Solaiman. XIII. t. 3 és a 11. kép.

egy alacsony füstölőre vagy tűzoltárra, bal kezével pedig kardja markolatát fogja. A tűzoltár másik oldalán egy papi személy jobb kezét a király felé, a tűzoltár fölé emeli s talán ugyanolyan növényágot tart vele, mint leengedett bal kezében. Fegyvert nem visel, bal válláról hosszú, összecsavart textilanyag csüng alá egészen ruhája alsó szegélyéig.

Számos Elymais-i szobron és domborművön figyelhető meg ugyanez a viselet,⁶¹ amely a leírásokban hol «összecsavart ujjatlan köpeny»-ként, hol «összecsavart textilanyag»-ként, hol «összecsavart sál»-ként szerepel, de minden esetben imádkozó vagy valamilyen kultikus cselekményt végző személy viseli,⁶² akinél fegyvert sohasem láthatunk. Minthogy egyébként a domborművek tanúbizonysága szerint fegyvert viselő uralkodó is mutathat be áldozatot, nyilvánvalóan helyes az a következtetés, hogy e viselet az illető személyek papi funkcióját jelzi.⁶³

Ami e viseleti darab meghatározását illeti, az ujjatlan köpeny meghatározás biztosan kizárható, mert vannak olyan ábrázolások, ahol az áldozatot bemutató személy e viseleti darabot éppen egy ujjatlan köpeny fölött viseli.⁶⁴ A helyes meghatározáshoz a következő megfigyelések segíthetnek. Az egyik szobrocskán⁶⁵ összecsavarás nélkül figyelhetjük meg e viseleti darabot: tenyérnyi széles textilanyag ez, amely elől is, hátul is a ruházat alsó szegélyéig csüng le a bal vállról. Egy másik domborművön⁶⁶ összecsavarva, de nyakba vetve viseli az imádkozó személy. Ezeknek az ábrázolásoknak az alapján az látszik legvalószínűbbnek, hogy ugyanolyan stólával állunk szemben, mint amelyet a katolikus papok a miseruha felett viselnek. Ez egy tenyérnyi széles díszes szalag, amely a papi joghatóság jelképe. Elképzelhető, hogy a katolikus papi stóla végső soron a pártus papok tárgyalt viseletére megy vissza.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a Hong-e Nouruzi-i dombormű második álló alakjának bal vállán látható pántot nem értelmezhetjük ilyen stólának s nem is tekinthetjük ezt az alakot papi személynek sem. A pánt csak vállát fogja körül, tehát nem lehet stóla, s gazdag fegyverzetet: tört, íj- és nyíltegezt visel, következésképpen nem lehet pap.

A dombormű második álló alakjának vállán látható pánt magyarázatának lehetőségei azonban ezzel még nem merültek ki. A Kamnaskires király és Anzaze királyné, továbbá egy későbbi Kamnaskires király nevével kibocsátott Elymais-i pénzek⁶⁷ a király vállán ugyanolyan kiemelkedő pántot figyelhetünk meg, mint a Hong-e Nouruzi-i dombormű második álló alakján. Így láthatólag teljes az egyezés formai szempontból, kérdés azonban, hogy ugyanezt állapíthatjuk-e meg a funkció szempontjából is. Az említett pénzek a király

⁶¹ *R. Ghirshman*: Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. II. XXXII. t. 1–2, XXXVII. t. 1–4, LXXVIII. t. 3, LXXIX. t. 5, LXXXII. t. 1–2, 3, 4, LXXXIII. t. 3–6, LXXXIV. t. 1–2, 3, 4–5, LXXXV. t. 1–2, 3–4, LXXXVIII. t. 4–5, LXXXIX. t. 4, CXXVI. t., CXXIX. t. 2, CXXXV. t. 6.

⁶² Ennek felismerése *R. Ghirshman* érdeme.

⁶³ *R. Ghirshman*: i. m. 22.

⁶⁴ A Tang-i Sarvak-i ANW domborművön, *W. B. Henning*: The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak. AM NS 2 (1952) 157, IX. t.

⁶⁵ *R. Ghirshman*: Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. II. LXXXIII. t. 3–4 és 70. t. G. M. I. S. 28.

⁶⁶ *R. Ghirshman*: i. m. LXXVIII. t. 3 és 25. t. G. M. I. S. 163.

⁶⁷ *G. Le Rider*: Suse sous les Séleucides et les Parthes. LXXII. t. 11–18.

díszes mellényt vagy mellpáncélt visel⁶⁸ s a kiemelkedő pánt vagy ennek a mellénynek a kiemelkedő szegélye vagy a mellpáncélt a hátpáncéllal összekapcsoló vastag pánt. Az egyik érmén⁶⁹ jól megfigyelhető, hogy e pánt nem nyúlik a hónalj alá, hanem valamivel feljebb szélesebb vízszintes lezáródással befejeződik. Ez a sajátossága inkább páncélpánt mellett szól. Ezzel szemben viszont a Hong-e Nouruzi-i domborművön látható vállpánt nem lehet a ruha része, mert a hónaljban világosan különválik attól, de nem lehet páncélpánt sem, mert az ábrázolt személy biztosan nem páncélt visel. Így tehát bármennyire feltűnő is a hasonlóság az érmék és a dombormű alakján megfigyelhető vállpántok között, funkcionális azonosságukra mégsem gondolhatunk.

Végül ismerünk több olyan palmyrai domborművet, amelyek párthus öltözetű és fegyverzetű harcosokat ábrázolnak. Az egyik ilyen domborművön⁷⁰ a harcos bal kezét kardja markolatán tartja, jobb kezével pedig belefog a jobb vállán átmenő szíjhurokba, amellyel egy íjtegezt tart a hátán. Egy másik domborművön⁷¹ az egyik harcos jobb kezében a felajzott íjat tartja, míg bal kezével a vállára vetett szíjat fogja, amelyre a nyíltegez van erősítve. Ezeknek az ábrázolásoknak az alapján leginkább még arra gondolhatunk, hogy a Hong-e Nouruzi-i domborművön a második álló alak bal vállán látható pánt is fegyvertartó szíj, amelyről a nyíltegez csüng alá. Az alak balkezével a tegezt kissé előre húzza s a tegez felső részéből kiálló nyilak felett a hátulról előre húzott szíjnak egy részét is meg lehet figyelni.⁷²

⁶⁸ Chr. Augé—R. Curiel—G. Le Rider: Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. Les trouvailles monétaires. Paris 1979. 56. Ilyen díszes mellényt láthatunk egy palmyrai mellszobron (i. sz. II—III. század), R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 89. kép, bár ennek szegélye nem emelkedik ki annyira, mint a Kamnaskires pénzén látható vállpánt. A mell- és hátpáncélt összekötő vállpánt jól megfigyelhető egy Dura-Európos-i stelen, D. Schlumberger: Der hellenisierte Orient. Függetl. 17. kép.

⁶⁹ G. Le Rider: i. m. LXXII. t. 15.

⁷⁰ R. Ghirshman: Parthes et Sassanides. 91. kép.

⁷¹ R. Ghirshman: i. m. 90. kép.

⁷² Ez legjobban D. Schlumberger: Der hellenisierte Orient. Függetl. 6. képen figyelhető meg.

A PÁRTHUS ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI

A pártus írásbeliség kezdeteit, azaz az arameus kancelláriai gyakorlatról a logografikus pártus írásrendszerre való áttérést az eddigi kutatás az i. e. II. század közepe tájára tette.¹ Hosszas vita folyt² s a vélemények részben még ma is megoszlanak arról, hogy ez az átmenet, azaz a pártus írásrendszer kialakulása a Nisa-i ostrakonok korára (i. e. 100—i. e. 13³) megtörtént-e már s hogy e nyelvméleket pártus vagy arameus nyelvűnek kell-e tekintenünk. Most I. Mithridates i. e. 140/139-ből származó Høng-e Nouruzi-i feliratai⁴ kétségtelenné teszik, hogy a pártus írásbeliség ebben az időpontban már létezett s az átmenetnek az arameus kancelláriai gyakorlatból a logografikus pártus írásrendszerbe ennél valamivel korábban, legkésőbb az i. e. II. század közepe táján, esetleg még korábban, de valószínűleg I. Mithridates uralkodása alatt

¹ *J. Harmatta: The Parthian Parchment from Dura-Europos. Acta Ant. Hung. 5 (1957) 298* i. e. 150 körüli időre, *W. B. Henning: Iranistik. III. Linguistik. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Leiden—Köln 1958. 34* I. Mithridates korára (kb. i. e. 171—139) gondol, míg *V. A. Livšic: Документы из Нисы I в. до н. э. Moskva 1960. 54* úgy véli, hogy az áttérés nem történhetett az i. e. II. századnál korábban.

² A vita irodalmát ld. *I. M. Diakonoff—V. A. Livšits: Parthian Economic Documents from Nisa. CIIr Part II. Vol. II. Texts I. 3—4.*

³ *И. М. Дьяконов: Документы из Нисы I в. до н. э. 15* szerint a legkorábbi Nisa-i dokumentum az arsakida éra 148., a legkésőbbi 235. évébe keltezett, *И. М. Дьяконов—В. А. Лившиц: Новые находки документов в Старой Нисе. Пер. Сборн. II. Moskva 1966. 139* szerint az „új” dokumentumok az arsakida éra 100. és 208. éve közötti periódusba keltezettek. *V. A. Livšits: New Parthian Documents from South Turkmenistan. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 166* szerint a Nisa-i dokumentumok az i. e. II. század végétől az i. e. I. század 30-as éveig terjedő periódusból származnak.

A Nisa-i dokumentumok időhatáraitra vonatkozó eddigi közlések tehát ellentmondásosak. Az eddig közölt anyagban a legkorábbinak a 269. sz. ostrakon keltezése látszik, amelyet *D'yakonov* és *Livšic* $\Gamma^{\text{C}} \text{XX} ?^{\text{I}} \text{XX} \text{II}^{\text{I}} \Gamma^{\text{I}}$ -nak (= i. e. 105) olvastak, *Parthian Economic Documents from Nisa. CIIr Part II. Vol. II. Texts I. 31.* Azonban a dokumentum facsimiléjén (*CIIr Part II. Vol. II. Parthian Economic Documents from Nisa. Plates I. London 1976. 98. t. 269*) szövege következőképpen olvasható:

1. sor	$\Gamma^{\text{S}} \text{NT} \text{II}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{XX} \text{II}^{\text{I}} \Gamma^{\text{I}} \text{MN}$
2. sor	$\Gamma^{\text{I}} \text{rtbnwkn} \Gamma^{\text{I}} \text{MN}^{\text{I}} \text{KRM}^{\text{I}}$
3. sor	$\Gamma^{\text{I}} \text{wzbry}$

Ezt a dokumentumot tehát az arsakida éra 223. évéből keltezték s így az eredetileg megadott időhatárok (az arsakida éra 148. és 235. éve) közé esik. Lehet, hogy az „új” dokumentumok megadott keltezési adatában (az arsakida éra 100. éve) elírással vagy sajtóhibával van dolgunk (pl. 160 helyett). Ha az arsakida éra 100. évébe való keltezés bebizonyosodnék, ez kitűnően egyezné I. Mithridates Høng-e Nouruzi-i feliratainak tanúbizonyosságával.

⁴ *Harmatta J.: I. Mithridates és Kammiskires. Ant. Tan. 28 (1981) 120* skk.

meg kellett történnie. Ezideig a párthus írásbeliség legkorábbi emlékének az egyik Nisa-i dokumentumot lehetett tartani, amelyet az Arsakida éra 148. évéből, azaz i. e. 100-ból kelteztek,⁵ feltéve, hogy a Nisa-i ostrakonok nyelvét már párthusnak, nem pedig arameusnak tekintjük. A Hong-e Nouruzi-i feliratok ezzel szemben négy évtizeddel korábbi időből származnak s bár a neven kívül minden elemük arameus logogramm, mégis a *šwš PHT'* kifejezés (= *Šuš xšaθrap*) szerkezete, amely az arameusban nem lehetséges,⁶ azt bizonyítja, hogy az arameus nyelvű kancelláriai gyakorlatot ebben az időpontban már felváltotta a párthus nyelv használata egy logografikus írásrendszer keretében.

Erre van még egy közvetett bizonyítékunk is. A Nisa-i párthus dokumentumok között olyan írásgyakorlatok is kerültek elő, amelyek levélkezdet-formulákat tartalmaznak. Utóbbiak közül különös figyelemre tarthatnak számot azok a szövegek, amelyek Mithridates és Phraates nevét említik. Az idevágó ostrakonok a következők: 1. Nov. 305 (1961), 2. Nov. 136 + 388 + 376 (1960–1961), 3. No. 902 előlap, 4. No. 902 hátlap.⁷

Nov. 305 (1961)⁸

x + 1. sor	<i>MN mtrdt</i>	[∘] L [∘] [∘] HY <i>prht</i>
x + 2	<i>MN mtrdt</i>	[∘] L [∘] HY <i>pr[∘]ht[∘]</i>
x + 3	<i>MN mtr[∘]dt</i>	[∘] L [∘] HY <i>pr[∘]ht[∘]</i>
x + 4	<i>MN mtrdt</i>	[∘] L [∘] HY <i>prh<t></i>

Megjegyzések az olvasáshoz: [ ] = eltűnt, de egykor megvolt betűk, [∘] = elhalványult, részben eltűnt betűk, < > = eredetileg is hiányzó betűk.

Fordítás:

x + 1–4 «Mithridattól testvérenek Frahātnak»

A mintaszövegnek ez az értelmezése akkor lehetséges, ha a szöveget már párthus nyelvűnek tekintjük. Kétségtelen azonban, hogy e levélkezdet formulát arameus nyelvűnek is értelmezhetjük, mert nem fordul elő benne olyan szerkezet, amely ezt kizárná. Ebben az esetben az arameus *mn mtrdt* [∘]L [∘]hy *prht* címzésnek a fordítása a következő lehetne: «Mithridatestől. Testvéremnek, Phraatesnek». Ennek a szövegtípusnak az a jelentősége, hogy megvilágítja, miért és hogyan vált a párthus írásbeliségben az első személyű birtokos személyraggal ellátott arameus [∘]hy «testvérem» alak a «testvér» szó logogrammává.

⁵ И. М. Дьяконов: Документы из Нисы I в. до н. э. 15. Az eddig közzétett anyagban (Parthian Economic Documents from Nisa. Texts I.) van azonban egy olyan ostrakon, Nr. 1 (2160), amelyen a közzétevők az arsakida éra 147. évét vélték olvasni: [∘]ŠNT I C[∘] XX XX IIII [∘]III[∘] = i. e. 101. A dokumentum facsimiléje (Parthian Economic Documents from Nisa. Plates I. 1. t. 1) azonban megengedi a következő olvasatot is: [∘]ŠN[∘][T] I C XX XX IIII I [III]. Valószínűleg tehát ez is csak az arsakida éra 148. évéből (i. e. 100-ból) származik.

⁶ Az arameusban lehetséges szó szerkezetek a következők lennének: 1. *ph̄t šwš*, 2. *ph̄t zy šwš*, 3. *ph̄th zy šwš*.

⁷ E dokumentumokat 1966-ban és 1967-ben Leningrádban I. M. D'jakonov és V. A. Livšic professzorok szívesége folytán eredetiben tanulmányozhattam. Szívességükért, valamint a közöletlen ostrakonok közzétételének lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki.

⁸ Közöletlen. Szövegét itt I. M. D'jakonov és V. A. Livšic professzorok szíves engedélyével teszem közzé.

Az eredeti arameus levélkezdet-formulában az első személyű birtokos személyraggal ellátott alak használata szükséges volt, a párthusban azonban nem. Ezért amikor a *mn mtrdt 'l 'hy prht* arameus mintaszöveget átértelmezték logografikus írású párthus formulának (*MN mtrdt 'L 'HY prht*), akkor az arameus 'hy alak elvesztette eredeti, a birtokos személyraggal meghatározott funkcióját. Ez a folyamat nyilvánvalóan éppen az ilyen sokat használt és gyakorolt mintaszövegekben ment végbe, mint amilyet a tárgyalt levélkezdet-formula is képvisel.

Nov. 136 388 376 (1960 1961)⁹

x + 1. sor	⌈MN mtrdt	⌈L	⌈HY prht⌈
x + 2	⌈MN m⌈[trd]t	⌈L	⌈HY pr⌈ht⌈
x + 3	⌈MN m⌈[trd]⌈t	L	'HY prht
x + 4	[MN mtrdt	⌈L	⌈HY pr⌈ht⌈
x + 5	[MN mtrdt	L]	⌈HY pr⌈ht⌈

Ezen az ostrakonon is az előzővel azonos mintaszöveget találunk, amelynél a párthus és az arameus értelmezés egyaránt lehetséges. Mindkét ostrakon valószínűleg hiányos, felül letörhetett belőlük egy darab, ezért a sorok eredeti száma nem állapítható meg. Mint a következő, hasonló írásgyakorlatot tartalmazó ostrakon bizonyítja, egy-egy ilyen ostrakon 9 sort is tartalmazhatott. A szöveg fordítása párthus értelmezés esetén «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek», arameus nyelvű formulát tételezve fel pedig «Mithridatestől. Testvéremnek, Phraatesnek».

No. 902 előlap¹⁰

1. sor	MN mtrd⌈t	⌈L]	⌈H⌈[Y prht]	
2	MN mtrdt	L	'HY [prht]	
3	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
4	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
5	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
6	MN mtrdt	L	'HY⌈[prht]	
7	MN ⌈mtr⌈[dt]	⌈L	⌈'HY p⌈[rht]	
8	MN mtrdt	⌈L	'HY p⌈[rht]	
9	⌈MN m⌈[t]	⌈rdt⌈	⌈L]	⌈'HY⌈ [prht]

Az ostrakon korábbi olvasata a következő volt: 1 *MN mtr⌈dt⌈* ⌈L ⌈HY [BRY] 2 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 3 *MN mtrdt* L 'H[Y BRY] 4 *MN mtrdt* L ⌈H⌈[Y BRY] 5 *MN mtrdt* L 'H[Y BRY] 6 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 7 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 8 *MN mtrdt* L 'HY ⌈B⌈[RY]. A közzétételkor tehát a levélkezdet-formulát *MN mtrdt* L 'HY [BRY] alakban rekonstruálták. Az után előkerült Nov. 305 és Nov. 136 388 376 ostrakonok, amelyeknek szövegét fentebb közöltük, bebizonyították azonban, hogy a mintaszöveg *MN mtrdt* L 'HY prht volt. Nyilvánvalóan ugyanezt a levélkezdet-formulát gyakorolták a tárgyalt ostrakonon is, mert a 7. és 8. sor végén a prht szó p-jének jobboldali

⁹ Említi *I. M. D'yakonov* és *V. A. Livšic*: Пер. Сборн. II. 145, nr. 31. Szövegét itt szíves engedélyükkel közlöm.

¹⁰ *I. M. D'yakonov* — *V. A. Livšic*: Документы из Нисы I в. до н.э. 99. Az ostrakont eredetiben is és fényképfelvételét is tanulmányozhattam.

szára elég világosan megfigyelhető. Ezt *b*-nek olvasni nem lehet, mert alul a betűszár nem hajlik el bal felé. Ezenkívül az ostrakon alsó szélén még egy sor figyelhető meg, amelyből csak a betűk fejei maradtak meg, de ezek világosan azonosíthatók. Alul tehát valamennyi letört a cserépből s így lehet, hogy a sorok száma több volt még kilencnél is. Az írásgyakorlat szövege azonos az előzőkével: «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek» (párthus nyelvű szöveg esetén) vagy «Mithridatestől. Testvéremnek Phraatesnek» (arameus nyelvű formulát tételezve fel).

No. 902 hátlap¹¹

1. sor	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM
2	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM
3	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM [˘] LYK [˘]
4	[[˘] L] [˘] H [˘] Y mtrdt <ŠLM> [˘] LYK
5	[˘] L [˘] H [˘] Y mtrdt [˘] LYK [˘] ŠLM

Ezen az ostrakonon szemmeláthatólag az előzőktől eltérő levélkezdetformulával állunk szemben. Az előző írásgyakorlatok alapján itt is gondolhatnánk arra, hogy a címzés a *MN* elöljáróval kezdődött, tehát szövege a következő volt: [*MN* [˘]H[˘]Y] mtrdt ŠLM. Csakhogy ebben az esetben a címzésformula nem tartalmazná a címzett nevét, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Ezért a fentebb közölt levélkezdet-formuláktól eltérően ennél bizonyára az [˘]L elöljárót kell a szöveg elején kiegészítenünk. Így az 1. sor értelmezése a következő lenne: «Testvérenek, Mithridatesnek, béke (legyen)!». Bármennyire különösnek tűnjék is ez a levélkezdet, a kiegészítés helyességét alátámasztja az is, hogy az 5. sor elején az [˘]L [˘]H[˘]Y kifejezést elmosódottan meg lehetett figyelni.¹²

A 2. sor azonos az elsővel, a többi 3 sor azonban már kissé eltérő levélkezdet formulát tartalmaz. Ennek helyes alakját nyilván a 3. sor nyújtja: «Testvérenek, Mithridatesnek, béke (legyen) Neked!». A 4. sorban az írnok-tanuló kifejejtette a *ŠLM* szót s ugyanez történt meg vele az 5. sorban is, azonban ott az [˘]LYK szó után a *ŠLM* kifejezést végül mégis odaírta, így azonban a szórend helytelen lett. Aligha lehet tehát kétséges, hogy a 4. és 5. sort a 3. sornak megfelelően kell helyreállítanunk.

Ennek az ostrakonnak a szövegével kapcsolatban két kérdést kell tisztáznunk. Az egyik az a feltűnő jelenség, hogy a levélkezdetformulában nem szerepel a levélíró neve, a másik pedig, hogy a formula már párthus vagy még arameus nyelvű. Ami az első kérdést illeti, kétségtelennek látszik, hogy bizonyos összefüggés van az első három és a negyedik írásgyakorlat vagy ha úgy tetszik, az első háromban gyakorolt és a negyedikben megjelenő levélkezdetformula között. Az első levélkezdet: «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek» Mithridatestől Phraatesnek küldött levelek címzéséül szolgálhat, a második: «Testvérenek, Mithridatesnek. Béke (legyen) Neked!» viszont csak úgy értelmezhető, hogy azt Phraates használta Mithridatesnek küldött leveleiben. Áogy a két címzés nyelvi szempontból nem egyszerűen fordítottja egymásnak, annak csak az lehet az oka, hogy bizonyos rangkülönbség van a két testvér között.¹³ A magasabb rangú (vagy idősebb) nyilvánvalóan Phraates, aki megengedhette

¹¹ I. M. D'yakonov—V. A. Livšic: i. h. Az ostrakon hátlapjának olvasatát nem tudtam az eredeti alapján ellenőrizni, így a közlők olvasataira tudok csak támaszkodni.

¹² I. M. D'yakonov—V. A. Livšic: i. h.

¹³ Hasonló esetek J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 5 (1957) 281.

magának, hogy saját maga megnevezését Mithridatesszel való levelezésében elhagyja.

A formula nyelvének kérdésére vonatkozóan először azt kell megjegyeznünk, hogy ebben sem találunk olyan szerkezetet, amely egyértelműen kizárná az arameus használatát, mint a Hong-e Nouruz-i felirat esetében ezt a *šwš PHT*¹⁴ szerkezet teszi. Éppen ellenkezőleg a formula második részében (*ŠLM ʿLYK* «Béke legyen Neked!») használt 2. szem. névmási suffixum (*LYK* = arameus *ʿl* előljáró, ellátva a *-k* 2. szem. névmási suffixummal, vö. órameus és birodalmi arameus *ʿlyk* «neked, feléd») egyenesen megkívánja, hogy az első részben az *ʿHY* szót ne a párthus *brāt* «testvér» szó logogramjának, hanem az arameus 1. szem. birtokos névmással ellátott *ʿhy* «testvérem» alaknak értelmezzük. Ebben az esetben a formulát a következőképpen értelmezhetjük: *ʿl ʿhy mtrdt šlm ʿlyk* «Testvéremnek, Mithridatesnek. Béke (legyen) Neked!».

Mint láthatjuk, e levélkezdet-formulák két testvér, Mithridates és Phraates levelezésének bevezető kifejezéseit gyakorolják. Aligha lehet kételkedni abban, hogy egy királyi kancellária írnokei elsősorban olyan szövegek írását gyakorolták, amelyekre gyakran volt szükségük. Így az ezekben a szövegekben szereplő levélkezdet-formulákat nyilvánvalóan akkor alkothatták meg és illeszthették bele az arsakida királyi kancelláriák írnokeinak gyakorlatába, amikor a királyi családban egy Mithridates s egy Phraates nevű testvér levelezett egymással. Mint ismeretes, Priapatius párthus királynak két fia volt, akik közül az idősebb, Phraates követte a trónon, majd annak halála után i. e. 171 körül testvére, I. Mithridates örökölte a hatalmat (Iustinus XLI. V,9). I. Mithridates Hong-e Nouruzi-i domborművének párthus feliratai világosan bizonyítják, hogy a párthus írásbeliségnek i. e. 140 előtt kellett kialakulnia. Kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy ez a folyamat akkor indulhatott meg, amikor Priapatius (**Friyapit-*) után idősebb fia Phraates (*Frahāt) trónra lépett és élénk levelezést folytathatott testvérével, Mithridatesszel (*Mithridāt), aki valószínűleg már trónralépése előtt is jelentős szerepet játszhatott a párthus királyság életében. Ekkor jöhettek létre a tárgyalt levélkezdet-formulák bizonyára még az arameus kancelláriai gyakorlat keretében.

Később I. Mithridates jelentős hódításai, amelyek a párthus királyság területét hatalmasan megnövelték és a Párthus Birodalmat megeremítették, szükségessé tették a királyi közigazgatás és gazdasági szervezet kiépítését s így megkívánták a párthus nyelvű írásbeliség létrehozását és a párthus kancelláriai gyakorlat gyors fejlesztését is. Minthogy ezt csak a korábbi arameus kancelláriai gyakorlatból lehetett kifejleszteni, ezért a párthus nyelvű írásbeliség arameus logogramm-rendszerre épült, amely lehetővé tette a korábban megeremített kancelláriai formulák — mint a tárgyalt levélkezdetminták — egyszerű átértelmezését és további használatát, majd később átalakítását. A Nisa-i párthus gazdasági levéltár teljes feltárása¹⁴ valószínűleg pontos betekintést engedne ebbe a fontos művelődéstörténeti folyamatba. A Phraates—Mithridates testvérpár neveit tartalmazó levélkezdet-formulák mindenesetre valószínűvé teszik, hogy a párthus írásbeliség kialakulásának folyamata az i. e. II. század első felében I. Phraates uralkodása alatt az arameus kancelláriai gyakorlat keretében indult meg s I. Mithridates alatt a század közepe táján teljesedett ki a logografikus párthus írásrendszer megeremítésével.

¹⁴ A levéltár nagyobb része még minden bizonnyal a földben van, V. A. Livšic: Пер. Сборн. II. 139.

CICERO ÉS A RÓMAI JOG

1. Cicero és a római jog kapcsolatának kérdését vizsgáló kutatók döntő többségére jellemző az, hogy — csakúgy, mint a történettudományban Drumann,¹ Mommsen² és Carcopino³ — modern, sok tekintetben erősen anakronisztikus felfogás alapján alakítják ki koncepciójukat erre a bonyolult problémára vonatkozóan. Arpinum nagy szülöttétől — ha nem is tudatosan — lényegében a hegeli siker-teória alapján az eredményt kéri számon. Az eredmény ebben az esetben az volna, hogy Cicero miként, milyen konkrét módon gazdagította a római jogot, a római jogtudományt. Jelentős körülmény — a negatív eredményt illetően —, hogy nem maradt fenn egyetlen egy par excellence jogtudományi munka sem tőle. A más források alapján sem rekonstruálható *De iure civili in artem redigendo* elveszése pótolhatatlan lacunát jelent. Igen csekély azoknak a munkáknak a száma, melyeknek szerzői valóban sine ira et studio elemeznék ezt a kérdéskört. Ebből adódik az, hogy egy-egy szerző valamiféle prekonceptió alapján alakítja ki állásfoglalását. Így az egyik nézet szerint Cicero iurisconsultusnak tekinthető.⁴ Más felfogás Cicerót a modern jogban ismert ügyvéd egyfajta «elődjének» tartja.⁵ Ismét mások elvitatják tőle a jogtudós címet, nem tagadva azonban azt, hogy Cicero a jog területén bizonyos, élethivatásából szükségszerűen adódó ismeretekkel rendelkezik.⁶

¹ L. W. Drumann: Geschichte Roms in seinem Übergange [von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Königsberg, 1834—1844. Ciceróval Drumann különösen az V. és a VI. kötetben foglalkozik.

² L. Th. Mommsen: Römische Geschichte. III. k. 1844—1856. 8. kiad. Berlin 1888—1889.

³ L. J. Carcopino: Les secrets de la correspondance de Cicéron. I—II. Paris 1947.

⁴ Ennek a nézetnek reprezentánsa lehetne Gasquy. L. A. Gasquy: Cicéron juriconsulte. Paris 1887.

⁵ L. például B. Weil nézetét, aki Cicerót „valamennyi kolléga (Weil ugyanis ügyvéd H. G.) legnagyobbikának” nevezi. L. B. Weil: 2000 Jahre Ciceros. Zürich 1968. 9—12. o. Itt jegyezzük meg, hogy az olasz irodalomban oly gyakran szereplő „avvocato” nem feltétlenül a technikus értelemben vett ügyvédre utal, amennyiben az Cicero „élethivatásának” megjelölésére szolgálna. Vö. például: F. Crosara: Concetto e ideale dello stato nel termine res publica secondo Cicerone. In: Ciceroniana, Anno I. Fasc. II. Roma 1959. 84.

⁶ Ezen a nézeten belül is van több árnyalat. P. Stein például Cicero jogra vonatkozó ismereteit „superficial rather than profound”-nak tartja. P. Stein: The place of Servius Sulpicius Rufus in the development of Roman legal science. In: Festschrift Wieacker. Göttingen 1978. 176. Tomulescu ezzel szemben azt írja: „Cicero war also kein Rechtsgelehrter im technischen Sinne des Wortes, jedoch auch kein oberflächlicher Kenner des Rechts.” C. S. Tomulescu: Der juristische Wert des Werkes Ciceros. In: Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum. I. Berlin 1968. 233—34.

A különböző irodalmi nézetek ilyen, erősen vázlatos jellegű csoportosítása alapján is látható, hogy azok, hasonlóan a Cicero-biográfiákhoz,⁷ szubjektív jellegűek. A szubjektív színezetű állásfoglalások keletkezésében nem kis szerepet játszik az a tény, hogy Cicero — miképpen erre Arangio-Ruiz hívja fel szemléletes formában a figyelmet⁸ — nem túlságosan népszerű a jogászok körében. Ennek okait röviden az alábbiakban lehet összefoglalni: a. a római jog egy meghatározott fejlődési szakaszának megismerése szempontjából Cicero teljesen elszigetelten áll; b. a köztársaság utolsó százada, mint a jog fejlődésének meghatározott periódusa viszonylag csekély jelentőségű a modern kor számára; c. Cicero gyakran szerepel «ügyvédi» pozícióban, ami nem jár szükségképpen együtt «az igazság bajnokának» szerepével. A népszerűséget csökkentő körülmények közé tartozik még az is, hogy Cicero a jogi képzést a *perfectus orator* felkészülésének eszközeként értékeli. Nem növeli tekintélyét a jogászok között az sem, hogy esetenként maró gúnnyal illeti a jogtudományt, a jogtudói tevékenységet, amit a *Pro Murena* Serviusra vonatkozó szarkasztikus kitételei illusztrálnak. A jog, a jogtudomány és Cicero kapcsolatának objektív megítélése feltételezi a korának vita contemplativa-jában és vita activa-jában egyaránt oly komoly részt vállaló Cicero helyének elemzését Róma szellemi és politikai életében.

2. A köztársaság utolsó századára jellemző, hogy a lato sensu vett jogász tevékenység nem válik külön a szellemi munka többi formájától. Ennek nem mond ellent az a körülmény, hogy a jogtudomány, mint irodalmi műfaj ebben az időben már többé-kevésbé jól kivehető körvonalakkal rendelkezik.⁹ Számos példát lehet felhozni arra, hogy a pun háborúkat követő időben a római szellemi élet egy-egy nagysága több ars művelője. P. Mucius Scaevola (consul i. e. 133-ban és pontifex maximus i. e. 123-ban) és Q. Aelius Tubero (L. Aelius Tubero fia, Ligarius vádlója i. e. 46-ban)¹⁰ amellett, hogy kiváló jogtudósok, a történelem művelésében is számontartottak.¹¹ Itt érdemel említést, hogy maga Cicero is igen szorosra fűzi a *legum ac iuris civilis scientia* és a történelmi ismeretek közötti kapcsolatot. Ez a feltehetően az annalisztikus hagyományokra visszanyúló összefonódás¹² igen szemléletes formában nyer megfogalmazást a *De oratore*-ben: *Perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina rei publicae, iura sociorum, foedera, pactiones, causa imperii cognoscenda est.*» (1.34.159.) A *percipienda omnis antiquitas* szükségképpen feltételezi a *ius* és a *lex* megismerését. Érdekes ebben a vonatkozásban az, hogy Cicero egyfajta választóvonalat húz a jog eme két forrása, eleme között. A *ius civile* ellenpárját képezik a *leges*, a *senatoria con-*

⁷ A Cicero-biográfiákra nézve összefoglalóan I. J. Guillen: Conocimiento indirecto de Ciceron (a través de sus biografos). In: Atti del I congresso internazionale di Studi Ciceroniani. I. Roma 1961. 65 skk.

⁸ L. V. Arangio-Ruiz: Cicerone giurista. In: Ciceroniana, Anno I Fasc. II. Roma 1959. 5. o. és uő.: Discorso. In: Atti del I congresso internazionale di Studi Ciceroniani, I. Roma 1961. 38 sk.

⁹ L. G. Tibiletti: Politica e giurisprudenza nell'età di Cicerone. In: Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma 1978. 35 sk.

¹⁰ L. W. Kunkel: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Weimar 1952. 37.

¹¹ L. Tibiletti: Politica e giurisprudenza 36, 11. j.

¹² L. F. Serrao: Cicerone e la „lex publica“. In: Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum. Rome 1978. 82.

suetudo, a disciplina rei publicae. A iura sociorum, a foedera, a pactiones a bonyolult államszervezettel rendelkező Imperium szövetséges és alávetett államokkal való kapcsolata megismerésének forrásai. Kérdéses az, hogy a forrásban szereplő *ius civile* valójában milyen jelentéssel bír. Ez a fogalom nézetünk szerint a *De legibus* 1.4.12–19.-ben foglaltak felidézésével értelmezhető. Marcus, Quintusnak arra a felszólítására, hogy responsumok adásával foglalkozzon, így válaszol: *Si quidem Quinte nullum esset in experiundo periculum. Sed vereor ne dum minuere velim laborem augeam, atque ad illam causarum operam ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam causam sum ausus accedere.*» (1.4.11–19.) A *ius civile* ilyen módon a jogtudósi responsumokban foglalt magánjoggal volna egyjelentésű. Nem jelenti ezért a jogtudomány egészét, ami a teljes joganyagra vonatkozó ismereteket fogná át. Ennek oka az, hogy Cicero a *ius civile*-t szembeállítja a jog más forrásaival. Ez a rövid excursus is szépen dokumentálja azt, hogy a múlt, a történelem megismerése feltételezi a jog forrásaival való megismerkedést.

Cicero a *lex*-et éppúgy történeti képződménynek tartja, mint a *res publica*-t.¹³ A *lex* meghatározása körében ez a felfogás igen kifejező formában a *De legibus*-ban nyer megfogalmazást: *... legem neque hominum ingenii excogitatum, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum reget imperandi prohibendique sapientia.* (2.4.23–26.) Igaz, a *lex* mintegy szférikus magasságba emelkedik, amennyiben az emberiség örök intézményeként nyer megfogalmazást. (*Ex qua illa lex quam di humano generi dederunt, recte est laudata: est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea.* (2.4.28–31.) Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy Cicero mintegy «történetfilozófiai» alapot ad a jogforrásoknak, azaz összekapcsolja munkáiban a jogot a történelemmel.

3. Cicero korában a jogi irodalom — miként erre Bretoné utal¹⁴ — még nem «kanonizált» formája az irodalmi prózának. Ellentétben az *ars oratoria* vagy a történetírás körébe tartozó művekkel jellegét tekintve erősen «technikus» természetű. Politikai-társadalmi funkciója alapján azonban nagyon közel áll azokhoz. Így azután egyáltalán nem véletlen a közöttük meglévő igen szoros összefonódás. Ezzel magyarázható az, hogy a köztársaság utolsó századában élő nagyságok szellemi horizontja szélesebb, mint a későbbi századokban alkotó pályatársaké. Ennek illusztrálására lehet hivatkozni idősebb Pliniusra, akinek érdeklődési köre Ciceróénál jóval szűkebb, vagy Frontóra, akinek szellemi horizontja jóval behatároltabb, mint Pliniusé. Abban, hogy a korában feltétlenül enciklopédikus tudást reprezentáló Cicero szellemi «nyitottsága» még jeles kortársaiét is jelentősen meghaladja, megítélésünk szerint jogi érdek-

¹³ A *res publica*-ra vonatkozóan l. *... nostra autem res publica non unius esset ingenio sed multorum, nec una hominis vita sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum extitisse dicebat, ut quem res nulla fugeret quisquam aliquando fuisset, neque cuncta ingenia conlata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia completerentur sine rerum usu ac vetustate.* (*De re publica* 2.1.). Erre a kérdésre vonatkozóan az irodalomból l. P. Grimal: Contingence historique et rationalité de la loi. In: Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma 1978. 175 skk.

¹⁴ L. M. Bretoné: Sul „Pensiero storico latino” di Antonio La Penna. Quaderni di Storia 13 (1980) 341.

lődése is szerepet játszik. A jogi érdeklődést nagy mértékben elősegíti az, hogy az i. e. I. században, miképpen erre Clarke hívja fel a figyelmet,¹⁵ a későbbi századokkal ellentétben még nem dominál a retorika a római képzési rendszerben. Lucretius Carus egy olyan iskola tanítványa, melynek mesterei a retorikát szinte ellenségesen szemlélik. Az ugyanezt az iskolát látogató Vergilius retorika tanárát az Epikuros-követő Siroval cseréli fel. Maga Cicero sem csak egy adott iskola növendéke és Horatius pedig Athénben tanul filozófiát.

Cicero szerint a *honesta eruditio* (Aulus Gellius) szerves részét képezi a jogi ismeretek megszerzése. A jogi ismeretek elsajátítása sajátos szférát feltételez annyiban, hogy az jellegét tekintve a politikummal áll szoros összefüggésben. Az inkább tehetséget, képességet (*ingenium*) feltételező retorika területén is jelentős a praxis szerepe. A *doctrina* kisebb súlya ad magyarázatot arra, hogy Cicero a «hadművészet» mellett miért éppen a «beszéd művészetét» tartja a legnagyobb dicsőség forrásának.¹⁶ Cicerónál (*Orat.* 142–144.) a jogtanításra hivatkozás azt a célt szolgálja, hogy ezzel a retorika-oktatás tekintélyét növelje. A jogtanítás különben nem szellemi tevékenység jellege miatt jár együtt *honos*-szal és *gloria*-val.¹⁷ A dicsőség forrása sokkal inkább az, hogy a jogtanítás igen hasznos a politikai életideál értelmében.¹⁸ Társadalmi elismertségét, értékét tekintve ezért nem állítható párhuzamba a filozófiai, retorikai és grammatikai képzési formákkal.

A jogtanításnak ez a különleges szerepe még nem vezet azonban ahhoz, hogy a *ius civile*-re vonatkozó ismeretek meghatározott szinten és mélységben való elsajátítása ne képezne például az orator eredményes működésének előfeltételét. A filozófiai, grammatikai és retorikai oktatás, képzés egyfajta alábecsülése a római polgár *utilitas*-t előtérbe helyező felfogásának következménye. Az *ars oratoria* és a többi diszciplína tanításának lebecsülésével ellentétben áll az a tény, hogy azok éppen a köztársaság végén kapnak szinte kizárólagos szerepet a nevelésben, aminek okát Kupiszewski — az új rendszernek a cicerói oeuverben való tükröződését illetően — a humanitas-koncepcióban látja.¹⁹ Ezzel a humanitas-koncepcióval hozható összefüggésbe az, hogy a catói, elsősorban a praktikus ismeretek megszerzésének szükségességét hangsúlyozó felfogás háttérbe szorul. A különböző «művészetek» (*artes*) rangját társadalmi szerepük határozza meg. Cicero igen szemléletesen utal erre a *honos alit artes* (*Tusc.* 1.4.) fordulatban. A jogtudomány területén az ún. *utilitas iuvandi* az, ami annak kimagasló jelentőséget ad. Itt a gyakorlat jelenti az ismeretek megszerzésének forrását, mint erre Cicero a *De oratore*-ben oly szemléletes formában utal: . . . *cui disciplina* (ti. a jogtudomány H. G.) *fuerit forum, magister usus et leges et instituta populi Romani mosque maiorum.* (3.74.) A gyakorlat természetesen nem csupán a jogi ismeretek elsajátításának terepuma. Az *usus* általában lehet az ismeretek megszerzésének módja, mint erre a *De re publica*-ban Cicero

¹⁵ L. M. L. Clarke: *Die Rhetorik bei den Römern.* Göttingen 1968. 206 sk.

¹⁶ *Quae sunt artes, quae possunt locare homines in amplissimo gradu dignitatis: una imperatoris, altera oratoris boni . . . (Pro Murena 14.30.)*

¹⁷ A jogi oktatást a retorikai képességgel állítja párhuzamba Cicero az *Orator*-ban (142–144.). Ennek a szövegnek az értelmezésére vonatkozóan I. J. Christes: *Bildung und Gesellschaft. Die Einschätzung der Bildung und ihrer Vermittler in der griechisch-römischen Antike.* Darmstadt 1975. 148 sk.

¹⁸ L. Christes: *Bildung und Gesellschaft* 149.

¹⁹ L. H. Kupiszewski: *Humanitas et le droit romain.* In: *Maior viginti quinque annis. Essays in commemoration of the sixth lustrum of the Institute for Legal History of the University of Utrecht.* Assen 1979. 91.

Scipiót megszólaltatva utal, aki magáról szólva rámutat arra, hogy ismereteinek forrását nem annyira a *studium litterarum*, mint inkább az *usus* jelenti (. . . *usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris*. (1.36.).

Még a *vita contemplativa* kérdéskörét vizsgálva ki kell emelni azt, hogy a *iurisprudentia*, a filozófia és a retorika egyfajta összefonódása Cicero munkáiban egyáltalán nem zárja ki a rangsorolás lehetőségét. Cicero számára a *prima ars* az *ars oratoria*, míg a *iurisprudentia* csak *secunda ars* helyén szerepel. Ezt támasztja alá Servius Sulpicius Rufus «értékelése» a *Brutus*-ban: . . . *videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus*. (151.) A «művészetek» rang szerint történő osztályozása semmiképpen sem jelenti azok egymástól való izolálását. Ebben az összefüggésben feltétlenül idéznünk kell a *De oratore*-ben szereplő egyik mondatot, amelyben Cicero a kor színvonalán álló, enciklopédikus tudás követelményét fogalmazza meg a *perfectus orator*nál: *Ac mea quidem sententia nemo poterit esse omni laude cumulatius orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus*. (1.6.20.) Az *artium scientia* megszerzésének különböző szintjei lehetnek. A magasabb szintet értelemszerűen a *studium litterarum* jelenti még a kiváltképpen a *praxisra* orientált jogtudomány körében is. Cicerónál a jogi ismeretek megszerzését illetően éppen ez a *studium litterarum* hiányzik, amit nem ellensúlyoz az, hogy a *De legibus* tanúsága szerint (2.59.) bizonyos «alapfokú» jogi ismereteket már az «elemi» iskola is közvetít.²⁰

Cicero korára nézve a jogtudományt még semmiképpen nem lehet egyfajta, merev kontúrokkal rendelkező «szaktudománynak» tekinteni. Az i. e. I. században a római *iurisprudentia* — ellentétben a már jobban körülhatárolható klasszikus jogtudománnyal²¹ — még nem mereven elkülönülő tudományterület. Az összefonódást igen jól illusztrálja Servius Sulpicius Rufus példája, akinek személyében szinte elválaszthatatlanul egyesül az *ars oratoria* és a *iurisprudentia*. Erre tekintettel írja a «sapientissimus» Serviusról Cicero a *Brutus*-ban: . . . *sic Servius sapientissime, cum duae civiles artes ac forenses plurimum et laudis haberent et gratiae, perfecit, ut altera praestaret omnibus, ex altera tantum assumeret, quantum esset et ad tuendum ius civile et ad obtinendam consularem dignitatem satis*. (155.) Ezen nem változtat a lényegét tekintve az, hogy a jogtudós részéről — talán túlságosan is szerényen — az *orationis paupertas*-t hangsúlyozza.²² A római jogtudomány és a retorika oly sokat vitatott és elemzett kapcsolatának²³ behatóbb vizsgálata nélkül is arra a következtetésre lehet jutni, hogy azok Cicero munkáiban igen gyakran egymásbafonódnak. Az egy-

²⁰ Természetesen más kérdés az, hogy milyen színvonalon állnak ezek az ismeretek ismerve a görög-római antikvitás egyértelműen negatív felfogását az elemi szintű képzésre vonatkozóan. L. H. J. Marrou: *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*. Hrsg. von R. Harder. Freiburg—München 1957. 213 skk.

²¹ A klasszikus kori római jogtudományról írja Schulz: „Die römische Rechtswissenschaft ist eine Fachwissenschaft, die Grenzüberschreitungen vermeidet und die Philosophie den Philosophen überlässt.” L. Fr. Schulz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar 1961. 159.

²² Cicero írja egyik levelében Serviusnak: . . . *illam partem excusationis, qua te scribis orationis paupertate* (kiem. H. G.) — *sic enim appellas — iisdem verbis epistolas saepius mittere, nec nosco nec proba*. (Ad fam. 4.4.1.). Vö. még: M. Bretone: *Postulati e aporie nella „History” di Schulz*. In: *Festschrift Wieacker*. Göttingen 1978. 44 sk.

²³ Ebben a vonatkozásban kiemelkedőek Stroux és Viehweg munkái. L. J. Stroux: *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*. Potsdam 1949. és Th. Viehweg: *Topik und Jurisprudenz*. München 1953.

másbafonódás tényének említése még nem jelenti természetesen azt, hogy azok egyenlő súllyal jelentkeznének a cicerói oeuvreben. Szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy — éppen a súlykülönbségből adódóan — Cicero nem tekinthető a *iurisprudentia* és a retorika valamiféle «egységesítőjének», mint ezt A. Michel a retorika és a filozófia vonatkozásában állítja.²⁴ A retorika értelemszerűen bizonyos fokig hatással van a jogtudomány fejlődésére az antikvitásban, miképpen az a modern jogban is befolyást gyakorol a jogász munkára, különös tekintettel a jogász logika körében.²⁵ Cicero oratiói, sőt a jog szférájával vajmi csekély kapcsolatban álló retorok munkái is értékes adatokat tartalmazhatnak a jog egyes intézményeire vonatkozóan. Vannak olyan területek, amelyek — így a szerződés jogforrás szerepe elemzésének körében — szinte kizárólag a kiváltképpen nem jogi természetű források állnak a kutató rendelkezésére.²⁶ Az oratiók nagy előnye, hogy a jogot a maga «vitalitásában» tükrözik; hátrányuk viszont az, hogy gyakran — éppen az elérni kívánt eredmény függvényében — erősen szubjektívek és ezért információértékük viszonylag csekély.

A *vita contemplativa* Cicero korában ismert fogalmát vázlatosan is elemezve megállapítható, hogy az több «tudományágban» való jártasságot feltételez. Az i. e. I. század szellemi életében nincs caesura a szellemi tevékenység különböző formái között. Így a *iurisprudentia*, vagy egyszerűen a joggal való valamilyen szinten történő foglalkozás sem különül el a történetírói és az oratori tevékenységtől. Cicero fennmaradt munkái igen szemléletes formában illusztrálják ezt az összefonódást, ami a *scientia omnium artium* követelményében nyer világos és egyértelmű megfogalmazást.

4. A *vita contemplativa* terrénumának elemzését a *vita activa* területének rövid áttekintése követi tanulmányunkban. Már az előbbieken többször volt utalás a praxisra, az *usus*ra, amely éppen a jogtanítás körében rendelkezik komoly súllyal. Ez a körülmény is bizonyítékul szolgál arra nézve, hogy a *vita contemplativa*-t reprezentáló *studium litterarum* milyen szoros kapcsolatban áll a praxisban formálódó *vita activa*-val.

A jogász hivatást illetően Cicero korára nézve jellemző az, hogy még nem alakul ki az elkülönült «jogászrend». Ennek oka döntően az, hogy a munkamegosztás a köztársaság utolsó századában még nem ér el olyan szintet, aminek következtében szükségszerű volna ennek a szakmai csoportnak az önállósulása. Erre az időszakra nézve még nem jellemzőek a jogászra, jogtudósra azok az ismérvek, amelyek a későbbi századok során alkotják a jogász tevékenység és hivatás elemeit. Az i. e. I. század *iurisperitusa* és *iurisconsultusa* tehát még nem tartozik egy olyan hivatásszerűen elkülönült csoporthoz, amely a társadalmi konfliktusok jogi vonatkozású megoldására technikai természetű szabályokon alapuló monopóliummal rendelkezik.²⁷ A jogász ebben a korszakban még nem valamiféle funkcionárius, amit mutat az is, hogy a jogtudósok

²⁴ L. A. Michel: *Rhétorique et Philosophie chez Cicéron*. Paris 1960.

²⁵ L. A. Giuliani: *Il concetto di prova*. Contributo alla logica giuridica. Milano 1961.

²⁶ L. Rhet. Her. 2.19.; Cic. De inv. 2.67.; 162.; Cic. Part 130.; Cic. De orat. 2.116. és Quint. Inst. 7.4.5. Vö.: Z. Végh: *Der Vertrag als Rechtsquelle in antiken Texten*. In: „23. Deutscher Rechtshistorikertag Augsburg”. Wissenschaftliche Mitteilungen. Augsburg 1980. 61 skk.

²⁷ Vö.: Fr. Wieacker: *Der Beruf des Juristen in unserer Zeit*. In: *Gedenkschrift Gschnitzer*. Aalen 1969. 467 skk.

pusztán e minőségük alapján jelentős állami tisztségeket még nem töltenek be.²⁸ Más kérdés természetesen az, hogy a jogász már ebben a korban sem valamiféle tekintélyi elvre vagy esetleg differenciálatlan szokásokra hivatkozással segíti elő a különböző konfliktusok megoldását. A rendszert alkotó, mindenki által ellenőrizhető általános szabályok azok, amelyek a jogszolgáltatás alapját képezik. Említést érdemlő körülmény még az is, hogy Cicero korában a iurisconsultusok, akik a II. pun háborút megelőző időben szinte kivétel nélkül a legelőkelőbb családokból származtak (*principes civitatis*), egyre nagyobb arányban kerülnek ki az *ordo equester* köréből.²⁹ Az, hogy a jogtudósok többnyire ebben a korban már nem törekszenek magas állami tisztségek elérésére,³⁰ már a jogászszakember kialakulása felé mutató körülmény.

A jogtudomány Rómában a szaktudomány irányában ható tendencia ellenére sem válik függetlenné a politikum szférájától. Ebben a vonatkozásban erős kritikával kell illetnünk Tibilettit, aki szerint a jogtudós tevékenységére nincs hatással a politikai élet.³¹ Nézetünk szerint Tibiletti teóriája megfogalmazásánál túl nagy jelentőséget tulajdonít annak a fentebb már említett ténynek, hogy az i. e. I. században a jogtudós-államférfit — mint típust — lassan kezdi a jogász (jogtudós)-szakember típusa, amit szemléletesen illusztrál a lovagrendhez tartozó Cascellius, Ofilius és Trebatius életpályája.³²

A római jog és jogtudomány fejlődésében a döntő szerep az *usus quotidianus*-t, a forum formálódó praxist illeti. Ezt támasztja alá az, hogy Rómának — szemben például Athénnel — nincs nagy törvényhozója. Igen találóan fogalmaz Cicero Catót megszólaltatva a *De re publica*-ban: . . . *ob hanc causam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere quorum suam quisque rem publicam constituisset legibus atque institutis* . . . (2.1.2.). Rómának nincs Minosa, Lycurgusa, Theseusa, Draconja, Solonja, vagy Clisthenese, hivatkozik Cicero — Cato a hellén poliszok legendás vagy valóban élő törvényhozóira. Az ennek a gondolatnak a folytatását jelentő . . . *nostra autem res publica non unius esset ingenio, nec multorum, nec una hominis vita sed aliquot constituta saeculis et aetatibus* a jog világára vetítve azt jelenti, hogy Cicero a jog «egészséges» formálódását a szerves jogfejlődésben látja. Ezért marasztalja el Verrest a *peculiare edictum repentinum* kibocsátásáért, amely kizárólag a *propraetor* intencióin alapul, s nem a szerves jogfejlődés terméke (*In Verr.* 2.3.14.36.).³³ Ilyen alapon rója fel Verresnek azt, hogy nincs tekintettel a jogra (ami adott esetben a jogtudósi *responsum*-okba foglalt joganya-

²⁸ Vespasianus uralkodásától kezdve kezd általánossá válni az, hogy jogtudósokkan töltenek be magas állami tisztségeket. L. Schulz: *Geschichte* 121 sk.

²⁹ L. K. Visky: *Geistige Arbeit und die artes liberales in den Quellen des römischen Rechts*. Budapest 1977. 47.

³⁰ L. Visky: *Geistige Arbeit* 47.

³¹ Jól reprezentálja Tibiletti felfogását a köztársaságkori jogtudományra nézve a következő idézet: „ . . . il disinteresse dello stato e dell'autorità politica (cioè in primo luogo della legislazione) per la giurisprudenza è totale e un controllo è esercitato solo da una libera opinione pubblica.” Tibiletti: *Politica e giurisprudenza* 39.

³² L. M. Breton: *Cicerone e i giuristi del suo tempo*. In: *Ciceroniana*. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma 1978. 67.

³³ *Quid? illa cuius modi sunt, quae ex tempore ab Apronio admonitus edixit? Q. Septicio, honestissimo equite Romano, resistente Apronio et affirmante se plus decuma non daturum, exoritur peculiare edictum repentinum, ne quis frumentum de area tolleret ante, quam cum decumano pactus esset. Ferebat hanc quoque iniquitatem Septicius et imbri frumentum corrumpi in area patiebatur, cum illud edictum repente uberrimum quaestuosissimumque nascitur, ut ante Kalendas Sextiles omnes decumas ad aquam deportatas haberent.*

got jelenti), a szokásjogra, a méltányosságra és elődjei edictumaira (*Componit edictum iis verbis, ut quivis intelligere possit unius hominis causa conscriptum esse, tantum quod hominem non nominat; causam quidem totam perscribit, ius, consuetudinem, aequitatem, edicta omnium negligit . . . (In Verr. 2.1.45.116.)*).

5. Cicero tudatában van annak, hogy a jog területén való jártasság a politikai életben is nagy haszonnal jár. Ezt felismerve állítja a cicerói álláspontot képviselő Licinius Crassus, hogy a *ius civile* ismerete — a *iuris civilis cognitio* — honorral, gratiával és dignitással jár.³⁴ Erre tekintettel mondja Cicero—Crassus: *Est enim sine dubio domus iuris consulti totius oraculum civitatis. (De orat. 1.200.)* Cicero utal továbbá arra, hogy a jogi ismeretek elsajátítása nem különösebben nehéz feladat a politikai életben tevékenykedők számára (*De orat. 1.185—192.*). Ez is magyarázat arra, hogy Cicero miért tartja szükségesnek a jogi ismeretek megszerzését a peres feleket nem ritkán politikai színezetű vitában is képviselő oratorok számára. Az *Orator*-ban így ír: *Ius civile teneat, quo egent causae forenses quotidie. Quid est enim turpius quam legitimarum et civilium controversiarum patrocinia suscipere, cum sis legum et civilis iuris ignarus?* (120.).³⁵

A jogi ismeretek megszerzése a *perfectus orator* számára azonban nem csupán hasznos, hanem szükséges is. *Segnitia* és *inertia* jellemző arra a szónokra, aki azok elsajátítását elmulasztja, mint erre a *De oratore*-ben mutat rá: *Et quoniam de impudentia dixi, castigemus etiam segnitiam hominum atque inertiam. Nam si esset ista cognitio iuris magna atque difficilis, tamen utilitatis magnitudo deberet homines ad suscipiendum discendi laborem impellere. (1.185.)*³⁶ A jogi ismeretek *utilitatis magnitudo*-jával érvel Cicero, ami azok elsajátítása fontosságát nyomatékosítja.

A *vita activa* szerves része Rómában a forumhoz kötődő *usus cotidianus*, mely a jogi ismeretek megszerzésének is színterét jelenti. Erre utal igen szemléletes formában Cicero a *De oratore*-ben: *Omnia sunt enim posita ante oculos, collocata in usu quotidiano, in congressione hominum atque in foro; neque ita multis litteris aut voluminibus magnis continentur. (1.192.)* A jogi ismeretek elsajátításának és a *iurisprudentia* kibontakozásának ez a sajátos területe ad felvilágosítást arra, hogy Rómában a jogtudós — eltérően Hellásztól — miért lehet *amplissimus et clarissimus vir* (*De orat. 1.198.*). A *vita activa* integráns részét képező jogász-jogtudósi tevékenység jelenti Cicero számára azt a területet, amelyen a rómaiak szellemi fölényben vannak a görögökkel szemben. Cicero—Crassus szerint a *ius civile* (itt elsősorban jogtudomány jelentésben szerepel ez a fogalom), a *pontificium libri* és a XII Táblás törvény kimagasló alkotásai Rómának (*De orat. 1.193—195.*). Ebben az összefüggésben válik világossá az, hogy miért helyezi Cicero a XII Táblás törvény egyetlen egy könyvét az egész filozófiai irodalom fölé tekintélyét és hasznosságát illetően.³⁷

³⁴ *Iam vero ipsa per sese (sc. iuris civilis cognitio H. G.) quantum adferat eis, qui ei praesunt, honoris, gratiae, dignitatis, quis ignorat?* (*De orat. 1.198.*)

³⁵ Ez az elvárás — éppen Ciceróra hivatkozás formájában — Pomponiusnál is megfogalmazódik az oratorok irányában: . . . *et ita obiurgatum esse a Quinto Mucio: namque eum dixisse turpe esse patricio et nobili et causas oranti ius in quo versaretur ignorare. (D. 1.2.43.)*

³⁶ Vö. még: *Christes: Bildung und Gesellschaft 142.*

³⁷ *Fremant omnes licet, dicam quod sentio: bibliothecas mehercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus, si quis legum fontes et capita viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare. (De orat. 1.195.)*

A rómaiak számára «nemzetközi viszonylatban» a *prima ars* nem a filozófia — de még csak nem is a retorika —, hanem a jogtudomány illetve a jogászai tevékenység. Míg Görögországban a filozófusok azok, akik a poliszt a politikum szférájában reprezentálják,³⁸ addig Rómában a politikai tekintély és pályafutás szinte elengedhetetlen feltétele a jog világában való valamilyen szintű jártasság.

A római *vita activa* része a jogtudósi, jogászai tevékenység. Ennek a tevékenységnek a letéteményese Cicero korában azonban még nem egy mereven körülhatárolható «jogászrend». Az *usus quotidianus* több, egymástól tisztán nem izolálható tevékenységi forma nem technikus értelemben vett «fóruma». Cicero munkái nem csupán — mint fentebb láthattuk — a *vita contemplativa* körében tükrözik a különböző szellemi tevékenységi formák szimbiózisát, hanem megerősítik azt, hogy azok a gyakorlatba átültetve is, a *vita activa* területén is kölcsönösen kiegészítik egymást. Paradigmája lehet ennek az összefonódásnak a causa Curiana kapcsán idézett Crassus és Q. Mucius Scaevola (*Brut.* 39.145.).³⁹ A kiváltképpen orator Crassus Cicero megfogalmazása szerint *eloquentium iuris peritissimus*, míg az elsősorban jogtudós Q. Mucius Scaevola *iuris peritorum eloquentissimus*. Éppen erre az összefonódásra tekintettel helytelen a római iurisconsultusok és iurisperitusok munkásságát más tevékenységi formáktól izolált módon vizsgálni.⁴⁰ Más oldalról viszont ugyanúgy hibát követnénk el, ha a par excellence nem jogász-jogtudós életművét nem elemoznénk a *ius*, a *iurisprudentia* nézőpontjából. Ilyen megfontolás alapján van létjogosultsága annak, hogy a cicerói oeuvre-öt a római jogra vetítve vizsgáljuk. A terjedelem szabta korlátok miatt ebben a tanulmányban erre a vizsgálatra csak néhány kiválasztott kérdés elemzése révén van mód.

6. A Ciceróval foglalkozó irodalom nem fordít különösebb figyelmet arra a kérdésre, hogy az arpinumi polgárt milyen kapcsolat is fűzi a római jogtudósokhoz. Ez a kérdéskör megítélésünk szerint alapvetően három kutatási területet foglal magában: először az vár tisztázásra, hogy Cicero miképpen vélekedik magáról, azaz arról, hogy a római szellemi és politikai életben milyen helyet foglal el; másodsor feltétlenül elemzésre vár az, hogy hogyan értékeli — a jog, a jogtudomány vonatkozásában — az «utókor» (itt a principátus korának jogtudósai jönnek figyelembe) iurisconsultusai Cicerót; s végül vizsgálni kell azt is, hogy Cicero milyen személyes kapcsolatban áll kora jogtudományának képviselőivel.

Azt a kérdést illetően, hogy Cicero magát jogásznak-jogtudósnak tekintette, néhány tőle származó levél, a *Topica* és a *Pro Murena* ad számunkra információt.

³⁸ Jó például szolgál erre annak athéni küldöttségnek az összetétele, amelyet i. e. 155-ben küldtek Rómába. A három különböző irányzatot képviselő Carneadest, Critolaost és Diogenest tartják az athéni polgárok a legméltóbbnak arra, hogy érdekeiknek hangot adjanak (*Cic. Tusc.* 4.5.). Külön érdekesség, hogy az Akadémiát, a peripatetikus irányzatot és a sztoikus iskolát reprezentáló küldöttek, mint erre Cicero hívja fel a figyelmet, (*Tusc.* 4.5.) korábban semmiféle szerepet nem játszottak a „res publica” életében, sőt, még csak nem is athéni születésűek.

³⁹ Vö. még: *Schulz*: *Geschichte* 53.; *Kunkel*: *Herkunft und soziale Stellung* 39.; *Visky*: *Geistige Arbeit* 55. és *Fr. Wieacker*: *Cicero als Advokat*. Berlin 1965. 7.

⁴⁰ Ez a kutatási módszer jellemzi *Schulz*nak a római jogtudomány történetét feldolgozó, általunk is már többször idézett munkáját (*Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar 1961. — angol kiadásának címe és bibliográfiai adatai: *History of Roman Legal Science*. Oxford 1946.). Vö. még: *Bretone*: *Postulati* 37 skk.

A Servius Sulpicius Rufushoz írt egyik levélben a jogi formulákra utalva írja Cicero: *Licet eodem exemplo saepius tibi huius generis litteras mittam, cum gratias agam, quod meas commendationes tam diligenter observes — quod feci in aliis et faciam, ut video, saepius —, sed tamen non parcam operae et ut vos soletis* (kiemelés tőlem H. G.) *in formulis, sic ego in epistolis DE EADEM RE ALIO MODO.*» (*Ep. ad fam.* 13.27.1.). A *vos soletis* fordulat Servius jogtudósi élethivatásával, tevékenységével van kapcsolatban. Cicero ezzel mintegy elhatárolja magát a *iurisprudentia* «hivatásos» művelőitől. Nyilvánvalóan ugyanez a *vos* pronomen előfordulásának oka a Gaius Trebatius Testa-hoz írt levélben is: ... «*HOC*», *quaemadmodum vos* (kiemelés tőlem H. G.) *scribere soletis* (kiemelés tőlem H. G.) *in vestris* (kiemelés tőlem H. G.) *libris, «IDEM Q. CORNELIO VIDEBATUR»*... (*Ep. ad fam.* 7.17.3.). A Trebatiusnak ajánlott *Topica*-ban is előfordul a *vester* pronomen: *Toto igitur loco causarum explicato, ex earum differentia in magnis quidem causis vel oratorum vel philosophorum magna argumentorum suppetit copia; in vestris* (kiemelés tőlem H. G.) *autem, si non uberior, at fortasse subtilior. Privata enim iudicia maximarum quidem rerum in iuris consultorum mihi videntur esse prudentia. Nam et adsunt multum et adhibentur in consilia et patronis diligentibus ad eorum prudentiam confugientibus hastas ministrant.*» (65.). Ugyancsak a «jogászrendtől» való önkéntes izolációra utal az idézett szöveget közvetlenül megelőző részben található *in vestris* (kiemelés tőlem H. G.) *actionibus* (... *Ex quo ARIES SUBIICITUR ille in vestris actionibus, SI TELUM MANU FUGIT MAGIS? QUAM IECIT*... (64.). A «hivatásos» jogászoktól való elkülönülésre lehet következtetni a *Pro Murena*-ban található *in vestro* (kiemelés tőlem H. G.) *artificio* (25.25.) és a *vestrae exercitationi* (29.20.) fordulatok alapján, amelyek a vádat képviselő Servius élethivatására utalnak. Ennek a rövid excursusnak a végére kívánczik — mintegy *ultima ratio*-ként — egy ugyancsak a *Topica*-ban szereplő, a neves jogtudóstól, Aquilius Gallus-tól származó fordulat, amelynek valódi értelme a teljes szövegkörnyezet citálása révén válik nyilvánvalóvá: *Ac loci quidem ipsius forma talis est. Admonet autem hic locus, ut quaeratur, quid ante rem, quid cum re, quid post rem venerit. «Nihil hoc ad nos; ad Ciceronem»,* (kiemelés tőlem H. G.) *inquietabat Gallus noster, si quis ad eum quid tale rettulerat, ut de facto quaereretur. Tu tamen pati ne nullum a me artis institutae locum praeteriri; ne, si nihil, nisi quod ad te pertineat, scribendum putaris, nimium te amare videre. Est igitur magna ex parte locus hic oratorius non modo non iuris consultorum, sed ne philosophorum quidem.*» (51.). A *Gallus noster*-nek tulajdonított fordulat citálása is bizonyítéku szolgál számunkra arra vonatkozóan, hogy Cicero következetes módon igyekszik elhatárolni magát a joggal és jogtudománnyal élethivatásszerűen foglalkozó kortársaktól.

7. Cicero és a jogtudósok kapcsolata kérdésének másik részét annak elemzése képezi, hogy miként vélekednek róla mintegy két évszázaddal később a római *iurisconsultus*ok. A forrást számunkra ebben a vonatkozásban a *Digesta* jelenti. Cicero említésére — Pomponius Enchiridionját nem számítva — a *Digesta*-ban, miként erre Nörr mutat rá, négy helyen kerül sor.⁴¹ Vegyük sorra röviden ezeket egyenként.

⁴¹ L. D. Nörr: Cicero als Quelle und Autorität bei den römischen Juristen. In: Festgabe Sontis. München 1977. 33 skk.

Papinianus azt a kérdést vizsgálva hivatkozik Ciceróra, hogy a nők jelentése alapján a *lex Iulia de maiestate* alapján megindítható-e az eljárás:

In questionibus laesae maiestatis etiam mulieres audiuntur. coniurationem denique Sergii Catilinae Iulia (Fulvia edd.) detexit et Marcum Tullium consulem iudicium eius instruxit. (D.48.4.8. — Papinianus)

A fragmentum behatóbb elemzése nélkül is megállapítható az abban szereplő Cicero-hivatkozás egyfajta *exemplum* jellege. Ennek az *exemplum*-nak az alapját nyilvánvalóan Marcus Tullio Cicero politikai funkciója képezi.⁴²

Cicero nevének említésére jogi szakkifejezések értelmezése kapcsán kerül sor a Celsustól és az Ulpianustól származó töredékekben.

Litus est, quousque maximus fluctus a mari pervenit: idque Marcum Tullium aiunt, cum arbiter esset, primum constituisse. (D.50.16.96.pr. — Celsus)

Quid sit autem latitare, videamus. latitare est non, ut Cicero definit, turpis occultatio sui: potest enim quis latitare non turpi de causa, veluti qui tyranni crudelitatem timet aut vim hostium aut domesticas seditiones. (D.42.4.7.4. — Ulpianus)

A Celsus-fragmentumban a definíciós problémát illetően Cicero nagy valószínűséggel mint egyfajta *origo* szerepel, amit megerősítenek a *Topica*-ban szereplő, a *litus*-ra vonatkozó fejtegetések: *Solebat igitur Aquilius, collega et familiaris meus, cum de litoribus ageretur, quae omnia publica esse vultis, quaerentibus iis, ad quos pertinebat quid esset litus, ita definire, qua fluctus eluderet: hoc est, quasi qui adolescentiam florem aetatis, senectutem occasum vitae velit definire; translatione enim utens discedebat a verbis propriis rerum ac suis.*» (32.). Ez mindenesetre a jogtudós «történeti» érdeklődésére enged következtetni, tehát arra, hogy az egyes jogintézmények eredetére is figyelemmel van.⁴³ Az Ulpianus-töredék sajátossága, hogy abban Cicero citálására jogi vonatkozásban kerül sor.⁴⁴ Problémát jelent az, hogy — eltérően a *litus*-tól —, ismeretlen számunkra a *latitans* definíciójának forrása a Corpus Ciceronianum-ban. A cicerói meghatározásnak Ulpianus részéről történő elvetése alapjára vonatkozóan legfeljebb csak sejtésekkel rendelkezhetünk. Leszűrhető viszont abból az, hogy Cicero nem nagy auctoritást élvez a jogtudósnál.

A Tryphoninus-fragmentumban a hivatkozott Cicero-forráshely pontos megjelölése található.

Cicero in oratione pro Cluentio Habito scripsit Milesiam quandam mulierem, cum esset in Asia, quod ab heredibus secundis accepta pecunia partum sibi medicamentis ipsa abegisset, rei capitalis esse damnatam. sed et si qua visceribus suis post divortium, quod praegnas fuit, vim intulerit, ne iam inimico marito filium procrearet, ut temporali exilio coerceatur, ab optimis imperatoribus nostris rescriptum est. (D.48.19.39. — Tryphoninus)

Tekintettel arra, hogy a töredék első része szinte szó szerint egyezik az eredetivel (*Memoria teneo, Milesiam quandam mulierem, cum essem in Asia . . .* (*Pro Cluent.*11.32.)), következtetni lehet arra, hogy Tryphoninus közvetlenül merít a védőbeszédből. A magzatelhajtás igen szigorú szankciója kapcsán a milétosi jogra hivatkozó Cicero idézése nézetünk szerint szintén egyfajta «legitimációs» szereppel bír az *exemplum* alapján.⁴⁵

⁴² L. Nörr: Cicero als Quelle 36.

⁴³ L. Nörr: Cicero als Quelle 41.

⁴⁴ Nörr megemlíti ugyan a szöveg jogi összefüggéseit, azok jelentőségének azonban nem tulajdonít különösebb figyelmet. L. Nörr: Cicero als Quelle 43.

⁴⁵ Nörr nem tartja kizártnak, hogy Cicero munkája itt mint egy, a peregrinus-jogból vett intézmény forrása szerepel. L. Nörr: Cicero als Quelle 39. és 51.

Érdektelenek számunkra a Cicero nevét említő, Pomponius Enchiridion-jából vett fragmentumok (D.1.2.2.40.; 43.; 46.). Ezekben ugyanis Cicero irodalmi munkássága kizárólag a különböző jogtudósok «értékmérése» szempontjából bír jelentőséggel. Fontos körülmény viszont az, amire szintén Nörr hívja fel a figyelmet,⁴⁶ hogy a Digesta több fragmentumában lehet találkozni nyilvánvalóan jogásznak-jogtudósoknak nem tekinthető auctorok munkáiból vett idézetekkel. Homeros vagy Xenophon munkáiból vett citátumokra utalás, vagy Ennius továbbá Panaitios említése forrásértékű a jogtudós számára annak ellenére, hogy ezek a szerzők auctoritással a iurisprudentia szférájában nem rendelkeznek. Erre a körülményre figyelemmel sem lehet a fentebb igen vázlatosan elemzett források alapján arra a megállapításra jutni, hogy Cicerót a későbbi századok iurisconsultusai — nevének és munkáinak idézése okából — *stricto sensu* vett «kollégának» tekintenek.

8. Cicero kora jogtudományának legjelesebb képviselőivel áll személyes kapcsolatban. Ennek jelei — igen röviden összefoglalva — az alábbiak:

Mint *adulescens* rendszeresen látogatja Q. Mucius Scaevola (az augur) és Q. Mucius Scaevola (a pontifex maximus) házáat (*Brut.* 58.211. és *Lael.* 1.1—2.); találkozik továbbá az igen erősen a hellén kultúra hatása alatt levő P. Rutilius Rufusszal (*De rep.* 1.8.13. és *Brut.* 22.85.)⁴⁷ Több évtizedig tartó baráti kapcsolat fűzi «*sapientissimus atque ornatissimus*» (*Pro Mur.* 3.7.) Serviushoz, akiről elismerően írja, hogy *non magis iuris consultus quam iustitiae* (*Phil.* 9.5.16.). Közlebbi kapcsolatban áll Aquilius Gallus-szal, aki praetortársa (*De nat. deor.* 3.30.74. *De off.* 3.14.60. és *Top.* 7.32.) valamint a nála jóval fiatalabb Trebatius Testa-val, aki a *Topica* «címzettje» (*Ad. fam.* 7.17.2.; 7.1.9. és 7.20.1.). Cicero az említett jogtudósokon kívül munkáiban még számos más korábban élt és kortárs iurisconsultusról is megemlékezik,⁴⁸ azaz a jogtudósokkal való kapcsolatla nem szorítkozik a vele személyes kapcsolatban állókra. A Corpus Ciceronianum elemzése alapján látható, hogy Cicero a kortárs jogtudósok közül többel baráti kapcsolatot épít ki, azaz a tőlük való elszigetelődésnek semmiféle jele nem mutatkozik.

A fentiek alapján joggal vethető fel az a kérdés, hogy milyen hatással van Cicero a jogtudós ismerősökre, barátokra. Ebben a vonatkozásban elsősorban Servius és Trebatius jönnek figyelembe. Nincs nyoma annak, hogy Cicero munkássága bármilyen formában közvetlenül hatással lett volna Serviusra és Trebatiusra.⁴⁹ Servius jogtudósi tevékenységét nem befolyásolja a cicerói oeuvre és nincs bizonyítéka annak sem, hogy Cicero hatást gyakorolt volna — itt elsődlegesen a *Topica*-ról van szó — Trebatiusra. Ez természetesen nincs ellentmondásban azzal, hogy Cicero személyes kapcsolatban áll velük. Az

⁴⁶ Vö. például: D.32.6.5.4. (Marcianus); D.50.16.223.2. (Gaius); D.39.6.1. (Marcianus); D.1.2.2.38. (Pomponius); D.1.2.2.40. (Pomponius). L. Nörr, Cicero als Quelle 50.

⁴⁷ Az irodalomból l. részletesebben: *Bretone*: Cicerone 58.

⁴⁸ Itt említjük meg, hogy Cicero a jogtudósok politikai pályáját is figyelemmel kíséri, aminek értékelése a iurisconsultus megítélésére döntő befolyással lehet. Így például a Scipio-körhöz közelálló Q. Aelius Tubero megítélésénél fontos körülmény, hogy időben szakított a Gracchus-féle mozgalommal (*Lael.* 11.37.). Vö. még: *O. Behrends*: Tiberius Gracchus und die Juristen seiner Zeit. In: *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition*. Symposium Wieacker. Ebelsbach 1980. 77.

⁴⁹ Vö. *Fr. Wieacker*: Cicero und die Fachjurisprudenz seiner Zeit. In: *Ciceroniana*. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma 1978. 76.

ellentmondásnak a látszata is feloldható, ha figyelembe vesszük, hogy Cicero maga is elhatárolja magát a jogtudomány képviselőitől, továbbá a császárkor kiváló iurisconsultusai számára sem bír auctoritással a Corpus Ciceronianum.

9. Miután áttekintettük nagy vonásokban Cicero és a jogtudósok kapcsolatának fontosabb kérdéseit, elemzésre vár a Cicerót a iurisprudentiához fűző kapcsolat problémája. Félreértésre ad okot ebben a körben az, hogy Cicero esetenként nem a legnagyobb tisztelettel nyilatkozik a jogtudományról és annak művelőiről.⁵⁰ Nézetünk szerint Murena consul designatus védelmében mondott beszédben található, a jogtudományra vonatkozó ironikus hangvétellű kitételek (*Pro Mur.* 11.25., 12.26. és 14.30.) oka a *contentio orationis*⁵¹ és ezért csak egyfajta *vituperatio legis*-nek tekinthetők.⁵² Tekintettel kell lenni arra, hogy az *oratio* sajátos történelmi események produktuma, ami magyarázatot ad a *contentio orationis*-ra: a cél ugyanis Cätilina consullá választásának, azaz hívei hatalomrajutásának minden eszközzel való megakadályozása.

Azokban az esetekben, melyekben Cicero jogi vonatkozásban nem helytálló információkat közvetít számunkra, általában nem a jog területén való tájékozatlanságról van szó. Ezek sokkal inkább az *oratio* hármas funkciójára vezethetők vissza. Így a *docere*, a *delectare* és a *movere* az okai a jogi szempontból téves érvelésnek. Cicero Rutiliust idézve írja a *Brutus*-ban a szónok érdemeiről: *Ex hac Rutilii narratione suspiciari licet, cum duae summae sint in oratore laudes, una subtiliter disputandi ad docendum, altera graviter agendi ad animos audientium permovendos, multoque plus proficiat is, qui inflammet iudicem quam ille, qui doceat, elegantiam in Laelio, vim in Galba fuisse.* (23.). A *docere* önmagában véve nem elegendő feltétele az orator sikerének: ahhoz még szükség van az *elegantia*-n felül a hallgatóság «szívének megindítására» is. Ez utóbbi követelményt jól szemlélteti az *oratio pro Q. Roscio comoedo*, amelyet Wieacker tipikus «Anwaltsplädoyer»-nek nevez.⁵³ A Roscius és Fannius közötti jogvitával kapcsolatos védőbeszéd jogi részének «gyengeségei»⁵⁴ retorikai fogások. Ha pedig ezek valóban ún. szónoki elemek, úgy Cicero jogismeretét illetően információértékkel nem rendelkeznek. Amiképpen a *Pro Murena*-ban található, a *cavillatio, iocus, facetiae*⁵⁵ fogalomkörébe eső kitételek alapján nem lehet Cicero jog-

⁵⁰ A szarkasztikus kitételeket tartalmazó *Pro Murena*-ra hivatkozva rekeszti ki Schulz Cicerót a iurisconsultusok köréből. L. Schulz: *Geschichte* 52. o. A jogtudomány *verbosa simulatio prudentiae*-nek tekintő fordulattal (*Pro Murena* 14.30.) kapcsolatosan egyet lehet érteni Nörrel, aki szerint a jogtudomány *divinarum atque humanarum notitia*-ként definiálása a *Digestában* (D.1.1.1.1.(Ulpianus) és D.1.10.2.(Ulpianus)) reflexió erre a kitételre. L. D. Nörr: *Iurisperitus sacerdos*. In: *Festschrift Zepos I. Athenai* 1973. 555 skk.

⁵¹ Az újabb irodalomból vö. A. Bürge: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. (Diss.) Zürich 1974. 8. skk. és 31 skk. Michel szerint az oratióban szereplő, ironia tárgyú szolgáló jogintézmények alapján rekonstruálni lehet Servius tudományos munkásságát. L. J. H. Michel: *Le droit Romain dans le Pro Murena et l'oeuvre de Servius Sulpicius Rufus*. In: *Ciceroniana. Hommage Kumaniecki*. Leiden 1975. 181 skk.

⁵² L. Bretonne: *Cicerone* 61 sk. A retorika és a jogi kritika kapcsolatára nézve l. D. Nörr: *Rechtskritik in der römischen Antike*. München 1974. Nörr szerint a jogi kritika és a jogászra irányuló kritika közötti különbséget éppen a *Pro Murena* példázza. (*Rechtskritik* 84 sk.)

⁵³ L. Wieacker: *Cicero als Advokat* 5.

⁵⁴ Vö. Arangio-Ruiz: *Cicerone giurista* 13. és Wieacker: *Cicero als Advokat* 12 sk.

⁵⁵ Vö. A. R. Hans: *Humour and vanity in Cicero*. In: *Studies in Cicero*. Roma 1962. 115 skk. Megjegyezni szükséges, hogy a humornak Cicerónál gyakorlati funkciója van és ezért nem csak — mint a görög retoroknál általában — ad *conciliendam benevolentiam* szerepelnek az ilyen jellegű fordulatok.

ismeretére következtetni, úgy a szóbanforgó oratióban szereplő fordulatok sem igazítják el a kutatót Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdésében.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a görög—római antikvitásban a retorika egyébként is más funkcióval rendelkezik, mint a modern világban. Hellaszban a védőbeszéd, amely az etikai alapot nélkülöző retorika szabályait követi, a per sajátos szerepével van összefüggésben.⁵⁶ Az *ars oratoria* Rómában is indifferens etikailag, s ez áll a cicerói «beszédművészetre» is.⁵⁷ A görög—római antikvitásra jellemző a retorikai kultúra egysége, melynek paradigmájául szolgál az, hogy Demosthenes és Cicero oratiói hasonló funkciót töltenek be Athénben és Rómában.⁵⁸ Összegezve megállapíthatjuk, hogy Cicero jogban való tájékozottságára az etikai és jogi vonatkozásban egyaránt *non liquet*-et jelentő oratiók alapján, amelyek általában a *contentio orationis*-ben fogantak, következtetni nem lehet.

10. A *vita activa*-val igen szoros kapcsolatban levő oratiók tehát nem szolgálnak felvilágosítással Cicero jogismeretére vonatkozóan. A Corpus Ciceronianum más elemeinek, műveinek alapján már több információt nyerhetünk ebben a kérdésben. Találóa állapítja meg Arangio-Ruiz, hogy Cicero talán a *Topica*-ban mutatkozik a leginkább jogásznak.⁵⁹ A kiváltképpen a *vita contemplativa*-val kapcsolatban álló munka — ebben a tanulmányban nincs mód az egész mű *sub specie iuris* történő elemzésére — értékes információt ad a *quasi ususfructus* kérdésében. A férj egész vagyonát az özvegy javára haszonélvezetül rendelő legatum kapcsán írja Cicero: . . . *Non debet ea mulier, cui vir bonorum suorum usumfructum legavit, cellis vinariis et oleariis plenis relictis, putare id ad se pertinere . . .* (3.17.). Cicero ezzel a *quasi ususfructus* intézménynek — amelyet a köztársaság végén egy *senatusconsultum* vezet be⁶⁰ — nem ismeréséből adódó helyzet fonákságát mutatja be.⁶¹ Igen figyelemreméltó a *De finibus bonorum et malorum*-ban (1.4.12.) rögzített *vita* a gyümölcsszerzés körében a *partus ancillae* jogi sorsára vonatkozóan.⁶² Cicero Brutus *communis opinio*-tól eltérő nézetére utalva (*An, partus ancillae sitne in fructu habendus, disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam Maniumque Manilium, ab iisque M. Brutus dissentiet . . .*), előrevetíti a remekjogászok korában uralkodóvá váló álláspontot,⁶³ ezzel is elősegítve a *vetus quaestio* megoldását. Figyelmet érdemel az, hogy Cicero éppen olyan munkáiban fogalmaz meg — ha nem is direkt módon — a jog bizonyos reformjára vonatkozó gondolatokat, amelyek különösképpen szorosan kapcsolódnak a *vita contemplativa*-hoz.

⁵⁶ Vö. H. J. Wolff: Demosthenes als Advokat. Berlin 1968. 22 skk. és Arangio-Ruiz: Cicerone giurista 13.

⁵⁷ Egyet lehet érteni azzal is, hogy Cicero beszédei nem retorikai tankönyvek szabályait követik, hanem sokkal inkább szerzőjük élettapasztalataiban gyökereznek. L. E. Römisches: Umwelt und Atmosphäre. Gedanken zur Lektüre von Ciceros Reden. In: Cicero, ein Mensch seiner Zeit. Acht Vorträge zu einem geistesgeschichtlichen Phänomen. Hrsg. von G. Radke. Berlin 1968. 123.

⁵⁸ Vö. Quint. Ars orat. 12.11.26. L. még: H. Rahn: Demosthenes und Cicero. Zur Frage der geistigen Einheit der Antike. In: Atti del I Congresso Internazionale di Studi Ciceroniani, I. Roma 1961. 280 sk.

⁵⁹ L. Arangio-Ruiz: Cicerone giurista 3.

⁶⁰ L. M. Kaser: Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht. 2. átdolg. kiad. München 1971. 449.

⁶¹ L. Arangio-Ruiz: Cicerone giurista 10.

⁶² L. Arangio-Ruiz: Cicerone giurista 10.

⁶³ L. D.7.1.68.pr.(Ulpianus) és D.22.1.28.1.(Gaius).

A fenti példákban is látható az, hogy Cicero egyes konkrét esetekben szinte «forrása» a jogfejlődésnek. Kérdés az, hogy ez a tétel mennyire általánosítható, azaz milyen mértékben szignifikáns Cicero joghoz való kapcsolatának egészére nézve. Ennek megválaszolásához röviden elemeznünk kell Cicero kapcsolatát általában — ez itt az elméleti szintet jelenti — a *ius*-hoz és a *lex*-hez.

Az tény, hogy ha Cicero a *ius*-ról vagy a *lex*-ről ír, értekeznek, azt nem mint jogász szakember teszi.⁶⁴ Igen fontos körülmény viszont az, hogy a *ius*-t — eltérően a laikusoktól — többféle jelentésben értelmezi.⁶⁵ A *ius* először is az ideális *ius naturale* értelemben szerepel nála: a *lex*, ami a *ratio insita in natura* (*De leg.* 1.6.18.) a *mens divina* (*De leg.* 2.4.10.) útján kerül az emberekhez, aminek eredménye a *ius*. A *ius* jelenti továbbá egy adott állam — kissé anakronisztikusan hangzó kifejezéssel élve — «jogrendszerét», aminek következménye a *varietas iuris* (*Balb.* 13.31.). S végül a *ius* az *aequitas* ellenpárjaként a római jog egy meghatározott része jelentésben szerepel (*De off.* 3.67.). A precíz formában nem definiált, többjelentésű görög *nomos*⁶⁶ hatása tükröződik a *lex* többféle jelentésében,⁶⁷ miért is annak cicerói értelmezése különösebben eredetinek nem tekinthető. A *ius*-ra vonatkozó *varietas interpretationum* arra enged következtetni, hogy Cicerót erősen foglalkoztatják az egyébként csak *secunda ars*-nak tekintett *iurisprudentia* nagy súlyú elméleti kérdései.

II. A jogászi-jogtudósi tevékenységgel gyakorlati és elméleti vonalon egyaránt többoldalú kapcsolatban levő Cicero kellő alappal rendelkezik ahhoz, hogy megfogalmazza a jogász-jogtudós számára ideálisnak tűnő modelljét. Az ideális modell alapjául nyilvánvalóan azok az elképzelések szolgálnak, amelyeket Cicero — mint ezt az *Oratio pro Archia poeta*-ban (6.12.; 6.13.; 7.16.; 8.17.; 8.18.) fogalmazza meg — a közéletben is fontos szerepet játszó orator eredményes működésének feltételül szab. Cicero alapvetően két jogásztípust ismer. Az egyik típust a szűkebb körű szakismeretek birtokában levő szakember, a másikat pedig az enciklopédikus műveltséggel rendelkező jogtudós jelenti.

Az elsőnek említett típus egyfajta definiálásával lehet találkozni a *De oratore*-ben: *Sin autem quaereretur, quisnam iuris consultus vere nominaretur, eum dicerem, qui legum et consuetudinem eius, qua privati in civitate uterentur, et ad respondendum et ad agendum et ad cavendum peritus esset...* (1.212.) A jogásznak erre a típusára a törvény (ami itt a jog egészét jelenti) és a szokás-jog ismerete, továbbá a *respondere*, az *agere* és a *cavere* területén való jártasság jellemző. Az oratornak viszont, akit Cicero a meghatározott sémákat követő görög rhetorokkal állít párhuzamba, enciklopédikus ismeretekkel kell rendelkeznie annak érdekében, hogy az élet valamennyi dolgában tájékozott lehessen⁶⁸ (*De orat.* 1.260—262.).

⁶⁴ Vö. P. Stein: The sources of law in Cicero. In: Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma 1978. 19 skk.

⁶⁵ Ezért ír Stein a *ius* cicerói értelmezése kapcsán „variety of senses”-ről. L. Stein: The sources of law 20.

⁶⁶ A görög *nomos-nomoi* fogalmára, jelentésére nézve az újabb irodalomból I. Mac Dowell, M. Douglas: The law in Classical Athens. New York—London 1978.

⁶⁷ Vö. G. Pugliese: Intervento di chiusura. In: Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum. Roma, 1978. 192. o.

⁶⁸ Vö. V. Paladini: Cicerone retore e oratore. In: Ciceroniana. Anno II. Roma 1960. 16. és 32.

Az ideális orator-típus jogász-megfelelője Cicero számára Servius, akit két évszázaddal később Aulus Gellius *iuris civilis auctor*, *vir bene litteratus*-nak és *vir aetatis suae doctissimus*-nak nevez (*Noct. Att.* 2.10.1.; 7.12.1.). Servius «ideáltípus» volta a *iurisprudentia* képviselői körében a Scaevola pontifex-szel való összehasonlítás révén fogalmazódik meg (*Brutus* 41.152.; 42.153.).⁶⁹ Scaevolát Cicero azért marasztalja el, mert nem tulajdonít jelentőséget a jogtudós a filozófiai ismereteknek (*De orat.* 1.217.) és ezt a fogyatékoságot praxis területén szerzett széleskörű tapasztalatai sem tudják kiegyenlíteni. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Scaevolánál nincs harmónia a *studium artium* és az *usus quotidianus* között.⁷⁰ Servius jogász-jogtudósi «ideáltípus» voltának oka nem is annyira életműve jelentőségében,⁷¹ mint inkább abban keresendő, hogy őt tekinti Cicero a szűkebb értelemben vett szakmai ismereteket a széles szellemi horizonttal ötvözni tudó jogtudós-típus reprezentánsának.⁷²

12. Cicero munkássága a *vita activa* és a *vita contemplativa* területét tekintve egyaránt több ponton érintkezik a joggyakorlattal és a jogtudománnyal. Ezt a *honesta eruditio* római formája által is befolyásolt érintkezést erősíti a *iurisconsultusok*kal való sokrétű kapcsolat. A jogtudomány és általában a jogász tevékenység az i. e. I. század Rómájában még nem különül el a többi szellemi tevékenységi formától és ezért indokolatlan volna a szellemi tevékenység később bekövetkező differenciálódásának megfelelően Cicerót a *iurisprudentia*-val szorosan összekapcsolni, vagy őt attól — éppen ellenkezőleg — mereven elhatárolni. A *iurisprudentia* és a *ius in praxi* is belefér — ha nem is teljes terjedelmében — az *opulentia Tulliana*-ba. Cicerót ezért, aki a *Topica*-ban oly nemesen hangzó formulába önti a törvénytisztelet parancsát — *lege firmiss in controversiis disceptandis esse nihil debet* — joggal tekinthetjük nem csak *vir bonus dicendi peritus*-nak, hanem *vir bonus iuris peritus*-nak is.

⁶⁹ Vö. A. Schiavone: *Nascita della giurisprudenza*. Roma 1976. 111 skk.

⁷⁰ L. A. Heuss: *Zur Thematik republikanischer „Staatsrechtslehre“*. In: *Festschrift Wieacker*. Göttingen 1978. 78 sk.

⁷¹ Stein szerint: „Later generations of jurists regarded his work (sc. Serviusét H. G.) as watershed.” Stein: *The place of Servius* 167. Más oldalról Pomponius (D.1.2.2.43.) nem említi, hogy Servius a jogfejlődésben különösebb szerepet játszana. A hazai irodalomból Servius munkásságának értékelésére nézve l. Pólay E.: „Publius Mucius et Brutus . . . fundaverunt ius civile” (A köztársasági Róma jogtudományának történetéhez). *Acta Univ. Szegediensis. Acta Iur. et Pol.* tom. 9. fasc. 3. Szeged 1962. 41 skk.

⁷² Servius — a preklasszikus kori jogtudós-típusok formáit tekintve — egyfajta spirál legfelső részén helyezkedik el. Ez abban jut kifejezésre, hogy Aelius Paetus Catus-hoz (consul i. e. 198-ban) hasonlóan nem veti el a filozófiát (*philosophari se velle sed paucis*), de azért ezt az ars-ot nem tekinti — ellentétben az ún. sztoikus jogtudósokkal (Aelius Tubero, Rutilius Rufus) — szűkebb értelemben vett szakterületével egyenrangúnak. L. Behrends: *Tiberius Gracchus und die Juristen seiner Zeit* 31. 14a j.

AZ UTOLSÓ KABNEŠKIR

I

Ĥozestanban Izeh/Malamir környékén több dombormű őrzi az ókori Elymais uralkodó dinasztiájának, a Kamnaskireseknek vagy Kabneškireknek emlékét.¹ E domborművek közül történeti szempontból kétségtelenül legjelentősebb a Ĥong-e Nouruzi-i relief, amely II. Kabneškirnek (Kamniskiresnek) a hódolását ábrázolja I. Mithridates párthus király előtt, aki beiktatja őt Susa helytartójának.² Mintegy másfél kilométerre Ĥong-e Nouruzitól, Ĥong-e Yār-³Alivand faluban található egy másik dombormű (2. kép), amelyet a helyi lakosság *do telesm*-nek, a «két talizmán»-nak nevez.³ A dombormű igen rossz állapotban maradt fenn⁴, azonban gondos megfigyeléssel egyes részletei mégis felismerhetők (1. kép).

A domborművön két egymás mellett álló alakot láthatunk homloknézetben, a baloldali alak mindkét lábfejét kissé ferde síkban félprofilban, a jobboldali személy jobb lábfejét fél-, a balt pedig negyedprofilban ábrázolták. Az így elhelyezett lábfejek azt a benyomást keltik a szemlélőben, mintha a jobboldali alak éppen a baloldalihoz lépne. Ez a fogás feloldja a frontális ábrázolás merevségét, mozgáskapcsolatot teremt a két álló személy között és megeleveníti a képet.

A baloldali személy térden alul érő tunikát és elymaisi, nem párthus nadrágot visel.⁵ A tunika felett a mellén háromszögben összekapcsolt pelerin figyel-

¹ A dinasztia uralkodóinak neve görög írásban Kamniskires (= I. Kabneškir), Kamniskires (= II. Kabneškir), Kamnaskires, Kapnaskires, arameus írásban *kbnškyr* = Kabneškir.

² Harmatta J.: I. Mithridates és Kamniskires. *Ant. Tan.* 28 (1981) 000.

³ Felfedezését és közzétételét *W. Hinz*nek köszönheti a kutatás: *Zwei neu entdeckte parthische Felsreliefs. Iranica Antiqua* 3 (1963) 169 sk.

⁴ *W. Hinz: Iranica Antiqua* 3 (1963) 169 sk. mindössze a következőket tudta megállapítani: „Immerhin lässt sich erkennen, dass die beiden Gestalten gemeinsam einen Reif (ein Diadem) halten. Es dürfte sich somit um eine Belehungs-Szene handeln . . . Leider weist unser Relief . . . keine Inschrift auf. Die beiden stehenden Figuren sehen sich ähnlich — soweit ein Urteil heute möglich ist. Beide tragen ein bis über die Knie hinabreichendes Obergewand. Die Hosen liegen eng an, lassen also den typischen parthischen Faltenwurf vermissen. Trotzdem dürfte das Relief in parthische Zeit gehören . . . Da die Figur rechts die linke Hand so hält, als fasse sie einen Schwertknauf, stellt sie vielleicht einen parthischen Grosskönig dar, während mit der Figur links entsprechend ein mit der Elymais belehnter heimischer Fürst gemeint sein könnte. Jeder Versuch einer Datierung des Reliefs bleibt misslich; ich würde es noch in vorchristliche Zeit einreihen, vielleicht in das erste Jahrhundert.”

⁵ A párthus és az elymaisi nadrágviselet legszembetűnőbb különbsége az, hogy míg a párthus nadrág vízszintesen ráncolt (ld. pl. a Šāmiban talált bronzszöbrot), addig az elymaisi nadrág ráncai függőlegesen helyezkednek el (l. pl. *R. Ghirshman: Terrasses sacrées de Bard-ê Néhandeh et Masjid-i Solaiman. II. Paris* 1976. XXXV. t.).

2. kép. A Ħong-e Yār-ʿAlivand-i dombormű (W. Hinz után)

hető meg, amely hátul talán combközépig ér. Az alak nyakán nyakék látható, középen nagy kerek taggal, derekán övet visel, amelyről baloldalt keresztvassal ellátott kard, jobboldalt inkább sejtetően, mint láthatóan tőr csöng alá. Ugyancsak jobb oldalt még valamilyen nagyobb (hosszabb és szélesebb) tárgy van az övre erősítve. Ez valamivel lejjebb ér, mint a tunika, és kissé ívelt formája van. Alaposabban megvizsgálva a dombormű képét, azt a benyomást nyerjük, hogy két darabból áll: egy keskenyebb, erősebben ívelt és egy szélesebb, de egyenesebb darabból. Aligha lehet kétséges, hogy e tárgyak íj- és nyíltegeznek határozhatóak meg, amelyeket a Tang-i Sarvak-i elymaisi dombormű lovasa is így visel jobb oldalt.⁶ Az alak jobb kezét törére teszi, bal kezével pedig a jobb oldalon álló személy által odanyújtott diadémát fogja meg. A diadémáról szalagok csüngenek alá.

3. kép. A dombormű két alakjának feje (rekonstrukció)

Igen érdekes az alak hajviselete (3. kép). Haja körben két sor csigafürtbe van rendezve, amelyet felül egy diadéma fog le. Ennek hullámzó szalagjai a két váll felett jól megfigyelhetők. E hajviseletet jól ismerjük az elymaisi uralkodó dinasztia Kamnaskires/Kapnaskires nevet viselő királyainak pénzeiről. Ezeket az uralkodót oldalnézetben ábrázolták⁷ s jól megfigyelhető, hogy a frizurát a diadémával úgy kötötték le, hogy a hajviselet olyan benyomást kelt, mintha a királynak egy kalap volna a fején (4. — 5. kép). Bard-e Nešandeh alsó terraszának leletei között előkerült egy ilyen frizurát viselő elymaisi király bronz szobrocskája is.⁸ Ezen a hajviselet plasztikusan tanulmányozható. Ha

4. kép. Kamnaskires, Anzaze férje „kalap-frizurá”-ja a pénzein

5. kép. Az utolsó Kabneškir „kalap-frizurá”-ja a pénzein

⁶ W. B. Henning: The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak. AM NS 2 (1952) XX. t.

⁷ G. Le Rider: Suse sous les Séleucides et les Parthes. Paris 1965. LXXII. t. 11 — 18. Chr. Augé—R. Curriel—G. Le Rider: Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. Les trouvailles monétaires. Paris 1979. III. t.

⁸ R. Ghirshman: i. m. XXXVII. t. 1—4.

előlről nézzük a szobrocskát, akkor az ábrázolt hajviselet azonosnak tűnik a domborműn láthatóval. Ha viszont oldalnézetben szemléljük, akkor azonnal felismerjük, hogy ugyanazzal a «kalap-frizurá»-val állunk szemben, amelyet a Kamnaskires-dinasztia uralkodói viselnek az éremképeken (6.—8. kép). Az alak hajviselete fontos a dombormű történeti értelmezése szempontjából, amennyiben az ismertetett párhuzamok alapján ezt a bal oldalt álló személyt a Kamnaskires-dinasztia egyik uralkodójának kell tartanunk.

6. kép. Az utolsó Kabneškir bronzszobrocskájának feje jobb homloknézetben. Bard-e Nešandeh

7. kép. Az utolsó Kabneškir bronzszobrocskájának feje bal homloknézetben. Bard-e Nešandeh

8. kép. Az utolsó Kabneškir bronzszobrocskájának feje hátulról. Bard-e Nešandeh

A két álló alak közt fejmagasságban egy repülés közben ábrázolt madár, bizonyára sas körvonalai vehetők ki, amely csőrében egy karikát (gyűrűt?, diadémát?), karmaiban pedig talán egy ágat tart. A sas a baloldali alak felé repülve lebeg a két fej között.

A jobboldali személy hasonló öltözetet visel, mint a bal oldalon álló: hosszú tunikát, amelynek alsó szegélyén a gazdag díszítés nyomai még megfigyelhetők, elymaisi nadrágot, a tunika felett pedig a mellén összekapcsolt pelerint. Hajviselete is hasonlóan látszik a bal oldalt álló személyéhez, valószínűleg szintén «kalap-frizurá»-ja volt. Eltérőleg viszont a baloldali személytől, a jobb oldalt álló alak nem visel semmiféle fegyvert. Jobb kezével a diadémát nyújtja át a bal oldalt álló alaknak, bal kezével pedig teste előtt csipőmagasságban mintha egy vesszőnyalábot tartana kissé ferdén, keresztben. A vesszőszálak jól megfigyelhetők a bal kar előtti részen.

II

A domborműn ábrázolt jelenet értelme világos: a bal oldalt álló alaknak az uralkodói hatalomba történő beiktatását örökíti meg. A beiktatás általt történik, hogy a jobb oldalt álló személy átnyújtja a királyi diadémát a bal oldalt állónak, aki felé ezzel egyidőben az uralkodói dicsfény, a *xvarənah*- egyik megjelenési formájaként egy sas repül egy kisebb diadémával vagy gyűrűvel csőrében és egy (pálma?)ággal karmaiban.

A beiktatási jelenet történeti háttérének tisztázásához mindenképp a trónra lépő király személyét kellene azonosítanunk. Ehhez bizonyos mértékben segítséget nyújt az ábrázolt uralkodó «kalap-frizurá»-ja. Ez a jellegzetes hajviselet először Kamnaskires és Anzaze i. e. 82/81-ben (esetleg 79/78-ban) vert pénzén jelenik meg és jellemző valamennyi Kamnaskires (Kabneškir) királyra, akik pénzverésének ezideig ismert legkésőbbi keltezett érméje a $\tau\omicron\varsigma=$

seleukida éra 377 éve = i. sz. 65/66 dátumot viseli.⁹ Aligha lehet tehát kétséges, hogy a domborműn ábrázolt uralkodó a Kamnaskires-dinasztia egyik királya, akinek trónralépése és uralkodása a fenti adatok szerint i. e. 82 és i. sz. 66 közé esik.

Ezt a tág, több mint egy évszázadot átfogó időközt azonban még szűkíthetjük, ha vizsgálódásunkba a dombormű másik alakját is bevonjuk. Kabneškir király beiktatása az uralkodói hatalomba csak a párthus «királyok királya» vagy egy istenség által történhet. Az első lehetőséget biztonsággal kizárhatjuk, mert a szóbanforgó időszakban Elymais független volt Parthiától, sőt az i. sz. I. század folyamán még Susát is sikerült újra elfoglalniuk s i. sz. 75-től kezdve az elymaisi királyok ismét verettek ott pénzt.¹⁰ Ellene szól egy ilyen feltevésnek az is, hogy a diadémát átnyújtó személy nem visel fegyvert, pedig a párthus királyt minden bizonnyal fegyverrel ábrázolták volna. Csak az a lehetőség marad tehát, hogy a dombormű jobboldali alakjában egy istenség ábrázolását lássuk, aki a szent vesszőnyalábbal, a *baršman*-nal a kezében átnyújtja az uralkodói diadémát Kamnaskires királynak. Ezzel az értelmezéssel összhangban áll az ábrázolásnak az a sajátossága is, hogy a beiktatást végző személy nem visel fegyvert.¹¹

Ki lehet ez az istenség, akitől Kamnaskires átveszi az uralkodói hatalom szimbólumát, a diadémát s akitől az uralkodói dicsfény, a *xvarənah*-sas alakjában feléje repül? Erre vonatkozólag világos útmutatással szolgál a Kamnaskires/Kabneškir-dinasztia pénzverése. Kamnaskires és Anzaze i. e. 82/81-ben kibocsátott pénzeinek hátlapján az ülő Zeus Nikephoros ábrázolása jelenik meg s ezt a hátlapot i. e. 62/61-ben vert érméin a következő Kamnaskires is megtartja. Zeus Nikephoros ezeken az érméken nyilvánvalóan az elymaisi főistenség, Iuppiter Elymaeus—Öhrmazd—Bēl hellénisztikus megfelelője. Megjelenése e két uralkodó pénzein bizonyára azt jelzi, hogy benne látták a királyi hatalom forrását s az elymaisi királyok uralomba iktatóját.

Egy későbbi Kamnaskires i. e. 36/35-ben vert pénzének hátlapján viszont az ülő Zeus Nikephoros helyét egy szakállas férfi mellképe foglalja el. Ez ugyanolyan «kalap-frizurá»-t visel, mint a Kamnaskires-királyok, hegyes szakáll helyett azonban rövidebb körszakállt figyelhetünk meg nála (9. kép). Mint-hogy az előző Kamnaskires uralkodók pénzein a hátlap annak az istenségnek az ábrázolására szolgált, akitől az uralkodói hatalom származik, kézenfekvő a szakállas mellképben ugyanazt az istenséget, Iuppiter Elymaeus—Öhrmazd—

9. kép. Öhrmazd-Bēl feje a Kabneškir dinasztia pénzeinek hátlapján

⁹ *G. Le Rider*: i. m. LXXIII. t. 2.

¹⁰ *G. Le Rider*: i. m. 426 skk. *U. Kahrstedt*: Artabanos III und seine Erben. Bern 1950. 46 feltevése, amely szerint I. Orodos, Elymais királya, III. Artabanosnak volt a fia, akit apja i. sz. 18 és 35 között tett meg Elymais királyának, *Le Rider* monumentális munkája után ma már nem szorul cáfolatra.

¹¹ A sāsānida domborműveken is Öhrmazdot fegyver nélkül ábrázolták.

Bélt látunk, aki a korábbi Kamnaskires-királyok pénzeinek hátlapján hellénisztikus görög megfogalmazásban mint Zeus Nikephoros jelent meg. I. e. 36/35-től tehát a Kamnaskires-dinasztia az elymaisi pantheon főistenségének, Iuppiter Elymaeus—Zeus—Öhrmazd—Bélnék sajátos elymaisi megfogalmazású képmását vereti érméinek hátlapjára.

III

E változtatás hátterében bizonyára valamilyen fontos történeti esemény vagy folyamat áll. A görögség felé való tájékozódás Elymaisban meggyengül, a pénzek hátlapjainak görög felirata eltorzul és értelmetlenné válik, míg végül a második Kamnaskires-dinasztia az i. sz. 75 körüli időktől görög helyett elymaisi arameus felirattal látja el pénzeit. Iuppiter Elymaeus—Zeus—Öhrmazd—Bél ikonográfiai megfogalmazása a pénzekben és a domborművön szemmel láthatólag összefügg az elymaisi király megjelenésével és viseletével. Az egyetlen különbség a király képmása és az istenség ábrázolása között a szakáll formájában figyelhető meg. Hogy a főistenséget az uralkodó mintájára képzelik el, azt világosan mutatja Öhrmazd alakjának ikonográfiai megfogalmazása a sāsānida domborműveken is. Öhrmazd ezeken hasonló öltözetben, «globus»-nak tűpírozott hajjal, lóháton jelenik meg, akárcsak a sāsānida šāhānšāh, fején *corona muralis*-t viselve. Különbség a beiktatandó király és Öhrmazd között csak a szakállviseletben, a korona alakjában és a fegyvert viselésében illetve hiányában figyelhető meg. Előfordul azonban, hogy a sāsānida šāhānšāh is *corona muralis*-t visel s akkor az isten és a király azonos koronával vannak ábrázolva, mint I. Šāhpuhr és Öhrmazd a Naqš-i Raġab-i domborművön.¹²

Szinte természetesnek tarthatjuk tehát, hogy a domborművön és a pénzekben a Kamnaskires-királyok és Zeus—Öhrmazd—Bél csaknem azonos öltözetben, azonos hajviselettel jelennek meg. Ez az egyezés a dombormű korát mindenestre i. e. 36/35 és i. sz. 66 (esetleg i. sz. 75) közé szűkíti le, amennyiben ezek között az időhatárok között fordul elő a pénzekben Zeus—Öhrmazd—Bél «kalap-frizurá»-s ábrázolása.

Valószínű azonban, hogy az elymaisi relief-művészet fejlődését figyelembe véve a domborművet a fenti időhatárok közé eső korszak végére kell tennünk. Igaz ugyan, hogy a Ĥong-e Nouruzi-i dombormű i. e. 139/138-ból származik,¹³ azonban ez elszigetelten áll Elymais területén s nem helyi, elymaisi, hanem párthus indíttatású alkotás. Az elymaisi fogantatású sziklareliefek mind jóval későbbi időből származnak. A Ĥong-e Kamālvand-i, Tang-i Butān-i és Tang-i Sarvak-i elymaisi domborművek legalább két évszázaddal vagy még többel későbbiek, mint a Ĥong-e Nouruzi-i párthus relief.¹⁴ Ha az elymaisi szikla-relief-művészet legfontosabb alkotásai az i. sz. I. század végéről és a II. századból származnak, akkor valószínűtlen, hogy a Ĥong-e Yār-'Alivand-i dombormű időben ezektől messze állhatna. Bár utóbbi igen rossz állapotban maradt fenn, annyi mégis biztonsággal megállapítható, hogy a rajta ábrázolt király valamelyik Kamnaskires, de semmi esetre sem a második Kamnaskires/Kab-

¹² F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925. 71. t.

¹³ L. Vanden Berghe: Le relief parthe de Ĥung-i Naurūzī. Iranica Antiqua 3 (1963) 167. Harmatta J.: Ant. Tan. 28 (1981) 000.

¹⁴ W. Hinz: i. m. 172, A. D. H. Bivar—S. Shaked: The Inscriptions at Shīmbār. BSOAS 27 (1964) 272, W. B. Henning: i. m. 175 sk., L. Vanden Berghe: Iranica Antiqua 3 (1963) 167.

neškir-dinasztia valamelyik uralkodója (Voröd, Fraāt stb.). Ebből az következik, hogy a dombormű i. sz. 75-nél későbbi nem lehet, azonban sokkal korábbi sem, mert ebben az esetben elszigetelten állna az elymaisi relief-művészet történetében.

IV

A Ḥong-e Yār-ʿAlivand-i dombormű történeti háttérére vonatkozólag még egy támponttal rendelkezünk — ez a domborműt magyarázó felirat. A korábbi felfogással ellentétben ugyanis kétségtelennek látszik, hogy az erősen megrongálódott domborműnek felirata is volt (2. kép). Ezt könnyen észrevehetjük, ha a dombormű alatti sziklafelületet a fényképen nagyítóval megvizsgáljuk. A baloldali alak bal lábának talpa alatt kb. 2 cm-re egy sötét lyukat látunk. Ettől 1—2 mm-rel lejjebb, kissé jobbra, szabad szemmel is világosan megfigyelhetünk egy elymaisi *b*-t, amelytől jobbra egy ugyancsak jól látható elymaisi *k*-t találunk. A *kb* betűktől jobbra és balra megvizsgálva a sziklafelületet még jónéhány írásjelet fedezhetünk fel, amelyeket a következőképpen olvashatunk és egészíthetünk ki:

$\text{ṣ}^{\text{l}^1}\text{m}^{\text{'}} \text{zn}^{\text{h}^1} \text{ky} \text{kb}^{\text{r}}\text{n}^{\text{1}}\text{š}^{\text{k}}[\text{y}]\text{r} \text{m}^{\text{l}^1}[\text{k}^{\text{'}}]$
«Ez a dombormű Kabneškir királyé»

Ha e sor alatt is megvizsgáljuk a sziklafelületet, akkor az 1. sorban megfigyelt *b* alatt kb. 1 cm-re kissé balra egy [˘] betűt láthatunk, amelytől jobbra egy *k* is kivehető. Ha most e sor elejét az 1. sor *ṣ*-je alatt megkeressük, halványan látható *br* betűcsoportot olvashatunk, amely után alig észlelhető *kb* látszik, majd több betű maradványa figyelhető meg, amelyek *nš*-re egészíthetők ki. Ezután *k* és *r* elég jól kivehető, majd két betűmaradvány és a már olvasott *k* következik. Így a második sornak következő olvasata adódik:

$\text{br} \text{kb}^{\text{r}}\text{n}^{\text{1}}\text{š}^{\text{k}}[\text{y}]\text{r} [\text{ml}]\text{k}^{\text{'}}$
«Kabneškir király fia»

A felirat 1. és 2. sorának kibetűzött része tehát a következőképpen hangzik:

1. sor $\text{ṣ}^{\text{l}^1}\text{m}^{\text{'}} \text{zn}^{\text{h}^1} \text{zy} \text{kb}^{\text{r}}\text{n}^{\text{1}}\text{š}^{\text{k}}[\text{y}]\text{r} \text{m}^{\text{l}^1}[\text{k}^{\text{'}}]$
- 2 $\text{br} \text{kb}^{\text{r}}\text{n}^{\text{1}}\text{š}^{\text{k}}[\text{y}]\text{r} [\text{ml}]\text{k}^{\text{'}}$
«Ez a dombormű Kabneškir királyé,
Kabneškir király fiáé».

A fénykép alapján nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a felirat hosszabb volt. Lehetséges elsősorban, hogy a 2. sor a $[\text{ml}]\text{k}^{\text{'}}$ szó után is folytatódott, de az is lehet, hogy 3. sor is volt, amelyből talán egy *g* (a 2. sor $\text{kb}^{\text{r}}\text{n}^{\text{1}}\text{š}^{\text{k}}[\text{y}]\text{r}$ -jének második *k*-ja alatt) és egy [˘] (az 1. sor $\text{m}^{\text{l}^1}[\text{k}^{\text{'}}]$ -jének *m*-je alatt) ki is vehető. A fénykép sajnos nem nyújt megfelelő alapot a felirat teljes kibetűzéséhez, ehhez új, nagyobb méretű, jobb minőségű fényképfelvételre s esetleg pacskolatra lenne szükség.

A felirat olvasható része annyit mindenesetre elárul, hogy a domborművön ábrázolt király, akit Öhrmazd isten felruház az uralkodói hatalommal, «Kabneškir király, Kabneškir király fia» volt. Így ez megerősíti azt a király hajviseletéből levont következtetést, hogy az első Kamnaskires-dinasztia

egyik uralkodójával van dolgunk. Minthogy i. e. 36 és i. sz. 66 között a pénzek alapján ítélve legalább hat Kamnaskires/Kabneškir nevű király uralkodott (átlag uralkodási idejük 17 év lenne) egymás után, a feliratban említett «Kabneškir király, Kabneškir király fia» önmagában véve bármelyik Kamneskireszszel azonosítható lenne. Azonban az elymaisi sziklareliefek kronológiai helyzete határozottan amellett szól, hogy az utolsó Kabneškirrel, Voröd elődjével van dolgunk, aki i. sz. 75 körül újból megkezdte az elymaisi pénzek kibocsátását Susában.

V

Kabneškir király, Kabneškir király fia, minden jel szerint jelentős történeti személyiség volt. Személyével hozhatjuk kapcsolatba elsősorban Susa elfoglalását. Ezt az eseményt újabban i. sz. 45-re teszik,¹⁵ azonban semmi sem bizonyítja, hogy ez az esemény valóban ekkor következett volna be.¹⁶ Igaz ugyan, hogy i. sz. 45-ben Vardanes utolsó kibocsátásai után megszűnik a párthus pénzverés Susában, ez azonban önmagában nem bizonyítja azt, hogy a várost az elymaisiak elfoglalták volna. Ebben az esetben nehezen lehetne megmagyarázni azt is, hogy királyaik miért csak három évtizeddel később, i. sz. 75 körül kezdtek ebben a fontos központban pénzt veretni. Plinius leírása (*n. h.* VI. 135) szerint még Susianet Elymaistól az Eulaeus folyó határolja, tehát Susa nem tartozik az elymaisiak fennhatósága alá. Plinius e leírását nem lehet i. sz. 45 előttre vonatkoztatni,¹⁷ mert maga hangsúlyozza, hogy adatait a párthusok elleni háború hadvezérétől és a Rómába érkező királyoktól és királyfi-túszoktól szerezte (VI. 23 *nunc reddatur ingens in mediterraneo situs, in quo multa aliter ac veteres proditurum me non eo in fitias, anxia perquisita cura rebus nuper in eo situ gestis a Domitio Corbulone regibusque inde missis supplicibus aut regum liberis obsidibus*). Plinius adatai tehát minden valószínűség szerint az i. sz. 65 körüli valóságos helyzetet tükrözik s így Susa csak ezután, esetleg éppen 75 körül kerülhetett Elymais királyainak hatalmába.

Lehetséges, hogy a párthus pénzverés megszűnésének Susában i. sz. 45-ben az volt az oka, hogy a város a Vardanes halálát követő zavaros időkben függetlenné vált, mint ahogy III. Artabanos uralkodása vége felé Seleukeia vonta ki magát néhány évre a párthus fennhatóság alól (*Tac. ann.* XI. 9). Míg azonban Vardanesnek sikerült Seleukeiát újból hatalma elismerésére kényszeríteni, Gotarzesnek a Meherdates elleni küzdelem, Vononesnek uralkodása rövidege, Vologasesnek pedig Armeniaért, majd Izates, azután pedig a dahák és a sakák ellen folytatott küzdelmei, azután Hyrcania fellázadása és végül i. sz. 75-ben bekövetkezett elszakadása nem tették lehetővé Susa újbóli meghódítását. Ugyanakkor ez a helyzet kitűnő alkalmat kínált Susa elfoglalására Kabneškirnek, aki i. sz. 70 és 75 között léphetett trónra.

Valószínűleg ez az esemény — Susa elfoglalása — adhatott ösztönzést Kabneškirnak domborműve készíttetésére s ezzel a monumentális reliefművészetnek az elymaisi királyi ideológia szolgálatába való állítására. A mintaképet ehhez bizonyára a párthus művészet szolgáltatta. A párthus társadalmi ideák és kultúra hatását láthatjuk abban is, hogy Kabneškir az elymaisi királyok

¹⁵ *G. Le Rider*: i. m. 426.

¹⁶ *G. Le Rider*: i. h. ezt maga is elismeri.

¹⁷ *G. Le Rider*: i. m. 355, 426.

közül elsőként adott fiainak párthus neveket¹⁸ s ezzel megalapítójává vált a második Kabneškir-dinasztiának, amelynek uralkodói azután már párthus neveket viseltek.

Nagy szerepe lehetett az utolsó Kabneškirnek az elymaisi kultuszhelyek fejlesztésében is. Bard-e Nešandeh-ben az alsó terraszon épült szentélyben elrejtett pénzkincsleletben az elymaisi uralkodók pénzei lényegében az utolsó Kabneškir tetradrachmaival és drachmaival kezdődnek. A kincs összetétele a következő:¹⁹

uralkodó	tetra- drachma	drachma
Kabneškir (utolsó előtti)	1	—
Kabneškir (utolsó)	11	50
I. Voröd	12	714
I. Voröd vagy Fraat	—	28
Fraat	4	431
Fraat vagy II. Voröd	—	228
II. Voröd	34	511
Kabneškir Voröd	19	392

Mint a táblázatból kiderül, az első uralkodó, akinek pénzei az áldozati ajándékként összegyűlt pénzleletben nagy számban vannak képviselve — az utolsó Kabneškir. Ez a tény arra mutat, hogy az alsó terrasz szentélyének az ő uralkodása alatt kellett épülnie. Így nyilvánvalóan ő volt az az elymaisi uralkodó, aki az alsó terraszt s azon a Miθra—Anāhita-szentélyt építtette. Talán ennek az emlékéét őrzi az a kis bronz szobor, amely egykor a szentély áldozati ajándékai közé tartozhatott (a szentély romjai előtt került elő az ásatás alkalmával).²⁰ Ez egy «kalap-frizúra»-s királyt ábrázol bal kezében bőségszaruval, stólával a vállán,²¹ jobb kezét tiszteletadásra emeli az istenség felé. A «kalap-frizúra» i. e. 82 és i. sz. 75 között bármelyik Kabneškir királyra utalhat, minthogy azonban a szentélyt az utolsó Kabneškir építtette, a szobrocska bizonyára ezt az uralkodót ábrázolja.

Az utolsó Kabneškir utódai, I. Voröd, Fraat, II. Voröd, Kabneškir Voröd építhették tovább és alakíthatták ki Bard-e Nešandeh-ben a felső és alsó terrasz végleges formáját s díszíthették ezt a kultuszhelyet és Masjid-i Solaimant is azokkal a domborművekkel, amelyeknek töredékei nagy számban kerültek elő az ásatások során. Így e kultuszhelyek története is tükrözi, hogy ez a jelentős uralkodó-egyéniség új korszakot nyitott Elymais társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődésében.

¹⁸ A Hōng-e Kamālvand-i felirat Fraat tűzapot, Kabneškir fiát említi, *W. Hinz*: i. m. 171.

¹⁹ *Chr. Augé—R. Curjel—G. Le Rider*: i. m. 157 skk.

²⁰ *R. Ghirshman*: i. m. 47.

²¹ Már csak ezért sem valószínű, hogy jobb kezében valamilyen fegyvert tartott volna. A stóla felvétele kizárja a fegyverviselést.

FÜGGELEK

A „KALAP-FRIZURA”

A Kamnaskires és Anzaze érméin i. e. 82/81-ben először megjelenő és a Kabneškir-dinasztia pénzein i. sz. 75 körül megfigyelhető «kalap-frizura»²² kétségtelenül királyi hajviselet. E mellett szól elsősorban az, hogy ezideig ismert előfordulásai mind királyportrékon találhatók. A pénzeken kívül egy Bard-e Nešandeh-ben az alsó terraszon Miθra és Anāhita szentélyének romjai előtt előkerült kis bronz szobron is ezt láthatjuk, azonban minden valószínűség szerint ez is egy király s éppen az utolsó Kabneškir ábrázolása lehet. Ezenkívül ugyanez a «kalap-frizura» figyelhető meg i. e. 36 és i. sz. 65/66 között a Kabneškir-dinasztia pénzeinek hátlapján Zeus—Öhrmazd—Bēl mellkép-ábrázolásán. Ez az előfordulása összhangban áll a többi adat alapján megrajzolható társadalmi viselet-értékével.

A «kalap-frizurá»-t szemmel láthatólag úgy alakították ki, hogy először a haját fürtökre fésülve egy diadémával átkötötték s a fejtetőn a fürtöket kissé szögletesre formálták, úgyhogy a haj felső része lapos hengeralakot nyert. A diadéma alatt lecsüngő hajfürtökből ezután elől és oldalt egy vagy két sor erős csigát alakítottak ki, amelyek egy kalap vastag szélének benyomását keltették. Hátról annyi csigasort formáltak, amennyit a haj hosszúsága és sűrűsége megengedett.

E királyi hajviselet történeti megjelenésének az az érdekessége, hogy az első Kamnaskires-királyok görög hajviseletét váltja fel, majd másfél század múltán a párthus királyi hajviselet és korona különböző változatainak ad helyet. Itt tehát egy művelődéstörténeti folyamatnak vagyunk szemtanúi, amelyben a «kalap-frizura» az összekötő láncszemet jelenti. Éppen ez a sajátos történeti helyzete veti fel eredetének problémáját.

Nagy Sándor hódításai nyomán az egykori Óperzsa Birodalom területén hellénisztikus államok jöttek létre s ezek uralkodóinak öltözetét, hajviseletét és udvari szertartásait s ezzel együtt hatalmi ideológiájának szimbólumrendszerét az iráni arisztokrácia saját hagyományaival ötvözte és utánozta. Elymais uralkodó dinasztiájának, a Kabneškiroknak is megvoltak az óperzsa korba visszanyúló hagyományai. Erről legvilágosabban nevük tanúskodik, amely az elámi *qa-ap-nu-iš-ki-ra* «kincstárnok» (= óperzsa *ganžabara-*) szóból származik. Eredetük tehát nyilván egy előkelő elámi családra megy vissza, amelynek tagjai az óperzsa *Uvaja* tartomány (**Hvaja-*, esetleg **Hūja-* > *Hožestan*) kincstárnokai voltak az Achaimenida-dinasztia uralkodása alatt. Hatalmi helyzetüket Hožestan nehezen hozzáférhető hegyvidékén bizonyára Nagy Sándor hódításai után is megőrizték, majd a Seleukidák gyengülése után terjeszkedni kezdtek. Először i. e. 187-ben kerültek összeütközésbe a Seleukidákkal, amikor III. Antiochos ki akarta fosztani a gazdag elymaisi szentélyeket. Ezt a dinasztia megalapítójának, Kamnaskires/Kabneškirnek sikerült megakadályozni s III. Antiochosnak életébe került ez a kísérlet.

Valószínűleg ekkor vette fel a dinasztia alapítója a már névvé vált *kabneškir* «kincstárnok» cím mellé a «király» címet. I. Kamnaskires i. e. 147-ben már Susát is elfoglalta, így királyságához most már jelentős görög és arameus

²² A „kalap-frizura” különböző leírásait l. R. Ghirshman: i. m. 47, Chr. Augé—R. Curriel—G. Le Rider: i. m. 56.

nyelvű lakosság is tartozott s hatalmi és művelődési igényeiben a hellénisztikus uralkodók sorába lépett. Ez nyilvánvalóan szükségessé tette a megfelelő államszervezet és közigazgatás kiépítését, a pénzverés megindítását és az írásbeliség megteremtését. Mindez készen rendelkezésre állott a Seleukida Királyságban számára. Így a seleukida uralkodók pénzverésének mintájára bocsátotta ki első pénzeit, amelyeken görög öltözetben, görög hajviselettel ábrázoltatta magát, görög királyi címeket vett fel, görög felirattal látta el pénzeit, királyi rendeleteit kőbe véselt feliratok formájában is közzé tette. Ahol arameus írnokok álltak rendelkezésre, ott ezeket vette igénybe az államigazgatás céljaira.

Természetesnek tarthatjuk tehát, hogy az első Kamnaskires- királyok pénzeiken hellénisztikus görög uralkodók viseletében és uralkodói szimbólumaival jelennek meg. Azonban i. e. 140/139-ben I. Mithridates párthus király döntő vereséget mért Kamnaskiresre (II. Kabneškir), kifosztotta az elymaisi szentélyeket s elfoglalta Susát és Solokét is. Bár Kamnaskires a korábban meghódított területeket mint Susa párthus helytartója vazallusként megtarthatta volna,²³ azonban I. Mithridates halála után egy iráni előkelő, Tigraios, önálló királyságot hozott létre Susában s így a Kabneškir-dinasztia hosszú időre viasszaszorult Elymais hegyvidékére.

10. kép. Óperzsa királyi herceg portréja Persepolisből

²³ Harmatta J.: *Ant. Tan.* 28 (1981) 127 skk.

Ez a korábban felépített államszervezet és közigazgatás összeomlását jelentette. Világos jele ennek, hogy a Kabneškir-királyok több mint félévszázadon keresztül pénzt sem verettek. Csak i. e. 82/81-ben bocsát ki Kamnaskires király és Anzaze királynő ismét pénzeket. E pénzek görög felirattal vannak ellátva s hátlapjukon is Zeus Nikephoros alakjában jelenik meg Őhrmazd főistenük. Azonban a király és a királyné már nem a görög uralkodók és feleségeik öltözetét viselik. Amikor a Kamnaskires-uralkodók visszaszorultak az eredetileg hatalmuk alatt állt régi területeikre, nyilvánvalóan saját óiráni hagyományaikhoz kellett visszatérniük. Erre mutat a pénzekben látható viseletük, a díszes mellpáncél vagy mellény és a «kalap-frizura» is.

Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a «kalap-frizura» lényegében achaimenida kori kulturális örökség volt Elymaisban. Ez a kalap alakú hajviselet gyakran megfigyelhető az óperzsa domborműveken, de legjobban talán egy Persepolisban talált szoborfejen tanulmányozható, amely nyilvánvalóan egy fiatal királyi herceget ábrázol (10. kép).²⁴ A hajnak itt ugyanolyan csigákba való elrendezését figyelhetjük meg, mint a Kabneškirek «kalap-frizurá»-jánál, azonban a diadéma helyét korona (*corona muralis*) foglalja el. A Kabneškirek «kalap-frizurá»-ja szemmel láthatólag erre az óperzsa királyi hajviseletre megy vissza s a korona egykori viselete teszi érthetővé, hogy a csak diadémát viselő Kabneškir-uralkodóknál miért formálták a fejtetőn a hajfürtöket henger, azaz korona vagy tiara alakúra.

A Kabneškirek családja az Óperzsa Birodalom bukása óta őrizhette ennek a királyi hajviseletnek a hagyományát s amikor a hellénisztikus görög világból visszaszorultak ősi hegyeik közé, visszatértek régi, hagyományos «kalap-frizurá»-jukhoz, amelyet most már helyesebben talán «korona-frizurá»-nak nevezhetnénk. A görög művelődéssel való kapcsolataik meggyengülése a görög pénzfelirat eltorzulásához s i. e. 36/35-től Zeus Nikephoros alakjának a «korona-frizurá»-t viselő Őhrmazd mellképével való helyettesítéséhez vezetett.

Amikor i. sz. 75 körül az utolsó Kabneškir királynak sikerült Susát ismét hatalmába keríteni, az egykori Óperzsa Birodalom területén alakult hellénisztikus államokat már jórészt iráni dinasztiák szervezte királyságok váltották fel. Ezek között az Arsakidák Párthus Birodalma lépett leginkább mint hatalmi tényező s mint a görög–iráni szinkrétisztikus művelődés hordozója az Óperzsa Birodalom illetve a Seleukida Királyság örökébe. A Kabneškir-dinasztia ennek megfelelően ekkor már a Párthus Királyság eszméi és művelődése felé tájékozódik, mégha függetlenségét meg is őrzi azzal szemben. A Kabneškirek párthus neveket vesznek fel, átveszik a párthus királyi öltözetet, koronát, hajviseletet s a párthus művészet számos elemét. Így illeszkedik be fokozatosan Elymais is abba a nagy művelődési körbe, amely az egykori Óperzsa Birodalom területén a Párthus Királyság keretében s azon kívül is időszámításunk I.–II. századában kialakult.

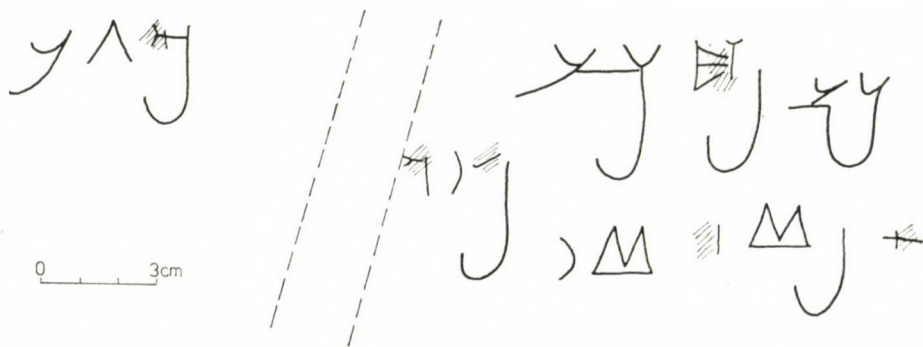
²⁴ R. Ghirshman: i. m. II. LXXIII. t. 3.

EGY ÚJABB ELYMAISI FELIRAT
BARD-E NEŠANDEH-RŐL

I

A Teheránban 1966 szeptemberében tartott Ier Congrès International des Etudes Iraniennes alatt R. Ghirshman professzor, a Missions archéologiques francaises en Iran igazgatója abban az időben, tanulmányozás és közzététel céljából átadta nekem egy Bard-e Nešandeh-ről származó újabb elymaisi felirat fényképét (3. kép). Magyarországra hazatérve még 1966-ban sikerült felismernem a nehezen olvasható felirat szövegében a *kbnškyr mlk* 'Kabneškir király' szavakat. A felirat előzetes tanulmányozásának erről az eredményéről azonnal tájékoztattam Ghirshman professzort, aki 1966. december 17-ről Susából keltezett levelében a következő felvilágosítást adta a felirat lelőhelyéről: «La deuxième inscription a été plutôt grattée que gravée sur la paroi du grand escalier Nord qui mène sur la terrasse. au milieu de laquelle se trouve ce temple.»¹

Néhány évvel később 1973-ban a Budapesten tartott «La Collection des sources pour l'histoire de l'Asie Centrale préislamique» kollokvium alkalmából Ghirshman professzor átadta nekem a felirat autográfiáját, amelyet Mme Ghirshman készített Bard-e Nešandeh-ben az eredeti alapján (1. kép). Az autográfia és a fénykép alapján sikerült elkészítenem a felirat ideiglenes olvasatát és magyarázatát még Ghirshman professzor budapesti tartózkodása alatt, úgyhogy azt hazautazásakor már rendelkezésére bocsáthattam. A felirat további tanulmányozása vezetett el alábbi feldolgozásához.

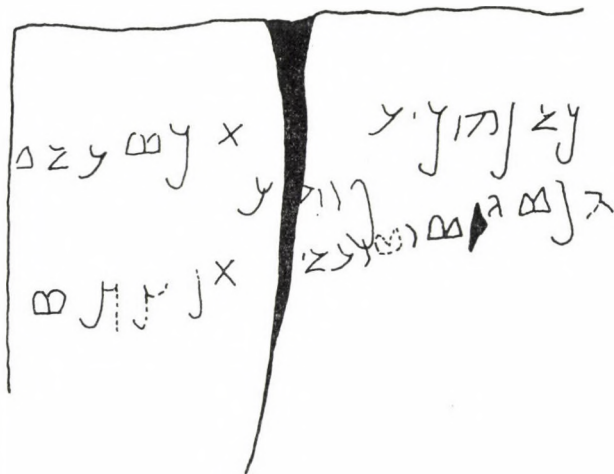

1. kép. A Bard-e Nešandeh-i bekarcolt felirat autográfiája (Mme Ghirshman)

¹ Vö. Harmatta J.: Elymais történetéhez. Ant. Tan. 21 (1974) 25.

II

A felirat 3 sorból áll, amelyeket Ghirshman professzor megfigyelése szerint, nem bevésték, hanem inkább csak bekarcolták a nagy északnyugati lépcső² oldalfalának egyenetlen felületére. Az írásjelek a fényképen nehezen vehetők ki, úgyhogy a Mme Ghirshman készítette autográfia nélkül nehezen lehetne biztos olvasathoz jutni. Utóbbinál mindenesetre figyelembe kell venni, hogy Mme Ghirshman nem ismerte az írást s így egyes betűket vagy a betűk egyes részeit nem tudta pontosan megfigyelni. Az a kő, amelyre a feliratot bekarcolták, kettétört s egyes írásjelek egyik része eltűnt a függőlegesen húzódó törésben. A felirat olvasata a következő (2. kép):

2. kép. A Bard-e Nešandeh-i bekarcolt felirat átmásolással készített rajza

1. sor *kbnškyr* $r^{m^1}[l]k^?$ $r^{b^?}$
 2 $pw^{š^?}r$
 3 $r^{g^?}n^?$ $g^?w$ $wr^{b^?}y^?$ $mn^{h^?}l^?$

III

1. sor. A *kbnškyr* szó olvasata teljesen biztos, a $r^{m^1}[l]k^?$ szóé nyilvánvaló, a $r^{b^?}$ -é pedig valószínű. A fénykép nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy a sor a $r^{b^?}$ szó után is folytatódott-e, azonban az a tény, hogy Mme Ghirshman autográfiája a $[k^{r^?}]r$ után több betűt már nem jelöl, nyomtématékosan ellene szól annak, hogy a $r^{b^?}$ szó után is állt volna még valami.

2. sor. Feltűnő, hogy e sor csak egyetlen szóból áll s hogy ez a szó nem a sor elején, hanem közepén helyezkedik el. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy a felirat bekarcolója e szót kifejejtette és utólag szúrta be. Eredetileg

² Az ásátások eredményeinek végleges közzétételénél R. Ghirshman a „grand escalier Nord” megjelölést „escalier Nord-Ouest”-tel cserélte fel, Terrasses sacrées de Bard-ê Néchandeh et Masjid-i Solaiman. I. Paris 1976. 19.

3. kép. A Bard-e Nešandeh-i bekarcolt felirat (R. Ghirshman felvétele)

tehát az átírásban jelzett 3. sor volt a 2. sor, amit az is bizonyít, hogy a sor közvetlenül az 1. sor alatt kezdődik s csak ott hajlik el lefelé, ahová azután a $pw^f\delta^1r$ szót beszúrták. Az autográfia nem jelzi a $pw^f\delta^1r$ szó r -jét, ez azonban világosan látható a fényképen. A $pw^f\delta^1r$ szó δ betűjének baloldali része eltűnt a kő hasadékában.

3. sor. E sor, mint említettük, szorosan az 1. sor alatt kezdődik s az első 4 betűt vízszintesen karcolták be, azonban az ötödiktől kezdve a sor balfele lejt. Az első g alsó része eltűnt, a második g azonban elég világosan látható. A g^w szóban a g és az $^$ között a fényképen egy kis bemélyedés figyelhető meg. Ezután nehezen kivehető betűk következnek. A g^w szó w -je és a $pw\delta r$ szó p -jének lenyúló szára között egy halvány w vehető ki, majd a p lenyúló szára után egy r és egy b halvány körvonala is a hasadás szélén talán egy y vehető ki. Majd a hasadék után elég világosan megfigyelhető mn , azután egy h felső része továbbá egy t felső része és baloldali szára, végül a fénykép szélén egy $^$ halvány körvonala láthatók.

IV

1. sor. $mlk^r rb^$ «nagy király» mint Elymais királyainak a címe ezideig nem volt ismeretes. Elymais uralkodói az eddig ismert adatok szerint csak a mlk^r «király» címet viselték.

2. sor. A $pw\delta r$ igealak magyarázata bizonyos nehézségekbe ütközik. Itt nyilvánvalóan az elymaisi arameus $p\delta r$ igével van dolgunk, amely a talmudi arameus $p\delta r$ Pa. «felszabadít, megszabadít, mentesít (adótól, adósságtól)»³ megfelelője, a kérdés csak az, hogyan magyarázható meg a w jelenléte ebben az igealakban. Figyelembe véve az elymaisi arameus és a mandeus között megfigyelhető eléggé szoros kapcsolatokat, az elymaisi arameus $pw\delta r$ alakot a mandeus nqr és yqr gyökök $nwqr$ és $ywqr$ igealakjaival vethetjük össze, amelyek analógiás úton keletkeztek (részben az $a\phi^el$ alakjainak a hatása alatt).⁴ Minthogy $p\delta r$ éppen úgy r -re végződő gyök, mint nqr és yqr , feltehetjük, hogy a $pw\delta r$ alak is a $nwqr$ és $ywqr$ igealakokhoz hasonló módon jött létre.

3. sor. A $gn^$ szót nyilvánvalóan az óhéber gn , újhéber gn , gnh , birodalmi arameus gn , talmudi arameus $gyn^$, $gynt^$, $gnt^$, mandeus $gynt^$, nabateus $gny^$ (Plur. emph.), palmyrai $gny^$ (Plur. emph.) «kert» szóhoz kapcsolhatjuk. E szó a feliratban valószínűleg a «szent kertet» azaz az istenség szent körzetét jelentheti vagyis a Bard-e Nešandeh-ben feltárt szent terraszokat a hozzájuk tartozó egyéb szent területekkel együtt. Ezt a magyarázatot megerősíti a $gn^$ szó jelzője. Ez a g^w szó (vö. óhéber g^w «fenséges, emelkedett, büszke»), amely pontosabban meghatározza a $gn^$ «kert» szó jelentését. Így a «fenséges kert» szemmel láthatólag csak Bard-e Nešandeh szent körzetére vonatkozhat. Ami a $gn^ g^w$ kifejezés szintaktikai szerkezetét illeti, kétségtelenül feltűnő, hogy a g^w jelző a status emphaticus helyett status absolutusban áll. Ez a jelenség nem

³ A nyelvi adatokra l. a következő műveket: W. Gesenius—F. Buhl: Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.¹⁷ Leipzig 1921. — L. Koehler—W. Baumgartner: Lexicon in Veteris Testamenti libros. Leiden 1958. — J. Levy: Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim. I—IV. Leipzig 1876, 1879, 1883, 1889. — E. S. Drower—R. Macuch: A Mandaic Dictionary. Oxford 1963. — H. Donner—W. Röllig: Kanaanäische und aramäische Inschriften. I—III. Wiesbaden 1962—1964. — C. Brockelmann: Lexicon Syriacum. Berlin 1895. — Ch. F. Jean—J. Hoftijzer: Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest. Leiden 1965.

⁴ R. Macuch: Handbook of Classical and Modern Mandaic. Berlin 1965. 249.

ismeretlen a mandeusban sem,⁵ amelynek kapcsolata az elymaisi arameussal kétségtelen. Nyilvánvalóan egy hebraizmussal állunk itt szemben — ez magyarázza a hátul álló névelő hiányát.⁶

A *rby* igealakot a talmudi arameus *rby* Pa. «magnövel, felemel, felszentel egy templomot vagy kultikus eszközeit, szentély rangjára emel» igével vethetjük össze.

A *mnht* alak a *mnhh* szó status emphaticusa, amelyet a föníciai *mnht* (st. abs.), pun *mnht* (st. abs.), birodalmi arameus *mnhh* (st. abs.) «áldozati adomány (stele, szentély és felszerelése, növényi áldozat)» szavak megfelelőjének tarthatunk.

E megjegyzések figyelembevételével a felirat szövegét következőképpen értelmezhetjük:

1. sor Kabneškir, a nagy király,
- 2 mentesítette (az adótól)
- 3 a szentélykörzetet és magnövelte az áldozati ajándékot.

V

A felirat szövege nem tartalmaz kelteztést, azonban a használt betűformák alapján kora bizonyos mértékben mégis meghatározható. Ha összehasonlítjuk e Bard-e Nešandeh-i felirat írásjeleinek formáit a Tang-i Sarvak-i, a Tang-i Butān-i, a Ĥong-e Kamālvand-i feliratok⁷ és a pénzfeliratok⁸ betűalakjaival, akkor megállapíthatjuk, hogy a Tang-i Sarvak-i feliratokéhoz állnak legközelebb. Az ebben a Bard-e Nešandeh-i feliratban használt elymaisi arameus ABC és a Tang-i Sarvak-i feliratos emlékekben megfigyelhető betűformák hasonlósága alapján ítélve ez a bekarcolt szöveg az elymaisi ABC fejlődésének késői korszakából származik. Ha helyesen tesszük fel, hogy a tárgyalt felirat szögletes ʾ-ja tipológiai szempontból későbbi kell, hogy legyen, mint a Tang-i Sarvak-i feliratok gömbölyű ʾ-ja, akkor e szöveg bekarcolását e késői korszak második felébe, i. sz. 150 utánra tehetjük.

VI

A felirat történeti értelmezésével kapcsolatban mindennek előtt egy sor különleges vonására kell a figyelmet felhívunk. Szövege alapján e feliratot királyi edictumnak lehetne tekinteni, azonban hanyag kivitelezése (csak bekarcolták) kizárja ezt a feltevést. Feltűnő továbbá Kabneškir királynak az emlí-

⁷ A Tang-i Sarvak-i feliratokat *W. B. Henning: The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak*. AM 2 (1952) 151–178, a Tang-i Butān-i feliratokat *A. D. H. Bivar—S. Shaked: The Inscriptions at Shimbār*. BSOAS 27 (1964) 265–290, a Ĥong-e Kamālvand-i feliratot *W. Hinz: Zwei neuentdeckte parthische Felsreliefs*. *Iranica Antiqua* 3 (1963) 170 skk. tette közzé.

⁸ A pénzfeliratokra l. *Chr. Augé—R. Curiel—G. Le Rider: Terrasses sacrées de Bard-e Néhandeh et Masjid-i Solaiman. Les Trouvailles monétaires*. Paris 1979. V—XVI. t.

⁵ *R. Macuch: i. m.* 389.

⁶ Minthogy a *gʷ* szó *w*-je és a következő *wrbʿy*¹ kifejezés között elég a hely egy ʾ számára, esetleg azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy a kövön eredetileg *gʷ* volt bekarcolva, a második ʾ azonban idővel elmosódott. Erős nagyítóval vizsgálva a fényképet, az említett helyen valóban egy ʾ betű halvány körvonalait figyelhetjük meg. A felirat át-másolással készült rajzán ezt feltüntettem.

tése a feliratban. Elymais királyai i. e. 147-től i. sz. 75 tájáig valamennyien a Kabneškir nevet viselték. Ezután azonban a Kabneškir név magában nem fordul elő elymaisi király nevéként. A pénzfeliratok szerint i. sz. 75-től I. Voröd, Fraāt, II. Voröd, Kabneškir Voröd és III. Voröd követi egymást az i. sz. III. század elejéig. Az utolsó király tehát, aki egyedül a Kabneškir nevet viselte, i. sz. 75 körül uralkodott, azonban a feliratot írástörténeti szempontból nyilvánvalóan lehetetlen ebből a korból származtatni.

Meglepő a *mlk' rb'* «nagy király» cím használata is a feliratban, mert ezideig egyetlen olyan forrást sem ismerünk, amely szerint e címet Elymais királyai az i. sz. I–II. században használták volna. A «nagy király» cím használatával kapcsolatban mindössze két elymaisi király pénzfelirataira szokás hivatkozni,⁹ akik i. e. 147-ben illetve i. e. 62/61-ben bocsátották ki szóbanforgó érméiket. Közülük az utóbbinak pénzfelirata azonban nem tartalmazza a «nagy király» címet, amennyiben helyes olvasata a következő: βασιλέ(ως) καρνασκήρον τοῦ ἐγ βασιλέως καρνασκήρον.¹⁰ A másik uralkodó, a Kabneškir-dinasztia megalapítója, akinek egy arameus nyelvű feliratát ismerjük Bard-e Nešandeh-ről, valóban veretett veretett olyan pénzeket, amelyeken a «nagy király» címet viseli. Ezek felirata a következő: βασιλέως μεγάλου καρμισκήρον [Σω]τήρος.¹¹ E pénzek kibocsátása i. e. 147-re tehető, amikor Kamniskeires elfoglalta Susát. Mivel arameus nyelvű feliratán, amelynek készítése i. e. 151-nél korábban nem tehető,¹² Kamniskeires még csak a *mlk'* «király» címet viseli, kétségtelennek látszik, hogy a «nagy király» címet csak Susa elfoglalása alkalmával, közvetlenül pénzkibocsátása előtt vehette fel. Így tehát a «nagy király» címet egyetlen elymaisi király viselte, Kamniskeires Soter, a dinasztia megalapítója, aki azonban legalább három és fél évszázaddal korábban élt a tárgyalt Bard-e Nešandeh-i elymaisi felirat keletkezésénél.

Mint láthatjuk, egész sor ellentmondásra bukkanunk, ha a felirat egyes elemeit tartalmi szempontból a biztosan megállapított történeti tényekkel szembesítjük. A felirat készítőjének szándéka mindenestre világos: hivatkozva azokra a kiváltságokra, amelyeket Kabneškir, a «nagy király» — aki csak Elymais első királya, a dinasztia megalapítója lehet — adott a kultushelynek, biztosítani akarja a Bard-e Nešandeh-i szentélykörzet adómentességét, sőt esetleg királyi áldozati ajándékait. A kiváltságok történeti indokolásában ehhez kitűnő párhuzamot nyújt I. Dareiosnak Gadates helytartóhoz intézett levele a magnesia Apollon-templom kiváltságairól, amelynek görög nyelven kőbe vésett feliratos másolata az i. sz. II. század közepe táján készült,¹³ közel hat évszázaddal a kiváltságok adományozása után.

A felirat célkitűzése — történeti alapot biztosítani a szentély kiváltságainak fenntartásához — nyilvánvalóan magyarázatot nyújt az egyes tartalmi elemei és a történeti tények között megfigyelhető ellentmondásra. Szövegét az északnyugati nagy lépcső falára valószínűleg az i. sz. II. század végén vagy valamivel később bizonyára olyan történeti helyzetben karcolták be, amelyben a Bard-e Nešandeh-i szentélykörzet kiváltságait fenyegetettnek érezték. Szem-

⁹ *Chr. Augé—R. Curiel—G. Le Rider*: i. m. 53, 57.

¹⁰ *G. Le Rider*: Suse sous les Séleucides et les Parthes. Paris 1965. LXXII. t. 13.

¹¹ *Chr. Augé—R. Curiel—G. Le Rider*: i. m. 53.

¹² *Harmatta J.*: Elymais történetéhez. Ant. Tan. 21 (1974) 32.

¹³ *L. Boffo*: La lettera di Dario I a Gadata. Bull. d. Ist. d. Dir. Rom. „V. Scialoja”. Vol. LXXXI. 267 skk.

melláthatólag ebben a helyzetben akarta a felirat készítője azt a hagyományt felidézni, amely szerint I. Kabneškir, a «nagy király», a dinasztia megalapítója, az elymaisi szentélyek megmentője, mentesítette a szent körzetet az adótól és megnövelte a királyi áldozati ajándékokat.

Így, ha a Bard-e Nešandeh-i töredékes felirat, amely I. Kabneškir rendeletét tartalmazta a kultusz szabályozásáról, a kultuszhely felvirágzásának és Elymais nagyságának volt a kifejezése, akkor az északnyugati nagy lépcső oldalfalára bekarcolt felirat már kétségtelenül mindkettő hanyatlását jelzi. Ugyanakkor azonban ez a felirat vitathatatlanul bizonyítja, hogy I. Kabneškirnak, az Elymáis Királyság alapítójának és a Bard-e Nešandeh-i kultusz újjászervezőjének az emlékét és azt a hagyományt, amely szerint mentesítette a szent körzetet az adózástól és megnövelte az áldozati ajándékok mennyiségét, még három és fél évszázaddal később is megőrizték. Így értékes tanúbizonysága a történeti hagyomány és a történeti tudat folyamatosságának Elymais területén.

VERGILIUS NOSTER*

Feljegyezték, hogy Róma népe a színházban felállással ünnepelte a véletlenül ott levő Vergiliust, — akárcsak az uralkodót. Hogy feszenghetett a közismerten visszahúzódó, nápolyi elnevezése szerint «szűzies» költő, aki máskor a nyomába szegődő és őt éljenző tömeg elől az antik életrajz szerint a legközelebbi kapualjba menekült! Az utókor tisztelgése elől nem zárkozhatik el, kiváltképpen ha olyan rendkívüli alkalmakat adatott megélnünk, mint ötvenegy éve, amikor születésének bimillenniumát ünnepelte a világ, vagy az idén, amikor halálának kétezredik évfordulóján megilletődötten és hálával gondolunk a *pascua*, *rura*, *duces* megéneklőjére, nemcsak Danténak, hanem európai-ságunknak is útmutatójára, a Nyugat szülőapjára.

Mit tehet ilyenkor a késői utód? Visszatekint, számvetést készít és — merész derűlátással — a következő, harmadik évezred lehetőségeire, kötelességeire gondol.

Visszatekintés címén nyilván célját tévesztett vállalkozás volna, ha a Vergilius utókorát tárgyaló könyvtáryi irodalom dokumentumaiból szemelgetnénk. Elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a kétezer éves költő — *Vergilius Noster* — kitéphetetlenül *jelen van* Európa kultúrájában, és *jelenléte* — «La presenza di Virgilio» — teljes joggal szerepelhet a világszerte folyó ünnepek megjelöléseiben, előadások, könyvek, kiállítások címeiben. Mindenesetre át kell tekintenünk a vergiliusi költészet három állomását, hogy először is ezek sorrendjének természetességét, esetleges vagy kényszeredett produkciók helyett egymásból fejlődő alkotások egységét szemléljük. Mert egységes életművel, mintegy koncentrikusan táguló, bővülő világgal, *kosmosz*sal van dolgunk, amelynek szerves összetartozását csak az időnként jelentkező *obrectatorok* akadékoskodása vitatta vagy vitatná el. Vergilius sírversének imént idézett hármassága — *pascua*, *rura*, *duces* — lapidáris tömörséggel utal a három műre: a «válogatott» bukolikus költeményekre (*Eclogae*), a paraszti munkát tanító *Georgica*-ra és a hősök tetteit megéneklő *Aeneis*-re.

A vergiliusi életmű három állomása és az emberi művelődés kibontakozása között az antik magyarázat párhuzamosságot sejtett. Az ókori Vergilius-tanulmányokat mintegy összegező Servius-kommentár szerint a költő «a természetes sorrendet követte, mert eleinte *pásztori* volt az emberek élete a hegyekben, azután következett a *földművelés* szeretete, majd a *háborúk* gondja.» Ezt a

* [Az Ókortudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából 1981. október 15-én tartott együttes ülésén elhangzott előadás. — Szerk.]

fejlődésrajzot még éppenséggel mondhatnók naív spekulációnak, de annyit el kell ismernünk, hogy Servius a fejlődés tényét helyesen ragadta meg.

Ha most az eklogák tízes gyűjteményét a maguk történeti, irodalom- és műfajttörténeti összefüggésében szemléljük, csak sajnálhatjuk, hogy a francia akadémia 1855-ben nem a mantuai Vergilius geniuszának vizsgálatát tűzte ki pályatételül, és így Hippolyte Taine egy másik északitaliainak, a pataviumi Liviusnak példáján mutatta be csalhatatlannak vélt módszerét. *Race, milieu, moment* — a három *cause générale* mindkettejük esetében szinte pontosan ugyanaz. Vannak is hasonló vonások Vergilius és Livius egyéniségében és írói művészetében, de a közös tényezők eredményei mégsem azonosak. Vergilius egy évtizeddel többet és közvetlenebbül élt át és szenvedett meg a «szent rokonyért» ontó század zűrzavaraiból; az egész Mediterraneumot sújtó létbizonytalanság közepette hamarabb látta meg az ifjú Octavianus személyében a «megváltót» és Pompeianus fenntartások nélkül bízott a születő újban, miközben a maga tisztasága feledtette vele a principatus születésének fájdmát és mocskát. A harmincas évek tragikus meghasonlottságában is tovább melengette a valósággal nem könnyen összeegyeztethető aranykor-látomását, hogy majd Actium után — az Aeneis hőseinek sorsában — még szilárdabb hittel álmodja tovább és formálja költészetté a térben-időben végtelen *imperium Romanum* ideológiáját.

Nehéz volna mindazokat a «kis» — vagy nagy — tényeket sorra meghatározni, amelyek a fiatal Vergiliust a theokritosi pásztorköltészet itáliai meghonosítására készítették. Ha nem falusi környezetben jön a világra, talán fel sem figyelt volna az alexandriai Theónnak akkoriban megjelent magyarázatos Theokritos-kiadására. Az eredmény a fontos: a költő a görög bukolikának a folklórebán gyökerező, mégis modern műfaját választotta a maga új mondanivalójának köntöséül. A külső hasonlóságok persze néha megtévesztették az eklogák ó- és újkori olvasóit. Ezért érezhették a költő bemutatkozását holmi Theokritos-utánzásnak, de a latin költői nyelvnek ezt az addig nem hallott olvatag szépségét felcsendülése óta elismerték és csodálták. Hallgatták és hallgatjuk az I. ekloga hontalan pásztorát:

*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi . . .
formosam resonare doces Amaryllida silvas,*

majd a végén a külső-belső világ esti elcsendesedését:

*et iam summa procul villarum culmina fumant,
maioresque cadunt altis de montibus umbrae ;*

a IV.-ben az új század új reménységét, a *gyermek* születését:

Ultima Cumaei venit iam carminis aetas ;

Daphnis mennybemenetelét:

Candidus insuetum miratur limen Olympi . . . ,

és ezzel az éltető bizonyosságot:

insere, Daphni, puros, carpent tua poma nepotes . . . ,

majd a gyűjteménynek mindnyájunk hazaérését sugalló zárósortát:

ite domum saturae, venit Hesperus, ite capellae.

«Vers-zenébe és szó-zamatba sűrített élet-íz, mely halálig vissza-visszatér inyünkre, ha egyszer megízleltük.» Ezt Babits Horatius verseiről írta. Mit mondjunk akkor Vergilius nyelv-zenéjéről? Hallgatói és befogadói okkal lágyulnak el, de a leghitelesebb műértőnek — éppen a jóbarát Horatiusnak — lefordíthatatlan szakvéleménye biztosan nemcsak a formára és hangzásra, hanem a tartalomra is vonatkozik: a bukolika Múzsái Vergiliust pályája kezdetén az erővel teljes (*forte*) eposz hangjától és tárgyától eltérő *lágú* hangzás (*molle*) és a falusi környezet ellenére nagyon is *urbánus szellemesség* (*facetum*) adományával áldották meg. Vagyis a megvesztegetően szép forma kezdettől fogva elválaszthatatlan a tartalomtól, és a művészi szerkesztés korántsem korlátozódik külsőségekre. Jó példa ennek szemléletésére az eklogák gyűjteményében sűrűn felhangzó pásztori *echo* funkciója: a visszhanggal való, feltehetően keleti eredetű játékot, amely az alexandriai költészet gyakorlatában játszadozássá — *paignionná* — fajult, Vergilius kiszámított, de diszkrét művészettel a környezet érzékeltetésére, pásztori verseinek keretbe foglalására használta fel, az egészset keresztül-kasul fonta az arkadiai álomvilág pásztori dalainak visszhangjával, és ezáltal az egész ciklust *egy* motívum következetes használata ellenére változatosabbá, fegyelmezetten játékosná, ugyanakkor még harmonikusabb elrendezésűvé tette.

E váratlan jelenség magyarázatának valószínűsítéséül legyen szabad a római irodalomból egy későbbi — ugyancsak váratlan — párhuzamra hivatkoznunk. Ha a prózaírók közül valakit igényességben, komolyságban és ékesen szólásban Vergiliushoz hasonlíthatunk, akkor elsősorban Tacitusra gondolunk. Nos kiderült, hogy a megközelíthetetlen, méltóságos történetíró sem veti meg például a prózaritmizálás csemettyűit, ha ez a játékosnak elkönyvelt eszköz funkcióval ruházható fel (pl. bizonyos személyek jellemzésében vagy bizonyos helyzetek *éthosának* felidézésében). Ugyanígy juthat szerephez a hatásvadászó hellénisztikus historiográfiának akárhány viszolyogtató rekvizituma is Tacitus műveiben, csak éppen nem öncélúan, hanem magasztos történetírói hivatásának szolgálatában.

Arkadiát említettük az imént. Tudjuk, hogy a hegyi legelők országának Csokonai sírkövén való szerepeltetése milyen ádáz irodalmi csatározást váltott ki nálunk annak idején; ugyanakkor ezt a számárlegelőt ma is akadémiák vallják eszményeik őshazájának és szimbólumának. Tény az, hogy Arkadiát, mint költői álomvilágot, a szerelmesen éneklő pásztorok világát Vergilius fedezte fel 42-ben vagy 41-ben, amikor az *ottani* Polybios történeti művében azt olvasta, hogy az arkadiai Pan istennek, a pásztorsíp feltalálójának hegyei közt a dalos kedvű pásztorok múzsai versenyeken mérik össze tehetségüket. Így váltak Vergilius boldog vagy boldogtalan szereplői ennek a *költői* Arkadiának honosaivá, még akkor is, ha történetesen lent, Theokritos Szicíliájában, vagy a Póba ömlő Mincius partján, fent Északon énekelnek. Ne próbáljuk hát ennek a clair-obscur álomvilágnak hely- vagy személyneveit mindenáron azonosítani: Corydon vagy a szép Alexis, Daphnis és Amyntas, Menalcas vagy Thyrsis — Vergilius eklogáiban csupa szépen hangzó, de megfoghatatlan görög név, és még az önéletrajzi vonatkozású eklogák szereplőiről sem mondhatjuk el, hogy ez vagy az — Tityrus vagy Meliboeus, Lycidas vagy Moeris — maga a költő.

Megint csak tacitusi párhuzamhoz folyamodunk: tévednek, akik a *Dialogus* szerzőjét kizárólag a fennkölt Maternusszal azonosítják; Tacitus persze az is, de majdnem annyira az a párbeszéd többi «pozitív» szereplője (Secundus, Mes-salla), sőt egy kicsit még az *advocatus diaboli*-ként felvonultatott Aper is.

És a IV. ekloga csodás gyermeke? Több, mint kétezer éve kérdezik, és je-lölt mindig akadt. Biztos annyi, hogy az ekloga címzettje Asinius Pollio, a 40. év consula, és megbízható antik értesülések az ő fiát, a 41. év végén — talán Aión megújulásának napján, karácsonykor — született Asinius Gallust tartot-ták számon a várván várt gyermekként, aki majd véget vet az öldöklő század-nak és meghozza a békét, minden aranykori, paradicsomi csodájával együtt (*quo ferrea primum desinet, ac toto surget gens aurea mundo*). Tény az is, hogy a másik két apajelöltnek — Octavianusnak Scriboniától, illetve Antoniusnak Octaviától — nem fia, hanem leánya (Iulia, ill. Antonia) született. Mégsem mondhatjuk, hogy akkor pedig *csakis* a később tragikus sorsra jutó Asinius Gallusban kell tisztelnünk a gyermekek gyermekét. Nem, mert az akkori világ-vég-, illetve megújulás-várás pszichózisában nem akármilyen *megváltó* eljövete-lében reménykedett az emberiség világszerte — Kelettől Nyugatig.

A IV. ekloga születendő gyermekétől elválaszthatatlan a központi elhe-lyezésű V. Daphnisa, a halál és megdicsőülés pásztori hőse. Megint csak véte-nénk a műfaj törvénye és Vergilius szándéka ellen, ha Daphnis és Caesar feltét-len és teljes azonossága mellett kardoskodnánk. Akárcsak a próféciák, az em-beri reménykedéseket megszólaltató bukolikus versek sem nevezhetik néven, legfeljebb sejtethetik, körülírhatják a máris «megjelent» vagy egyelőre csak várt *sótért*. Octavianus sem szerepel név szerint az I. eklogában, csak mint *praesens deus* (*namque erit ille mihi semper deus . . .*) vagy a *látott* ifjú (*hic illum vidi iuvenem . . .*). Az V. ekloga Daphniséről is csak annyit tudunk meg, hogy az egész természet siratta halálát (a folytatás már semmiképpen sem talál Caesarra, annál inkább a keresztény szenvedéstörténet *mater dolorosa*-jára: *cum complexa sui corpus miserabile nati, atque astra vocat crudelia mater*); majd a felhők és csillagok fölé, a tiszta *aether* régióiba emelkedő *candidus Daphnis* láttára egyszerre megbékél és együtt örvendezik — mondhatnak: hozsanná-zik — a teremtet világ: *ipsi . . . montes, ipsae iam carmina rupes, ipsa sonant arbusta: deus, deus ille, Menalca!* A Daphnis-ekloga ellentétei (halála pusztu-lásba, reménytelenségbe dönti a világot, apotheózisa visszahozza az aranykort) úgy aránylanak egymáshoz, mint majd a *Georgica* I. énekének csüggedt be-fejezése és a III. ének aranykori hangulatú prooemiuma.

A IX. eklogában feltűnő *Caesaris astrum* (*quo segetes gauderent frugi-bus . . .*) problémája is ide tartozik, de tárgyalása túl messzire vezetne. Köz-vetlenül az eklogák megváltó-várásának egyetemes összefüggésébe tartozik viszont néhány későbbi *Aeneis*-hely, amelyet általában nem szokás számon tartani. A II. ének *mirabile monstrum*-ára gondolunk: Anchises csak akkor enged fia hívó szavának, amikor a kis Iulus feje fölött ártatlan lángnyelv (*innoxia flamma*) lobban fel, majd a *gens Iulia* uralkodói jövőjére utaló *omen*-t egy fényes csillag megerősíti, amely egyben az utat is jelzi. Hasonló látomás-nak részese Aeneas pajzsának szemlélője: Actiumnál a vezérhajón felmagasló Augustus feje fölött az isteni választottság lángnyelveihez (*geminæ flammae*) még a *sidus Iulium* megjelenése is járul. T. hallgatóim közben biztosan kiegé-szítették ezt a néhány példát a gyermek Servius Tullius égő hajfürtjeinek tör-ténetével, és talán nem látják az összefüggést. Pedig mindez összefügg: az ural-mat biztosító *tyché* iráni kárpzete a hellénisztikus Közel-Keleten, sőt hovato-

vább Nyugaton is elterjedt, és az égő nap, fénylő arany, lángnyelvek stb. formájában képzelt vagy ábrázolt *χvarnah* nemcsak a perzsa, majd parthus uralkodói szimbolikában, hanem Augustus Rómájának vallási-politikai ideológiájában, majd a kereszténység megváltó- és *epiphania*-képzeteiben is meghonosodott. Vagyis a IV. ekloga csodás gyermekének keresztény recepciója csak úgy, mint a chiliasztikus aranykor-spekuláció nem jámbor belemagyarázás, hanem meglepően gazdag — Indiától és Belső-Ázsiától nyomon követhető — keleti előzményekre épült.

E talán távolinak tetsző összefüggések, arkadiai álmovilág és Theokritos-követés mögött mégis kitapintható a római valóság, és a megváltó-várás fénylő csillaga nemcsak a bukolika mű-pásztorainak mutatja az utat. Tityrus isteni védettsége annál jobban rávilágít a sok Meliboeus kivetettségére, az eszményi Arkadia a szenvedő Italia megpróbáltatásaiból emelkedik ki: Italiának is *van* miben reménykednie, *megvan* a vágyott kibontakozásnak — az új aranykornak — nem holmi ellenvilága, hanem megálmodott, meglátott lehetősége. A IV. ekloga pedig nemcsak Sibylla-jóslatoknak, keleti próféciáknak, az idők teljességét hirdető várakozásoknak utánérzése, hanem egyúttal a *Georgica* földműves-munkáit lelkesítő látomásoknak és az *Aeneis* revelációinak szerves előzménye is.

A *Georgica* III. énekének elején a maecenasi «parancs» jelzője (*tua haud mollia iussa*) ellentéte az eklogák horatiusi *molle*-jellemzésének. Ellentét volna a két mű között is? Maecenas nem «kemény» szóval «parancsolta meg» a *Georgica* megírását a húzódozó költőnek, hanem súlyos teher vállalására, nehéz munka elvégzésére készítette baráti kérésével, — mint amilyen nehéz, de gyönyörűséges munka a *Saturnia tellus* művelése, az istentelen háború helyett. Ez a felhívás egyáltalán nem zárja ki a költői spontaneitást és nem zavarja az életmű egységét. Akár Vergilius, akár Horatius olyan tárgyakat és eszméket szólaltatott meg egyszer s mindenkorra érvényes formában, amelyeknek időbeli elsőbbsége nem egy esetben bizonyíthatóan a költőt illeti. Maecenas «parancsa» semmiesetre sem jelentett kényszert, legfeljebb biztatást, mozgósító alkalmat. Hiába jelent volna meg Theón Theokritos-kiadása, ha Vergiliust semmi sem vonzza a pásztori világ felé; hiába «parancsolta» volna Maecenas a *Saturnia tellus* megénekelését, ha a költő nem ezt a földet érzi éltető anyjának (*magna parens frugum, magna virum*), puha gyümölcsök és kemény férfiak szülőjének, ahol Hippokratés tudományának élő cáfolatául testet ölt a paradicsomi életteljesség, *eukarpia* és *euandria* — együtt.

Az életmű két első állomása közt tehát csupa egyezést, összhangot, természetes átmenetet látunk, legfeljebb a *Georgica* most már nevén nevezve, félreismerhetetlenül az *italiai* föld dicsérete, még pedig nemcsak a II. ének Italia-himnuszában, hanem az inszenálás szerint szakmainak szánt «tanító» részletekben is. A falusi egyszerűség kívánása sem a gyökértelen városi ember lelkendezése, vagy éppen az uzsorás Alfius szemforgatása, hanem az *erős* Italia — a *genus acre virum*: a Deciusok, Mariusok, Camillusok, Scipiók — tüköre, Róma nagyságának alapja, a még mindig zavaros jelen vigasztalója (a 30-as években járunk!), és a vágyott jövő biztosítója. Ez a jövő most még szorosabban kapcsolódik a «megjelent» megváltó személyéhez, a Rómát fenyegető veszedelmek elhárítójához és az eklogákban remélt aranykor megvalósítójához. A paraszti munka költői átélése és megjelenítése során Vergilius gondolatvilágát teljességgel Italia, a római birodalom sorsának alakulása foglalja le.

Láttuk, hogy Theokritos felhasználásának ténye az eklogák keletkezésének és eszmeiségének csak kevés kérdésére ad választ. Az, hogy Horatius az eklogákkal és a *Georgicaval* egyidejű epódosz-költésben Archilochoshoz, szatíráiban az ó-komédia nagyjaihoz, ódaköltészetében nemsokára ugyancsak a régi görög lírikusokhoz nyúlt vissza, a *Georgica* megszületésének némely mozzanatát, az aranykori költészet általános tendenciáját, egyben a római klasszikum kifermálódását is mutatja: Vergilius a tanítóköltészetben sem érthette be az öncélú szó-művészet hellénisztikus gyakorlatával (a csillagászathoz nem értő Aratos *Phainomena*-jának, vagy a földtől elszakadt Nikandros *Geórgika*-jának meddő bravúrával), — «korának érzeménység» Empedoklés, az V. századi szicíliai próféta, és Hésiodos, az archaikus boiótiai parasztköltő *éthosától* áthatva szólaltatta meg.

Az *Aeneis* csíráját a *Georgica* III. énekének prooemiumában tapinthatjuk ki. Itt a költő enniusi fordulatokkal jelenti be igényeit és terveit: *győztesként* óhajt az emberek ajkán forogni (*victorque virum volitare per ora*). Diadalmenetben szándékozik megmutogatni zsákmányát és foglyait, a meghódított aoniai műzsákat, vagyis a Hésiodosénál is külön *Ascraeum carmen*-t, a maga *Georgica*-ját. Nem Olympiában, nem is Nemea völgyében, hanem a hazai Mincius partján rendezi meg gondolatban az ünnepi játékokat, ott építteti a fogadalmi templomot Caesarnak. A templom kapujának szárnyain a háborúban győztes Quirinusnak *utroque ab litore*, tehát Keleten és Nyugaton aratott diadalait fogja megörökíteni, majd:

*stabunt et Parii lapides, spirantia signa,
Assaraci proles demissaeque ab Iove gentis
nomina, Trosque parens et Troiae Cynthus auctor, —*

az *Aeneis* alvilági seregszempléjének előzménye, egyben a római forumot ékesítő szobor-galéria őse . . .

Ez annyit jelent, hogy Vergilius Actium után a *Georgica* megírásának «hadítottét» Octavianus győzelmeinek megörökítésével tetézte volna, még pedig a Keleten kívül Nyugatot is meghódító, azaz Nagy Sándort is túlszárnyaló győztes trójai őseinek szokványos közbeszövésével. A kapcsolat Homérosszal, görögök és trójaiak megéneklőjével eleve megvolt, hiszen az *Ilias* híres Poseidón-jóslata is a trójai Aineias késői utódainak örökké tartó uralmát ígérte.

Ebből a sokféle ágazó, de kevésbé megfogható bejelentésből valami *egészen más* lett: Vergilius nem rekedt meg a Rómában évszázadok óta folydogáló homérizálás megcsontosodott *külsőségeiben*. Az *Aeneis* áttekinthetetlenül gazdag irodalmi-eszmei rokonságának felsorolásában első helyen mindenesetre Homéros követését tartják számon, — csakhogy Homérost harmadfélezer éve sokféleképpen követték. Annyi bizonyos, hogy a hősi eposz a homérosi költeményeket létrehozó társadalmi rend letűntével csak tengődött, morzsáinak szemelgetői más műfajokat virágoztattak fel, és az, amit *Homerus Latinus* címen Rómában produkáltak, Naeviuson és Enniuson át a Catullustól kicsűfolt Volusius *Annales*-éig, vagy akár az ünnevelt Varius *forte epos*-áig bizony csak erőltetett homérizálás maradt. Ezt a megrögzött hagyományt követte volna Vergilius is, ha a *gens Iulia* kitalált őseinek *kleos*-át Octavianus haditetteivel egy füst alatt próbálta volna eposzba kényszeríteni.

Vergilius nem Homérost, hanem a meddő homérizálást tagadta meg, amikor — keserves vajúdasok és önmagának tett sűrű szemrehányások köze-

pette — római elődeinek csak életképes vívmányait olvasztotta be megnevesítve a maga eposzába, ugyanakkor az erőszakolt külsőségek mögé, az *igazi* Homéroszhoz közelebb hatolt: *felfedezte* és római közegben is sikeresen valósította meg a homérosi arányokat, szerkesztést, az epikus oikonomiát. Homéros *ekkor* kezdett igazában hatni, amikor hivatott követője epikailag ábrázolható, a görög eposz lezárt világával mégis szervesen összefüggő tárgyat választott, és az egységes cselekvényt — *simplex dumtaxat et unum* — homérosi szerkesztőművészettel jelenítette meg. Ez az, amit Arany fenntartás nélkül dicsért Vergiliusban: «Az *Aeneis*ben helye van minden szónak . . . , a költő nem áradoz tetszés szerint jobbra-balra, hanem böles kiszámítással, mondhatni: fukar oekónomiával rendeli a részeket az egész alá, a csekélyebb fontosságút a lényegesb alá; minden részecskét külön kikerekít, hogy aztán a kerek egészbe olvassza.»

Vég nélkül válogathatnánk most a Homéros és Vergilius közti *synkrisis* — örök műfaj és csábító feladat! — eredményeiből. Az értő és érző interpretáció őrizkedik az oktalan lelkendezéstől, de még inkább az önhitt lekicsinyléstől. Nem «ma már», hanem «manapság megint csak» nem szokás beszélni Vergilius «végzetes tévedéséről», már ami «sikerületlen» tárgyválasztásait illeti. Az *Aeneis* az egységes életműnek mintegy betetőzése. Biztos, hogy Vergiliusnak könnyebb lett volna a 30-as évek hagyományos epikáját folytatnia, abból is nyilván tetszetős mű kerekedett volna, csak nem az *Aeneis*. Miután pásztori verseinek Arkadiájából kilépve, költészetével segédkezett a hadak dúlta hazai földeknek — *arva squalentia* — újra *Saturnia tellus*-szá való tételében, az Actium után teljes nagyságában feltáruuló római *oikumené*, vagy éppen *kosmos* adekvát láttatása nem férhetett bele Róma történelmének *egy* részletébe, amely — mint fordulópont — döntő lehetett ugyan, de már csak Octavianus végképpen nem achilleusi vagy hektóri egyénisége miatt sem illett volna eposzba: az egész annyira távolesett a műfaj követelte mítikus világtól. Ha az Augustus személyétől elválaszthatatlan sorsfordulót eposzi tárgyként akarta hasznosítani, akkor Róma múltjából olyan részletet kellett kiragadnia, mint Homérosnak a Trója alatti harcok vagy a «hazatérések» *kyklos*ából, amelyben virtuálisan Róma egész történelme — múlt, jelen és jövő — benne rejtett.

Az a rövid cselekvény, amelyet Vergilius a képlékeny görög mítoszból és a nem kevésbé képlékeny itáliai *archaiológiából* kiemelt, az ő költői ábrázolásában az *örök* Róma foglalatává nemesedhetett. A *pius Aeneas* megpróbáltatásai véget érnek ugyan Turnus legyőzésével, — persze nem diadalújjongás közepette, hanem *egy* élet és az élet búcsúsóhajjtásával: *vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras*, — de az unokáknak az isteni pajzson megjelenített «híre és végzete» (*fama et fata nepotum*) beteljesedésre vár: még csak ezután fog megépülni, de meg fog épülni Róma; ezután születnek meg az alvilági látomásban szemlélt utódok; még csak ezután fog életre kelni a pún bosszuló, és egyelőre csak Iuppiter ígérete *annak adventus*-a, akiben a Róma-eszme — az idők teljességének elközeledtével — testet ölthet.

Az *Aeneis*-ben a *telos* szempontjából nézett római történelem egyé forrott — nem a *halott* mitológiával, hanem az *élő* mitológiai szimbólumokkal. Erre a modern «szimbolizmus» még modernebb bírálói azt mondják, hogy az antikvitas nem ismerte a szimbólum fogalmát, csakis az allegóriát, és hogy Vergilius legfeljebb a vallás, az előjelek és a mágia vonatkozásában élt szimbólumokkal. A nyilvánvaló túlzást egyetlen példával szemléltetjük: arra az újkeletű filológus-bölcsességre, hogy az *Aeneis* elején vadász amazon alakjában megjelenő Venus *purpureus cothurnus*-a — mint *cothurnus* — szimbolikusan

a közelgő Dido-*tragédiára* utalna, mi is csak azt mondhatjuk, hogy vadászatra egészen prózai okokból nem ajánlatos szandálban menni.

Ami a szimbolikus értelmezésnek az európai kutatásban elterjedt továbbfejlesztését, a mintakép és megvalósító tipológikus viszonyítását illeti, újabban nem annyira Homéros és Vergilius hőseit, mint inkább a *költői* eposz és a *valóságos* történelem — elsősorban Aeneas és Augustus — alakjait szokták egymásra vonatkoztatni. A három, vagy az eposz utolsó olymposi jelenetét beleszámítva négy epikus jövőfeltárás során közvetlen — nem szimbolikus — célzások esnek a római történelem jelenségeire; ugyanúgy a jövőendő Róma helyének bejárásakor, a *Iusus Troiae* és a Janus-kereszt leírása kapcsán. Augustus *közvetlen* dicsőítéseiből nyilvánvaló, hogy *Vergiliusnak* az Aeneas-alak megrajzolásakor Augustus lebegett a szeme előtt. Ezek után csak az marad vitás, hogy az *Aeneis* egykorú *olvasói* ugyanúgy Augustusban látták-e tükröződni a *pietate insignis et armis* Aeneas vonásait. Mint ahogy az önéletrajzi vonatkozású eklogák pásztorai nem azonosak a költővel, az eposz főhőse sem azonos Augustusszal, sem Dido Kleopatrával, és így tovább.

A mai — kritikus — olvasó csak megbocsátó iróniával fogadja azt az ötletet, amely szerint Vergilius azért könyökölteti fel háromszor a máglyán haldokló Didót, hogy *szimbolikus*an a három pún háborúra utaljon. Mintha a költő szándékát mindenben ki lehetne mutatni! Egy másik — a recepcióra alapozott — modern elmélet meg az irodalmi művet nem egyszersmindenkorra lezárt alkotásnak tekinti, hanem tulajdonképpeni létrejöttét a mindenkori olvasó közreműködésétől — egyéni hozzájárulásától, gyarapodásától — várná; vagyis az értő olvasásnak nem a pusztá megértés volna a dolga, hanem az írásmű nekünk szóló szavainak *hasznos* értelmezése, a *mai* létet meghatározó mozzanatok felismerése. Az ún. Harvard-iskola anglo-amerikai szakértői ezzel bizonyos szempontból a VI. századi Fulgentius *Vergiliana continentia*-jához, vagy a XII. századi Bernardus Silvestris allegorikus Vergilius-értelmezéseihez kanyarodtak vissza, még ha nem állítják is, hogy pl. Aeneas felmenetele a cumae-i Apollo-templomhoz az emberi megismerésnek a *sapientia* felé vezető útját allegorizálja a *septem artes* fokozatain keresztül.

A modern Vergilius-filológia említett képviselői annyiban mindenestre rokonai a költő középkori csodálóinak, hogy az *Aeneis*-ből a maguk módján szintén az emberi lélek tökéletesedési törekvését hámoznák ki, és mintegy a költői *integumentum* lehántásával igyekeznének a *vates* igazi üzenetét meglesni. Allegória helyett persze ők is inkább metaforákról, képekről, szimbólumokról beszélnek, de a hányódó-harcoló Aeneas mögött tulajdonképpen *magukat* keresik, és nem titkolják, hogy Dante Vergiliusát jobban kedvelik, mint Teuffelét vagy Schanz-Hosiusét, és Bernardus Silvestris allegorizálását gyümölcsözőbbnek érzik akárhány modern kutató eszmefuttatásainál. Lezárásul egy friss *Aeneis*-mértást idézünk: «... A modern anglo-amerikai kutatás Vietnam óta mélyebbre hatolt Aeneas, Augustus és Róma magasztalásánál. Vergilius hangja emberi, tehát ambivalens: nemcsak hősiességről, győzelemről, hírnévről és nagyságról szól hozzánk, hanem vétkekről, kudarcról, szenvedésről és halálról is. *Et mentem mortalia tangunt* . . .»

Akárhogyan vélekedjünk is a Vergilius-kutatás legújabb irányzatairól, annyi bizonyos, hogy nem ragadhatunk meg a második világháború előtti, de még csak a 60-as években elért eredményeknél sem. A bimillennium ösztönző alkalom volt fél évszázada, és remélhetőleg most is segíteni fog a költő jobb megértésében, üzenetének továbbvitelében. A hazai tudományak — mint

ahogy a római ünnepekre szánt magyar kiállítás anyagának bőségéből kiderült, — nincsen különösebb oka a szégyenkezésre. Nemcsak Kerényi Károly és Alföldi András idevágó tanulmányaira gondolunk, hanem arra is, hogy a bimillenniumhoz kapcsolódó felezmélésnek talán legjelentősebb dokumentumát, a *Pásztori Magyar Vergilius* alapvető esszéjének zárómondatait nyugodt lelkiismerettel túlhaladottnak érezhetjük. Idézem Trencsényi-Waldapfel Imre szavait: Vergilius hazai recepciója «semmiesetre sem vetekedhetik Horatius magyarországi útjával . . . Gyarapodna és színesedne a névsor, ha az *Eclogák* fordítói mellé az *Aeneis* és a *Georgica* magyarországi sorsát is szemügyre vennők, de lényegesen nem változtatná meg az sem a mérleget.» Nos, az újabb bimillenniumra való készülődésünk eredményeképpen elmondhatjuk, hogy Vergilius ugyanúgy kísérőnk — vagy inkább vezetőnk — volt ezer esztendeje, mint Horatius, első királyunk *Intelmeitől* kezdve mind a mai napig, — amint t. kollégám és barátom, Tolnai Gábor, az előadásom címében feltüntetett jelző — *Vergilius noster* — jogosságát a Radnóti-eklogák vergiliusiságának, emberiségének és magyarságának bemutatásával fogja igazolni.

RADNÓTI MIKLÓS ECLÓGÁI*

Nem én idézem először — azonban a magam mondandóihoz is idekívánkoznak Radnótinak azok a szavai —, amelyeket 1943 nyarán, az *Orpheus nyomában* című műfordítás gyűjteménye utószavában a kötetben szereplő átültetésekkel kapcsolatban fogalmazott meg: «Titokzatos véletlenek és nem véletlenek befolyásolják a választást, ami gyakran nem is választás, hiszen nem egyszer a vers választ ki minket. E kis könyv darabjai közül néhány még alkalmi fordítás is ráadásul, íróársak buzdítására készült, egy-egy antológiába, vagy előadásra. Az alkalom nagy ihlető, s a társak is tudják, hogy kit mire buzdítsanak.»¹ Radnóti szavai a kétezer esztendővel ezelőtt meghalt Vergiliusszal való találkozására is vonatkoznak. Hiszen a *IX. ecloga* átültetésére a «társak» egyike, Trencsényi-Waldapfel Imre «buzdította». A költőtől idézett mondatok — gondolom — olyan véleményt formálnak, hogy e találkozás a latin óriással valami szerencsés véletlennek köszönhető, így ugyanennek a «véletlennek» folyománya a vergiliusi forma ihlető befolyása költészetére.

Talán nem lenne érdektelen a *véletlennek* és a *szükségszerűnek* vizsgálata a mondottakkal kapcsolatban. Mégsíncsen szándékomban filozófiai elemzést végezni. Annál kevésbé, mert minden elemzésnél pontosabban világítja meg a kérdést idézett gondolataival Radnóti. Szavai ekként bonthatók ki: — A költő számára egyénileg véletlennek tűnhetett ez a találkozás, azonban végső soron szükségszerű volt. Szükségszerű, mert költészetének korábbi útjai s eredményei a továbblépés érdekében nem nélkülözhatték ezt az indítást. Hisz lehetett-e megfelelőbb példa a Theokritoszt folytató, s az allegorikus idillt megteremtő latin költőnél? ! Aligha. Mert ez az ihletés, másokkal együtt — csupán Tibullust említve, akinek *Detestatio bellijét* Radnóti ugyancsak átélte és lefordította — elválaszthatatlan az ő utolsó hat esztendejének már a csúcson járó alkotásaitól, s azok sorában egyénivé, sajátossá válva, a legmagasabb szintű költészet létrejöttét segíti elő az *Elsőtől a Nyolcadikig* felsorakozó eclogákban.

Különös vegyület a műalkotás. Érdekes lenne elemeire bontani a *IX. ecloga* fordítását, miként épülnek bele, illetőleg hogyan találkoznak Radnóti verselemei, mondandói a Vergiliuséival? De akár ennek az ellenkezőjét vizsgálni; mennyire jelentkezik a költő későbbi, saját alkotásaiban a *IX.-nek* majd más vergiliusi eclogáknak vonásai? Folytak már ilyen vizsgálatok — ré,

* [Az Ókortudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából 1981. október 15-én tartott együttes ülésén elhangzott előadás. — Szerk.]

¹ *Orpheus nyomában* (Műfordítások kétezer év költőiből) — Pharos, Bp. 1943.

gebben Trencsényi-Waldapfel Imre, újabban Melczer Tibor — s érdekes összefüggésekre is leltek.² Én az ilyesmit most nem érzem feladatommak, annál inkább nem, mert Babits Mihállyal vallom: «Egy költő sem fejezheti ki azt, ami nincs benne, s még az irodalmi hatások sem csupa véletlenek: hanem lelki okokat s lelki eredményeket árulnak el.»³ Babits Mihály szellemében, s elkezdett gondolatsorom szempontjából is, arra kell utalnom, ami Radnóti Miklós korábbi költészetében «benne» volt, ami belső rokonság is egyúttal, aminek továbbbeszítéséhez szüksége volt.

Ma már közhelye a Radnóti kutatásnak, hogy az ő lírájának első kötetétől — nem is rövid időn át — az *idill* és a *lázadás* a fő eleme. Ott szerepel korai verseiben már maga a *pásztor* is, igaz, még nem vergiliusi értelemben, de jelen van; jelképeként a *lázadónak*, a *lázadásnak*. Második verskötetének — amit az ügyészség vád alá helyezett — a címe is ez volt: *Újmódi pásztorok éneke*. Az induló költő, a korai verskötetek létrehozója *szabadversben* fejezi ki mondanivalóját. A 20-as évek végi, 30-as évek eleji Magyarországon a szabadvers maga is baloldali állásfoglalást jelképezett. A hivatalos irodalomtörténetírás a kötött formákat félredobó költőknél eleve «destrukciót», «baloldaliságot», «vörös rémet» szimatolt. A korai korszakra annyira jellemző idill — most már erre téve a hangsúlyt — jelen van Radnóti későbbi kifejtett, érett költészetében is. Persze — jól tudott — más ezeknek az alkotásoknak a szelleme, mint a koraiaknak; az életörömmel szemben az öröm utáni vágy, a fenyegetettségben a megmaradásban való reménység, a pusztulás közepette a jövőbe vetett hit. És ez sem közömbös — nagy műfordítási gyakorlata is közrejátszik ebben — a szabadvers helyett ezek a költemények klasszikus, kötött formában születnek meg. Maradjunk azonban a korábbi időszaknál, s zárjuk le eddigi mondatainkat ezzel: — Radnóti indulásától jellemző idilljeinek ismeretében jól tudták azt a «társak», hogy miért «buzdítsák őt» Vergilius fordítására, s az *Orpheus nyomában* írásakor már maga a költő is érezte, értette a latin költő ihletésének jelentőségét, amikor — idézzük újra — ezt is leírta: «... nem egyszer a vers választ ki minket.»

A IX. *ecloga* fordítása a *Pásztori magyar Vergilius* című gyűjtemény számára készült, s ott jelent meg öt régi, illetőleg régebbi (Baróti Szabó Dávid, Fazekas Mihály, Rájnis József, Révai Miklós és Vietórisz József) valamint akkori fiatalok (Devecseri Gábor, Keszi Imre, Trencsényi-Waldapfel Imre és Vas István) átültetéseinek társaságában.⁴ Radnóti IX. *eclogája* a magyar műfordítás-irodalom egyik remeke. A latin *eclogák* teljes anyagát magába foglaló gyűjtemény számára ugyancsak fordító Vas István írja róla: «A harmincas évek derekán a legfiatalabb költőnemzedék érdeklődése szó szoros értelmében a klasszikusok, a görög és a latin világ felé fordult. Ez az érdeklődés sokaknál külsőséges divat volt csak, de Radnótinál élményszerűen és felszabadítóan hatott. Vergiliust többen fordították akkor, de senki sem értette olyan közelről, mint ő.»⁵ Radnóti Miklós befogadásra éretten, s a megismert

² Lásd: Trencsényi-Waldapfel Imre, *Radnóti Miklós eklogái*, a szerző *Humanizmus és nemzeti irodalom* című kötetében, Akadémiai kiadó, Bp. 1966. 296–319. — Melczer Tibor, „... mint tanú szólni a kései kornak” (Radnóti Miklós Nyolcadik *eclogája*) — Jelenkor, 1979. 5. sz. 443–450.

³ Vö. Babits Mihály, *Balassa — Élet és Irodalom* című kötetben, Bp. év nélkül 71.

⁴ *Pásztori magyar Vergilius*. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta Trencsényi-Waldapfel Imre — Officina, Bp. 1938.

⁵ Vas István, *Radnóti emlékezete — A szerző Évek és Művek* című kötetében, Magvető, Bp. 1958. 263–264.

műformában egyéni alkotó-stílus kialakítására fölkészülten ülteti át Vergilius költeményét. Annnyira fölkészülten, hogy nem sokkal a fordítás befejezése után megírja a maga *Első eclogáját*.

Az *Első eclogában* a forma és a megjelenítési módszer vergiliusi. A dialógus során a *Pásztorral* beszél a *Költő*, de tulajdonképpen mindketten Radnóti lelkivilágának kifejezői, a sorokat átszövik a kornak és a költőnek a kortól elválaszthatatlan, döbbenetes kérdései. Íme: «... megszoktam e szörnyű világot / annyira, hogy már néha nem is fáj, — undorom csak.» Majd felrémlik a spanyol háború, a hispániai harcok víziója. Az előbbit a *Költő* ajkáról, az utóbbit a *Pásztortól* halljuk:

Hallom, igaz, hogy a vad Pirenéusok ormain izzó
 ágyúcsövek feleselnek a vérbefagyott tetemek közt,
 s medvék és katonák együtt menekülnek el onnan
 asszonyi had, gyerek és öreg összekötött batyuval fut
 s földrehasal, ha fölötte keringeni kezd a halál és
 annyi halott hever ott, hogy nincs aki eltakarítsa.
 Azt hiszem ismerted Federicót, elmenekült, mondd?

És következik a *Költő* válasza a *Pásztorhoz*. Nagyon is személyes mondanivalója ez Radnótinak. — Miként ő, nem menekült a spanyol sem! A vers szavai-
 val: «Nem menekült. Két éve megölték már Granadában.» És újra a *Pásztor*
 beszél, ismét a magyar költő mondanivalóját mondja: «García Lorca halott!
 hogy senkise mondta nekem még! / Háborúról oly gyorsan iramlik a hír, s aki
 költő / így tűnik el! hát nem gyászolta meg őt Európa?» Ezután néhány vers-
 sor a *Költő* ajkán, hogy ismét a *Pásztor* beszéljen, folytatva, most már József
 Attila sorsával fejezve ki Radnóti mondanivalóját.

Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?
 Nem menekült el a drága Attila se, csak *nemet* intett
 folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?
 Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-é szavaidra e korban?

Nem tudom végül nem idézni a költeményt lezáró tíz sort, ami úgy hangzik,
 mint egy szimfónia zárótétele. A tíz sorból az első öt vigasztalan, magasrendű
 lírai összegezése a költő evilági helyzetének. A második öt sorból — ha nem is
 teljes harmónia, de mégis — valami oldódás árad, olyan költői képpel, ami a
 béke légkörét árasztja — ha nem is többet, de ez is felemelő, a természet bé-
 kéjét:

Ágyúdörej közt? Űszkösödő romok, árva falak közt?
 Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
 ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
 bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
 már a favágó, — várja, de addig is új levelet hajt.
 Jó neked, itt nyugalom van, ritka a farkas is erre,
 s gyakran el is feleded, hogy a nyáj, amit őrzöl, a másé
 mert hisz a gazda se jött ide hónapok óta utánad.
 Áldjon az ég, öreg este szakad rám, míg hazaérek,
 alkonyi lepke lebeg már s pergeti szárnya ezüstjét.

Nem hallgathatom el, hogy amikor az *Első ecloga* újraolvasásakor a költeményt záró tíz sorhoz érkeztem, mint valami varázslatra, olaszul hallok Radnóti szavait. Olaszul, mégpedig a Nobel-díjas Salvatore Quasimodo előadásában. Nem véletlen ez a víziós pillanat. Ugyanis Radnóti meggyilkolásának huszadik évfordulóján, 1964-ben megjelent műveiből egy terjedelmes olasz válogatás bevezető tanulmányommal. Quasimodo néhány vers elolvasása után hatása alá került a magyar költőnek. Egy alkalommal nemzetközi társaság előtt felolvasott néhány Radnóti verset. Úgy olvasta fel a költő alkotásait, ahogy egy költő szokta a sajátját, minden hivatásos versmondónál pontosabban. Emlékszem, amikor az *Első eclogának* végére ért, egy pillanatra megállt, s azután elgondolkodva — a műalkotás mesterségbeli, belső összefüggéseire is figyelő költőtársként — újra mondta az utolsó sort: «... alkonyi lepke lebeg már s pergeti szárnya ezüstjét.» E sor verszáró és belső művészi szépsége annyira megragadta Quasimodot, hogy a Radnótiról szóló — nemsokkal később megjelent — esszéjét is ennek idézésével kezdte.⁶

Amennyire az általa ismerhetett több mint hatvan versből megközelíthette, szól Radnóti egész pályájáról. Általánosságban így értékeli: «Radnóti Miklós költő — európai költő, az egész világ költője...» Utolsó időszakáról, tehát az eclogákról is szólva: «A szenvedés teremti meg benne művészetének 'pipacsát', ekkor már nincsenek verseiben többé tájképek, vagy vidám díszítő elemek, a tanulóévek keresése és keresettsége, szürrealista kétségbeesés. A valóság a szögesdrótot löki elébe, elszakadást a szeretett asszonytól, az orvgyilkos halált, az áruló tarkónlövést.» Úgy véli Quasimodo, hogy Radnóti költészetének utolsó korszakában «mindennek lényege az, amit az ember talál és elveszít a földön, amit csak egyszer mondhatott magának — és örökre elveszítette.» Több alkalommal olvashatunk az esszében a magyar költő intellektualizmusáról. A befejező mondatok során pedig a «teljesen egységes» szemléletről szól, ami lehetővé teszi «a sírbavitelre ítélt versek megírását». Beszél az olasz költő a fordításon is átsütő, «költészetre alkalmas nyelv lázas, nyugtalan felépítéséről», s utal Radnóti poétikájára, ilyen szavakkal: «... ahogy nyelvében nincsenek zavaros szavak, — poétikájában sem találkozunk gondolatcsomósodásokkal.» Az utóbbi mondotthoz illusztrációként verset idéz: «Költő vagyok, ki csak máglyára jó, / mert az igazra tanu.»⁷

Quasimodo szavainak felidézése után kanyarodjunk vissza szűkebb értelemben vett témánkhoz. Nincs terünk most arra, hogy az *Első* nyomán sorra elemezzük Radnóti eclogáinak mindegyikét, hozzájuk kapcsolva az előhangnak szánt remeket, a *Száll a tavasz... t*, valamint — a Trencsényi-Waldapfel ál-

⁶ Radnóti verseinek olaszul kiadott válogatott gyűjteménye: Miklós Radnóti, Scritto verso la morte, Introduzione di Gábor Tolnai, traduzione di Marinka Dallos e Gianni Toti, illustrazioni di János Orosz e di Ennio Calabria — D'Urso Editrice, Roma, 1964. (E kiadás 57 verset tartalmaz.) — Ugyanez évben megjelent Radnótinak 6 verse a *L'Europa Letteraria* című folyóiratban (Roma, 1964. 33. sz.), valamint különnyomatban is: *Ora la morte e un fiore di pazienza e altre poesie*, Tradotta de Edith Bruck e Nelo Risi.

⁷ Salvatore Quasimodo cikke: *Un poeta grande ungherese*, a *Tempo* című hetilapban, 1965. január 17. — Lásd ehhez e sorok írója tanulmányát: *A magyar irodalom és világirodalom* (Nagy magyar költők a mai Olaszországban), *Tanulmányok* című gyűjteményemben, Akadémiai kiadó, Bp. 1970. E kérdés a *Radnóti Miklós fogadtatása* című fejezetben, 351—362. — A tanulmány olaszul is megjelent: *I grandi poeti ungheresi di oggi, Italia ed Ungheria*, Dieci secoli di rapporti letterari című gyűjteményben, a cura di M. Horányi e T. Klaniczay, Akadémiai kiadó, Bp. 1967. A tanulmány *L'accoglienza di Miklós Radnóti* című fejezet 367—375.

tal, a hiányzó *Hatodik eclogának* feltételezett — közvetlenül Borba hurcoltatása előtt leírt, befejezetlenül maradt, *Töredéket*.⁸ Néhány megjegyzésre, utalásra van csupán módunk, hogy végül részletesebben foglalkozzunk — annak is csak egynémely kérdését érintve — a *Nyolcadik eclogával*, az utolsóval. A jelzett alkotások közül, az *Elsővel* együtt négy párbeszédes formájú. A dialógusok mindegyikében az egyik fél mindig a *Költő*, a másik, az *Elsőben* — mint láttuk — a vergiliusi *Pásztor*, a csaknem három évvel később, az 1941-ben keletkezett *Második eclogában* — a háború nyomasztó világában már — a *Repülő*, a pilóta, a *Negyedikben* — a folyvást elkomoruló időben — megszemélyesítve, *A Hang*, végül a *Nyolcadikban* az ótestámentumi Náhum *Próféta*. A párbeszédekben — meg kell jegyeznünk — nem csak a *Költő*, hanem a beszélgető-társ is csaknem minden esetben Radnóti mondanivalóját fejezi ki. A tárgyalt műfajba tartozó többi költeményben viszont teljességgel hiányzik a dialógus. De bárkivel folyik a párbeszéd, vagy párbeszéd nélküli az alkotás; Radnóti eclogáit a költő korának a maga személyiségén átsütő, s azokat kifejező kérdései szövik át; és a viszonyok, valamint Radnóti egyéni helyzete folytán, a költemények allegorikus vonásai csaknem mindig tragikus ellentmondásokkal telítettek. Nem szeretném túlzottan hangsúlyozni az indításokat. Azonban amit az előbbiekhöz hozzáfűzni óhajtok, semmiként nem mellőzhető kérdés. Radnótinak Vergiliusszal történt találkozása kapcsán — úgy vélem — az eddiginél nagyobb hangsúllyal említendő, hogy éppen a *IX. ecloga* volt a latin elődnek az a műve, amelynek légkörét, módszerét a maga műfordítói átélésével magáévá tette. Hiszen Vergilius ebben az alkotásában — ahogy Némethy Géza megfogalmazta — «... néhány jelentéktelen reminisztenciát leszámítva... már teljesen felszabadítja magát a mester hatása alól, amennyiben, amire Theokritosnál nincs példa... következetesen keresztülvitt allegóriával saját élményeit és saját gondolatait adja elő. Ily módon az idillnek egy egészen új fajtát, az *allegorikus idillt* teremtette meg.» A mondottakhoz nem szükséges kommentár.⁹

* * *

A *Költő* és Náhum *Próféta* dialógusából felépülő *Nyolcadik ecloga* — most már erről szólva — indításától, majd a párbeszéd során mind fokozottabb mértékben ótestámentumi fenséget áraszt:

Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást?
szép öregember, szárny emel-é, avagy üldöz az ellen?
Szárny emel, indulat úz s a szemedből lobban a villám,
üdvözlégy, agg férfiú, látom már, hogy a régi
nagyharagú próféták egyike vagy, de melyik mondd?

Az utolsó ecloga jelent sugárzó mondanivalója jórészt a «nagyharagú próféta» ajkán hangzik fel; a bibliai mondanivaló — az irodalomtörténet során nem először — allegorikus hatásává válik. Allegorikusan fejeződik ki a

⁸ Lásd: Trencsényi-Waldapfel Imre 2. jegyzetben idézett tanulmányát, 316–317.

⁹ Némethy Géza, *Vergilius élete és művei* — Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1902. 135.

Messziás ótestamentumi megfogalmazású eljövételének jelképével, a költemény zárószakasza is — ugyancsak a *Próféta* ajkán — ez az optimizmussal teli, a megszabadulás, a hazatérés reményét, de már cselekvést is sugárzó mondanivaló:

... Ismerem újabb verseid. Éltesd a méreg.
 Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
 s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
 eljön az ország, amit ígért amaz ifjú tanítvány,
 rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
 Jőjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra
 már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, —
 kérdém? lásd az az ország. Útrakelünk, gyere, gyűjtsük
 össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.
 Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
 az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.

Az optimizmus az egykorú valóságból táplálkozott. Ugyanis bármennyire szöges drótok mögé zárva élt a költő társaival, Žagubica fölött a hegyekben, különböző úton-módon a háború eseményei, hírei rendszeresen eljutottak hozzájuk, a Heidenau-lágerbe. Most is tájékozódva voltak a nyugati frontról, az ő helyzetüket közvetlenebbül befolyásoló szovjet hadsereg gyorsuló előrenyomulásáról, a jugoszláv partizánok fokozódó harcairól, s arról is, hogy a helyzet folytán a németek már megtették az előkészületeket a légerek kiürítésére, a hatezer munkaszolgálatos hazaindítására. És még azon a napon szétfutott közöttük a hír, a románok augusztus 23-i fegyverletételéről. A *Nyolcadik ecloga* végleges megfogalmazásának dátuma pedig augusztus 24-e.¹⁰ Kétségtelenül a biztató hírek tették derűlátóvá a költemény végső megfogalmazását.

1971 szeptemberében Molnár Edit fotóművésszel és a szerb-horvát nyelvet anyanyelvi szinten ismerő irodalomtörténésszel, Vujicsics Sztojánnal végigjártam Radnóti Miklós utolsó öt és fél hónapjának jugoszláviai útvonalát. Utunk célja volt: helyi dokumentumokat gyűjteni, — fénykép-dokumentumokat is — beszélgetni öregekkel, hogy ily módon új tényekkel és következtetésekkel kiegészíthessem a költőnek ez időszakáról korábban nyilvánosságra hozott ismereteimet. Az utolsó eclogával kapcsolatban is felszínre került egy és más. Erről az útról annak idején útinaplóban számoltam be.¹¹ Az írásban az én személyes megindultságom uralkodott, éppen ezért egyetlen gyűjteményes kötetemben sem adtam közre. Barátaim azt tanácsolták, lerövidítve a személyes «lírát» adjam majd ki. Eddig ezt sem tettem. Most azonban az idekívánkozó mozzanatok talán nem felesleges kiemelnem, felidézmem.

A *Nyolcadik ecloga* első olvasásakor feltűnt a *Próféta* alakjának — ahogy mondani szokás — étellel teli megformálása, s joggal következett a feltételezés — több irodalomtörténész részéről — hogy megformálása élő modellre, bori vagy Bor-környéki görögkeleti papra, kalugyerre megy vissza. A kérdés kezdetben nem foglalkoztatott mélyebben, többre becsülvén a költői megformá-

¹⁰ A Radnóti kiadások az abdai tömegsírbeli előkerült kézirat datálásának helytelen olvasata alapján „augusztus 23”-át közlik a *Nyolcadik ecloga* keletkezési idejeként. A helyesen olvasott dátum „augusztus 24”.

¹¹ „... Szerbia ormán ...” Radnóti Miklós nyomában, — Kortárs, 1972 (január — február — március) 86 — 106., 254 — 268., 416 — 433.

lást, mint a modell kérdését. Utazásunk folyamán mégis váratlanul újra felmerült. Hadd számoljak be róla műhelyszerűen.

Alig érkeztünk meg a rézbányák városába, Borba, megismerkedtünk a görögkeleti lelkésszel, Milorád atyával. Hatalmas termetén a görögkeleti papok jellegzetes reverendája. Hatalmas fehér szakállat, vastag bajuszt viselt. Arcvonásai, mint egy prófétáé. Barázdált, széles, magas homlokát ritkuló ősz haj szegélyezte. Jobb kezében — erre támaszkodott — «göcsörtös bot», mérete alapján pásztorbotnak is beillenek. A «szép öregember», — mondom magamban a költő szavait. Nem sok idő elteltével összenézünk Molnár Edittel és Vujcsics Sztójánnal. Egy és ugyanaz a gondolatunk. Kétszer is együtt voltunk Milorád atyával. Már első alkalommal elmondja, hogy — mint pap — engedélyt kapott a táborok látogatására. Nemcsak a Bor községben levő két központi — Berlin és Brünn — lágerben fordult meg, végigjárta a hegyekbeli táborokat is. Cigaretát és más ajándékokat vitt magával. A bori lelkész művelt, több nyelven tudó férfi. Szó szerint feljegyeztem szavait amikor ezt mondta: — Több emelkedett kultúrájú ember volt a foglyok között, többen tudtak franciául, németül; ezekkel el is beszélgettem. — A hallottak szerint Milorád atya találkozhatott, társaloghatott a francia-szakos, németül is beszélő Radnóti Miklóssal? ! Ki tudja, nem helytálló-e az első impresszió, hogy a bori pravoszláv pap volt a *Nyolcadik ecloga Prófétájának* modellje? A feltételezést cáfolni látszott, hogy 1944-ben a pap még fiatal ember volt. Eloszlott azonban ez az aggály, amikor vendéglátónk családi képeket, köztük saját régi arcképeit vette elő. Azok közé tartozott Milorád atya, akinek vonásai már évtizedekkel azelőtt öreges jellegűek voltak, s a prófétai külsőt ekkor is támogatta a görögkeleti reverenda, a hatalmas szakáll, valamint a nagy bajusz.

Második találkozásunkkor az illúzió mégis szertefoszlott. Komor, szinte családott arccal fogadott bennünket. Úgy látszik ő is beleélte magát abba, hogy találkozott a költővel és modellje lehetett az utolsó ecloga prófétájának. Újra előadta mindazt, amit a légerekkel kapcsolatban az előző napon elmondott, azonban hozzáfűzte; a helyi *Egyházi krónikát* átlapozta, s pontosítania kell az 1944-ben történeteket. Eszerint Radnóttal nem találkozhatott. Ugyanis, mint egyházi ember olyan engedélyt kapott a németektől, amelynek értelmében a két nagy ünnepen, húsvétkor és karácsonykor látogathatta a légereket. A költő pedig húsvétkor még nem volt Szerbiában, karácsonykor pedig Bor és környéke már szabad volt.

Ha nem Milorád atya, akkor ki lehetett a modellje a «szép öregembernek», az «agg férfiú»-nak, a «göcsörtös bot»-ot kedvelő Náhumi prófétának? Persze — ha a bori görögkeleti lelkész nem is találkozott a költővel — Radnóti láthatta őt Borban, ahol Magyarországról megérkezve egy napot töltöttek, de láthatott más szerb papot is fent a hegyekben, táboruk, a Heidenau-láger mellett elhaladó országúton. Feltételezhető az is, hogy a prófeta vonásai nem szerbiai, hanem régebbi emlékekre mennek vissza. Hiszen a fiatal Radnóti járt Jugoszláviában, délen Montenegróban is. Akár errefelé, akár Budapesten is jöhetett vele szembe nagy szakállú, prófétakülsőjű görög pap. Bármennyire látottaknak, átélteknek tűnnek a költemény képei, jelzői, hasonlatai, az is elképzelhető, hogy nem lebegtek konkrét modell vonásai az alkotás születésekor Radnóti szemei előtt. A költői képzelet modell nélkül is képes valóságábrázolásra! Akárhogyan volt, Náhumi alakja a költői megélés és megelevenítés remeklése. Mondjuk még meg azt is, a telibetaláló, realiztikusan pontos jelzők sorában lehetnek zseniális ráérzések, de ugyancsak előfordulhatnak a

költő nagy műveltségi anyagában lerakódott, s abból megformálódó költői elemek. Ilyen példa a Trencsényi-Waldapfel Imréé, aki a «göcsörtös» jelzöt Vergilius V. *eclogája* Révai Miklós fordította, e sorával véli összefüggésbe hozhatónak: «Te pedig fogadd el ezt a botot. Szép egyenlően nőttek görcei . . .» Hasonlóan érdekes föltételezés a Melczer Tiboré. Még az egyetemen, Radnóti szakszemináriumomban vetette fel először, hogy a «szép öregember» szókapcsolat talán a szláv *kalugyer* kifejezéssel függ össze, ami görögéből (a *kalogerosz*-ból) származik. Ennek jelentése pedig «szép öreg».¹²

A tetszetős feltételezése folytatása helyett rátérek az utolsó eclogának egy általános kérdésére. Miért választotta a költő éppen Náhumot («a régi nagyharagú próféták» közül, hogy általa szóljon: «. . . látni szeretném újra a bűnös várak elesét, s mint tanu szólni a kései kornak.» Náhum az úgynevezett «kispróféták» sorába tartozik. Az irodalomban alig találkozunk alakjával, történetének feldolgozásával. A mi régiségünkben egyáltalában nem. Ennek folytán a választáskor Radnótinak nem lehetett irodalmi indítása. A biblia-kutatás jól tudja, hogy a próféták nevéhez fűződő művek között *Náhum könyve* a leginkább intellektuális, szinte racionális alkotás. Ezért lett volna az ecloga prófétájává Náhum? Viszont ha ez volna a választás indítója, miért ismerünk fel az élniakarást hirdető alkotásban — a költőtől már korábbi műveiben is idézett — korántsem intellektuális, s nem racionalista, átkozódó Ézsaiástól is verselemeket? A magyarázat tehát másutt keresendő.

A feltételezés, amit elmondandó vagyok, Vujicsics Sztoján ötletére, feltett kérdésére, s ennek nyomán kettőnk között — ott Szerbiában — kialakult dialógus eredménye. — Járt-e Radnóti egyetemi hallgató korában — kérdezi —, a Szegedtől nem messzi Hódmezővásárhelyt? És ott, a görögkeleti templomban látta-e a makedon szentnek, Náumnak hatalmas méretű ikonportróját? — Válaszom ez volt: — Nem tudom. — Vujicsics azonban tovább kérdezett: — Ismerhette-e az *Officia Képeskönyvek* sorozatában a *Magyarok és Délszlávok* című kötetet, amelyben szerepel a *Szent Náhum-ikon* reprodukciója, sőt ez látható a kiadvány címlapján is? — Ez esetben igenlő volt a feleletem. Radnóti kapcsolatban volt az Officina kiadóval, lektori és egyéb munkát végzett számukra. És a *Képeskönyv-sorozat* kötetei ott voltak polcán, közöttük kétségtelenül a *Magyarok és Délszlávok* című kötet is.¹³

A makedon szentnek a XV. században készült, egész alakos ikonábrázolását, aki — csak a színes reprodukcióban is — látta, aligha felejtheti el. Emlékezetében marad Náhum hatalmas szakálla, nagy szemei, balkezében a vékony pásztorbot, az aranyszínű háttérrel. Az ikon szentjének vonásai persze messzesnek az ecloga-beli Náhumétól; legalább annyira, mint a vékony pásztorbot különbözik a «göcsörtös»-től. Dehát ez esetben már nem a modell kérdéséről szólunk, hanem csupán a Próféta személyének választásáról. Számunkra

¹² Trencsényi Waldapfel Imre feltételezését lásd a 2. számú jegyzetben idézett tanulmányában, 319. — Melczer Tibor a „szép öreg” kifejezésnek a görög „kalogerosz”-szal való összefüggésére utal a 2. számú jegyzetben idézett írásában is, 443. — Borzsák István kérésre ellenőrizte a legújabb görög szótárakban a „kalogerosz” jelentését, illetőleg jelentésváltozatát. Tőle tudom, hogy a „szép öreg” mellett „szerzetes” jelentése is gyakori. Ugyancsak Borzsák István hívta fel a figyelmemet Ch. Gnilka, *Kalogeros, Die Idee des „Guten Alter” bei den Christen* című tanulmányára (Jahrbuch für Ant. und Christentum, 23 [80] 5—21.). Ch. Gnilka tanulmánya más nézőpontból tárgyalja a kérdést, azonban megemlékését nem tartom feleslegesnek. Borzsák István barátomnak ezúton is köszönetet mondok.

¹³ *Magyarok és Délszlávok*, Szerk. Ferdinándy Mihály és Gogolák Lajos, — Officina, Bp. (1940). A kiadvány 1941-ben németül és szerb-horvát nyelven is megjelent.

még ott, és Žagubica felett a hegyekben az a feltételezés adódott, hogy a költő a nála volt Károlyi-bibliában, amikor a prófétai könyvek közül a legkevésbé jelentős, de a legharciasabb Náhum könyvét olvasta, feltörhetett emlékezetében szent Náumnak Jugoszlávia nagyrészében tisztelt alakja. Ilyen módon — tudatosan, vagy öntudatlanul — összemósódhatott képzeletében a harcos bibliai Náhum és a makedon szent, Náum személyisége. (A Náhum és a Náum név különben azonos; csupán a latinbetűs átírásban van egy *h* betű eltérés a kettő között.) Összemósódott, s a felrémlt makedon szent ikonfigurájának emléke külön hangsúlyt adott a bibliai prófétának. Az sem lehetetlen, hogy Jugoszlávia népeinek hősiessége is felrémlt a cselekvő Náhum folytán Radnóti gondolkozásában. Hiszen nem sokkal az utolsó ecloga befejezése előtt írta a *Levél a hitveshez* című remekét, melynek utolsó szakaszában gyönyörű reménysugárként szól «a folytonos veszélyben, bajban élő / vad férfiak»-ról. Annyi mindenesetre bizonyos — egyik Radnóti kutató már két évtizednél régebben írta —, hogy a *Nyolcadik eclogában* Radnóti a tanú szerepe mellett «a cselekvés prófécijának a szavait is leírta». ¹⁴

Sok másról eshetnék még szó; az utolsó eclogával foglalkozó újabb kutatásokról, valamint a magam még nem publikált eredményeiről. Csupán még egy — szintén ott a hegyekben támadt — megfigyelésről írok, ami ugyancsak bizonyítja a Radnóti lírájában mindig jelenlevő, költői sűrítésbe olvadt valóságanyagot. A valóságanyag a következő: — Odafenn a hegyekben a régi világot idézték még 1971-ben is az országutak. Kisebb-nagyobb kődarabok leptek el, a kődarabok között gödrök, a gödrök nyomán dombocskák. Voltaképpen a kövek szabták meg az út egész jellegét. Parasztszekér csak eldöcög erre-felé, sőt télvíz idején éppen a kövek óvják meg a kerekeket attól, hogy beleszagadjanak a sárba. A *Nyolcadik ecloga* három sorának — azon belül is különösképpen a második másfélnek — a geneziséét beszélnek el számomra ezek a kövek. Radnóti nap-mint-nap áthaladt — a Heidenau-láger előtt is elvonuló — kövekkel teli országútnak egyik oldaláról a másikra, munkába menet és munkából jövet. Nézte és látta a sötét bazaltkövek alig kopott, egyiknek-másiknak még éles széleit, éleit. És ugyancsak nézte és látta minden nap — a teljes fizikai erejét igénybe vevő — földmunka közben a Lippa partján, az úti kövek párdarabjainak, a folyócska évekkel megmérhetetlen folydogálásától kavicsá «gömbölyödő» testvéreit. Fogságában számlálta a költő az órákat, a napokat, a heteket. És most, itt és ott, az eltérő külsejű kövek szinte jelképes mércéi lettek az órával, naptárral, emberi mérőeszkőzzel megmérhetetlen időnek. Hogyan is érett mindez lírai átélésű művészi képpé? A költő ekként szól a versben Náhum prófétához:

Mily fiatal vagy atyám ! irigyellek. Az én kis időmet
mérném szörnyű korodhoz ? akár vadsodró patakban
gömbölyödő kavicsot, már koptat e röpke idő is.

Íme, egy újabb adalék Radnóti lírájának vegyelemzéséhez.

¹⁴ Bori Imre, Radnóti Miklós költészete, — Noviszd, Forum, 1965.

A SZEMÉLYNEVEK A RÓMAI JOG VILÁGÁBAN

1. A társadalom rendjéhez tartozik, hogy a társadalom minden tagjának neve legyen. A név a társadalom tagjainak, a személyeknek — mégpedig a természetes személyeknek, az embereknek — külső ismertető jele. A név az, ami az egyik embert a másik embertől, az egyik családot a másik családtól és a család tagjait egymástól megkülönbözteti.

A név a viselőjének személyiségét jeleníti meg. Szerződésekben és általában a polgári jogviszonyokban a szerződő feleket, a jogviszony alanyait a név személyesíti meg. Az ügyleti forgalom a felek nevében találja meg a lebonyolításának biztos eszközét. Név hiányában az ügyleti forgalomban részt vevő személyek megjelölése csak nagy nehézséggel, a személy körülírásával volna lehetséges. Innen van az, hogy abban az esetben, ha valaki másnak a nevét — akár jóhiszeműen is — használja, ezáltal annak a jogi helyzetét, biztonságát zavarja meg, s a mindennapi életben, különösen az ügyleti forgalomban való részvétele szempontjából neki hátrányt okoz.

Ugyanilyen jelentősége van a névnek büntetőjogi szempontból is. Az a személy, aki ellen büntető eljárás folyik, vagy az, akit büntetőbíróság ítélete sújtott, a többiekétől eltérő, hátrányos helyzetbe kerül, s ezért nevét a másiktól meg is kell különböztetni.

A modern világban a névnek, a névviselésnek, a névhez való jognak a jelentőségét bővebben magyarázni szükségtelen. A névhez való jog — mint a személyiség kizárólagos megjelölésére szolgáló jog — a név viselőjének személyi jogai körébe tartozik. Kizárólagos jellegű, legszemélyesebb abszolút jog ez, amelyről lemondani nem lehet.

A név és a névviselés jelentősége a római jog világában mintha kevésbé jutott volna elismeréshez. Mommsen szerint ez az intézmény jogi vonatkozásban nem volt olyan érdeklődés tárgya, amilyent megérdemelt volna.¹ Az újabb szakirodalomban Kaser egyenesen azt emelte ki, hogy a rómaiaknál a név kérdése jogi szabályozás körén kívül maradt és annak rendezését erkölcsi útra hagyták.²

Önként vetődik fel a gondolat, vajon a név használata a rómaiaknál a jogi szabályozáson tényleg és minden vonatkozásban kívül volt-e.

A névnek, mint a személyek megjelölésére és egymástól megkülönböztetésére szolgáló eszköznek a jelentősége a római világban is megvolt. Nyilván-

¹ „Weniger hat die juristisch-historische Seite dieser Institution derjenige Berücksichtigung gefunden, welche sie sicher auch verdient.” (*Th. Mommsen: Römische Forschungen*. Berlin 1864. 1.

² „Das Namenwesen haben die Römer vom Recht ferngehalten und der Sitte überlassen.” — *M. Kaser: Das römische Privatrecht I/1*. kötet, 2-ik kiadás. München 1971. 347.

való ez Justinianus-nak a szavaiból: *nomina enim significantorum hminum gratia reperta sunt*.³ De ezt mutatja az is, hogy a rómaiak a név útján való megkülönböztetésnek kitűnő rendszerét alakították ki, amelyben a személyhez, az emberhez különféle nevek kapcsolódtak, mint a személyiség jellemzői.⁴

A személynevek fontosságát mutatja — egyebek között — az a szokás, hogy az előkelő római polgároknak olyan rabszolgáik is voltak, akiknek feladatuk az volt, hogy az utcán — gazdáik előtt haladva — a szembejövő személyeket megnevezzék (*nomenclatores, nomenculatores*). Feladatuk volt ezeknek a rabszolgáknak az olyan személyeknek a bejelentése is, akik gazdáiknál látogatást tettek, vagy annak szavazatát valamilyen állás megszerzéséhez elnyerni akarták.⁵

2. A köztársasági korban kialakult és azután állandóan követett gyakorlat szerint — mint ismeretes — a szabadnak született római polgár (*ingenuus*) személyneve általában három névből tevődött össze. Ezek a következők voltak: praenomen, nomen, cognomen.⁶ A *praenomen* a személy egyedi megjelölését szolgálta. Ilyen volt pl. a Publius név, amely a család egyik tagját jelölte, illetőleg különböztette meg a család többi tagjaitól. Ennek a megválasztásában teljes szabadság érvényesült, de Augustus után a felszabadított rabszolgáknak a patronus nevét kellett praenomenként felvenniük.⁷

A császárkorban szokásba jött továbbá, hogy azok, akik császári rendelkezéssel római polgárjogot kaptak, praenomenként annak a császárnak az első nevét vették fel, amelyiktől a polgárjogot elnyerték. Innen van pl., hogy Caracalla idején — tekintettel a *constitutio Antoniniana*-ra — sok új római polgár az «Aurelius» nevet vette fel praenomen-ként.⁸

A *nomen* a nemzetséget (*gens*) jelölte meg, amelyből a név viselője származott (*nomen gentilicium*). Ilyen volt pl. a Cornelius név (*gens Cornelia*). Gyakori eset volt, hogy valaki házasságkötés vagy örökbefogadás révén más nemzetségbe került; ilyenkor a nemzetséghez tartozást jelölő név megváltozott, s a férjezett nő a férjének, az örökbefogadott pedig az örökbefogadónak a nemzetségi nevét kapta. Mánuszos házasság esetén a nő a gentilis nevét megtartotta, s azt a férje nevével együtt viselte. Örökbefogadás esetén később az a gyakorlat alakult ki, hogy az örökbefogadott — megkülönböztetésül — a korábbi nemzetségi nevét is megtartotta.⁹

Ismeretes, hogy az örökbefogadás két gyakori formája: az *arrogatio* (önjogú, *sui heres*) személy örökbefogadása és az *adoptio* (családi hatalom alatt

³ I. 2. 20. 29.

⁴ L. Mommsen: i. m. I. sköv.

⁵ D.38.1.7.5.; D.40.12.44.2. — E. Seckel: *Heumanns* Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Jena 1914. 369—370. I. — Marquardt: *Das Privatleben der Römer*. Leipzig 1979. 145. I.

⁶ L. Wenger: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien. 1953. 114. I.; A. Berger: *Encyclopedic dictionary of Roman law*. Philadelphia. 1953. 398. I.; H. G. Heumann: i. m. 369. I., M. Kaser: *Römische Rechtsgeschichte*, 2-ik kiadás, Göttingen. 1978. 32—33. I.

⁷ Mommsen: i. m. 42. I.; Wenger: i. m. 114. I.; A. M. Duff, *Freedmen in the early Roman empire*. Cambridge. 1958. 52. I.; Brósz R.: *Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban*. Budapest. 1964. 71. I.

⁸ Berger: i. m. 645. I.

⁹ Wenger: i. m. 115. I.; M. Kaser: *Das römische Privatrecht*. I/1. kötet 2-ik kiadás. München. 1971. 347. I.; Marton G.: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Budapest. 1957. 243. I.

álló, *alieni iuris*) személy örökbefogadása mellett egyes nem jogi forrásokban sem esik végrendeleti örökbefogadásról (*adoptio testamentaria*)¹⁰ is. Ez azonban nem volt a szó igazi értelmében örökbefogadás, hanem csak örökössé nevezés azzal a feltétellel, hogy a végrendeletben kinevezett örökös az örökhagyó nemzetségi nevének felvételére köteles. Ilyen kötelezettségről jogi forrásban is van említés, mégpedig a fideicomissum-mal összefüggésben a *senatusconsultum Trebellianum* körében.¹¹

Felszabadított rabszolgák felszabadítójuk, a patronus nemzetségi nevét használták.¹²

A harmadik név, a *cognomen* a családtag további megkülönböztetését szolgálta. Erre különösen akkor volt szükség, ha az előbbi két név a megkülönböztetéshez nem volt elég.¹³ Ilyen volt pl. a Scipio név. Az örökbefogadott a korábbi nemzetségi nevét *cognomen* gyanánt is használta. Peregrinus-ok, akik nem voltak római polgárok, római családnevet — császári tilalom folytán — nem vehettek fel¹⁴; ha azonban római polgárokká lettek, elhagyták korábbi nevüket és családnevüket annak a császárnak a nevéhez igazodóan alakították ki, akitől a római polgárjogot (*civitas*) megkapták.¹⁵ Gyakran előfordult azonban, hogy a peregrinus a nevét ilyenkor teljesen római névre cserélte fel, ami alkalmas volt arra, hogy peregrinus származását teljesen eltüntesse. A görög származású peregrinus-ok, akiknek különben csak egyetlen nevük volt, nevük mellé megkülönböztetésül birtokos esetben (*genitivus*) az atyjuk nevét csatolták.¹⁶ Göröglakta területeken alkalmas volt ez arra is, hogy a görög származásúak a romanizációtól mentességüket tanúsítsák. A II. századtól kezdve az ilyen már megszűnt, a görögök is általában latin *cognomen*-eket vettek fel.¹⁷

Azok a katonák, akik a római haditengerészet kötelékébe kerültek, latin jogúvá váltak és latin neveket vettek fel.¹⁸ Az olyan peregrinus-ok, akik római légio kötelékébe léptek, római polgárrá lettek és római nevet vettek fel. Hasonlóképpen azok a peregrinus-ok is, akik római kiegészítő zászlóaljukba (*auxilia*) léptek be.¹⁹

¹⁰ Pl. Tacitus, *Annales*. 18., Plinius secundus, *Epistulae*. 8.18., Suetonius, *De vita XII. Caesarum*, 2.101.

¹¹ „... *nominis ferendi conditio* ...” (D.36.1.65.10.Gaius). — Vö. P. Bonfante: Istituzioni di diritto romano. 9-ik kiadás. Milano 1932. 563.; Kaser: i. m. 549.

¹² Berger: i. m. 596.

¹³ Heumann: i. m. 73.; Wenger: i. m. 114.; Berger: i. m. 596.; R. Taubenschlag: Cognomen. Paulys Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft. IV. k. Stuttgart 1901. 225.

¹⁴ Peregrinusoknak Claudius tiltotta meg a római név, különösen a római családnév felvételét. Suetonius, *De vita XII. Caesarum*. 5.25.; Th. Mommsen: Römisches Staatsrecht. III. k. 1888. Leipzig. 213.

¹⁵ R. Taubenschlag: The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri. 2-ik kiadás. Warszawa. 1955. 629.; Berger: i. m. 654. l.; Pólay E.: A dáciai viaszostáblák szerződései. Bpest. 1972. 65.

¹⁶ Taubenschlag: i. m. 628.

¹⁷ L. erre G. I. Luzzato: Rassegna epigrafica greco-romana. IVRA 8 (1957) 383.

¹⁸ BGU 423 (= Wilcken: Chrest. 480), BGU 632. P. Mayer: Archiv für Papirologie III. 81. s. köv.

¹⁹ E. Boswinkel: Einige Wiener Papyri 1942. — Mitteis—Wilcken: Grundzüge und Chrestomatie der Papyrskunde. I/2. 1912. P Vindob 7 (225 év, 34.) — L. Taubenschlag: i. m. 629.

A nomen (nomen gentilicium) különben a vérségi kapcsolatra, vérrokonságra utalt, s a név viselőjének a származását mutatta.²⁰

A nomen-nek, mint vérségi kapcsolatra utalásnak a jelentősége előtérbe került különösen akkor, amikor a praetor által teremtett öröklési rendszerben a kognát örökösök külön osztályként jutottak az öröklésre meghívottak közé (bonorum possessio unde cognati).²¹ A vérszerinti rokonok voltak ugyanis azok, akik mint közös óstól, közös atyától származottak a legitim örökösök után az öröklésre meghívást kaptak.²² A közös elődtől való származás megmutatkozott elsősorban ezeknek a nevének. A vérrokon leszármazók nomen-je ugyanis generációkon keresztül általában azonos maradhatott: gyermekek, unokák, dédunokák, sőt negyedik és további fokozatú leszármazottak körében is.²³ Az azonos nomen segítségül szolgálhatott sok esetben az öröklésre vérrokonság alapján való jogosultság megállapításához.

A cognomen mellett nem egyszer előfordult, hogy római polgárok még negyedik nevet is használtak. Ez volt az *agnomen* és megkülönböztetésül olyan esetben szolgált, amikor azonos három nevet viselő két vagy több római polgár is volt ismeretes. Ilyen név az örökbefogadással megváltozott korábbi nemzetségi név is lehetett, de olyan név is, amely az illetőnek valamilyen személyes megkülönböztető tulajdonságára (pl. *minor* vagy *maior*), vagy a személyével kapcsolatos tárgyra, esetleg haditettre utalt (pl. *Africanus*).²⁴

A római világban ezek szerint a név használata a személyek egymástól való megkülönböztetésén túl a név viselőjének a jogi helyzetére is utalt. A három név arra engedett következtetést, hogy azok viselője római polgár, mert ez a peregrinus-októl megkülönböztette. A peregrinus-nak általában csak egy neve volt. Ennek a megkülönböztetésnek a Constitutio Antoniniana után, amikor a római birodalomnak jóformán minden szabad alattvalója római polgárrá lett, többé nem sok értelme volt. Addig azongan a három név rendszerének alkalmazása nem volt közömbös. A nomen gentilicium használatában a «gens»-hez tartozás jutott kifejezésre,²⁵ ami családjogi és öröklési vonatkozásban egyaránt lényeges lehetett.

A római polgárok neve tekintetében a felügyeletet a censor-ok gyakorolták. Később ezt a feladatot tőlük a senatus vette át.²⁶ A peregrinus-ok nevét illetően ez a felügyelet a császárkorban a császári igazgatás feladata volt,

²⁰ „Indication de la descendance”. — E. Caillemer: *Nomen. Ch. Daremberg—E. Saglio: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV/1. k. Paris 1904. 94. 1.; Marquardt: i. m. 13—14., D.38.10.10.1—2. (Paulus libro singulari de gradibus et adfinibus et nominibus eorum) Nomen agnationis a Graeca voce dictum videtur: συγγενεις enim illi vocant, quos nos agnatos appellamus cognati sunt et quos agnatos lex duodecim tabularum appellat, sed hi sunt per patrem agnati eadem familia: qui autem per feminas coniunguntur, et cognati tantum nominantur.*

Ezek szerint a *cognati*, azaz a vérrokonok egymással agnát rokonságban is lehetnek. — Vö. E. Volterra: La „Graduum agnationis vetustissima descriptio” segnalata da Cuijas. *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, serie 8. vol. XII. fasc. 1. Roma 1978. 17.*

²¹ D.37.8.

²² *Cognati autem appellati sunt quasi ex uno nati . . . (D.37.8.1.1. — Ulpianus.)*

²³ D.38.10.1.3—4. (Gaius).

²⁴ Vö. Mommsen: *Römische Forschungen. 52.*

²⁵ L. G. Alföldi: Note sur la relation entre le droit de la cité et la nomenclature dans l'Empire romain. *Latomus. (Bruxelles.) XXV (1966) 56.*

²⁶ Mommsen: *Römisches Staatsrecht. III. k. 213.; U. Wilcken: Archiv für Papyrologie. IV. 129.*

amelyet Egyiptomban az idiologos látott el, itt ennek a hatáskörébe a névváltoztatási ügyek is tartoztak.²⁷

Érdekes az a III. század végéről származó császári rescriptum, amely névváltoztatásra vonatkozik.

CJ.9.25. (Diocletianus et Maximus AA. et CC. Juliano.)

Sicut initio nominis cognominis praenominis recognoscendi singulos impositio privatim libera est, ita horum mutatio innocentibus periculosa non est. mutare itaque nomen sive praenomen sine aliqua fraude licito iure, si liber es, secundum ea quae saepe statuta sunt minime prohiberis, nulli ex hoc praevudicio futuro. (a.293.)

Ahogy a név (nomen) és az előnév (praenomen) meghatározása magánügy és szabad, ugyanúgy nem jelent veszélyt a név megváltoztatása sem. Szabad ember tehát a nevét megváltoztathatja és abban a jogszabályok nem akadályozzák. Feltétele azonban, hogy azt, aki a nevét megváltoztatja, abban ne csalárdság vezesse. Megengedhetetlen ehhez képest a név megváltoztatása pl. akkor, ha a nevét változtató azzal hitelezőinek megtévesztését, rászedését célozza.

Ugyancsak érdekes még az egyik, az ajándékozást tárgyaló döntések közötti Pegasus-forráshelyen olvasható szöveg.

D.19.5.19.6. (Ulpianus libro LXXVI ad edictum)

Denique Pegasus putabat, si tibi centum spondero hac condicione, si iurasses te nomen meum laturum, non esse donationem, quia ob rem facta est, res secuta est.

A császárkor I. századának második felében működött Pegasus szerint abban az esetben, ha valaki 100 aranyat kapott azzal a feltétellel, hogy vegye fel annak nevét, aki az összeget adta neki, nem ajándékról van szó. Ezt a nézetet magáévá tette mintegy másfél száz év után Ulpianus is. A név felvétele ugyanis feltétele a 100 arany juttatásának, vagyis az összeg, amelynek fizetésére az egyik fél stipulációval kötelezte magát, ellenszolgáltatást kíván. Az ajándékozás lényege viszont az ingyenesség, vagyis az, hogy az ajándékozó részéről a juttatás bőkezűségből van, s minden ellenszolgáltatástól független, ami pedig az adott esetben nem forog fenn. Ennélfogva azt, aki a pénzt megkapta, de a név felvételére vállalt kötelezettségének nem tesz eleget, per útján a pénz visszafizetésére, vagy a név felvételére lehet kötelezni, s ebből a célból az «actio causa data causa non secuta» nevű kereset áll rendelkezésre.²⁸

A rómaikori feliratos köemlékeken olvasható személynevek bő felvilágosítást adnak arról, hogy az egyes római tartományok lakosságának összetétele milyen volt. Mint ezekből meg lehet állapítani, az állami tisztviselők és a katonai parancsnokok általában olyan neveket viseltek, amelyek római eredetüket mutatták. A tartományok állandó lakosságára viszont túlnyomóan nem római nevek utalnak, amelyek a lakosság összetételéről is felvilágosítással szolgálnak.

²⁷ R. Calderini: Aegyptus. XXI. 223. l.; Wilcken: Chrest. 52. (194 év) Taubenschlag: i. m. 608.

²⁸ Vö. ezekre nézve Bonfante: i. m. 517.; Kaser: i. m. 601.

A köfeliratokon olvasható nevekből következtetni lehet a nevek viselőinek szabad vagy rabszolga állapotára is.²⁹

A név ugyanis még a rabszolgák körében sem volt közömbös, mert egymástól való megkülönböztetésükben szintén fontos szerepet töltött be. Ez — mint a jogforrásokból is kitűnik — különösen a rabszolgák tulajdonjogának ügyleti átruházása vagy felszabadítása esetében mutatkozott meg.³⁰ Még az i. e. II. századból való *lex Fufia Caninia*, amely a végrendeleti úton való rabszolgafelszabadításokat korlátozta és az így felszabadításra kerülő rabszolgák legmagasabb számát 100-ban határozta meg, Gaius szerint így rendelkezett: *Libertas quoque non videtur incertae personae dari posse, quia lex Fufia Caninia iubet nominatim servos liberari.*

Ehhez képest tehát a felszabadításra kerülő rabszolgákat név szerint kellett megjelölni.³¹

A rabszolgák neve sok esetben nemzetiségi hovátartozásukra is utalt. Rabszolgaeladás esetén a rabszolga nemzetisége annak lényeges tulajdonságai közé tartozott, amelyre vonatkozóan az eladót szavatosság is terhelte.³²

A személyneveknek tehát — akár manapság — a személyek egymástól való megkülönböztetésében a rómaiaknál is megvolt a maguk jelentősége.

3. Az atyának (*paterfamilias*) az újszülöttet, miután a saját gyermekének elismerte (*tollere, levare, suscipere*), a nyilvánosság előtt (templomban) ünnepélyesen be kellett mutatnia. Ez volt a «lustratio», amire kilenc napi idő állott rendelkezésre egyebek között nyilván abból a célból is, hogy mód nyíljon annak a megfontolására, mi legyen az újszülött neve. A névadásra (*nominis impositio*) ugyanis a «lustratio» alkalmával került sor.³³ Ezzel jutott be az újszülött formailag is a családi kötelékbe, ami jogállását és a helyzetét az öröklés szempontjából meghatározta. A «lustratio» mindazáltal jogi vonatkozásban csak a névadást illetően volt lényeges,³⁴ mert ahhoz egyéb jogi következmények nem fűződtek. Az újszülött jogállása és a felette érvényesülő atyai hatalom (*patria potestas*) tekintetében döntő jelentősége nem a «lustratio»-nak, hanem a törvényes házasságból (*matrimonium legitimum*) születésnek és a törvény szerint megkívánt fogamzási időnek volt.³⁵

Általában a fiúk a 14-ik, a leányok pedig a 12-ik életévük betöltésével a serdült korba léptek.³⁶ A fiúk akkor a «*toga praetexta*»-t a «*toga virilis*»-szel cserélték fel, amire évenként egyszer volt ünnepélyes alkalom. Ekkor ugyanis elvitték őket a «*forum*»-ra és ott a «*praenomen*»-jüket bevezették a polgárok lajstromába.³⁷

²⁹ Vö. Kerényi A.: A daciai személynevek. Budapest. 1941. 233. és 237.; E. Pólay: Der status civitatis, The Journal of Juristic Papyrology, 1971. 73. 77.

³⁰ Vö. pl. D.28.1.21.1.

³¹ *Gai inst. comm.* 2.239. — A *lex Fufia Caninia* szabályait l. ugyancsak Gaius-nál. (*Inst. comm.* 1.36–47.

³² Varro, *De re rustica* 1.17.5.

³³ Vö. *Ulpiani liber singularis regularum* 16.1a; Marquardt: i. m. 81.

³⁴ „... rilevante in sede giuridico per un solo aspetto: la *nominis impositio*...” F. Lanfranchi: „Lustratio” e „*nominis impositio*”. Synteleia Arangio—Ruiz. Napoli. 1961. I. kötet. 384—386.; l. még G. Nocera: *Reddere ius*. Roma 1976. 76—77.

³⁵ Vö. mindezekre Lanfranchi: i. m. 385—386.

³⁶ CJ.5.60.3. (Justinianus), I.1.22.pr. — Marquardt: i. m. 19. és 82.

³⁷ Marquardt: i. m. 10., Kaser: i. m. 84.

A polgárok neveit — mint ismeretes — a censorok által készített jegyzék foglalta magában, amely a katonai szolgálat teljesítésére és az adófizetésre vonatkozó kötelezettség szempontjából volt lényeges. Ilyen census készítésére az 5-évenként tartott lustrum-ok alkalmával került sor. Diocletianus idejétől kezdve a polgároknak rendkívüli adópótlékkal megterhelésük végett is bejelentést (*indicatio*) kellett tenniük.³⁸

4. Különös jelentősége volt a névnek az ügyleti rendelkezések, különösen a végrendekezés körében. Erről a jogforrások is tanúskodnak. Az örök-hagyónak, ha végrendekezett, pontosan kellett megjelölni azt, akit örökössé nevezett, illetőleg akinek hagyományt kívánt juttatni. A téves vagy elégtelen megnevezésből viták keletkeztek.

A prétori jog szerint örökléssel (*bonorum possessio*) összefüggésben merült fel az a kérdés, vajon az örököst a végrendeletben hogyan kell megjelölni. Julianus erre nézve a következőképpen nyilatkozott.

D.37.11.8.2. (*Julianus libro XXIV digestorum*)

Sed cum in prae nomine cognomine erratum est, is ad quem hereditas pertinet bonorum possessionem accipit.

A jogtudós döntéséből kitűnik, hogy az örökösnevezés akkor volt megfelelő, ha a végrendeletben az örökös mindhárom nevét, tehát a nomen mellett a praenomen-t és a cognomen-t is feltüntették. Ha a végrendelező a két utóbbi n évben tévedett is, az örökös az örökséget megkaphatta, mégpedig kétséggkívül akkor, ha személyazonosságát a nomen, azaz a nemzetségre utaló név nyomán is meg lehetett állapítani.

Ezt a Julianus-féle döntést erősíti meg egyik — évszázaddal későbbi időből való — császári leirat.

CJ.6.23.4. (*Imp. Gordianus A. Rufino*)

Si nomine prae nomine seu cognomine testator erravit nec tamen de quo senserit incertum sit, error huiusmodi nihil officit veritati. (a.239.)

Ha tehát a végrendelező akármelyik névben tévedett is, de annak következtében akarata iránt kétség nem merült fel, tévedése a helyzeten nem változtatott. Az örökössé nevezett, ha sikerült igazolnia, hogy a végrendeletben örökössé nevezett személlyel azonos, az örökséget megkaphatta.³⁹

Végrendelet homályos fogalmazása következtében kétség támadhatott a végrendelettel hagyományozott rabszolga, illetőleg a végrendelettel kijelölt hagyományos személye iránt. A kérdésben, amely már a császárkor elején is felmerült, Ulpianus a következőképpen foglalt állást.

D.28.1.21.1. (*Ulpianus libro II ad Sabinum*)

... quod vero quis obscurius in testamento vel nuncupat vel scribit, an postea sollemnia explanari possit, quaeritur: ut puta Stichum legaverit, cum plures haberet, nec declaravit de quo sentiret: Titio legavit, cum multos Titios amicos haberet: erraverat in nomine vel prae nomine vel cognomine, sed et si notam postea

³⁸ L. F. Guizzi: *Censore. Novissimo Digesto Italiano.* 103—104.; *Wenger:* i. m. 347.

³⁹ *Kaser:* i. m. 241.

adiecerit legato vel sua voce vel litteris . . . vel nomen legatarii, quod non scripserat . . . an recte fecerit? et puto posse . . .

Ha a végrendelező a Stichus nevű rabszolgáját kívánta hagyományozni és több ilyen nevű rabszolgája volt, de a rabszolgát pontosabban nem jelölte meg, bizonytalanság keletkezett abban a tekintetben, hogy melyik Stichus-ról volt szó. Hasonló volt az eset akkor, amikor a végrendelező hagyományosként közelebbi megjelölés nélkül Titius-t rendelte, de több ilyen nevű barátja volt, vagy ha a hagyománnyal megterhelt nevének megjelölésében tévedett, ideértve a praenomen-t és a cognomen-t is. Ezekben az esetekben a végrendelező a végrendelet idevágó részeihez élőszóval vagy írásban (codicillus) kiegészítést fűzhetett, abban a hagyománnyal terhelt nevét pontosabban megjelölte, s ezáltal a bizonytalanságot feloldhatta.

Justinianus Institutio-iban mindezek ismétlődnek és mintegy összefoglaló szabályozást nyernek.

I.2.20.29.

Si quid nomine cognomine praenomine legatarii erraverit testator, si de persona constat, nihilo minus valet legatum: idem in hereditibus servetur et recte: nomina enim significantorum hominum gratia reperta sunt, qui siquolibet alio modo intelleguntur, nihil interest.

Az öröklési hagyomány eszerint teljes egészében érvényes marad akkor is, ha a végrendelező a hagyományos nevében (nomen, cognomen) vagy előnévében (praenomen) tévedett ugyan, de a hagyományos személyazonossága iránt kétség nincs. Mindez áll a végrendeleti örökösrre is. Justinianus indokolása szerint a neveket ugyan az emberek megjelölésére találták ki, de azonosságukat más módon is fel lehet ismerni, meg lehet állapítani és ennek nincs akadálya.⁴⁰

Felvetődött ilyen kérdés az örökségből kitagadás körében is. A kitagadáshoz ugyanis szükséges volt a kitagadott személy pontos megjelölése.

D.2.8.2.1. (Ulpianus libro I ad Sabinum)

Quid sit nominatim exheredari, videamus, nomen et praenomen et cognomen eius dicendum est an sufficit vel unum ex his? et constat sufficere.

Ulpianus a végrendelet megszerkesztését tárgyalva, kitér arra, miként kell a köteles részre jogosultakat az örökségből kitagadni. Ezzel összefüggésben szól a kitagadott nevének feltüntetéséről és elegendőnek mondja, ha a kitagadott három neve közül akár csak egyet tüntetnek is fel. Ez azonban természetesen csak akkor áll, ha a név ilyen megjeleölése mellett a kitagadott személyének azonosságát kétségkívül meg lehet állapítani.

Mindezekből az nyilvánvaló, hogy a végrendeletben említett személynek az örökségben való részesedéséhez, illetőleg az öröklésre jogosultságához vagy az örökségből kitagadásához, a nevének pontos megjelölésére volt szükség. Ehhez szabály szerint a személy teljes nevének feltüntetését kívánták meg. Ha a végrendeletben a személy teljes nevének feltüntetése nem volt meg, az abban érintett személy azonosságának pontos megállapítására más módon kellett sort keríteni.

⁴⁰ Vö. Kaser: i. m. 241.

Végrendelettel függ össze, de már az azzal kapcsolatosan keletkezett perben eljáró bíróra vonatkozik Pomponius-nak egyik döntése.

D.5.1.80. (*Pomponius libro II ad Sabinum*)

Si in iudicis nomine prae nomine erratum est, Servius respondit, si ea conventionione litigatorum is iudex addictus esset, eum esse iudicem, de quo litigatores sensissent.

Ha a perbeli eljárásra kijelölt bíró nevében — a névben és az előnévben — tévedés van, a peresfelek megállapodása alapján azt kell az ügyben bírónak tekinteni, akiben megegyeztek. A téves megnevezés ezek szerint a felek megegyezéssel kiküszöbölhető. Az állásfoglalás régi eredetű, a köztársasági kor utolsó századára, Servius-ra lehet visszavezetni.

Ezt a tételt irányadónak lehet tekinteni minden olyan esetben, amikor a felek megegyeznek abban (*compromissum*), hogy a közöttük keletkezett vitában választottbíró döntsön. Ilyenkor a feleknek a döntőbíró személyét pontosan meg kell nevezniük, mert annak hiányában megállapodásuk érvénytelen.⁴¹

5. A modern világban a név jelentősége — sok egyéb más mellett — akkor kerül különösen előtérbe, amikor valakinek a szellemi termékéről, annak közreadásáról, nyilvánosságra hozataláról van szó. Írói, zene- és színművek, képzőművészeti alkotások, fényképészeti, valamint filmművek esetében az írónak, az alkotónak fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy a mű köztudatban, a forgalomban úgy szerepeljen, mint az ő saját szellemi terméke.

A római világban szintén nem volt közömbös, hogy az író, a színműíró vagy a képzőművész (festő, szobrász) szellemi terméke: az írói (költői) mű, a színdarab, a festmény vagy a szobor, a saját neve alatt, mint a saját műve jelenik-e meg, illetőleg kerül forgalomba, vagy a más neve alatt. Nem volt mindegy tehát, hogy a mű kinek az alkotása, következőképpen kinek a szellemi tulajdona volt. A szellemi tulajdon mégis nem volt azonos a polgári jogi értelemben vett tulajdonnal. A könyv pl. lehetett az írónak a magántulajdona, de lehetett másnak a tulajdona is, aki azt megszerezte és ezáltal a vagyonába került, ahhoz tartozott. A szerző, az alkotó tulajdona és művének, alkotásának, mint vagyontárgynak a tulajdona így elkülönült egymástól. Erre jellemző Seneca idevágó fejtegetése:

*... alter rei dominus est, alter usus. libros dicimus esse Ciceronis. eosdem Dorus librarius suos dicit et utrumque verum est. alter illos tamquam auctor sibi, alter tamquam emptor adserit, at non eodem modo. sic potest T. Livius a Doro accipere aut emere libros suos.*⁴²

A köznyelvben tehát a szerző, a könyv sokszorosítója, a könyvkereskedő és az, aki a könyvet megvásárolta és ezáltal a könyv tulajdonságát megszerezte, valamennyien tulajdonosok voltak.

Ilyen körülmények között előfordulhatott, hogy az írói mű nem annak a neve alatt jelent meg, aki annak a szerzője volt, hanem más neve alatt. Meg-

⁴¹ Vö. D.4.8.17.5., D.4.8.32.16. — K. H. Ziegler: *Das private Schiedsgericht im antiken römischen Recht.* München 1971. 60.; A. Talamanca: *Ricerche in tema di compromissum* Milano 1958. 6–7.

⁴² Seneca, *De beneficiis*, VII. c.6.1.

volt erre a lehetőség különösen a mű első megjelenése alkalmával. Fokozott mértékben állott ez olyan esetben, amikor az író személye a közönség előtt még egyáltalában nem volt ismeretes.

Olyan esetben, amikor az írói művet nem a szerző, hanem más valaki a saját műveként jelenteti meg, manapság plágiumról, — «írói orzás»-ról — van szó. Római költői művekben az ilyent tolvajként (*fur*) említik.⁴³ Az ilyen eljárás azonban nem esett a római jog szerint a lopás fogalmi körébe, bár itt a lopás fogalma a mainál tágabb kört ölelt fel. A plágium, vagyis az idegen műnek saját mű gyanánt megjelentetése, mint elnevezés, ugyancsak a római költészetből veszi eredetét. Azt ugyanis, aki ilyen módon járt el, az egyik költeményben *plagiarius*-nak nevezték, azaz a gyermekrablóval helyezték egy sorba.⁴⁴

Ennek ellenére a rómaiak abban, hogy a szerző nevét mellőzték vagy azt idegen névvel cserélték fel, jogsérelmet nem láttak és ahhoz vagyoni jogi következményeket nem fűztek. Ez különben az egész ókori világra jellemző volt.⁴⁵ Mégis valószínűtlen, hogy az ilyen sérelem miatt, amely lényegileg a szerző személyének semmibe vételét jelentette, a szerző valamiféle jogvédelemben ne részesült volna.

Az írói vagy költői mű szerzőjét abból kifolyólag ért sérelem miatt, hogy művét valaki a sajátjának tüntette fel, jogi védelem gyanánt az *actio iniuriarum* kínálkozott,⁴⁶ minthogy a sérelem a szerzőt a személyében érintette. Az eljárás, a magatartás, amely a szerző személyét érintette, kétségkívül a joggal össze nem férő, jogellenes volt.

Collatio legum Mosaicarum et Romanorum 2.5.1. (Paulus)

Generaliter dicitur iniuria omne quod non iure fit . . . Nam cum praetor non iure adversum nos pronuntiat, iniuriam nos accepisse dicimus . . .

Mindazt ugyanis, ami a joggal ellenkezik, jogellenesnek kell tekinteni. Akit jogellenes magatartása miatt bepereltek és a perben hozott ítélet szerint elmarasztaltak, annak az összegnek a megfizetésére kellett kötelezni, amit a peresztés esetére vállalt pénzösszeg, a *vadimonium* kitett.⁴⁷ További következménye az *actio iniuriarum* nyomán hozott marasztaló ítéletnek a peresztés fél *infamia*-ja volt.⁴⁸

Az idevágó egyik császári döntés szerint az ilyen ügyben eljáró tartományi helytartó rendelkezése nem teszi *infamis*-sá azt, akit nem *iniuria* miatt ítélték el, hanem csak olyan intézkedést tettek vele szemben, hogy a jövőben jóba foglalja magát.⁴⁹ Ennek az ellenkezőjeként viszont áll az, hogy az olyan jogsértőt, akit emiatt elítéltek, az *iniuria* következtében *infamia* is sújtotta.

⁴³ Terentius, *Eunuchus*. *Prolog.* 23–24.; Martialis, I.53.1–3. és 11–12.

⁴⁴ Martialis, I.52.5.9. — Ami a *plagiarius*-okat illeti, I. D.48.15., CJ.9.20.16.

⁴⁵ H. Peter: *Wahrheit und Kunst. Geschichtsschreibung und Plagiat im klassischen Altertum*. Leipzig–Berlin 1911. 449. sköv.

⁴⁶ Vö. D.47.10.5.8. (Ulpianus) — J. Köhler: *Das Autorrecht*. Jena 1881. 30. sköv.; K. Dziatzko: *Autor- und Verlagsrecht im Altertum*. *Rheinisches Museum* 49 (1894) 565.

⁴⁷ Coll. 2.6.1. (Paulus). — M. Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*. München 1966. 242.

⁴⁸ L. Kaser: *Das römische Privatrecht*. I/1. kötet 2-ik kiadás 244.

⁴⁹ CJ.2.11.19. (*Impp. Carinus et Numerianus A. Aristocrati*) *Interlocutio praesidis, quae indicta est, infamem eum de quo quaeris fecisse non videtur, cum non specialiter ob iniuriam vel admissam vim condemnatus, sed ita praesidis verbis gravatus est et admonitus, ut a melioris vitae frugem se reformet.* (a. 284.)

A jogforrásokban mindazáltal egyetlen eset sem fordul elő, amely a plágium miatt elszenvedett joghátrányt az «iniuria» körébe vonta volna, vagy amelyben bírói döntés tárgya írói vagy költői művel kapcsolatosan elszenvedett ilyen jogsérelem lett volna.⁵⁰

Hasonló volt a helyzet a képzőművészeti alkotások: festmények, szobrok tekintetében is. Nincs semmi adat arra, hogy festőt vagy szobrászt védelemben részesítettek volna azért, mert alkotását valaki más a magáénak tüntette fel. Így volt ez annak ellenére, hogy a római világban a festőművészek és a szobrászok tehetségét és munkásságát ismerték és értékelték, sőt az egyes alkotóművészek között ilyen szempontból még megkülönböztetéseket is tettek.⁵¹

Manapság a képzőművészeti mű alkotója nevét a festményén, illetőleg a szobrán fel szokta tüntetni, ami az alkotásnak tőle származását tanúsítja. A római világban ezt nem igyekeztek elősegíteni. Ilyen vonatkozásban egészen más szempontok érvényesültek.

D.50.10.7.1. (*Callistratus libro II. de cognitionibus*)

Si quis opus ab alio facto adornare marmoribus vel alio quo modo ex voluntate populi facturum se pollicitus sit, nominis proprii titulo scribendo; manentibus priorum titulus, qui ea opera fecissent, id fieri debere senatus censuit . . .

Ebben a szövegben Callistratus a III. század elején azt a már igen régi idő óta érvényes elvet rögzítette, amely szerint az a magánszemély, aki márványból készült művel, vagy más módon, közcélú helyeket kíván díszíteni, azon — egyik senatusconsultum alapján — feltüntetheti a saját nevét, érintetlenül hagyva azokét, akik a létesítményt előállították. A magánszemély ilyenkor neve mellett azt a költségösszeget is feltüntethette, amibe neki a díszítés került.⁵²

Hasonló kérdésre vonatkozó véleményt lehet találni egyik Aemilius Macertől származó forráshelyen.

D.50.10.3.2. (*Macer libro II de officio praesidis*)

Inscribi autem nomen operi publico alterius quam principis aut eius, cuius pecunia id opus factum sit non licet.

Ebből a III. század első feléből származó forrásszövegből az tűnik ki, hogy közcélú helyeken felállított emlékműveken csak a császárnak vagy annak a nevét volt szabad feltüntetni, aki a felállítás költségeit viselte.⁵³

Figyelemre érdems, hogy a jogforrásokban nincs szó az alkotóművész nevének feltüntetéséről. Csak a császárnak, illetőleg annak a neve volt érdekes, aki a műalkotás felállításáról gondoskodott. Olyan szabály, amely útját állotta volna annak, hogy a művész alkotását ne az ő, hanem más nevével jelöljék, vagyis azt másnak az alkotásaként tüntessék fel, nem volt. Hiába keresni az eredeti alkotáson az alkotó nevét, azt inkább csak az eredetiről készí-

⁵⁰ Vö. D.47.10.

⁵¹ Ez csendül ki Justinianus institutioiból is. (I.2.1.34.)

⁵² L. erre *I. Calabi-Limentani: Il lavoro artistico*. Milano 1957. 141.; *R. Bonini: I „libri de cognitionibus” di Callistrato*. Milano 1964. 152—153.

⁵³ L. *Wenger: i. m.* 521.

tett másolatokon tüntették fel. A cél az volt, hogy kitűnő művészek nevének a feltüntetésével az utánpótlás darabokért minél nagyobb árakat érjenek el.⁵⁴ Pedig kétségtelen, hogy — legalábbis mai szemmel — a mű alkotója, a művész lett volna igazán érdemes arra, hogy nevét művészi alkotásán megörökítsék

6. Egyes büntető eljárás alapjául szolgáló tényállások esetén a késő-köztársasági, illetőleg az augusztusi időktől kezdődően a perindítás lehetősége mindenki számára nyitva állott (*actio popularis, quaestio perpetua*).⁵⁵ Ilyen ügyekben különleges bíróság (*iudicium publicum*) járt el. Ha egyszer valaki ellen ilyen eljárás indult, azonos tényállás alapján másnak vele szemben nem lehetett eljárás kezdeményeznie. Ezért az ilyen per megindításához szükséges volt a panaszolt nevének megjelölése (*nomen deferre*).⁵⁶

A *iudicium publicum* megindításának feltétele volt az, hogy annak a nevével, aki ellen a panasz irányult, a panaszoltak listájába felvegyék (*nomen recipere*).⁵⁷ Erről annak a hivatalnoknak kellett gondoskodnia, akinél a panaszt előterjesztették. A *receptio nominis* a perhez tapadt és ugyanannak a tényállásnak az alapján újabb eljárást folyamatba tenni mindaddig nem lehetett, amíg az egyszer megindult per ítélettel be nem fejeződött vagy a panaszolt nevével a listából nem törölték. A *receptio nominis* a harmadik század közepétől — úgy tűnik — kiment a használatból, aminek oka a törvénykezésben bekövetkezett változás lehetett.⁵⁸ A justinianusi törvénykönyvekben azonban már ismét meg lehet találni.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a személyeknek és ezekhez kapcsolódóan a személyneveknek egyes ügyek vonatkozásában — mégpedig éppen súlyos bűnügyek (pl. *sacrilegium, crimen imminutae maiestatis*) esetében — különösebb jelentőségük volt.

Ide lehet számítani még az újabb jogi irodalomban *actiones vindictam spirantes* elnevezéssel illetett, azaz a megtorló célú kereseteket. Ezek ugyancsak deliktumokból eredő keresetek amelyek nem annyira vagyon, hanem inkább személy ellen irányultak, az örökösre nem szállottak át, mint pl. az *iniuriarum actio*. Az ilyen kereseti jog a sértett halálával megszűnt, minthogy az eljárás célja személyes jellegű elégtétel volt.⁵⁹

7. A felhozott néhány jogforrásban található példa elégséges annak a szemléltetésére, hogy a természetes személyek neveinek jelentőségével a rómaiaknak szükségszerűen számot kellett vetniök. A római világban nem ala-

⁵⁴ Erre Phaedrus hívta fel egyik versében a figyelmet. (V. Proem. 4. s. köv. sorok. — L. még *Calabi-Limentani*: i. m. 86—87.

⁵⁵ D.47.23., D.3.3.42.pr. — Az örökös ellen ilyen per folyamatba tételének nem volt helye. (D.47.23.8. — Ulpianus.) — *Kaser*: Das römisches Zivilprozessrecht. 255. A. *Wilinski*: Das römische Recht. Leipzig 1966. 90. s. köv.

⁵⁶ C.J.9.2.9.pr. (*Imp. Gordianus AA Honorato*) *Qui de crimine publico in accusatione deducta est, ab alio supra eodem crimine deferri non potest*. L. *Kaser*: i. m. 348.; *M. G. Bianchini*: Le formalità costitutive del rapporto processuale nel sistema accusativo romano. Milano 1964. 10. és köv.

⁵⁷ *R. Taubenschlag*: *Nomen recipere*. PWRE. XVII. k. Stuttgart. 1937. 816.

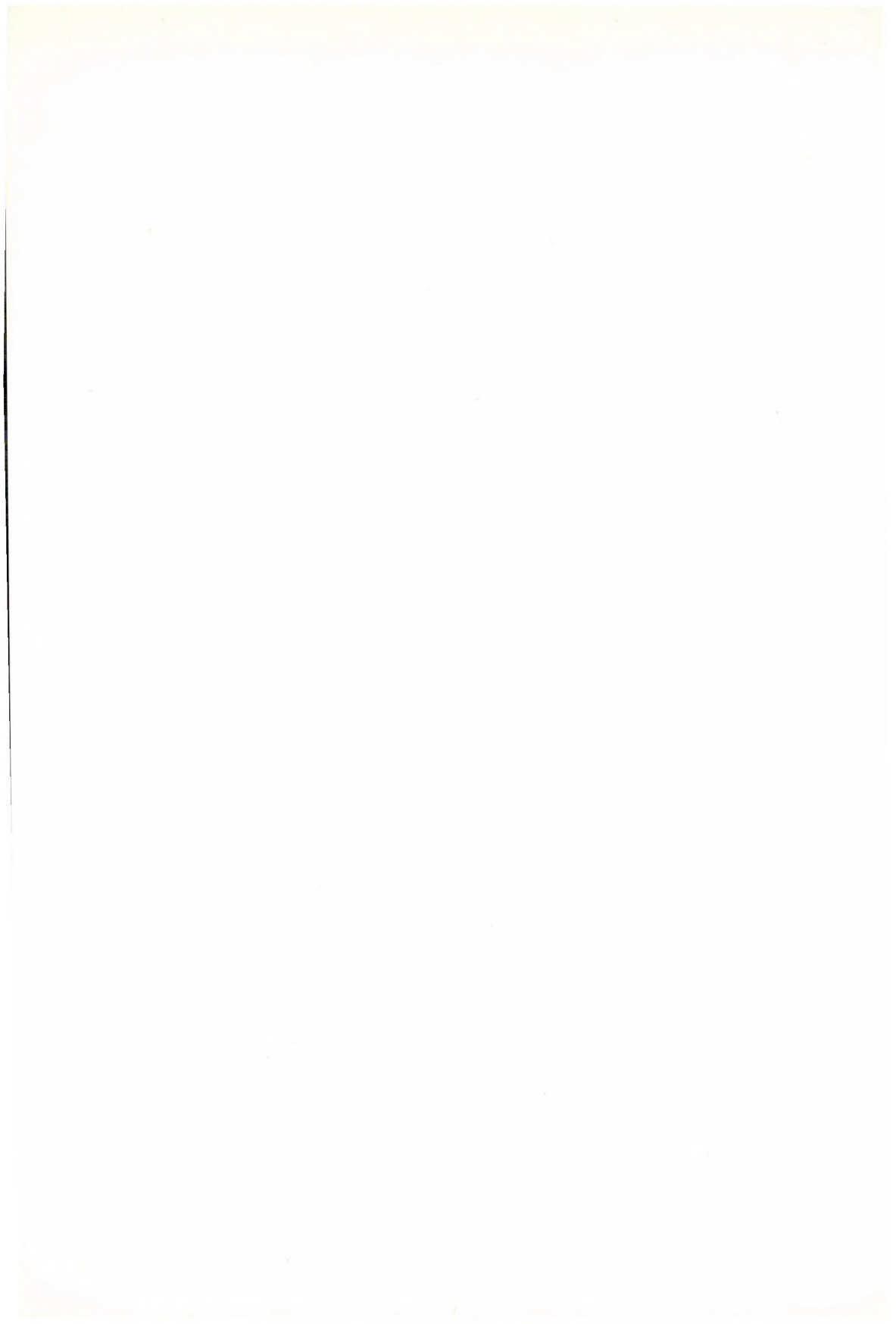
⁵⁸ D.48.5.16.1. — Nem volt szabad felvenni a lajstromba olyan polgárok nevét, akik közügy miatt voltak távol. L. *Wlassak*: *Anklage und Streitbefestigung im Kriminalrecht der Römer*. Sitzungsberichte der Akademie Wien 1917. 154.7.9.

⁵⁹ *Gai inst. comm.* 4.112. — *L. R. Sohm*: *Institutionen*. IX. kiadás. Leipzig 1903. 417. l. *Bonfante*: i. m. 135.; *Kaser*: *Das röm. Privatrecht*. I/1. k. 612. l.

kult ki ugyan a mai modern anyakönyvekhez hasonló intézmény, amelyben az egyes személyek adatai, a személyi adatok változásai: a születés, a házasságkötés, a házasság megszűnése, az örökbefogadás, a névváltoztatás, a halál, stb. nyilvántartásba kerültek volna. A személyes adatokra azonban a hatóságok előtti eljárásban, de azon kívül is, nem egyszer szükség volt, amikor is azokat igazolni, bizonyítani kellett.

Ilyen körülmények között a személyekre vonatkozó adatok a római jog világában sem lehettek közömbösek. Ezeknek az adatoknak a tanúsítását, igazolását adott esetben a római jog szabályai éppen úgy megkívánták, mint manapság a modern jogok. Az egyes személyek neveinek ismeretét a nevek viselőinek személyéhez fűződő jogok és kötelezettségek, illetőleg előnyös vagy hátrányos következmények és megkülönböztetések a római világban is nélkülözhetetlenné tették. Ez a körülmény pedig jogi szempontból sem volt jelentéktelen.

Az ismertetett idevágó jogforrások és szokások arra utalnak, hogy a személynevek, mint az azokat viselők egymástól megkülönböztetésének eszközei, nem voltak a római világban sem jogi szempontból teljesen érdektelenek. Mindenesetre kissé túlzott az a következtetés, illetőleg az a megállapítás, amely szerint a személynevek kérdése a rómaiaknál a jogi szabályozás keretein teljesen kívül maradt és csupán az erkölcsi rendezés területére szorult volna.

A KELETI MAGYAROK *MADZSAR* NEVE
EGY 1310. ÉVI KAFFAI OLASZ OKIRATBAN

A Fekete-tenger északi partvidékén fekvő genovai és velencei kolóniák — elsősorban *Kaffa és Tana* — XIII—XV. századi rabszolgakereskedelmére vonatkozó hatalmas iratanyag elenyésző töredékével megismerkedve a magyar, vagy egyes szerzők által magyarnak vélelmezett rabszolgákra irányuló vizsgálódásaim eredményeit a Kőrösi Csoma Társaság Kiskönyvtárának 17. kötetében¹ tettem közzé. *Balard, Bratianu, Delort, Gioffré, Heyd, Musso, Pistarino, Verlinden* és mások gyűjtő és összegező munkáiból egyértelműen kitűnik, hogy a mongol korban a Fekete-tenger mellékéről Itáliába szállított rabszolgák nemzeti összetétele — Michel Balard megfogalmazásában — így festett: «... Genova a külkereskedelemnek valóságos gócpontjává vált attól fogva, hogy az 1270—1275. években kezdetét vette a Tírréni-tengeren át a Fekete-tenger mellékéről származó cserkeszek, abházok, törökök, lázok, *magyarok*, oroszok, kunok és tatárok ideáramlása, akiket a Fekete-tengeren át szállítottak akár Alexandria (vagyis az egyiptomi mamelukbirodalom. TL), akár a nagy liguriai kikötőváros felé.»² Nagyjából ugyanezt szögezte le már jóval korábban, 1879-ben Wilhelm Heyd, amikor rámutatott arra, hogy az egyiptomi szultánok katonai erejük utánpótlását a szóbanforgó térségben tatár közvetítéssel vásárolt rabszolgák révén biztosították: «Az efféle áru sehol sem lelhetett kedvezőbb piacra, mint itt (ti. Egyiptomban. TL). Mivelhogy annak ellenére, hogy a tatárok uralmukat szilárdan megalapozták Kipcsakban, még javában dült a «kisháború» a legyőzött törzsek és új uraik között, miközben a cserkeszek, az oroszok, a *madzsarok*, az alánok a tatárok számára gyermekeket raboltak el és adtak el.»³

¹ *Tardy L.*: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII—XV. században. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.

² „Gênes devient une véritable plaque tournante de la traite, lorsqu'à partir des années 1270—1275 commencent à arriver en mer Tyrrhénienne les esclaves originaires des régions pontiques Circassiens, Abkhazes, Bulgares, Turcs, Lazes, *Hongrois*, Russes, Coumans et Tatars sont transportés de mer Noire soit vers Alexandrie, soit vers le grand port ligure” (*M. Balard*: La Romanie Génoise. XIIe — début de XVe siècle. Rome 1978, 785.); „... Il est le premier d'une longue suite de Circassiens, d'Abkhazes, de Bulgares, de Turcs, de Lazes, de *Hongrois*, de Russes et de Cumans, transportés jusqu'à Gênes depuis Caffa et Pétra” (*Uő.*: Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle. In: Mélanges d'Archéologie et d'Histoire. Tome LXXX/1968, 638.).

³ „Der Markt für diese Waare konnte nirgends günstiger sein als eben hier. Denn trotzdem, dass die Tataren ihr Reich in Kiptschak fest gegründet hatten, gieng doch immer noch ein kleiner Krieg fort zwischen den überwundenen Stämmen und ihren Herren, indem die Tscherkessen, die Russen, die *Madscharen*, die Alanen den Tataren Kinder entführten und verkauften. Das gleiche Loos bereiteten die Tataren den Gefangenen, welche sie auf ihren Raubzügen in den kaukasischen Ländern machten.” (Heyd W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. II. Stuttgart 1879, 544.)

A reájuk vonatkozó adásvételi szerződések közül számunkra természetesen azok voltak a legérdekesebbek, amelyeknek tárgyai a fentnevezett szerzők által magyaroknak, vagy a Kuma-menti Madzsar város lakosainak tartott maniar nemzetiségű rabszolgák voltak. Érdekesek ezek akkor is, ha fenntartásokkal élünk a nézeteket illetően s éppen ezért a maniar-ok etnikumának rögzítésére nem vállalkozhattunk. De az sem kétséges, hogy nézeteik elgondolkozatóak s további kutatásokra ösztönöznek.

Ligeti Lajos «A magyar nép mongolkori nevei» című alapvető tanulmányában⁴ kínai, perzsa, mongol stb. források alapján megállapította, hogy a magyar nép megjelölésére Keleten leginkább a «maĵar» (magyar) nevet használták.

Nem ismeretes azonban a honfoglalás előtti időkben levált magyar néptörödékek etnonimiája. A Kárpátok medencéjét elfoglaló magyarságról korábban leszakadt, Keleten maradt magyarság népnevéről a nyugati források valójában nem tudósítanak. A pápai bullák a XIII. században ismételt említést tesznek a «*Terra Ungarorum maioris Ungarie*»-ről és a «*Terra Hungarorum maioris Hungariae*»-ről, XXII. János pápa pedig 1329. évi bullájában a kaukázusi Jeretannusról, mint az ázsiai *ungarusok* fejedelméről emlékezett meg.⁵ Ha a XV–XVI. századi térképeket és glóbuszokat vesszük szemügyre, azokon is makacsul visszatér Magna Hungaria, Hungaria Major, sőt a Reisch—Schöner féle kéziratot világtérképek még azt is feltüntetik a mai Grúzia területéről, hogy «Georgia vagyis az egykori Magyarország»⁶, de ezek latin szövege — *Georgia seu Hungaria antiqua* — sem nyújt választ kérdésünkre.

Arra már szóbanforgó könyvemben is rámutattam, hogy az írott genovai, illetve liguriai nyelvjárásban a «maniar» etnonimia kiejtése: mandzsar. Példaképpen — többek között — felhoztam azt is, hogy a XV. században nevüket már Mangiavacca-nak vagy Mongiardino-nak író genovai patríciuscsaládok a XIII. századi iratokon még Maniavacca-ként, vagy Moniardino-ként szerepelnek. Ezen kívül számos példa utal a «maniar» helyes kiejtésére, amelyben az «n» mássalhangzót valószínűleg a magyar labiális «a» visszaadására használt nazális magánhangzó ortográfiájával magyarázhatjuk. Éppenséggel nem zárja ki ezeknek a mandzsaroknak, ill. madzsaroknak a leszakadt magyarsághoz rokonítását, hogy pl. Evlija Cselebi szerint «a magyarok ősatyja a torzított alakban Madzsarnak nevezett Mandzsar volt»⁷ vagy ha Paiszi Hilendarszkitól — régi bolgár források alapján — arról értesülünk, hogy «egyes bolgárok ott maradtak valamely vajdájukkal Pannóniában, az avarokkal vagy mandzsarokkal együtt.»⁸ S fenntartásaink még inkább csökkennek, ha az alábbiakban további megfontolásra alapot szolgáltatató újabb adat felmerüléséről számolhatunk be.

A kereskedelmi ügyleteket — s ezek sorában a rabszolgaadásvételi szerződéseket — a XIII. század derekától Genova és Velence valamennyi birto-

⁴ Ligeti L.: A magyar nép mongol kori nevei. In: Magyar Nyelv IX/1964, 385–404.

⁵ Reg. Vat. 93, 21v–22r. Facsimilében közli Bendefy L.: A magyarság kaukázusi őshazája. Bp. 1942, I. tábla.

⁶ Tardy L.: Johannes Schöner és követőinek magyar tárgyú térképe a 16. század első negyedében. In: Folia Historica 2/1973, 23–33.; *Uő.*: Les cartes géographiques d'intérieur Hongrois de Johannes Schöner. In: *Erdélyi István* (szerk.), Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Bp. 1977, 271–281.

⁷ *Evlija Cselebi*: *Kniga puteszstvija*. Vüp. 2. Moszkva 1979, 141, 149.

⁸ *H. Tóth I.*: Magyarország és a magyarok Paiszi Hilendarszkinál. In: Acta Univ. Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica. XIX–XX. Szeged 1975, 280.

kán közjegyzői közokiratba foglalták. A mongol kori volgai bolgár, valamint magyar nemzetiségű rabszolgákra vonatkozó dokumentumokkal előbb hivatkozott munkámban meglehetősen részletességgel foglalkoztam. Ezeket az iratokat most csak egyetlen további hasonló szerződés regesztájával egészítem ki, de ez talán megérdemli a figyelmet, akár a többivel egybevetve vesszük szemügyre, akár külön, önmagában.

Egy 1310 februárjában Kaffában kötött adásvételi szerződés értelmében Galverius Bibia de Sancto Ambrosio 25 líra áron eladja Nicolosának, Iohannes Rubeus közjegyző özvegyének 17 éves Catherina nevű rabszolganőjét *«de proenine maiariorum»* — vagy a maiariak nemzetségéből.⁹

Ez a «maiari» etnonimia első pillantásra egymagában éppoly keveset jelent számunkra, mint a «maniar» népnév. De némi fogódzót mégiscsak nyújt a «mandzsar» etnonimia is — elég, ha *Marco Polo* mengiar-jaira¹⁰ gondolunk. A «maiari» esetében már árnyaltabb kép bontakozik ki előttünk, ha kezünkbe vesszük az olasz nyelv hangtörténetének irányadó feldolgozásait.¹¹

Milyen hangot adhatott vissza a két «a» között elhelyezkedő «i» betű a «maiari» szó esetében?

Gerhard Rohlfs olasz hangtörténete 220. pontjának — amely az intervokalikus «j»-vel foglalkozik — már az első mondataiban megkapjuk a megoldás vezérfonalát: «A magánhangzóközi «j»¹² már a vulgáris latinban egybeesett a *g*-vel, magashangú palatális magánhangzó előtt, és a *dj*-vel, ugyanazon *j* hangban. Az említett esetekben az eredmény Itáliaszerta azonos.»¹³ Ez a hangfejlődési jellegzetesség nyilvánult meg egyébként a rabszolgaadásvételi szerződésekben a rab provenienciáját jelentő *proenine* > *progenie* fejlődésben is. A XIV. század első felének olasz írásbeliségében — és itt *Fogarasi Miklós* útbaigazítására is támaszkodhatom — az *i* betű magánhangzók közötti helyzetben jelölhetett *dž* hangot. De még későbbben is. Így pl. Uzun Haszán kövétének, Izsák orvosnak vulgáris latin nyelven írt megbízólevelében olvassuk, hogy a megbízólevelnek ugyancsak *kaffai* fordítója a «perzsa nyelvben járatos» Coia Colli volt.¹⁴ Az első szó kétségtelenül a perzsa hodzsa szó, amelyben a *dž*

⁹ Áll. Ltár (ASG) Genova, Notai, cart. n° 118, f. 231v.

¹⁰ „Ci devise des seignors des Tartars dou ponent. Le primer seignors des Tartars dou Ponent fu Sain, qui mout fu grant roi et poisant, Ceste roi Sain conquiste Rosie et Comanie et Alanie et Lac et Mengiar et Çic et Gutie et Gaçarie.” (*Marco Polo*, Il milione, Prima edizione integrale a cura di L. F. Benedetto. Firenze 1928, 234.

¹¹ *Rohlfs G.*: Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten. Bd. I. Lautlehre. Bern 1949; *Uő.*: Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica. Torino 1966.

¹² *j* = konsonantisches *i* (Rohlfs i. m. német kiad., 37.).

¹³ „Intervokalisches *j*. — Intervokalisches *j* war schon in vulgarlateinischer Zeit mit *g* (vor hellen Vokalen) *u n d d j* in demselben Laut *j* zusammengefallen. In all den genannten Fällen ist das Ergebnis in Italien das gleiche” (uo. 361.). A *g/j* helyettesítésre például szolgálhat — mint *Fogarasi Miklós* közölte —, hogy a XIII. század elején a latin „sagitta” egy lombard szövegben mint „seita”, egy 1298. évi *genovai* adatban mint „saita” szerepel. *Vő. Monaci E. — Arese F.*: *Crestomazia italiana dei primi secoli*. Roma — Napoli 1955, 150 — 497.; „*J* implicato . . . Corneiano, ora Kurnižen . . .” (*Parodi E. G.*: *Studi Liguri*, Arch. glottologico italiano XIV. Roma — Torino — Firenze, 1896 — 1898, 6.

¹⁴ „Quas dictiones traduxi per proximiorum dictionem latinam que potuerit confirmari talli persice dictioni, interpretante Coia Colli (esetleg: Tolti. TL) Armeno, perito in dicta lingua persica, et me traduce in lingua latina.” In: *Tardy L.*, Izsák zsidó orvos, a perzsi uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében. Magyar — zsidó oklevéltár, XII. Szerk. *Scheiber S.* Bp. 1969, 48.

hangot az írnök i betűvel jelölte.¹⁵ S hogy ez nem egyedülálló a korabeli olasz írásos gyakorlatban, azt meggyőzően bizonyítja a Codex Cumanicus olasz része, amelynek eredetije 1324—1325 között íródott Solkhatban, a Krím-félszigeten, *Kaffától* csekély távolságra — s amelynek másolata Sarai-ban, 1330-ban készült.¹⁶ Itt a perzsa *hodzsa* szó ugyancsak *coia* alakban fordul elő.¹⁷ Hasonló módon a jól ismert Madzsar város, illetve az ottani püspökség és ferences kolostor neve is több forrásban *Maier*, *Maieria*, *Majer*, *Majeria* stb. alakjában jelentkezik.¹⁸ Erre már *Németh Gyula* is felfigyelt,¹⁹ aki ugyan a második szótag «e» írásával foglalkozott, de nem kételkedett abban, hogy a *Majeria* alak helyes olvasata: *Madžaria*.

Ha mindezt az 1310. évi okiratra alkalmazzuk, akkor a 25 líráért vásárolt 17 éves rabszolgát, *Catherinát*, mint a «madzsariak» nemzetéből eredő személyt helyezhetjük el a mongol kori rabszolgák reánk maradt lajstromában.

Felmerülhet azonban a kétely: vajon nem az akkori Magyarország területéről hurcolták Magyar Katalint a kaffai rabszolgapiacra? Ezt a lehetőséget azonban kizárhatjuk.

Igaz, a XIII. század végén a Kun László király uralkodása idején lezajlott «második tatárjárás» során a hazánkból megverten visszavonuló tatárok magukkal hurcolhattak kevesebb-több magyar férfit és nőt s adhattak el Kaffában, Tanában és a Fekete-tenger északi partvidékének egyéb kikötőiben tevékenykedő rabszolgakalmárokknak. De Magyar Katalin ekkor még meg sem született. Egyébként — hála az olasz közjegyzők szabatos munkájának — ezeknél vagy megtaláljuk az utalást arra vonatkozólag, hogy honnan származtak (*Petrus de partibus Ungarie*, *Maruta de partibus Ungarie*, *Angi de partibus Ungarie*; 1290-ben egy név szerint meg nem jelölt rabszolga *de Ungaria* stb.), vagy pedig dunai-magyar voltuknak konkrét jelzősített formáját (*Julliana Ungara*, *Paulus Ungalus* stb.). Ezenkívül a *Kaffában* megtelepedett szabad állapotú magyarok neve mellől sem hiányzik az *Ungara*, ill. *Ungarus* etnonímia. De — a genovai és velencei rabszolgakereskedelem és korai szakaszában — nevük mellett még nem szerepel a környező népekből, néptörzsekből való származásra utaló, a rabszolgapiacokon mondhatni kizárólagosságra szert tett és az alább felsorolt környező etnikumokra utaló *de proienie* (későbbi olaszszággal: *de progenie*) megjelölés.

Már pedig ez a helyzet az abházokkal, alánokkal, bolgárokkal, gótokkal, kunokkal, lázokkal, mingrélekkel, oroszokkal, tatárokkal együtt a kaffai rabszolgapiacra áruba bocsátott madzsar illetve madzsar rabszolgák esetében.

¹⁵ „j” wird vor i und im Auslaut mit g, sonst fast immer mit i (j) geschrieben: gift (*ġift*), ingir (*inġir*), charg (*xarġ*), jurum (*ġurum*), coia (*coġa*), schinia (*skinġe*), xangar (zangar); einmal gz: tagz (*taġ*). (Gronbech K.: Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen 1942, 13.)

¹⁶ Vö. *Drimba V.*: Sur la dotation de la première partie du Codex Cumanicus. In: *Oriens* 27—28/1981, 388—404.

¹⁷ Vö. *Gronbech* i. m. 198.

¹⁸ Vö. *Golubovich G.*: Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente. T. II. Quaracchi-Firenze 1913, 266, 288. L. még *Tardy L.* — *Vásáry I.*: Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569). In: *AOH XXVIII/1974*, fasc. 2, 241. és 53. jegyz. — *A Maier*, *Majer*, *Mier*, *Majaria*, *Majeria* stb. variánsok felsorolását l. *Eubel C.*: Bullarium franciscanum V. (1898), VI. (1902) és VII. (1904) köt., valamint *uő.*: *Hierarchia Catholica medii aevi*. I. Münster 1898. alapján *Bendefy L.*: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Bp. 1942, 190—192.

¹⁹ *Németh Gy.*: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp. 1930, 324. Vö. még *Tekavčić P.*: *Grammatica storica dell'italiano*. I. Fonematica. Bologna 1972, 155.

Az itt felsorolt népek egyikénél sem találjuk meg — kivételes esetektől eltekintve — azt, hogy milyen országból hurcolták el őket, csupán arra utalnak, hogy a Fekete-tenger mellékét, a Volga partvidékét, vagy a kaukázusi területeket lakó néptörzsek, nemzetek melyikéből erednek (*de proienie abcasorum, de proienie alanorum, de proienie circassorum, de proienie cumanorum* stb.).

És nagyönis figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az olasz nyelvben a *magyar* népnév kizárólag mint *ungaro* szerepelt; a *magiario* — mint népnév — csak a múlt században került az olaszba.²⁰ Igaz, *magiario* nemzetiségű néptörzsek már évszázadok óta lakik az itáliai Reggio Emilia környékén, de ezek magyar eredetének lehetőségére csak 1978-ban mutatott rá *C. Corradi*.²¹ De 1310-ben a kaffai olasz közjegyző «madzsar»-ként, valamint «mandzsar»-ként semmi esetre sem jelölhetett a dunai Magyarországból érkezett magyarokat.²²

Bár Catherinának — ha úgy tetszik: Magyar Katalinnak — sem születési helyére, sem anyanyelvére nincsen adatunk, mégis nyilván feltételezhetjük, hogy a tatárföldi Kaffa olasz közjegyzője vagy a rabnó saját közlése, vagy a tatár rabszolgakereskedő bmondása alapján jegyezte be iratába az adásvétel tárgyát képező «jogtárgy» nemzetiségét — s ez a feljegyzés valamely Keleten maradt magyar néptörzsek etnonimiáját tükrözi. Ez annál is jelentősebb lehet, mivel néhány XV—XVI. századi orosz forráson és a középső Volgavidék toponimiai adatain kívül eddig nem rendelkezünk nyugati feljegyzésű adattal a keleti magyarság elnevezéséről.

De még sok hasonló jellegű okirattal kell megismerkedni ahhoz, hogy messzebbmenően kiértékelhető adategyüttes birtokába juthassunk.

²⁰ Vö. *Battisti C. — Alessio G.*: Dizionario etimologico italiano. T. III. Firenze 1968, 2314.; *Battaglia S.*: Grande dizionario della lingua italiana. T. IX. Torino 1975, 443.

²¹ *Corradi C.*: I „Magiari” di Zurco e la loro parlata. In: *Bollettino Storico Reggiano*. Reggio Emilia 1978, 1—6. Köszönetet mondok *Fogarasi Miklós* professzornak, aki e cikkre felhívta figyelmemet.

²² Vö. *Frau G.*: „Hungarus” nel dominio linguistico italiano. In: *Annales Univ. Scient. Budapestinensis. Sectio Linguistica* X/1979, 65—78.

Végezetül itt mondok köszönetet *Harmatta János* akadémikusnak és *Róna-Tas András* professzornak kutatásaim során nyújtott támogatásukért, valamint *Michel Balard* professzornak, aki több szerződésre hívta fel figyelmemet.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LŐRINCZ BARNABÁS

AZ ANTONINIANA JELZŐ KELTEZÉSÉHEZ

Az Arheološki Vestnik 28. kötetében M. Mirković közölt egy viminaciumi feliratot, amely a legio VII Claudia katonáinak elbocsátását említi.¹ M. Mirković a követ 202-re keltezte, s a felirat szövege szerint a következő:

[Imp(eratori) L. Septimio Severo Pio Pertinaci Aug(usto) et Imp(eratori) Caes(ari) M. Aurelio Aug(usto) Pio Felici] | et Iulianae Do[m]nae matri cast(rorum) | vet(erani) leg(ionis) VII Cl(audiae) | Antoniniana e | pro[b(ati) Pollione II] et | Ap[roco(n)s(ulibus)] m(issi) | h(onesta) [miss(ione)] S e v e r o | [III Anton(ino) co(n)s(ulibus)].

Az olvasatot és a kiegészítést Fitz J. néhány helyen korrigálta.² Szerinte a felirat Caracalla korából származik, mivel a legio VII Claudia nevében az *Antoniniana*-jelző szerepel.³ Ő a hiányzó sorokat [Imp. Caes. M. Aur. | Antonino Aug.], s az 5–6. sorokat pro[b(ati) Bruttio] et | A[eliano co(n)s(ulibus)] formában egészítette ki. A 7–8. sorokra ő két lehetőséget említett: itt vagy a h(onesta) [miss(ione)] Imp(eratore) Seuro | [Antonino] cos., vagy a h(onesta) [miss(ione) sub...] Seuro | [...] cos. szövegek álltak. Szerinte a felirat 213-ra keltezhető, és az 1. esetben a két utolsó sorban Caracalla neve szerepel, aki 213-ban *consul IIII* volt.⁴ A 2. esetben itt Moesia Superior egy ismeretlen helytartóját említenék.

E kiegészítés gyengéi a következők: 1. Caracalla 4. consulságát a feliratokon általában csak Antoninus névvel említik (l. ehhez az alábbi összeállítást):⁵

FELIRAT	CONSULSÁG MEGNEVEZÉSE
CIL III 5154	Imp. Antonino IIII et Balbino
CIL III 6291	Imp. Anton[i]no I[III] e[t] Ba[lbino]
CIL III 10306	Imp. Antonino IIII et Cael. Balb. it.
CIL III 14358 ²	Imp. Dom. n[o]stro Anto[nin(o)] Aug. IIII et B[albin]o
AÉp 1973, 437	Imp. Antonino IIII et Balbino II
IGRR III 1132	Σεουήρον τὸ δ' καὶ [B]αλβίνου β'
CIL VI 269	Imp. Antonino Aug. n. IIII et D. Caelio Balbino II
CIL VI 2001	[Imp. Antonino Pio] felic[e] Aug. [IIII] D. Caelio [Balbino II]

¹ M. Mirković: Septimius Severus und die legio VII Claudia Antoniniana. Arheološki Vestnik 28 (1977) 183–186.

² J. Fitz: Epigraphica X. Alba Regia 17 (1979) 351. — A korrekciói a következők: a) az 1. sorban *Iuliae*, és nem *Iulianae* áll; b) az utolsó sorban a *cos.* szó is olvasható.

³ Uo.

⁴ A. Degrassi: I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (Roma 1952) 59.

⁵ Csak egy kivételt ismerünk, l. IGRR III 1132.

FELIRAT	CONSULSÁG MEGNEVEZÉSE
RIB 905	Imp. Antoni[no Aug. IIII et] Balbino II
CIL VIII 16537 = = ILAlg I 3036	Ant[onino IIII et Balbino II]
CIL IX 1609	Antonino IIII [et Balbino II]
CIL X 6422	Imp. Antonino Aug. IIII Balbino II
CIL XIII 7338	D. n. Antonino IIII et Balbino II
CIL X 7228	[Im]p. Antonino Aug. III[I] et D. Caelio Balbino [II]
CIL XIII 8702	Imp. n. IIII
BRGK 58 (1977) 481, Nr. 45.	[D.] n. Anton[ino Aug. IIII] et Caelio [Balbino II]
CIL XIV 2391	Imp. Antonino Pio Felice A[ug. IIII] D. Caelio Balbino II
IRT 794 b	[Imp. Ca]e[s][a]re IIII et Balbino

2. Moesia Superior helytartója 213-ban ismert; egy új felirat szerint ez L. Marius Perpetuus volt.⁶ 3. A megmaradt 6. sorban az A betű után egy P is olvasható,⁷ így a consulnevet *A[eliano]*ra nem egészíthetjük ki. 4. Sem M. Mirković, sem Fitz J. nem vette figyelembe, hogy a feliraton mennyi hely van a kiegészítésre.

A következőkben először a felirat keltezésével foglalkozunk. Iulia Domna *mater castrorum* címe alapján 195—217 közé tehetjük.⁸ Mivel a legiók elbocsátási feliratain kizárólag *consules ordinarii* szerepelnek (vö. az alábbi összeállítással),⁹ a viminaciumi feliraton is velük kell számolnunk.

FELIRAT	A SZOROZÁS IDŐPONTJA	AZ ELBOCSÁTÁS IDŐPONTJA
CIL III 7754	Seruiano II et Sura (102) Traiano V (103)	—
CIL VIII 2747	Glabrione et Torquato (124) Asiatico et Aquilino (125)	—
CIL VIII 18066	[Torq]uato et Libone (128) [P. Iuu]entio Celso II (129)	—
AÉp 1976, 542 (= AÉp 1952, 9 = AÉp 1904, 95)	—	[Siluano] et Augurino (156)
CIL III 8810	[Seruia]no et [Varo] (134) [Po]ntiano [et Atilian]o (135)	—
CIL III 1078	Pontiano et Atiliano (135)	—
AÉp, 1973, 553	Commodo et Pompeiano (136) L. Aelio Caes(are) II (137)	—

⁶ L. ehhez *M. Mirković*: L. Marius Perpetuus, consularis. *ŽA* 27 (1977) 443—448; vö. még *Uő.*: in: Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine. (București—Paris 1979.) 417—418.

⁷ *L. M. Mirković*: i. m. (1. j.) Abb. 1.

⁸ Vö. *PIR*² J 663; *A. Birley*: Septimius Severus, the African Emperor (London 1971) 182, 274; legutóbb *S. Soprani*: Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre. *Alba Regia* 18 (1980) 41.

⁹ Vö. *J. Marcillet-Jaubert*: Le légat de Numidie A. Iulius Pompilius Piso T. Vibius Laevillus . . . atus Berenicianus. *Arheološki Vestnik* 28 (1977) 348—349; *G. Forni*: L'anagrafia del soldato e del veterano. in: Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine (București—Paris 1979) 216, 92—93. j.

FELIRAT	A SOROZÁS IDŐPONTJA	AZ ELBOCSÁTÁS IDŐPONTJA
AÉp 1925, 109	Com<m>odo et Pompeiano (136) L. Aelio II (137) Nigro et Camari[n]o (138) Imp. Anton[i]no II (139)	—
CIL VIII 18067	Pio III et M. Aurelio Vero II (140) Stloga et Seuero (141)	—
CIL III 7505	Imp. [Antoni]n(o) IIII (145)	Cethe<go> et Claro (170)
CIL VIII 2547	[Glab]rione et Homullo (152) [Praesente et Rufino] (153)	—
CIL VIII 2744 = 18272	Glabrione et Homull[o] (152) Praesente et Rufino (153)	—
AÉp 1973, 554	L[aelia]no et Pastore (163)	Fusciano II et Siluano II (188)
CIL III 1172	Pudente et Pol<l>ione (166)	Aproniano [et] Bradua (191)
CIL III 6580	Aproniano et Paul<l>o (168)	—
ZPE 33 (1979) 157— 160 (= CIL III 14507)	[Prisco et A]pollinare (169)	[Cle]ment(e) et Prisco (195)
CIL VIII 18068	Cn. Cl. Se[ue]ro II et Tib. Cl. P[ompeiano] II (173)	—
AÉp 1967, 580	Flacco et Gallo (174)	—
CIL VI 793 = XIV 2258	Oclatin[i]o Aduento (218)	Peregrino et Aemiliano (244)

Mivel a legionariusok szolgálati ideje 25—26 év volt, a viminaciumi felirat sorozási idejének consuljait 169—192 között kell keresnünk. A második consul neve AP[-al kezdődik, így a következő személyek jönnek számításba.

1. P. Coelius Apollinaris (ord. 169).¹⁰ E senatort a következők miatt zárhatjuk ki: a) 195-ben a *consules ordinarii* P. Iulius Scapula Tertullus Priscus és Q. Tineius Clemens voltak;¹¹ b) ebben az évben Moesia Superior helytartói L. Fabius Cilo és C. Gabinius Barbarus Pompeianus voltak.¹²

2. M. Flavius Aper (ord. II 176).¹³ E senator számításba jön a felirat kiegészítésénél. A neve rövid, s így minden probléma nélkül kiegészíthető a 6. sorban. Nagyobb problémát jelent társa, T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio (ord. II) nevének a kiegészítése.¹⁴ Mivel az 5. sorban a *pr[ob(ati)]* és az *et* szavak között mintegy 4 betű fér el,¹⁵ a consulnevet [*Poll(ione)*] formában egészíthetjük ki.¹⁶ Mivel 202-ben Septimius Severus *cos. ord. III* volt,¹⁷ és több olyan esetet ismerünk, amikor a császár consulként egyedül van megnevezve,¹⁸ az utolsó két sort a következőképpen egészítjük ki: *h(onest) [m(issione) Imp(eratore)] S e uero [Aug(usto) III] co(n)s(ule)*.

¹⁰ A. Degrassi: i. m. 48; G. Alföldy: Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht. Antiquitas I/27 (Bonn 1977) 185.

¹¹ A. Degrassi: i. m. 54.

¹² B. Lőrincz: C. Gabinius Barbarus Pompeianus, Statthalter von Moesia Superior. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 33 (1979) 159—160.

¹³ A. Degrassi: i. m. 49; G. Alföldy: i. m. 190.

¹⁴ L. előző j.

¹⁵ Vö. M. Mirković: i. m. (1. j.) Abb. 1.

¹⁶ Vö. ehhez a 2. összeállításunkat.

¹⁷ A. Degrassi: i. m. 57.

¹⁸ Vö. a 2. összeállításunkkal.

3. Ti. Claudius M. Appius Atilius Brauda Regillus Atticus (*ord.* 185).¹⁹ Bár e senator nevében az *Appius* is szerepel, ez a feliratokon a consulság megjelöléseként nem használatos.²⁰ Ezen kívül meg kell említenünk azt is, hogy 210–211-ben nem Severus cognomenű consulok voltak hivatalban,²¹ s 210/211–213 között L. Marius Perpetuus volt Moesia Superior helytartója.²²

4. Popilius Pedit Apronianus (*ord.* 191).²³ Mivel 216–217-ben a *consules ordinarii* P. Cadius Sabinus II és P. Cornelius Anullinus, ill. C. Bruttius Praesens és T. Messius Extricatus II voltak,²⁴ és 213/214–217 között Pomponius Bassus volt Moesia Superior helytartója,²⁵ a viminaciumi felirat kiegészítésénél Apronianust is ki kell zárunk.

A fenti összeállításból kitűnik, hogy M. Mirković keltezése a helyes, bár az egyes sorok hosszúságát a kiegészítésnél nem vette figyelembe. A fentiek figyelembevételével a viminaciumi felirat kiegészítése a következő (*I. kép*):

[*Imp(eratoribus) Caess(aribus) | L(ucio) Sept(imio) Seuero | et M(arco) Aur(elio) Anto(nino) Augg(ustis) et [[P(ublio) |⁵ Sept(imio) Getae Caes(ari)] | et Iuliae D o [m]nael] matri cast(rorum) | uet(erani) leg(ionis) VII Cl(audia) | A n t [o] n i n i a n a e]¹⁰ p r o [b(ati) Poll(ione)] et | Ap[ro] II co(n)s(ulibus)] m(issi) | h(onesta) [m(issione)] Imp(eratore)] S e u e r o | [Aug(usto) III] co(n)s(ule).*

A következő feliratok a kiegészítésünket megerősítik. Ezek a legio VII Claudia egy másik Septimius Severus-kori felirata Viminaciumból,²⁶ a cohors I Aurelia Brittonum ∞ Antoniniana építési táblája Bumbestiből, amely 201-re keltezhető,²⁷ s a legio II Italica építési felirata Lauriacumból, amely szintén 201-ből származik.²⁸ Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy az *Antoniniana* jelzőt a Római Birodalom csapattestei már Septimius Severus korában megkaphatták,²⁹ s azok a feliratok és bélyeges téglák, amelyeken e jelző szerepel, erre az időszakra is keltezhetőek.

¹⁹ *A. Degrassi*: i. m. 51.

²⁰ *Atticus*: CIL VIII 14683; CIL XIII 8719; *Bradua*: CIL II 2960; CIL III 14214³⁴; RIB 903; CIL XIII 6714. Vö. még *A. Degrassi*: i. m. 51.

²¹ Vö. *A. Degrassi*: i. m. 58–59.

²² Vö. 6. j.

²³ *A. Degrassi*: i. m. 53; vö. még *F. Grosso*: *La lotta politica al tempo di Commodo* (Torino 1964) 321, n. 1.

²⁴ *A. Degrassi*: i. m. 60.

²⁵ Vö. *A. Stein*: *Die Legaten von Moesien*. DissPann I/11 (Budapest 1940) 55; *J. Fitz*: *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior* (Weimar 1966) 50.

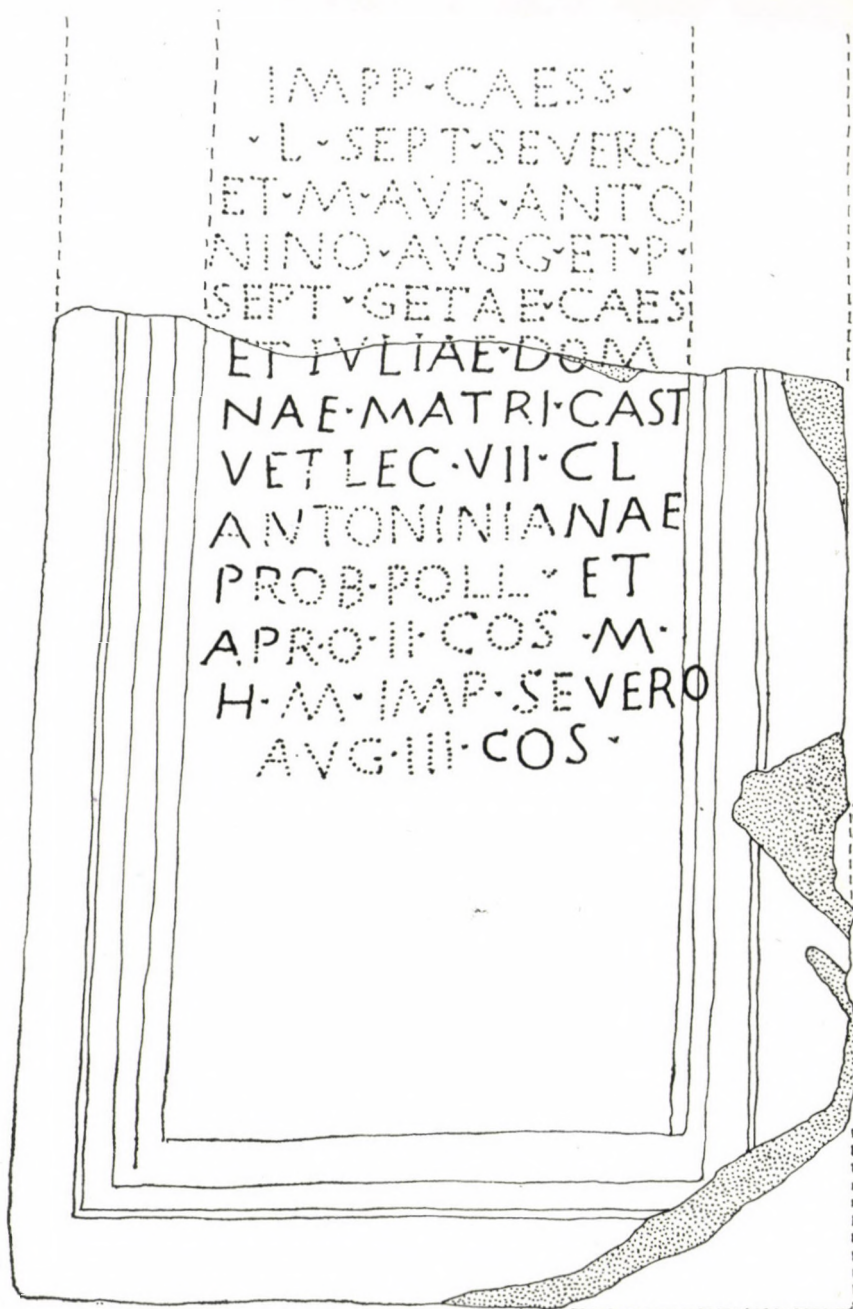
²⁶ *A. v. Premerestein*–*N. Vulić*: *Antike Denkmäler in Serbien*. JÖAI 3 (1900) Bbl. 117, Nr. 8. (fotóval) = CIL III 14509.

²⁷ CIL III 14485a = IDR II 174 (fotóval).

²⁸ *E. Bormann*: *Epigraphischer Anhang*. in: RLiÖ XI (Wien–Leipzig 1910) 131–132, fig. 34. = AEp 1912, 293; *G. Winkler*: *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft* (Wien 1969) 88–89. A keltezéshez l. *G. Alföldy*: *Noricum* (London–Boston 1974) 247–248; *J. Fitz*: *Les premières épithètes honorifiques Antoniniana*. *Oikumene* 1 (1976) 216, 9. j.

²⁹ Másként *J. Fitz*: i. m. (2. j.); *Uő.*: *Oikumene* 1 (1976) 216–224; *Uő.*: *Das Verhalten der Armee in der Kontroverse zwischen Caracalla und Geta*. in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior* (Köln–Bonn 1977) 545–546; *Uő.*: *Epigraphica* XI. *Alba Regia* 18 (1980) 359.

1. kép. A viminaciumi felirat kiegészítése

HORVÁTH IVÁN

LATIN JÖVEVÉNYSZAVAK J. NAGIBIN: ЧУЖОЕ СЕРДЦЕ
C. ELBESZÉLÉSÉBEN

Ha az irodalomkritikus tömör kijelentésére gondolunk: «Az újabb szovjet novella-írás egyik legjobb képviselője . . .», majd később «. . . kis írásaiban a legnagyobb»,¹ a számításba vehető számtalan író közül okvetlenül felvillan előttünk Jurij Nagibin érdekes figurája, sajátos, egyéni hangú művészete. Írásainak hangvételére, stílusára nem véletlenül céloztam, hiszen a mondanivaló sokszínűségén, lebilincselő erején túlmenően nem lehet nem észrevenni kifejező eszközeinek gazdag tárházát. Egy tágabb filológiai kutatás során, novelláit lapozgatva figyeltem fel arra a jelenségre, melynek kiszélesítése és megírása egykor talán érdekes téma lehet. Azt vizsgáltam, mennyire élnek a mai orosz nyelvben az ún. latin jövevényszavak, amelyek létjogosultságát sokan ugyan vitatják, de megsemmisítésükre, «száműzésükre» szerencsére senki sem gondol. Ha ugyanis az idegenből, köztük a latinból átvett szavakat helyesen használjuk, azok nemhogy gyengítik, ellenkezőleg quasi erősítik a nyelvet, gazdagítják a kifejezések tárházát. Ezt a főrekvést figyelhetjük meg Nagibin egyik írásában is, a «Чужое сердце»² c. remekműben.

Bevezetésül hadd álljon itt néhány, első látásra talán száraznak tűnő számadat. Az elbeszélés, amely 1969-ben jelent meg, kisebb vagy nagyobb mértékben, de híven tükrözi a mai orosz nyelv szókészletét, s szemléletesen demonstrálja, milyen funkciót töltenek be az idegen, jelen esetben a latin eredetű szavak. Hozzávetőleges szám: az elbeszélés 30 ezer szóból áll, melyből 30 latin eredetűt írtam ki. Csoportosításuk többféle-képpen is elképzelhető, de talán a legkézenfekvőbb, ha azokat a témaköröket vizsgáljuk, amelyekre a legjellemzőbbek a latin jövevényszavak. Az elbeszélésben az orvosi-lexika dominál, ez a tény eleve meghatározza, hogy a kigyűjtött frazeológiai egységek többsége elsősorban az orvosi nyelv sajátosságaival magyarázható.

Néhány konkrét példa:

«Санитары» провожали этого человека»

A «санитар» szónál nem nehéz felismerni a latin «sanitas» főnevet, amelyből az orosz «-ap» képző segítségével alkotott új terminust.

«Оперированному не полагается не знать . . .»
«Вам сделали операцию . . .»

A latin «operatio» szolgált kiinduló alapul mind az «операция» mind pedig az ebből képzett «-ова»-s ígéhez.

A «компрессы на горле» és a «градусник под мышкой» adverbialis frazeológiai egységek esetében bizonyos szemasiológiai változás is megfigyelhető, hiszen még a latin eredetiben a «compressus(M)» = összenyomás, rövideg, tömörség, a «gradus(m)» pedig = lépés, állás, lépcső, fok, fokozat jelentéssel bírt. Nagyon figyelemre méltó a következő mondatrészlet is: «Он страдал ревмокардитом непрерывно рецидивирующей формы». A 6 szóból mindössze 3 orosz eredetű, a többi 3 görög, ill. latin jövevényszó. A «рецидивировать» eredetije a «recido, recidere, recidi, recasurus» ige, a «форма» latinul is «forma».

«Он чувствует чёткий, как метроном, пульс».

Mind az orosz, mind a magyar a «pulsus» szót használja, az orosz annak «rövidített» változatát, ami tulajdonképpen az orosz szóképzés sajátossága, hiszen a latin «-us» végződésű főneveket az »-us« elhagyásával veszi át, pl. contactus — контакт. Itt idézem a пульс főnév igei változatát, amely Nagibinnál átvitt értelemben fordul elő:

¹ Kristóf Nagy István: Nagibin, Az új szovjet irodalom, Gondolat Kiadó, Budapest 1967. 257–259.

² Ю. Нагибин: Чужое сердце (Повести и рассказы) Издательство «Молодая гвардия», Москва, 1969 стр. 329–349.

«. . . и тот двинулся к пульсирующей у края платформы толпе.» пульсировать — ритмически биться³

a szótárban hozott példa tanúsága szerint elsősorban a szív., ill. az artéria működésére vonatkozóan használjuk.

A második csoportba az absztrakt főneveket sorolhatjuk:

«величайшая *сенсация* века»
 «он не испытывал тяги к *демонстрации* близости»
 «не чувствовал *контакта* с людьми»
 «жена, молчаливая по *натуре*»
 «лишённый *ассоциаций* час был бесполезен»

Valamennyi szó él és használatos a mai magyarban is, a «natura» azonban inkább melléknévi, jelzői értelemben fordul elő gyakrabban (naturális).

сенсация	sensatio
ассоциация	associatio
демонстрация	demonstratio

közös jellemzőjük, hogy a latin «tio» végződést az orosz, feltehetően a genus megőrzése érdekében «-ия»-ra módosította.

A «контакт» esetében a latin «-us» végződés maradt el, míg a «натура» megőrizte eredeti alakját, sőt a hangsúly is azonos a két nyelvben.

A harmadik csoportot az ún. egyéb főnevek alkotják, amelyek csakúgy jelentenek foglalkozást, mint konkrét tárgyat vagy jelenséget.

Хирургический *корпус* Nagibin elbeszélésében a «corpus, corporis» az orosz értelmező szótárban megadott különböző jelentések közül a 3. helyet foglalja el: отдельное здание. Ezen kívül jelentheti még:

1. туловище человека или животного
2. остов судна со всей наружной обшивкой
кузов экипажа / металлическая оболочка, в которой помещается какой-л. механизм
3. отдельное здание (и т. д.)

III. országismereti szempontból a historizmusok körébe sorolandó jelentéstartalma:

«в дореволюционной России — название некоторых военно-учебных заведений) кадетский, морской и т. д.)
 «поверженная *урна*»

A szó változás nélkül került át az oroszba a latin «urna» főnévből.

«Здесь занимались десятки разных *секций*»

«Секция» «sectio». Az oroszban a szó jelentéstartalma bővült, míg a latinban «metszés, felosztás, feldarabolás»-t fejezett ki, addig a mai oroszban pl. a sportnyelv területén is használatos (lásd: секция лодочного спорта)

«кончится . . . душевный *лунатизм*»

A magyarban is meglévő «lunatikus, lunatizmus» equivalense, «holdkóros(ság)», alvajáró (alvajárás) értelemben.

A negyedik csoportba sorolhatók a melléknevek. Példák:

	иллюзорное	(illusorius, a, um)	бытие
	не занимайтесь моральным	(moralis, e)	самокопанием
	память была ангинозной	(angina, ae)	
у него, человека, загнанного болезнью в какое-то эго-	истическое	(ego)	угрюмье

³ Краткий словарь иностранных слов. (Под редакцией И. В. Лехина и Ф. Н. Петрова, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва 1951.)

A bemutatott példák alighanem szemléletesen bizonyítják, hogy a latin eredetű jövevényszavak a mai orosz szépirodalomban nemhogy kiveszőben lennének, ellenkezőleg, nagyon szervesen illeszkednek be az irodalmi alkotások nyelvezetébe. Jelen esetben, amikor egy olyan elbeszélésről van szó, amelyben egy szívátültetésen átesett fiatalember új életéről, útkereséséről van szó, tulajdonképpen maga a téma adhatta, sugallhatta az írónak a hovatovább az internacionális terminológia tárgykörébe sorolható latin eredetű orvosi szakkifejezések felhasználását, illetve a főhős gondolatainak, vergődésének absztrakt síkon történő megfogalmazása indokolhatta a jelzők, ill. egyéb, a hétköznapi nyelvben nyilván ritkábban használatos főnevek bevonását.

Az elmondottak helyességének igazolására idézem Budagov véleményét:

«В научной терминологии, в создании интернациональных научных терминов, очень большое значение имеют древнегреческий и латинский языки.»⁴

Ugyanebben a munkájában summázza Budagov az idegenből átvett szavak jelentőségét:

«Именно неизбежные и необходимые заимствования привели к тому, что словарный состав русского языка пополнялся за счёт словарного состава других языков, не только не ослабел, не только не лишился своего национального своеобразия, но, напротив того, только укрепился и обогатился, только вырос в своём национальном величии.»⁴

⁴ P. A. Budagov: Очерки по языкознанию, Издательство Академии наук СССР, Москва 1953, стр. 88. и стр. 94—95.

VITA

TÓTH ENDRE

VITÁS KÉRDÉSEK PANNONIA 4. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBEN:

2. *ARRIANIS* (ND OCC XXXIV 29)

A Notitia Dignitatum (a továbbiakban ND) Pannonia primai listája utolsóként két cohors-tribunust említ:

29: *tribunus cohortis, Arrianis*

30: *tribunus cohortis Caratensis*

A forrást kiadó O. Seeck a 30. sort Scarbantia nevével hozta kapcsolatba:¹ a Caratensis a cohors genitivusban álló jelzője. A lista tehát Scarbantianban² — városban — állomásozó egységet nevez meg. A kiadó a 29. sorban a cohorsot vesszővel választotta el az *Arrianis*-tól. Eszerint O. Seeck a szót ablativusban álló állomáshelyként értelmezte. *Arrianis*-szal kapcsolatban hivatkozott egy sisciai lelőhelyű *APPIANI* feliratú téglabélyegre (CIL III 4672), de említi a CIL III 4659,6,f *Arriani* feliratú téglabélyegét is, amely W. Lazius szerint Leopoldsdorfban, tehát Carnuntum barbaricum előterében került elő. A ND szövegéből W. Tomaschek egy *Arriana* nevű helyre következtetett.³

A ND XXXIV 29-et többféleképpen kísérelték meg értelmezni. Soproni Sándor szövegromlást feltételezve a sort a következőképpen javította:⁴ *tribunus cohortis [Sav]jar(r)ianis* (sic). A szó H. Ubl szerint is helynév. Klosterneuburg antik nevét keresve egyik lehetőségként megemlítette, hogy *«Arrianis»* (tehát változatlan alakban) volt a tábor neve.⁵ Részletesen megvizsgált azonban egy másik megoldást. Eszerint a ND Occ XXXIV 16. sora tartalmazhatta eredetileg Klosterneuburg antik nevét. Ott azonban ma másolási tévedés következtében az *Arrabona* név olvasható. A tábor neve tehát kiesett a ND-ből és ezért nem ismerjük.⁶

Lőrincz B. a Pannonia Prima-i limesszakasz téglabélyegeivel foglalkozva H. Ubl előbbi felvetéséhez csatlakozott.⁷ A ND-ban olvasható *«Arrianis»* Klosterneuburg táborának a neve lenne. Érvelése szerint azok a korábbi cohorsok, amelyek változatlan formában a 4. sz.-ig megmaradtak, akkor is a korábbi táboraikban állomásoztak. Tudjuk, hogy Klosterneuburgban a *cohors I Aelia sagittariorum* tartózkodott. A ND Pannonia I.-i listája pedig csak két cohorsot említ: az egyik állomáshelye Scarbantia volt, azért a másik cohors-állomáshely *«Arrianis»* csak a klosterneuburgi táborra vonatkozhat. A cohors 4. századi létezését néhány téglabélyeg 4. sz.-ra történő keltezésével kívánta bizonyítani. Szerinte a ND-sor kiegészítése: *tribunus cohortis [I Aelia sagittariorum], Arrianis* lenne. Ezekután Lőrincz B. a ND *Arrianis*-át összekapcsolta a Vindobona — Arrabona limesszakaszon előkerülő *«Ar(r)ianis»* feliratú téglabélyegekkal. A téglabélyeg szövege eszerint azonos a ND-ban említett szóval, tehát mindkettő földrajzi név, Klosterneuburg táborának antik neve. Ezért a ND *Arrianis*-a nem rontott név, nem kapcsolható össze Savaria nevével.

¹ *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Frankfurt a. M. 1876.

² A Scarbantia név irodalmi előfordulásaihoz: Tóth E.: Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta Arch. Hung. 26 (1974) 273 sk.

³ W. Tomaschek: *Arriana*, RE III. 1895. 1228.

⁴ S. Soproni: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978. 172 (a továbbiakban Soproni 1978).

⁵ H. Ubl: Neues zum römischen und babenbergischen Klosterneuburg, Jb. des Stiftes Klosterneuburg, Nf. 11 (1979) 123 (a továbbiakban Ubl 1979).

⁶ Ubl 1979, 122 sk.

⁷ Lőrincz B.: A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum bélyeges téglái. Alba Regia 18 (1980) 258 sk.

Arrianis azonosítása Klosterneuburggal, az *Arrianis* téglabélyegek és az ND Arrianisának az összekapcsolása azonban vitatható. Az a gondolatmenet, amelynek a végeredménye a ND *Arrianis*-ának és a téglabélyegek *Arrianis*-ának az azonosítása, bizonytalan és bizonyítatlan feltevések láncolatán alapszik, a vizsgálat módszere pedig téves. A két *Arrianis*-t a jelenleg betűszerinti (ill. majdnem betűszerinti) egyezés ellenére sem lehet magátólértetődően azonos településneveknek tekinteni: a más jellegű és a szöveg hagyományozás tekintetében szöges ellentétben álló két forrásban szereplő neveket vizsgálat nélkül nem lehet azonosítani. A ND *Arrianis*-a és az *AR(R)IANIS* téglabélyeg egyeztetésénél több lényeges kérdés vizsgálatlanul maradt. Az azonosítás alapja csupán a többé-kevésbé azonos alak; nem történt meg a formai változatok, a téglabélyegvariánsok és nyelvtani esetek értelmezése.

A téma több részre tagolódik. Egyrészt vizsgálni és bizonyítani kell a *cohors I Aelia sagittariorum* 4. századi létezését; foglalkozni kell a klosterneuburgi tábor antik nevével, illetve a ND *Arrianis* megjelölésének az értelmezésével, valamint a ND adat és a téglabélyegfeliratok egyeztetésének a lehetőségével.

A csak a ND-ból ismert *Cannabiaca* nevet Klosterneuburggal szokták azonosítani.⁸ *Cannabiaca*t azonban nem Pannonia I-ban, hanem Noricumban sorolta fel a ND. A helyéről csak annyi állítható biztosan, hogy a *cohors*-felsorolásban a legkeletibb tábor: Boiodurumtól és Asturistól keletre feküdt.

Klosterneuburg táborában a 2. században és (igazolhatóan) a 3. sz. negyvenes éveig a *cohors I Aelia sagitt.* állomásozott. H. Ubl szerint a csapat — átszervezve és más néven — a 4. században is ott tartózkodott.⁹ A diplomák a csapatot Pannonia Superior seregében sorolják fel, tehát a tábor Pannonia Superiorban feküdt. Mármint, ha ugyanez a közigazgatási elhatárolás érvényes a 4. században is, akkor a klosterneuburgi tábornak nem lehet azonosítani a noricum *Cannabiaca*-val. A tábor 4. századi hovatartozását azonban semmilyen adat nem bizonyítja. A 4. századi limestábor-azonosítások sem Noricumban sem Pannonia I-ban nem biztosak annyira, hogy azok alapján Klosterneuburg hovatartozására és a nevére kényszerítő erővel következtetni tudnánk.¹⁰ Kétségtelen, hogy a 4. századi új tartománykialakításnál sor került határmódosításokra.¹¹ Nem tudjuk azonban, hogy Pannonia I és Noricum határán történt-e változás? Az azonban kétségtelen: a klosterneuburgi tábor Pannonia I-hoz tartozásának az igazolására felhozott katonai jellegű érvek megállják a helyüket a tetrarchia előtt, de nem a bekövetkezett katonai változások után. Nem érvelhetünk azzal, hogy a vindobonai legióstábornak szüksége volt a nyugati szárny biztosítására egy táborra — mint korábban más esetben is megfigyelhető: Aquincum és Ulcisia Castra —, és ezért tartozott volna Klosterneuburg Pannonia I-hoz. Főként pedig a két tartomány a ND szerint a 4. században közös katonai igazgatás alatt állt, ezért a katonai jellegű adatokkal való érvelés a hovatartozás kérdésében súlytalan.

A klosterneuburgi tábor tehát a tetrarchia előtt biztosan Pannonia Superiorhoz tartozott. A hovatartozás megváltozására csupán az az általános megfigyelés ad lehetőséget, hogy a 4. századi közigazgatási átszervezés során a provinciahatár — különösen egy a határon fekvő tábor esetében szabad erre gondolni — módosulhatott. Jobb ezért nem érvelni a tábor Pannonia I-hoz való tartozásával valamilyen vitás kérdés tárgyalásánál.

Lőrincz B. a Klosterneuburg-*ARRIANIS* (ND) azonosítást a korábban ott állomásozó *cohors I Aelia sagitt.* 4. századi változatlan szervezeti és névelői fennmaradásával kísérelte meg bizonyítani.¹² Véleménye szerint egyrészt a *cohors* bizonyos téglabélyegei

⁸ E. Polaschek: Die Sprache der Kleinfunde, in: Akten zum VII Internationalen Kongress f. Frühmittelalterforschung, 1959, 344.; A. Graf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien DissPann I: 5. Budapest 1936. 23.

⁹ H. Ubl 1979. 117.

¹⁰ Noricumhoz lásd: H. Ubl: Österreichische Limesforschung seit 1945. Mitt. der Öst. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25 (1974–1975) 145 sk. Pannonia Prima táborai közül bizonyítatlan Quadriburgium, Ad Herculem és a *trib. gentis Marcomanorum* állomáshelye. Ezzel szemben nem szerepelnek a listában az Arrabonától keletre fekvő táborok vagy tábor.

¹¹ T. Nagy: Zu den Militär- und Verwaltungsreformens Diocletian im pannonischen Raum, in: Akten des IX Intern. Kongresses f. griechische und lateinische Epigraphik. Wien 1964. 279. sk.

¹² B. Lőrincz: Alba Regia 18 (1980) 268.; Ua.: Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke ad Flexum — Ad Mures, DissArch II: 9. 1980. 31 sk. (a továbbiakban Lőrincz 1980).

a 4. századra keltezhető, ezért az egység a 4. században is létezett. Másrészt a ND csak két cohors-tábort sorol fel. Pannonia I-ban: az egyik Scarbantia, ezért a másik — Arrianis — csakis Klosterneuburg lehet. A ND *Arrianis*-anak a javítását és az összekapcsolását a Savaria névvel pedig az *ARRIANIS* feliratú téglabélyegek egyébként is kizárják, vélte Lőrincz B.

Függetlenül attól, hogy a szóban forgó téglabélyegek keltezhető-e vagy nem a 4. századra, a klosterneuburgi tábor nevének a kutatásában ez sem tekinthető érvnek. Azt kellett volna ugyanis igazolni, hogy az ijászcohors a ND Pannonia I-i listája *összeállításakor* változatlan formában létezett, nem pedig a 4. században.

A téglabélyegek 4. századi keltezését sem látom igazoltnak,¹³ nemhogy a segítségükkel látnám bizonyíthatónak, hogy a cohors a ND Pannonia I-i listájának a keletkezésekor is létezett. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hadseregreform második

¹³ *Lőrincz Barnabással* ellentétben a katonai téglabélyegeket — bizonyos specialis eseteket nem számítva — kevésbé tartom keltezhetőnek és sokkal kevésbé látok lehetőséget arra, hogy az épületeket vagy a periódusokat *csupán* a rétegből előkerült bélyeg-típusok alapján, vagy a téglabélyegeket a réteg alapján keltezzük. Nem értek egyet a szerzővel a sírokból előkerült téglabélyegek keltezésében és a másodlagos felhasználás kérdésében sem: főként azért, mert a szerző a nézeteit (Pannonische Ziegelstempel III, 71–76) nem eléggé bizonyította. *Lőrincz B.* csak akkor tartja a sírokból előkerült téglákat másodlagos felhasználásúknak, ha a sírokat korábbi római településbe ásták be: ezeknek az épületeknek az omladékából származó téglákat használtak fel másodlagosan a sírban, írja. Ez a következtetés helyes ugyan, azonban nem zárja ki egyúttal a településeken *kívül* fekvő temetők esetében a téglák másodlagos felhasználását. A korábbi településre áthúzódozó temető sírjaiból előkerült téglák valóban nagy valószínűséggel a korábbi épületekből származnak. Ennek a következtetésnek azonban a más területen előkerült sírok esetében nincsen jelentősége. Ezekből a sírokból előkerült téglabélyegek korábbiak is vagy egyidősek is lehetnek a temetkezéssel. Ha a szerző egyidejűséget tételez fel, azt minden esetben bizonyítani kellett volna. Ha egy-egy 4. századi katonai bélyeges sírtéglá esetében az egyidejűsége gondol, az csak akkor általánosítható, ha a szerző ezt bizonyítja is. Továbbá: a szerző a téglasírokat 4. századi temetkezésnek tartja, és ezért az abban előkerült téglabélyegeket is a 4. századra keltezi. A következtetés kétszeresen is bizonytalan. Egy régen feltárt téglasír, amelynek a leleteit nem ismerjük, a többségében ugyan 4. századi, de korábbi is lehet. A bélyeges téglá éppúgy évtizedekkel a készítése után is felhasználásra kerülhetett, amint az Intereisa DK-i temetőjének a Valentinianus-kori bélyeges téglái. L. B. a feltárók véleményét (*E. B. Vágó—I. Bóna*: Die Gräberfelder von Intereisa I. Das spätrömische Südostfriedhof, Budapest 1979. 305) ezzel kapcsolatban el is fogadja. Ha az i. sz. 375 előtt készült (*L. B.* szerint a téglakészítés ekkor megszűnt: miért?) téglákat az 5. sz.-ban — tehát később — is felhasználták, miért nem történhetett meg ez korábban is? A tetőfedő cserepek és téglák maradandóbbak, mintsem, hogy az előállítással egyidős és *egyszeri* felhasználásra kellene szükségszerűen következtetni akár a sírok, akár az épületek esetében (az utóbbihoz *Visy Zsolt* megfigyelései fontosak: *Ant. Tan.* 25 (1978) 246 sk.). A téglák többszörös felhasználása — akár egy épület több periódusán keresztül, akár elszállítva — nem zárható ki. Erre maga *L. B.* is jó példát idéz Sallaból (1980. 76) ahol a *QENNIUSHERMES* téglák nemcsak az épület korai, hanem a későbbi rétegből is előkerültek.

Az 1981-ben általam feltárt egyik pilismaróti őrtorony ásatási eredményei a téglák másodlagos felhasználását illetően, *Visy Zs.* feltevéseit egyértelműen igazolták. A kő őrtorony a padlószintből és a habarésből előkerült érmek alapján 367 után épült, tehát a valentinianusi őrtoronyépítkezésekhez tartozik. Ennek ellenére egyetlen téglabélyeg sem került elő. Azonban közvetlenül mellette egy fa őrtornyot találtunk, amely a fossabetöltés alapján nem korábbi a 4. századnál. Amikor az új kőtoronyt építették, a fatorony tetőfedőcserepeit újra használták. A fa őrtorony a Valentinianus-kori téglabélyeg-dömping előtt épült, ezért nem volt bélyeges téglával fedve. A korábbi, innen-onnan összeszedett vagy egy épületről átvitt tetőfedő téglák másodlagos felhasználása, amint azt *Visy Zs.* felvetette, a bélyegek vizsgálatánál alapvető fontosságú. Ezért a téglabélyegek keletkezése igen nagy óvatosságot s körültekintést tesz szükségessé. A keltezést nem lehet csupán 1-1 ásatási megfigyelésre alapozni vagy a bélyeget csak azért 4. századnak tartani, mert *egy vagy több darab egy helyen* 4. századi rétegből vagy 4. századi sírból került elő. Ellenkező esetben a téglabélyegek nagy többsége a tetrarchiát követő építkezések és a téglasírok általánossá válása miatt 4. századi lesz, amint azt *L. B.* munkáiban máris megfigyelhetjük.

szakasza éppen a 4. századra, Nagy Konstantin uralkodására esik. Lehetséges, hogy a cohorsot csak ekkor szervezték át és változtatták meg a nevét. Amíg tehát nincsen bizonyítva, hogy a ND Pannonia I-es listájának a szerkesztésekor a *cohors I Aelia sagitt.* változatlan formában és névvel Klosterneuburgban állomásozott, addig ezzel nem lehet érvelni a ND *Arrianis* megjelölésének az értelmezésénél sem.

Lőrincz B. hivatkozott még M. M. Roxan véleményére,¹⁴ aki szerint egyes principatus-kori segédesapatok megmaradtak a 4. században is és ezek egy része a korábbi limesz-szakaszon állomásozott. Ez azonban csak a lehetőségét teremti meg annak, hogy egy segédesapat a 4. századig fennmaradjon — amint a ND Pannonia II-i listájában látjuk is¹⁵ —, és ismét csak nem jelent bizonyítékot egy konkrét esetben. A bizonyíték a téglabélyegeg 4. századi keltezése lehetne, amely érv szintén használhatatlan a bizonytalan keltezés miatt.

Nem tudjuk azt sem, hogy a cohors a 3. sz. negyvenes éveitől is Klosterneuburgban állomásozott vagy elvezényelték-e? A legioki kivételével a Pannonia superior határszakasz Severus-kor utáni csapatörténetéről vagy semmit sem tudunk, vagy éppen az egységek eltávozásáról értesülünk.¹⁶ A helyükre kerülő egységekről semmit sem tudunk. Ezért az általános jellegű megfigyelést (M. M. Roxan) nem lehet a Pannonia superior segédesapatok fennmaradásának a kérdésében bizonyítékként idézni.

Ha elfogadjuk azt, hogy az *Arrianis* téglabélyegfelirat helynév és Klosterneuburg neve, valamint azt, hogy a 4. században a klosterneuburgi táborban még íjász gyalogos alakulat állomásozott, akkor kérdéses: a kétféle szövegezésű téglabélyeg hogyan egyeztethető össze? A helyneves katonai téglabélyegeg 4. századiak. Miért használt kétféle bélyeget az egység, vagy milyen módon magyarázható az a szokatlan kettősség, hogy a téglabélyegegik egyrészt a táborhely nevével, a másikat a csapatnévvel bélyegezzék?

Megállapítható: nem bizonyított, hogy a klosterneuburgi táborban a 3. század negyvenes éveitől a *cohors I Aelia sagitt.* állomásozott. Az idézett téglabélyegeg nem bizonyítja a csapat változatlan formában és névvel való fennmaradását a ND szerkesztése idején. Nincs semmiféle bizonyítékunk a 3. sz. közepe után a Pannonia Superiorban állomásozó segédesapatokról, sem arról, hogy ezek közül bármelyik is megérte volna a 4. század közepét. Nincsen tehát semmiféle érv, amely támogatná vagy elvileg lehetővé tenné a ND *Arrianis*-ának az azonosítását Klosterneuburggal. H. Ubl felvetett egy másik lehetőséget, amelyet viszont megfelelő érvekkel is alá tudott támasztani.¹⁷ A gondolatmenete azonban csak akkor érvényes, ha a tábor Pannonia I-hoz tartozott.

A ND XXXIV fejezete a csapatnemeken belül, nyugatról keletre haladva topográfiai rendben sorolta fel a csapatokat:

- 14 *Cuneus equitum Dalmatarum, Flexo*
- 15 *Cuneus equitum stablesianorum, Arrabonae*
- 16 *Equites promoti, Arrabonae*
- 17 *Equites sagittarii, Quadriburgio*
- 19 *Equites Dalmatae, Ala Noua*

A sírokból előkerült téglabélyegeket tehát nem szabad automatikusan egy időben készültnek feltételezni a temetkezésekkel. Különösen olyan esetben nem, amikor *egy sírból* három egységtől, 11 téglabélyeg került elő (így a *coh. I. Aelia sagitt.* bélyegét is tartalmazó gerulatai sír esetében (Lőrincz B.: *Alba Regia* 18 [1980] 272 sk.; a 4. századi keltezését illető kétségeimet csak fokozza, hogy a *leg. X. gemina*-tól 5 típust különített el a szerző). A sírból előkerült bélyeges téglák esetében az pedig mégiscsak alapvető kérdés, hogy a katonai téglák hogyan kerülhettek felhasználásra a temetkezéseknél: a kérdést a szerző nem vizsgálta.

A keltezés és a rendszerezés elvi kérdéseinek a vizsgálata ez esetben is alapvetően szükséges, mert különben a tartomány csapatörténetének ez a fontos és nagyszámú forrása — amelyek korpuszának az előkészítését Lőrincz B. eredményesen folytatja — tétlenül marad.

¹⁴ M. M. Roxan: Pre-Severan auxilia named in the Notitia Dignitatum, Aspects of the Notitia Dignitatum. BAR Sup. 15 (1976) 57.

¹⁵ A ND csak a Pannonia II-es listában (Occ. XXXII) említ korábról ismert cohorsokat.

¹⁶ A csapatörténethez lásd: Lőrincz 1980.

¹⁷ Ubl 1979.

- 20 *Equites Dalmatae, Aequinoctiae*
 21 *Equites Dalmatae, Ad Herculem*
 22 *Equites sagittarii, Gerolate*
 23 *Equites promoti, Flexo*
 24 *Equites Mauri, Quadrato*
 24 *Tribunus gentis Marcomannorum*

A felsorolásban a legiok következnek, majd végül a két, már idézett, cohors. A 16. sorhoz O. Seeck megjegyezte: *Ab ordine geographico recedit: fortasse e ditto graphia ortum*. Ez H. Ubl véleménye is, amelyet a következőképpen bizonyított. Arrabonaban a lista a 16: *equites promoti* mellett még egy *equites cuneust* (15), a X és a XIV. legio *liburnarius* egységét (27) is felsorolta. Miután tehát Arrabonaban egyébként is két csapat tartózkodott, kevéssé valószínű még egy harmadiknak a jelenléte. Ezért következett H. Ubl arra, hogy a 16. sorban, az *equites* lista elejére másolási tévedésként került Arrabona neve, az előző sorban már említett Arrabona hatására. Ez a sor tartalmazta tehát eredetileg a topográfiailag legnyugatibb tábor, Klosterneuburg nevét. Ez valóban reális lehetőség. Azonban szóba jöhet egy másik is. Ugyanis a sorban következő, jellegzetes későantik nevű tábor, Quadriburgiumot, sem tudjuk lokalizálni. Ezért talán az sem lehetetlen, hogy Arrabonát valamilyen ismeretlen okból mégiscsak kiemelték a topográfiai rendből, az utolsó helyről az elsőre. Ebben az esetben a második helyen álló Quadriburgium lenne Klosterneuburg 4. századi neve, és már ezzel a táborral érvényesül a topográfiai sorrend.

Quadriburgium azonban csak a későantik név lehet, akár újonnan felépített táborról, akár táborátépítésről van szó. Pannonia I listájában két új, korábról nem ismert tábornevet olvasunk. Mindegyik jellegzetes 4. századi névadás: *Quadriburgium* és *Ad Herculem*. Ha a klosterneuburgi tábor a 16. sorban Arrabona helyén álló, de elveszett névvel azonosítjuk, akkor két újonnan létesített, eddig teljesen ismeretlen tábort kellene feltételeznünk a viszonylag rövid és meglehetősen jól kutatott límesszakaszon. Ha Klosterneuburgot Quadriburgiummal azonosítjuk, akkor csak egy ismeretlen tábor marad. A topográfiai sorrendnek megfelelően Ala Nova-tól (Schwechat) nyugatra, Aequinoctium (Fischamend?) és Gerulata (Rusovec) között kell egy-egy tábort feltételezni.¹⁸ Ezeknek eddig a terepen nem találták nyomát. Ez annál is inkább különös, mert egy földből és cölöpök-ből épült koracsászárkori tábor nehezebben ismerhető fel, mint a maradandóbb anyagból, kőből készült táboré, amelyet ezért könnyebben megtalálunk. Van azonban egy olyan elfelejtett adat, amelyre esetleg az *Ad Herculem* elnevezés vonatkozhat. A Marsigli ugyanis Scarbantiatól északra, a Fertő tótól nyugatra két olyan erőd sematikus alaprajzát közli,¹⁹ amely a kerek tornyok alapján 4. századi katonai létesítmény lehet. A terület, ha nem is a límes mellett van, de megfelel a Schwechat és Rusovec között említett *Ad Herculem*nek. Az adat mindenesetre helyszíni vizsgálatra érdemes.

Láttuk: azok az érvek, amelyek segítségével a klosterneuburgi tábor a ND-ban említett *ARRIANIS*-szal akarták azonosítani, a kitűzött cél bizonyítására nem alkalmasak. Az érvelésnek ez a minősítése azonban sem a kérdés egésze, sem a részletproblémák esetében *nem a lehetőség tagadását jelenti. Lehetséges, hogy a cohors I Aelia sagitt.* téglabélyegeit valóban a 4. században, sőt a század közepén készítették; *lehetséges, hogy a cohors* változatlanul fennmaradt a 4. században; *lehetséges, hogy a cohors* a 4. században is a korábbi táborában állomásozott; *lehetséges, hogy Pannonia Prima* táborainak és hadtörténete kutatásának az újabb eredményei majd ezt a megoldást lehetővé teszik; sőt, azt sem tartom eleve kizártnak, hogy a ND Occ XXXIV 29. sorában *Arrianis* valóban a klosterneuburgi tábor neve. Ezek azonban csak lehetőségek, amelyek sem nem állíthatók, sem nem tagadhatók. Ezeknek és Klosterneuburg táborának *Arrianis*-szal történő azonosításához szükséges érvelés egyetlen láncszemében sincsen olyan szilárd fogódzó-pont, amelyre biztosan építeni lehetne. Minden következtetésnél feltehető a kérdés: de mi van akkor, ha . . . ? A vizsgálat már a kiinduló ponton is alternatív aszerint, hogy a tábor Pannonia I-hoz, vagy Noricumhoz tartozott-e. A jelenlegi ismereteink szerint tehát a Klosterneuburg-*Arrianis* azonosítása felé vezető út járhatatlan: semmi sem indokolja és semmi nem igazolja.

Az *Arrianis* adat értelmezésére Soproni S. tett ésszerű javaslatot, amikor Savaria-val hozta összefüggésbe. Ezt azonban Lőrincz B. megcáfolhatónak vélte azzal, hogy az

¹⁸ A táborokhoz: Der römische Limes in Ungarn (Szerk. Fitz J.) Székesfehérvár 1976.

¹⁹ L. Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus . . . Haaga—Amstelodami 1776. I.

AR<R>IANIS-téglabélyegeket helynévként értelmezte és összekapcsolta a ND *Arrianis*-ával: mindkettő ugyanannak a településnek a neve lenne. Sem az előbbi, sem az utóbbi állítását azonban nem bizonyította. Ugyanis látszat csak, hogy a ND adat romlását cáfoló vélemény meggyőző. A különböző forrásokban olvasható azonos vagy azonosnak látszó nevekkel jelzett települések összekapcsolása nem mindig annyira kézenfekvő, mint amennyire azt gyakran feltételezik. Az azonos névalakot két településnév egyeztetésénél nemegyszer minden más érvnél erősebb bizonyítéknak és ezért a további vizsgálatot pedig szükségtelenné tartják. Holott annak a segítségével más eredményre jutunk. Így például úgy vélik, hogy a ND valeriai listájában (ND Occ XXXIII 64) említett *Marinanae* (var: *maurinane*, *avinanae*), az ItAnt 130,5 és az ItHieros 562,8 *Marinianis*, illetve *mansio Maurianis* ugyanarra a településre vonatkozik. A vizsgálat során azonban kiténik, hogy a ND helysége Valeriában, az útikönyvek települése pedig Pannonia Superiorban, illetve Saviában fekszik: azonosságukról tehát nem lehet szó.²⁰ Hasonlóképpen: Német Lajos császár 860-as eredeti oklevelében említett két Sabaria (az egyik a *civitas*, a másik *sicca Sabaria*) közül *Sabaria sicca*-t minden megfontolás nélkül 12–13. sz.-i oklevelekben a Pannonhalma körzetében említett Sabariaival azonosították, szintén helytelenül.²¹

A most vizsgált esetben pedig a következő tények nem engedik meg csupán az azonosnak látszó névalakra hagyatkozva a ND-ban és a téglabélyegeken szereplő *Arrianis*-nak az azonosítását.

A vizsgálatához figyelembe kell venni: a ND *Arrianis* szava elvileg vagy főnévként álló helynév, vagy abból képzett, jelzőként álló csapatnév, amely tehát az állomáshelyre vonatkozik. A kézirati szöveg hagyományozás miatt nem zárhatjuk ki a szövegromlást. A szó nem lehet rövidítés. Ezzel szemben a téglabélyeg szövegében hasonló névromlás nem képzelhető el. Nem tudjuk, hogy a téglabélyeg helynév vagy személynév. Főként pedig gondolnunk kell arra, hogy a bélyegszöveg rövidítés is lehet. A bélyegen ugyan nincsen interpunkció. Hiánya azonban a téglabélyegeken gyakori:²² *QENNIÜSHERMES* vagy *EXERPANINF*. A 4. században pedig különösen gyakorivá válik a kontrakciós rövidítés, amikor nem a szókezdet marad meg, hanem egyes betűket kihagynak a szövegből: *c(o)h(or)s*. Ezért, ha az *AR<R>IANIS* téglabélyeget a ND *Arrianis*-ával akarjuk azonosítani, akkor bizonyítani kellett volna azt is, hogy a bélyegen olvasható betűk egyetlen, rövidítés nélküli szót, mégpedig földrajzi nevet rejtenek. Ez nem történt meg annak ellenére, hogy a kétféle szöveggel (*Arianis*, *Arrianis*) előforduló bélyeg nyomtatékosan figyelmeztet a vizsgálat szükségességére, valamint az azonosítás kétséges voltára.

Vizsgáljuk most meg a *tribunus cohortis Arrianis* sort! *Arrianis* a forrás természetéből következően elvileg a garnizont jelentő helynév vagy az állomáshelyből képzett csapatnév. A ND a cohorsokat a pannoniai, raetiai listákban gyakran megkülönböztető név nélkül sorolja fel: utána ablativusban az állomáshely neve következik. Más esetben az egység neve után az állomáshely nevéből képzett (*-ensis*) melléknév jelzi egyúttal a garnizont is. Ekkor a csapatparancsnok említése miatt a cohors jelzője genitivusba kerül. A ND említett helységei tehát ragozott alakok, és nem lehet az abban említett névalakot változatlan formában használni, tehát nominativusnak tartani. Az egység a városnévből képzett nevét gyakran akkor is megtartotta, ha már más helyen tartózkodott. A ND-ban *Arrianis* — ha nem tételezünk fel névromlást — akkor plur. ablativusban áll. Az állomáshely nevének főnévi ablativusáról van tehát szó. A garnizon neve *Arriani*, *Arrianae* vagy *Arriana* (plur) aszerint, hogy eredetileg milyen szóra vonatkozott. A név a pannoniai helynévadás egyik gyakori típusának fele meg²³. Ilyen nevű helységet azonban más forrásból nem ismerünk, és a tövet jelentő *Arrius* gentilicium is

²⁰ Tóth E.: Tetrarchia-kori Iovia-Herculia névadás Pannoniában? Arch. Ért. Sajtó alatt.

²¹ Tóth E.: Szent Márton pannonhalmi születéshely legendájának kialakulása. Vigilia 39 (1974) 306.; *Ua.*: Zu den historischen Angaben der Stadt Savaria und ihrer Umgebung zwischen dem 4–9. Jh., Folia Arch. 27. 1976.

²² Lőrincz B.: Római bélyeges téglák Zala megyében, Zalai Gyűjtemény 12. 1979. 25.; Szilágyi J.: Inscriptiones tegularum Pannonicarum, DissPanII: 1. Budapest (a továbbiakban Szilágyi 1936), lásd a táblákat.

²³ Mócsy A.: Pannonia. RE Suppl. IX (1962) 672.; Radnóti A.: Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. MTA II. Oszt. Közl. 1955. 492.; E. Höring: Die geographischen Namen des antiken Pannonien. Kézirat. Heidelberg 1950. 84.

csak egy esetben fordul elő Pannoniában.²⁴ A 4. századi katonai építmények névváltoztatása²⁵ és névadása más jellegű: *Castra Constantia*, *Vincenia*, *Quadriburgium*, *Florentia* vagy *Bononia*. A Duna menti táborok neveit Pannonia Superiorban ismerjük pontosabban, viszont a ND több tábornevet említ, mint ahány táborral a valóságban ismerünk.²⁶ Viszont éppen a *Cannabiaca* név nem fordul elő az ItAnt limes-leírásában, csak a ND-ban. Ezért nem érvelhetünk azzal, hogy a ND-ban korábbi képzésű vagy őslakos eredetű nevek nem tűnnek fel. Egy körülmény azonban arra utal, hogy *Arriana* nem feküdt a limes mellett. A pannoniái helynevek eddigi vizsgálatai azt mutatják,²⁷ hogy a gentiliaciumból *-ianus*-szal képzett helynevek az eredeti birtokosra utalnak. Magánbirtok pedig a limesút mentén aligha kereshető: a hasonló típusú helynevek a tartomány belsejében vannak.

Miután ismeretlen földrajzi névről van szó és a ND-ban a névromlás nem zárható ki, ezért olyan érvelést kell keresnünk, amely az *Arrianae*³ földrajzi név hitelességét bizonyítani tudja. Az első pillanatban valóban úgy látszik, hogy az *AR<R>IANIS* téglabélyegek hitelesítik a névalakot. Érthetetlen azonban a téglabélyegeken az ablativus használata. Az értelmezéssel felesleges foglalkoznunk, ha szemügyre vesszük azokat a téglabélyegeket, amelyeken Lőrincz B. az *«Arrianae»* földrajzi nevet, pontosabban az *Arrianae*³ ablativusát vélte felfedezni.²⁸ Ezek a következők:

1. Törédes bélyeg: *ARIANIS* felirattal, tabula ansatában. Lelőhelye: Bécs, Inzersdorf.
2. Ép bélyeg *ARRIANIS* felirattal, tabula ansatában. A leelőhely: Bécs, a római tábor területe.
3. A típusban tartozó törédes bélyeg: *JRIS*. Bécs, Inzersdorf²⁹.
4. Ép bélyeg retrograd felirattal: *ARIANIS*. Lelőhelye: Arrabona, csontvázas sírból.³⁰

A bélyegek kétféle szöveggel olvashatók: a győri példányon a szó egy *R*-rel, a bécsieken (az épen) pedig két *R*-rel; lényeges különbségről van szó. Már önmagában ez a tény is azt mutatja, hogy a ND *Arrianae*-át és a téglabélyegfeliratokat nem lehet összekapcsolni. A ND kézírataiban nem lenne meglepő az *Arrianae* vagy az *Arriana* szövegű változat, de nem így a téglabélyegeken. A téglabélyegen a hiteles névalakot kellene olvasnunk, ez viszont nem lehet kétféle. A két *R* vagy egy *R* használata arra mutat, hogy a bélyegek nem egy szót, hanem rövidítést tartalmaznak! Ugyanúgy, mint az ismert *OFARN*-kezdetű téglabélyegcsoport, ahol a következő szövegezésűek fordulnak elő:³¹ *OFARN MAXENTI ARP*, *OF ARAN MAXENTI*]. A személynév előtti betűknek nincsen feloldása azonkívül, hogy az *OF* valószínűleg az *officina* rövidítése lehet.³² Az azon-

²⁴ Mócsy A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1957.; *L. Barkóczi*: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta Arch. Hung.* 16 (1964) 300.

²⁵ Mócsy A.: Későrómai névváltozások a Dunavidéken. *Antik Tan.* 12. 1965. 203 sk.

²⁶ A ND nem említi Ad Statuast, holott a 4. század első felében átépítették. *Gabler D.*: *Arch. Ért.* 99. 1972. 232 sk.

²⁷ Lásd a 23. jegyzetet.

²⁸ Lőrincz B.: *Alba Regia* 18. 1980. 268.; *Lőrincz* 1980. 31.

²⁹ A bécsi téglákhoz: *A. Neumann*: *Ziegel aus Vindobona*, *RLiÖ* 27 (1973) (a továbbiakban: *Neumann* 1973).

³⁰ *Lőrincz* 1980. 52.; *Fehér J.*: Győr megye és város egyetemes leírása, Budapest 1874. 383. Az a sír, amelyben az *ARIANUS* bélyegű téglát találták, az Győrben a Széchenyi tér és a Jedlik Á. utca sarkán álló házban került elő. Ez a canabae területe, ahonnan csak néhány későrómai sírt, de összefüggő temetőt nem ismerünk. T. Szőnyi Eszternek köszönöm a felvilágosítást. A sírból előkerült téglák tehát nem keltezhető bizonyíthatóan a 4. századra, mert a canabae korábbi épületeiből is származhatott. *Lőrincz B.* éppen — és csak ebben az esetben — fogadta el a téglák másodlagos felhasználásának a lehetőségét (*Lőrincz* 1980. 72).

³¹ *Szilágyi* 1933. 96, nr. 18, XXVI. tábla.; *Lőrincz B.*: *Pannonische Ziegelstempel* I. *DissArch Budapest* 1976. 53, nr. XXVI, 7/1.

³² Az értelmezéshez *R. Egger*: *Eine Militärziegelei valentinianischer Zeit*, *Anzeiger Wien*, 5. 1954. 101.; *A Mócsy*: *Die spätrömische Schiffslände in Castra Florentiam*. *Fol. Arch.* 10. 1958. 100.; *T. Kolník*: *Neskorimska vojenská stanica v Páci pri Trnava*. *Arch. Rozhledy* 24 (1972) 64 sk.; *Soproni* 1978. 185.

ban aligha vonható kétségbe, hogy az OF és a személynév közti betűk jelentése azonos, annak ellenére, hogy a rövidítés kétféle. A második esetben éppen az ismeretlen betűcsoport belsejébe került egy új betű, éppen úgy, mint *Ar-r-ianis*-nál. Ez a megfigyelés arra utal, hogy ugyanolyan, gyakori kontrakciós rövidítésről van itt is szó, mint más, 4. századi téglabélyegek esetében. A következő, Rajna-vidéki példák feloldhatók (CIL XIII: 6, 1933, 137. lap.): *CORNC: Corn(a)c(ensium)*, *MEPSI: Me(na)p(iorum)s(enio-rium)*, *MEPSI: Me(na)p(iorum)s(en)i(orum)*, vagy Pannoniából: *AP LUPO ORD — AP LUO ORD* téglabélyegek.³³ *Arrianis* — *Arianis* több, más 4. századi téglabélyeghez hasonlóan nem oldható fel ilyen könnyen. Azonban, ha azt a téglabélyegcsoportot vesszük szemügyre, amelyhez az *Arianis* bélyeg tartozik, akkor kijelölhetjük a megoldáshoz vezető utat. Ugyanis az *Arianis*-bélyegeknél nemcsak a Lőrincz B. által felsorolt változatai fordulnak elő, hanem éppen a kérdéses limesvonalon több más bélyeggel együtt tartoznak egy csoportba. A teljes anyag tehát a következő:

1. *ARIANIS*, lelőhelye Arrabona, csontvázas sír.³⁴ A bélyeg retrograd, tabula ansataban.

2. *ARRIANIS*, lelőhelye Vindobona, részben a tábor területe. A bélyeg tabula ansataban.³⁵

3. *Arriani* feliratú bélyeg csak kézirati hagyományból ismert, a lelőhelye Bécs, ill. Carnuntum barbaricum előtere, Leopoldsdorf.³⁶

A kontrakciós rövidítés miatt a következő bélyegek nem választhatók el az eddigiektől:

4. *ARORIANIS*, a planta pedis alakú bélyeg lelőhelye a vindobonai tábor.³⁷ A példányok kezdete hiányzik. Azonban a lábalakú bélyegfelület alapján nem valószínű, hogy volt még betű lefelől.

Minden bizonnyal ebbe a csoportba tartoznak a Cífer-páci későrómai katonai objektumon, a barbaricumban előkerült bélyegek is.³⁸

5. *ARIN/* bélyeg planta pedisben, vége letörött.

6. *FEARCRIANIS* bélyeg planta pedisben. A bélyeget T. Kolnik közölte írásban³⁹ és rajzban, illetve fényképen.⁴⁰ Kérdés, hogy nem lehetséges-e *FEARORIANIS* olvasat, amelyre az egyik fényképen közölt bélyeg lehetőséget ad.

Az *R* betű számának a különbsége elvezetett tehát egy nagyobb bélyegcsoport összekapcsolásához.

A Cífer-páci objektum leletei alapján a bélyegcsoport 4. századi. A bécsi téglák közül ötöt a tábor területén találtak. A barbaricum épület is katonai őrállomás volt. Ez lehetett Leopoldsdorfban is, amely szintén a birodalmon kívül fekszik. Ezért a bélyegek a 4. századi katonai téglavetőkben készültek. A lelőhelyek, amelyek a Pannonia primai limeszakaszon és annak a balparti előterében, Vindobonában, Arrabonában, Leopoldsdorfban és Cífer-Pácban szóródnak, jól körülhatárolható csoportot alkotnak.

A bélyeg rövidítését feloldani nem tudom. Összefüggést látok azonban az *Arianis*-csoport és az ugyancsak 4. századi *OFARN* téglabélyegcsoport között.⁴¹ Az *OF ARN MAXENTI AR, OF ARN MAXENTI ARP, OF ARN MAXENTI AVIN*, feliratúak

³³ A kontrakciós rövidítés miatt nem indokolt és bizonyított az *AP LUPO ORD — AP LUO ORD*, illetve *AP LUPI ORD* téglabélyegek szétválasztása az *AP LUPPIANO ORD* vagy az *AP LUPPIANI ORD* feliratúaktól és így egy *Lupus* és egy *Lupianus* nevű személy feltételezése, amint arra Lőrincz B. gondol; Pannonische Ziegelstempel II. DissArch. II: 7. Budapest 1978. 37 sk. A bélyegeket egy csoportba sorolta *Alföldi A.: Az I. Valentinianus-féle erődépítés tégláiról. Arch. Ért. 39 (1920—21) 96 sk.; Ua.: Die Untergang der Römerherrschaft in Pannonian, Berlin—Leipzig 1924. I. 83.*

³⁴ CIL III 11 459.

³⁵ Neumann 1973, nr. 1802a—b, 1803.

³⁶ CIL III 4659. 6 f.

³⁷ Neumann 1973, nr. 1804, 1805, 1806, 1807.

³⁸ T. Kolnik: Cífer-Pác, Eine jungkaiserzeitliche Station, in: III. Internat. Kongress f. slavische Archaeologie. Bratislava 1975. Nitra 1975. 10 sk., Abb. 5 (a továbbiakban Kolnik 1975).

³⁹ Kolnik 1975. Abb. 5.; T. Kolnik: Arch. Rozl. 24 (1972) 62, ahol *FEARCRIANI* bélyeget közöl.

⁴⁰ T. Kolnik: Arch. Rozl. 24. 1972. III. táblán közölt bélyegen a két R betű között a nagy távolság alapján O is olvasható.

⁴¹ Lásd a 32. jegyzetet.

mellett a ritkább⁴² *OF ARAN URSICIN*], *OF ARAN MAXE[NTI* szövegezésű bélyegek második, feloldatlan betűcsoportjával szorosabb kapcsolatra mutatnak, amely esetleg hozzásegít az értelmezéshez. Ezeknek a rövidítéseknek (*ARN, ARAN, ARIN, ARIANIS, ARRIANIS, ?JARORIANIS, FEARCRIANI, FEARCRIANIS*) az összekapcsolását indokolja az azonos betűcsoportokon, a 4. sz.-i keltezésen, a katonai felhasználáson kívül az is, hogy ezek a bélyegek a többi értelmezhető vagy nem értelmezhető 4. századi bélyegek és bélyegfeliratrészek mellett zárt csoportot alkotnak az azonos betűcsoportok alapján. A téglabélyegek között a kapcsolat azonban jelenleg nem több, mint az értelmezés megközelítésének az azonos útja.

Az *Arrianis* bélyegeknél tehát nincsen közülük a ND *Arrianis* szavához. Az azonoság lehetőségét már a kétféle *R*-betűs változatok kizárják. Miután az *Arriana*³ helynevet nem lehetett megerősíteni, más lehetőségeket is meg kell vizsgálni.

Láttuk, hogy a ND *Arrianis*-a csak akkor értelmezhető javítás nélkül, ha a többszámú helynév ablativusban álló alakja. Láttuk, hogy ezt a lehetőséget nem tudjuk bizonyítani. A megoldáshoz úgy jutunk közelebb, ha megvizsgáljuk: melyek azok a települések, amelyeknek az említése a ND Pannonia I-i listájában elvárható.

A tartományi lista a limitaneus egységeket sorolja fel. Ezek vagy a limestáborokban vagy — elsősorban Nagy Konstantin óta — a városokban állomásoztak. A ND Pannonia Primában Klosterneuburg azonosításától függően egy vagy két korábról nem ismert tábort említ, amelyek a limes-szakasz jelenleg ismert táboraival nem azonosíthatók. Ezért nem valószínű, hogy a 29. sor korábról nem ismert cohors-táborát is a limesen keressük. A valeriai és a többi pannón tartományi lista alapján az alak és a cohorsok nem a limes mentén, hanem egy kivétellel a tartomány belsejében állomásoztak. Pannonia II és Savia:

ND Occ XXXII 54: *Ala Sirmensis, Sirmi.*

57: *Tribunus cohortis tertiae Alpinorum, Siscia*

58: *Tribunus cohortis primae Ioviae, Leonatae*

59: *Tribunus cohortis I Thracum c. R., Caput Basensis.*

Valeria:

ND Occ XXXIII 59–64-ben hat cohorsállomást sorol fel. Közülük egyet nem tudunk lokalizálni⁴³ (62: *ad burgum Centenarium*); egy feküdt a limes-út mellett (63: *Alescae = Alisca*); egyik minden bizonnyal romtott névalak (64: *Marinanae*), de Soproni S. híhetően javította *Sopianae*-ra, Valeria praesesi székhelyére.⁴⁴ A többi 3 cohors-állomást belsőpannóniai erődökkel kell azonosítanunk.⁴⁵

Pannonia I:

Occ. XXXIV 30: *Tribunus cohortis Caratensis*, azaz Scarbantia városa.

Ha azokat a településeket akarjuk kiválasztani, amelyekben a 4. században katonaság állomásozhatott, akkor két körülményre kell figyelniünk. Egyrészt a hely jelentőségére, a közigazgatásban betöltött szerepére, amely a katonai védelmet *indokolja*, másrészt

⁴² Szilágyi 1933. XXVI. tábla 18, XXV tábla 1.; Soproni 1978. 78.

⁴³ Az *Ad burgum Centenarium* nevű kiserőd lokalizálásánál a Tolna megyei Regöly távolabbi körzete (*Rómer Fl. irathagyatéka*, jegyzetek régi térképekről. OSzK Fol. Hung. 1111, I. köt. 282r) és Aparhant (az ott előkerült aranyozott lovasszobor alapján) különösen figyelmet érdemel.

⁴⁴ Soproni 1978. 173 sk.

⁴⁵ Soproni 1978. 172. Az azonosításokat kétséggel fogadták. *A. Mócsy*: Pannonia-Forschung. Acta ArchHung 29 (1977) 391.; *Fitz J.*: Alba Regia 16 (1978) 77 sk.; *Ua.*: Alba Regia 17 (1979) 354 sk.; *Ua.*: Alba Regia 18 (1980) 53 sk.

A szóba hozott ellenérvek és a lokalizációs próbálkozások a következők miatt nem állják meg a helyüket. Valeria tartományában három nagyméretű, 4. században épült és átépített erőd van. Katonai felhasználásukat kétségbe vonni nem lehet, és ezért a 4. századi katonai sematizmusban *joggal kereshetők*. A ND Valeriában három olyan cohors-állomáshelyet említ, amelyeket eddig nem lehetett azonosítani. A két adat összekapcsolása tehát szükségszerű, vizsgálata nem mellőzhető. Az azonosításokról és a 4. századi topográfia problémáiról, valamint az erődök rendeltetéséről: *Tóth E.*: Tetrarchia-kori Iovia-Herculia névadás Pannóniában? Arch. Ért. S. a.

arra, hogy a hely fallal körülvett legyen, amely a védelmet *lehetővé* teszi. Pannonia I-ban (a limes mentét nem számítva) négy vagy öt városi rangú település volt: Scarbantia, Mursella, Savaria, Salla⁴⁶ és Halicanum.⁴⁷ Az utóbbiról, amely a Murától kissé délre feküdt, nem tudjuk, hogy a 4. században Pannonia I-hez, vagy Saviahoz tartozott-e? Scarbantia-ban cohors állomásozott (ND Occ XXXIV 30): a város a tartományi közigazgatásban nem játszott ugyan szerepet, de határhoz közel feküdt, és a későantik korban városfalakat kapott.⁴⁸ A részben feltárt temetője alapján Mursella 4. századi életéről tudunk, de a városfalak léte kérdéses.⁴⁹ Neve és *Arrianis* között éppúgy nem fedezhető fel kapcsolat, mint Salla nevével sem.

Ezzel szemben Savaria a 4. században praesesi székhely.⁵⁰ A városban volt a *thesauri Pannoniae primae* (ND Occ XI 25). Feltártak egy nagyméretű épüleategyüttest, amely az éppen a városban tartózkodó császárok lakhelye volt,⁵¹ és amelynek nagyméretű, egyhajós dísztermét trónteremként használhatták.⁵² A városfalak helyét csak hozzávetőlegesen ismerjük,⁵³ azonban Ammianus Marcellinus ír a város kapuiról,⁵⁴ a Passio Quirini pedig a scarbantiai kapu melletti keresztény bazilikát említi.⁵⁵

Savaria esetében tehát irodalmi és régészeti források szólnak azokról a tényezőkről, amelyek megindokolják és lehetővé teszik katonaság állomásozását a városban. Lényeges az is, hogy ezeknek az ismereteknek az összessége nem csupán a városra vonatkozó, szerencsésen fennmaradt adatokból következik, ami esetleg más városnál hiányzik. Amíg a városfalak Mursella vagy Salla estében is előkerülhetnek, Savaria közigazgatási jelentőségét tagadni nem lehet, és ez egyben kizáró jellegű. Megalapozottan tételezhető fel tehát a városban a katonai jelenlét, következésképpen Savaria nevét a ND Pannonia I-i listájában joggal kereshetjük.

A katonaság jelenlétét Savariában konkrét adatok is bizonyítják. A 4. sz. első felében a városban állomásozott (ND Occ V 152 = VII 82) a *legiones palatinae*-be tartozó *lanciarii Sabarienses*, amely egység később Galliaba került.⁵⁶ Valószínűleg ebben szolgált, illetve volt tiszt a Savariában született Martinusnak, a későbbi püspöknek és szentnek az apja is, amint arról Sulpicius Severus által írt életrajzból értesülünk.⁵⁷ Egy keresztény sírfelirat pedig, ami Savariában került elő, egy Maximinus *centuriot* említi.⁵⁸

Aligha tételezhető fel, hogy a palotalégió áthelyezését követően a város helyőrség nélkül maradt volna. Soproni Sándor tehát jogosan kereste a praesesi székhelyen a többi tartományi székhelyhez hasonlóan — a katonai jelenlétet és a város említését a ND-ban. A ND Occ XXXIV 29-es sorát a következőképpen javította: *tribunus cohortis [Sav] (r)ianis*. A javítás azonban csak tartalmilag helyes, nyelvtanilag nem. Az *Arrianis* javítását máshogy tartom lehetségesnek. Amint láttuk, az állomáshelyek melléknévi genitívusban állnak — ebben az esetben a képző *-ensis*. A másik eset a főnévi ablatívus. Ez az utóbbi azonban Savaria, amivel a ND-ban olvasható *Arrianis* aligha lenne összekapcsolható. A szót tehát szükség szerűen javítani kell melléknévi genitívusra: *ARRIENSIS*. Az eredetileg álló *Savariensis* szóból a szókezdő S betű az előtte álló *cohortis* szó végződése miatt — mint a *cohortis Caratensis*-nél is — elmaradt: *AVARIENSIS* vagyis inkább a város későantik korban használt névváltozatának megfelelően *ABARIENSIS*. A formai-

⁴⁶ M. Gorenc—B. Vikić: Arch. Jug. 16 (1975) 42; *Minervam [Aug.] L. Cl. Ti. f. Quirina [Moderatus] dec. C. C. Savaria [dec. municipi] [Ae. Sallae. sacerdos] [arae Aug. e. q. decur.] [posuit]*.

⁴⁷ Soproni S.: Municipium Halicanum. Fol. Arch. 30 (1979) 91 sk.

⁴⁸ Póczy K.: Scarbantia városfalainak kormeghatározása. Arch. Ért. 94 (1967) 137.; Soproni 1978. 172.

⁴⁹ Bíró E.: Arch. Ért. 86 (1959) 173.; Tóth E.: Ant. Tan. 23 (1976) 123.

⁵⁰ Mócsy A.: Pannónia. RE Suppl. IX. 611.

⁵¹ Nagy Konstantin 322-ben: *CTheod* 1,1,1.; II. Constantius 339-ben: *CTheod* 10,10,6.; Valentinianus 375-ben. *Amm. Marc.* XXX 5,14.

⁵² E. Tóth: Late Antique Imperial Palace in Savaria. Acta Arch. Hung. 25 (1973) 117 sk.

⁵³ Tóth E.: A savariai insularendszer rekonstrukciója. Arch. Ért. 98 (1971).

⁵⁴ *Amm. Marc.* XXX 5,17.

⁵⁵ *Passio S. Quirini*, BHL 7035.

⁵⁶ D. Hoffmann: Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf 1970. II. 86, 136. jegyzet.

⁵⁷ *Sulp. Severus, vita S. Martini*, 2,1.

⁵⁸ RIU I 84 = ILCV 401.

lag egymáshoz hasonló *ABAR* betűk pedig lehetővé tették a további elírást vagy «javítást». A ND idézett sorának a javítása tehát indokolt, megalapozott, formailag pedig lehetséges.

Összefoglalom a tanulmány következtetéseit:

1. A rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehet bizonyítani a *cohors I Aelia sagittariorum* változatlan formában és néven való továbbélését a 4. században.

2. A rendelkezésünkre álló adatok elégtelenek a ND *Arrianis* és a klosterneuburgi tábor azonosításához. Klosterneuburg antik nevét nem ismerjük. A vizsgálat alternatív, mert nem bizonyítható — a valószínűség ellenére sem — a határon fekvő tábor hovatartozása a 4. században. A Pannonia I-hez való tartozás esetében H. Ubl érvelése reális: a tábor neve elveszett a ND-ból. Szóbjághető azonosítás még a *Quadriburgium* is.

3. Ha a ND *Arrianis*-a nem rontott alak, akkor az állomáshely neve *Arriani*³ volt. A megjelölés akár rontott, akár nem, nincsen köze a 4. századi *Arianis*—*Arrianis* téglabélyegcsoporthoz. A téglabélyeg tehát nem zárja ki a névromlás lehetőségét a ND-ban.

4. *Savariat* a közigazgatási jelentősége, a városfalai és az ott állomásozó katonaság miatt a ND-nak említene kellett. Lehetséges tehát a ND *Arrianis*-ának a javítása, amely formailag sem okoz nehézséget. Ha *Arrianis* nem rontott név, akkor más forrásból ismeretlen, lokalizálatlan település; *Savariat* a ND-nak akkor is említene kellett, csak a név és a csapat kimaradt a másolások során.

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

AZ ORÁKULUMOK VALLÁSI ÉS JOGI JELENTŐSÉGE AZ ÚJBIRODALOM KORÁBAN

Az ókori egyiptomi istenképzetekről, így az emberek és istenek kapcsolatáról számos forrással rendelkezünk. Képi ábrázolások, tárgyi emlékek, nagy, kőbevésett feliratok, emléksztélék és papiruszok, a mindennapi életben használt írásos dokumentumok, valamint irodalmi szövegek egyaránt rengeteg adatot tartalmaznak arról, hogy a régi egyiptomiak hogyan képzelték el isteneiket, hogyan próbálták velük kapcsolatba lépni, hogyan avatkoztak ezek az istenek a földi világ dolgaiba, illetve, hogy ezek a képzetek hogyan változtak az idők során.

Az egyiptomi történelem minden korszakában megtalálható az az elképzelés, hogy az istenek valamilyen módon befolyást gyakorolnak az emberi világra. Az isteni és emberi világ közötti közvetlen kapcsolatteremtésre utaló emlékcsoport a XVIII. és az azt követő dinasztikák időszakában érdekes módon megsűrűsödik. E szövegeket a kutatók, mint orákulumokat szokták kiadni és interpretálni, mivel közöttük e szempontból belső egyesség figyelhető meg. Az egyiptomiak, különböző problémáik megoldása végett, papjaik közreműködésével isteneik elé járultak és tőlük kértek tanácsot, utasítást, segítséget. Fontos politikai ügyekben és hétköznapi esetekben egyaránt isteneikhez fordulhattak. Az ilyen jellegű isteni tanácskérés szokása a XVIII. dinasztától mintegy 2000 évig végigkövethető. Az egyiptomi mellett görög és latin nyelvű szövegek is tanúskodnak erről, sőt néhány olyan kopt orákulumszöveg is ismeretes, amelyben a keresztény isten segítségét próbálták kérni. Úgy tűnik, hogy csak az Iszlám vet véget e gyakorlatnak.¹

Hogy miként is történhetett az orákulumkérés, illetve -adás, arra nemigen adhatunk egyértelmű feleletet, technikája feltehetőleg nem volt egységes az ország egész területén minden szentélyben, sőt az idők során némileg meg is változhatott. Mindenestre emlékeink legnagyobb részénél megfigyelhetjük, hogy az orákulumok kötött ritu-sokhoz kapcsolódtak. Ezek közül kiemelkedik egy külön szokás, amely elsősorban Amon isten orákulumainál figyelhető meg. Az istenség ünnepei alkalmával körmenetet tartottak. Az isten képmását hordozható szentélyben bárkába helyezték és azt *wab* (*w'b*)-papok a vállukon hordozták végig a lakott területeken. A bárkát az isten jelképei díszítették, de a kultuszszobor valószínűleg láthatatlan maradt. A felvonulást más papok és nagy tömeg kísérhette, ezt képi ábrázolások is bizonyítják.² A színpompás felvonulás idején adományokat is osztogathattak, ez pedig tovább növelhette a látványosság vonzerejét.³ A körmenet során az istenség meglátogathatta saját vagy más istenek oltárait is és útközben időnként stációkat tartott. A felvonulást vezető, általában párdúcobórt viselő papok (*hm-ntr*) itt megállítják a bárkát, és — mint az ábrázolásokon látható — szembe-fordulnak vele, áldoznak és imát mondanak, majd felteszik az istennek kérdéseiket. Az isteni felvonulás egyébként nagyon emlékeztet a királyi megjelenésre, ahol az uralkodó hordszékében, legfőbb tisztviselői körében vonul ki. Még az orákulumábrázolások főbb szereplői is hasonló címeket viselnek, mint a királyábrázolások tisztviselői.⁴

¹ Az orákulumok történetéről J. Černý írt tanulmányt (in: R. A. Parker: A Saite Oracle Papyrus from Thebes, Brown Univ. Press, Providence, Rhode Island 1962. 35—48), amelyben felsorolja a legismertebb egyiptomi orákulumokat a szokás megjelenésétől elhalásáig.

² Az ünnepekről I. M. Lurje: Очерки древнеегипетского права. Leningrád 1960. 70. Az ábrázolásokhoz I. Černý in Parker, fig. 8—9.; Ch. F. Nims: JNES 7.; W. F. Petrie: Koptos XIX. tábla; A körmenet leírásához I. S. Sauneron: The Priests of Ancient Egypt, New York London, 90—92, és I. M. Lurje: i. m. 73.

³ Kairói 25559. osztrakon, vö.: I. M. Lurje: i. h.

⁴ Černý in Parker: i. m. 36. legyezőhordozó stb. A bárkás ábrázoláshoz I. még P. Vernus: BIFAO 75. XIII. t.

A főpapok kérdései többnyire eldöntendő kérdések voltak, az isten pedig valamilyen jelzéssel, feltehetőleg a bárka mozgásával adott választ. Az orákulumokat lejegyző szövegekben a jelzések kifejezésére speciális, illetve köznapi szavakat is használtak. Értelmük sajnos nem minden esetben világos, de az igenlő és nemleges válaszok jól elkülöníthetők.⁵ Az bizonyos, hogy a bárka-technikánál szóbeli válaszadás nem volt, emellett szól a kérdések gyakori megismétlése is, melynek célja az, hogy az isten, illetve papjai megerősítsék a jelzés értelmét, amire szóbeli válaszok esetében nem lett volna szükség.⁶

Az orákulumok közül azok, amelyeket a kultuszterület felhasználásával, tanúk előtt bonyolítottak le, éppen nyilvánosságuk, bizonyíthatóságuk miatt a társadalom szinte minden rétegében nagy népszerűsége tettek szert, és ez lehetett az oka annak, hogy a társadalmi és magánélet legfontosabb szféráira oly nagy hatást gyakorolhattak. Legnagyobb jelentőségük tehát e többé-kevésbé rögzített szertartású orákulumok voltak. Egyes kutatók, mint például J. Černý, a korai, XVIII. dinasztiból származó orákulumok orákulum létének kétségességét is felvetik, mert itt gyakoribb a szertartás elmaradása. Az uralkodók — mint Hatšepsut a punti expedíció, vagy IV. Thotmes a wawati lázadás ügyében —, egyedül járulnak a szentélybe, és így kéri ki az istenség tanácsát.⁷ III. Thotmes királlyá választásánál nagy szerepe lehet az isteni bárkának, de a szöveg éppen a kiválasztás módját leíró részénél nagyon töredékes (7. sor eleje), így sajnos azt, hogy hogyan zajlott le, nem tudjuk pontosan.⁸ Hatšepsut koronázásáról, amikor az uralkodón az isteni feleség fejéket a Két Ország koronáira cserélte, az eseményekről tudósító karnaki felirat elmondja, hogy Amon ünnepén, a körmenet során az isten képmása határozott jelekkel adta tudtul beleegyezését, és e jeleket, feltehetően néhány nappal később, meg is ismételte.⁹ Az isteni bárka segítségével az ünnepi körmenet során adott orákulum, amelyet szertartások kísértek, tehát már a szokás legkorábbi feljegyzéseinek idején is ismert volt, de ekkor sem kizárólagos.

Az isteni világgal való kapcsolat képze az egyiptomi történelemben a XVIII. dinasztiaiban nem új jelenség. Elég, ha csak a királyok isteni eredetének meg-megújuló ideológiaiátra gondolunk, amelyet a XVIII. dinasztia idején némileg megváltozott formában politikailag nagyon is indokolt helyzetben ismét bevetettek. Például Hatšepsut anyját Amon látogatta meg, az ő nászukból született az isteni eredetű királynő.

De ha a király isteni eredetét elhanyagolják, akkor is él az hagyomány, amely szerint a királyok uralkodási idejét az istenek határozzák meg, ők választják királlyá, és mint sok ábrázolásból kitűnik, istenek helyezik fejére a koronákat, sőt az emberek életének hosszát is Thot isten számítja ki.¹⁰

Isteni lények jelennek meg és segédkeznek királyok születésénél, mint a Westcar-papirusz aranybőrű gyermekei, vagy a Királyfi és a sors meséjének főhőse születésekor. Olyan tudós emberekről is történeteket meséltek, akik isteni tudás birtokában nemcsak varázsolni tudtak, hanem a jövő eseményeiről, az isteni világ dolgairól is felvilágosítást adhattak, tehát valamiféle közvetítő kapcsolatként szolgálhattak az isteni és az emberi világ között. Ilyen volt a Westcar-papirusz Dedi varázslója, de az Óbirodalom tudósaira is úgy emlékeznek, mint akik képesek voltak jövőt mondani. Különösen jelentős Noferti, kinek jóslata az egyiptomi történelem három korszakát fogja át; hőse óbirodalmi, legfontosabb epizódja a Közép-Birodalom megalapítására vonatkozik, míg variánsai, másolatai az Újbirodalom idejéből maradtak ránk. Az sem véletlen, hogy az Újbirodalom irodalmi fejlődésében e prófétikus elem fontos szerepet kezd játszani — hiszen a korszak gondolkodásmódjába a mágikus tudás is nagyon jól beleilleszkedett.¹¹

Az isteni világgal való kapcsolat hagyománya tehát mindig is élt Egyiptomban, ennek emlékeit a társadalom legfelsőbb szintjén ismerjük a legjobban, hiszen az istennel személyes kapcsolatba lépni elvileg, királyi privilégium volt. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb társadalmi rétegek olyan próbálkozásairól egyáltalán nem tudunk, amelyekkel a túlvilági hatalmakat igyekeztek befolyásolni. Ezek közé tartoznak például azok a leve-

⁵ A válaszok értelmezéséhez I. I. M. Lurje: i. m. 80—82 a legrészletesebb elemzés.

⁶ Vö.: I. M. Lurje: i. m. 86.; Ch. F. Nims: JNES 7. 162.; S. Sauneron: i. m. 95.

⁷ Hatšepsut: Urk. IV. 342., IV. Thotmes: uo. 1545., vö. Černý in Parker: i. m. 36.; I. M. Lurje: i. m. 74.

⁸ L. Urk. IV. 156. Ford.: J. H. Breasted: AR. 23.

⁹ S. Schott: NAWG 1955. Nr. 6. 212—213.; Ch. F. Nims: JNES. 14. 1955. 113. skk.

¹⁰ S. Morenz: Egyptian Religion. London 1973. 73.

¹¹ Fóti L.: in Studia Aegyptiaca II. Bp. 1976. 8. és 12.

lek, amelyeket a halottak mellé, a sírokba helyeztek és őket mintegy hírvívőül használva, kísérelték meg a túlvilágiakat megnyerni. E levelek jórésze az Ó- és Középbirodalom idejéből származik.¹²

E hagyományoktól támogatva jelennek meg szinte egycsapásra az újbirodalmi orákulumok, amelyek az isteni világgal való kapcsolatteremtés nagyon is ellenőrzött, mechanizált eszközét vetítik elénk — legfőbb különbségük is talán ebben van a fentebb felsorolt jelenségekhez képest.

Jellemző az orákulumokra, hogy szinte minden esetben megtalálható bennük a kommunikáció mindkét csatornája: emberek kérdéseket intéznek isteneikhez, akiktől választ várnak és — úgy hiszik — kapnak is.

A korszak egyiptomi anyagát vizsgálva az orákulumok fogalmát tovább szűkíthetjük, különbséget téve a jóslatok és az orákulumok Egyiptomban sokkal jellemzőbb másik változata között, amelyekre az értelmezés során az «orákulum» kifejezést szeretném használni.

A jóslatok és «orákulumok» jelenségében közös tehát, hogy mindkettő az isteni világgal kísérli meg felvenni a kapcsolatot, az orákulumoknál általában, a jóslatoknál olykor kérdés és visszajelzés formájában, sőt technikájuk, az erre irányuló mágikus szertartás is lehet hasonló. E technika mindig konkrét esetekhez kapcsolódik. Különbségüket szemléletükben, világképükben találhatjuk meg. Így a megismerés irányultsága alapvetően különbözik a két esetben. Bár mindkettő célja a világban ható erők megismerése, a jóslat szemlélete a jövő eseményeit, viszonyait eleve meghatározottnak tartja, célja legfeljebb a változtathatatlan megismerése lehet. A jóslás tehát a jövőre vonatkozó isteni akaratot mint objektív törvényszerűséget feltételezi, amely meghatározott vagy meghatározatlan időpontban mindenképp bekövetkezik. Ez a tényező az ex eventu jóslatoknál még erősebb, hiszen itt megtörtént eseményeket mint előzőleg már megjósoltakat mondanak el, bizonyítva ezzel nemcsak a jós tehetségét, hanem az események előre elrendeltségét is (pl. Noferti). Ez igen kedvező módszer az adott események hitelesítésére, jogosságuk megalapozására.

Az «orákulum»-jellegű isteni megnyilatkozások az isten parancsát, tanácsát, véleményét közvetítik a kérelmezőknek — mindig döntés formájában. A jövő itt nem eleve meghatározott. Az «orákulum» szemlélete ezért nem olyan szkeptikus az emberi cselekvés lehetőségei iránt, mint a jóslat. Jóslat ellenére cselekedni eleve tragikus kudarcra ítélt próbálkozás, mivel az mindenképp beteljesül. Az isteni utasítások elhanyagolása viszont — bár szintén nem célravezető megoldás —, legföljebb az istenség haragját válthatja ki, de a jövő eseményeinek számtalan variációját engedi meg. Az «orákulum» nem azon a meglehetősen magas absztrakciót feltételező felfogáson alapul, hogy az ember teljesen kiszolgáltatott sorsának oly módon, hogy cselekedetei csupán egy magasabb hatalom érvényesülésének részei, és így az ember egyben maga a sors fegyvere is. Az «orákulum» alacsonyabb absztrakciós szintet képvisel. Közvetlenül a társadalomban is fellelhető mintából — t. i. az úr-szolga viszonyból — merít az isten és ember közötti kapcsolat elképzelésénél. Ez tehát egy sokkal inkább antropomorf — vagy inkább szociomorf — viszonyt jelent.

A jóslatoknál a földi világ isteni irányításának módja transzcendens, az ember által föl nem fogható, vagy legalábbis nem kifejtett, míg az «orákulum» maga az az eszköz, vagy eszközök egyike, amellyel az istenek beavatkoznak.

Egyszerűen: A jóslatkérő dilemmája: «mi lesz, mi fog történni?» Az «orákulum»-kérő: «hogyan cselekedjem, hogy az istenemnek kedvére tegyek?»

A jóslat minden esetben a jövőre vonatkozik. Az «orákulum» kérdései az idő minden szféráját érinthetik, mint erre Egyiptomban rengeteg példát is találunk. A jogi orákulumok legtöbbje kérdéseit múlt időben fogalmazza: Lopott-e az illető? Kifizette-e bérletét? stb. A kérdés mégis az emberek eljövendő sorsával áll összefüggésben: büntetni kell-e? fizessen-e? stb.

A jóslatok és «orákulumok» kérdése az előző gondolatmenet szerint szoros kapcsolatban van a sorselképzelésekkel. Az egyiptomi gondolkodásban érdekes módon fellelhető és némileg nyomon is követhető a sorsfelfogás e kettőssége. Megtaláljuk azt az elképzelést, amely szerint az istenek ismerték a világ jövőjét már annak megalkotása előtt is, sőt nemcsak az ősi istenek, de a régi korok kiemelkedő emberei is rendelkeztek ezzel a képességgel. A sors már az ősvízben meghatározott, s ennek hatása ősidők óta érezhető. Nemcsak a földi világ jövőjéről, annak végső pusztulásáról, hanem az istenek legtöbbjé-

¹² A. Gardiner—K. Sethe: Egyptian Letters to the Dead. London 1928.

nek eljövendő eltűnéséről is vannak adatok. (Atum nyilatkozik így a HK. 175. fejezetben.)¹³ Hasonló hiedelmeket az egyes ember sorsáról is találunk, ezt — mint a Királyfi sorsát születésekor — a Hathorok döntik el. A világ és az emberek sorsát tehát legjobban a legősibb istenek, a teremőistenek ismerik. Ezért ők a legalkalmasabbak arra, hogy jóslatokért forduljanak hozzájuk. Az, hogy a haldoklók is gyakran jóslolnak, azt a felfogást tükrözi, hogy ők, akik már félig-meddig a túlvilág mezsgyéjén járnak, kapcsolatba léphetnek az istenekkel, tehát a jövőről is többet tudhatnak, mint az élők. Nem véletlen tehát — mint Gunn és Gardiner is megfigyelte —, hogy az olyan szövegekben, amelyekben az istenek a jövőről beszélnek, illetve olyan istenek jelzőjeként, amelyek általában vállalják e feladatot, más szövegekben is gyakran előfordul a *p' ntr* ; *wr š* ; *hpr* kifejezés és változatai, amelyet a «lét kezdetének nagy és hatalmas isteneként» szoktak fordítani.¹⁴

E felfogás, amelyben az istenek nem változtatják meg a sorsot, hanem legfeljebb ismerik, sokkal közelebb áll a görög-római sorselképzelésekhez,¹⁵ mint az a másik egyiptomi hiedelem, amelyre szintén találunk utalásokat.

Ezek szerint a sors hatalma az istenek és emberek fölött is kevésbé meghatározott, mert azt az istenek megmásíthatják. Ez látható a nagyszámú «orákulum»-szövegekben, ahol az emberek utasításokat kérnek isteneiktől cselekedeteik helyességét illetően. E felfogás nyilvánul utasítások, halottak mellé helyezett levelekben is, amelyek olyan kéréseket tartalmaznak, hogy a halott járjon közbe bizonyos isteneknél a levél feladója sorsának jobbrafordulása ügyében.¹⁶ Ez az elképzelés figyelhető meg az úgynevezett istendekrétumokban, amelyek arról szólnak, hogy az isten hogyan jár el a jövőben a kérelmezőkkel. Ilyen szöveg például az, amelyben Amon-Ré biztosítja Pinodemet és hozzátartozóit arról, hogy elhunyt feleségét Neshonszut az istenek sorába emeli, megakadályozza, hogy rokonai ellen forduljon, nekik pedig minden jót ígér.¹⁷

E felfogás felé hajlanak az Edwards által publikált, orákulum-amuletteknek nevezett papiruszok is, amelyek gazdagságot, hivatali előmenetelt, és más előnyöket ígérnek, továbbá védelmet helyeznek kilátásba betegségek, balesetek, állatok, mágia ellen, sőt az ellen is, hogy «a megírt sorssal szemben» más istenek haragja esetleg halálukat okozná. Előfordul olyan ígéret is, hogy az isten ráveszi Thotot, aki az emberek életidejét kiszámítja, hogy «ujjával hosszú életet írjon».¹⁸

Ezeket a papiruszokat az is közelíti ehhez a felfogáshoz, hogy — mint Edwards kimutatta — tulajdonosaik amulettként testükön viselték őket, elvesztésük káros következményekkel járhatott, tehát a — már a szó szoros értelmében is — megírt sorsot a feltehetően haragra gerjedő istenek megváltoztathatták.¹⁹

Az, hogy tanácsért, utasításért legcélszerűbb szintén a legősibb istenekhez, a teremőistenekhez fordulni — mint ahogyan a «lét kezdetének nagy és hatalmas istene» jelző gyakorisága is mutatja —, nincs ellentétben azzal, hogy ezek jósképességükről is tanúbizonyságot tehetnek, csupán az előfeltételezés más, annak épp ellenkezője. Itt ugyanis nem a teremőistenek mindentudás-aspektusa, hanem az a megközelítés kerülhet előtérbe, hogy az ősisenek igen hatalmas, teremőésre képes istenek, tehát újratemőítésre, változtatásra is van hatalmuk.

Az egyiptomiak isteneik *jósló* és «orákulum»-adó funkciójának különbségét nem hangsúlyozták. Ezt erősíti meg a szakkifejezések hiánya és a *sr* ige kétértelműsége is. A szemléleti különbség a források szerint nem tudatosult, annyiban mégis következetesek voltak, hogy az inkább *jóslat*-jellegű isteni megnyilvánulásokat inkább a semlegesebb «így szól» kifejezésekkel tulajdonítottak isteneiknek, míg másutt a «tanács», «parancs» szavakat használják.²⁰

A két felfogás az egyiptomi történelem korábbi szakaszaiban is egymás mellett élhetett. Hogy mely korszakokban melyikük erősödött meg a másik rovására, egyelőre nehéz pontosan követni.²¹ A XVIII. dinasztától azonban az «orákulum» mögött húzódó sorselképzelés elterjedtségét bizonyítja a rengeteg tanácskérés és a *jóslatok* viszonylagos

¹³ Vö. L. Kákósy: Acta Orient. Hung. XIX. 348—349.; S. Sauneron: i. m. 28—30.

¹⁴ B. Gunn: JEA 41. 96—97.; A. Gardiner: JEA 48. 61.

¹⁵ Kákósy L.: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1974. 22.; S. Morenz: i. m. 73.

¹⁶ L. 11. j.

¹⁷ B. Gunn: JEA 41. 100—105 és Edwards: u. o. 96—99.

¹⁸ Edwards: Oracular Amuletic Decrees. London 1960. XIX.

¹⁹ Uo. XVIII—XIX.

²⁰ L. 5. j.

²¹ Vö.: Fóti: i. m. 7.

hiánya, míg később, a görög hatások fokozatos erősödése, a jóslatok számának növekedése a megváltoztathatatlan sors képzetének kedvezett.

A leggyakrabban felmerülő és korántsem megoldottnak tekinthető kérdés ezzel kapcsolatban az egyiptomi orákulumok eredetének és gyors elterjedésének kérdése.

Az egyiptomi orákulumok évezredes történetük során változásokon mentek át, bár a szokás mindvégig megőrizte lényeges elemeit.

A legnagyobb problémát az okozza, hogy az orákulumok forrásainkban csak a XVIII. dinasztia idején jelennek meg. Ekkor is csak királyok kapnak orákulumot, talán mert az istenekkel való kapcsolatteremtés még ebben a korban is királyi privilégiumnak számított. A következő dinasztiai idejétől azonban a szokás teljesen elterjed a társadalom szélesebb rétegeinél is. III. Thotmes (Dhwtjms) és Hatšepsut Amontól kapják orákulumait, de úgy tűnik, hogy az orákulumadás szertartása ebben az időben még nem alakult ki, nem rögzült, vagy a szertartás funkciójának még nem tulajdonítottak olyan nagy jelentőséget, mint a későbbi időkben, amikor bárkapocesszus, de legalább a kultusz tárgy nyilvános megjelenése nélkül szinte alig képzelhető el orákulum. Ez a szokás pedig mintha egy csapásra, mindjárt kialakult formájában jelenne meg a XIX–XX. dinasztia idején.

Felvethető persze az orákulumok korábbi meglétének lehetősége is, de az erre utaló források nagyon kevés bizonyító erővel rendelkeznek. Így például az a Szehel szigetéről származó Ptolemaios-kori felirat, amely a hét szűk esztendő legendáját jegyzi fel Doser fáraó korához kapcsolva. A felirat szerint a király Imhotep tanácsára Hnumhoz, a sziget főistenéhez fordul, aki álomorákulum útján bőséget ígér. Ez a szöveg azonban sokkal inkább a kései szokás visszavetítésének minősíthető, mintsem a hagyomány késői feljegyzésének.²²

A Brooklyn Museum Guennol-sólymát, amelynek stílusa rokonságba hozható az I. dinasztia-kori Nagadai szobrokéval, szintén megpróbálták orákulumadó kultusz tárgy-ként értelmezni.²³ A sólyomszobor ugyanis farkának enyhe érintésére bólint, névtelen publikálója szerint az alsó rész gondos megmunkálása miatt. Véleménye szerint a szobor Hórusz-képmás, amelynek mozgására jól alkalmazható a későbbi orákulum-szövegekben oly gyakran szereplő *hnn* (bólint) ige. A sólyomszobor azonban érdekessége ellenére aligha bizonyítja önmagában az orákulumok korai gyakorlatát, bár az, hogy nem rendelkezünk korai írásos bizonyítékokkal, szintén nem zárja ki egyértelműen a szokás meglétét.

Az orákulumok létrejöttének egyik lehetséges magyarázata a természetes eredet elmélete. Ennek kiindulópontja az, hogy az egyiptomi gondolkodásban is nagy szerepet játszott a csodákba vetett hit, és azok a mindmáig élő babonák, amelyek két, egymással összefüggésben nem levő dolgot hoznak kapcsolatba. Erre jó alkalom kínálkozott a körmenetek során, amikor az isteni bárka megjelent. Az ünneplő tömeg tagjai talán imáikban az istenhez fordultak problémáikkal, és a szent bárka mozgásából, véletlenszerű megállásaiból vélték kiolvasni az isten tanácsait. Mire a szokás dokumentálhatóvá válik, valóban úgy tűnik, hogy a népi kultuszok nagy szerepet játszanak benne. Lehetséges, hogy ezekben a szokás jóval ősbibb, mint a számunkra követhető hagyomány, és frott források éppen azért, a hivatalos kultusz elismerésének hiánya miatt nem maradtak ránk.²⁴

Ezzel magyarázható az egy csapásra, készen megjelenő szertartásos gyakorlat, de az nem, hogy hogyan és miért emelik be az orákulumokat a hivatalos kultuszokba.

Felmerülhet még az, hogy a szokás esetleg külföldi eredetű.²⁵ Így magyarázható lenne hirtelen megjelenése, de a szertartás lényegére, a kultusz tárgy fontos szerepére nem ismerünk korabeli párhuzamot. Szíriában, Palesztinában és elszórtan a hettitáknál is kimutathatóan, az extatikus profécia, látomások a legelterjedtebbek, a bibliai próféták gyakran látnak álmokat, illetve mások álmainak hitelességét vonják kétségbe. Mariban az isten szintén bizonyos személyeket szokott megszállni, mint az néhány óbabiloni-korszakból származó levélből kiderül, és bár e személyek többsége valószínűleg hivatásának tekintette az istennel való kapcsolatteremtést, és közvetítőként a királyi ház mellett tevékenykedett,²⁶ orákulumaik mégis kevésbé emlékeztetnek az egyiptomiakra.

A szíriai orákulum-szokást az egyiptomiak is ismerhették, egyiptomi forrással is rendelkezünk róla. Wenamon Byblos-ban azt tapasztalja, hogy az isten révületbe ejti

²² Kákósy L.: Ré fiai. Bp. 1979. 47.

²³ The Nodding Falcon, in: The Brooklyn Museum Annuals 9 (1967–68). 69. skk.

²⁴ H. Bonnet: RÄRG, Berlin 1952. 650.

²⁵ Vö.: Černý in: Parker: i. m. 35, ő sem fogadja el.

²⁶ Malamet: Prophetic Revelations in the Documents from Mari and the Bible, in: Mari and the Bible, Collection of Studies, Jerusalem 1973. 62–82.

egyik papját és utasítást ad neki. Az a természetesség viszont, ahogyan Wenamon beszámol az esetről, azt bizonyítja, hogy a jelenség számára sem — és olvasói számára sem — ismeretlen.²⁷

Mindent egybevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a szíria-palesztinai isteni inspirációtól, a görögök kétértelmű közhelyeitől, amelyekben a véletlen, illetve határozatlan elem nagyon erős, az egyiptomiak jellemzően technicizált orákulumai eléggé távolesnek. Közéleti párhuzamokat inkább az afrikai szokásokban találhatunk,²⁸ annak datálására azonban, hogy ezek mikor juthattak Egyiptomba — ha terjedésük iránya egyáltalán ez és nem fordított —, vajmi kevés lehetőségünk van.

Az orákulumok eredetének feltárásánál tehát a kutatás jelenlegi állása mellett csak hipotézisekkel számolhatunk, az azonban feltételezhető, hogy még írásos bizonyítékaink megjelenése előtt a népi kultuszban már lehettek hagyományai, ha nem is teljesen kialakult formájában. Ahhoz a kérdéshez, hogy miért jelennek meg az orákulumok a hivatalos kultusz írásos feljegyzéseiben, a korszak történeti vizsgálata nyújthat néhány szempontot.

Tudjuk, hogy az orákulumok első feljegyzői, III. Thotmes és Hätsepsut trónutódlási jogánál kétségek merülhettek fel, egyikük sem volt legitím uralkodó. Jogosultságuk bizonyítására az isteni igazolás cseppet sem új propagandaeszközét veszik elő. Hätsepsut még az isteni származás hagyományos fegyverét is beveti. Amon pedig, aki bár hivatalos, állami isten, még korántsem rendelkezik olyan hatalommal, mint amelyre éppen ezen uralkodók és követők idejétől szert tesz. A két uralkodó trónralépését Amon és papsága láthatólag támogatta. Orákulumaik mögött politikai megegyezés, szövetség sejthető.

Az azonban, hogy az orákulumadás amoni találmány, egyáltalán nem bizonyított, sőt utalásokból tudjuk, hogy az Újbirodalom idején más istenek, mint például a koptosi Isis, vagy a zóni Onuris is orákulumaikról voltak híresek.²⁹ Ha Amon korábban is orákulumot adott volna, feljegyzésének éppen hivatalos kultusza miatt nem lett volna akadálya (a források szórt és esetleges voltával persze számolnunk kell). Akárhonnan is merítették, az orákulum nyilvánosságával, bizonyíthatóságával propagandacélokra kiváló eszközként bizonyult. Miután pedig az Amon-orákulumok precedenst teremtettek, többször is alkalmazhatták őket, nemcsak királyválasztásnál, hanem más politikai ügyekben is, mint például a punti expedíció vagy a IV. Thotmes elleni wawati lázadás ügyében.

Legalábbis az orákulumok feljegyzése — úgy tűnik — mégis királyi előjog marad még egy ideig, ha a szokás ezzel bátorítást kap is. További elterjedését alátámaszthatta az a vallási-világnézeti válság, amely III. Amonhotep idejében érzékelhető leginkább, de amely talán már az Újbirodalom kezdetétől fogva, különösen a politikailag instabil időszakokban érezteható hatását. III. Amenhotep idejében a különböző vallási irányzatok szinte szabad versenyben állnak egymással. Amon igyekszik hatalmát továbbterjeszteni, erőteljes kísérlet történik az állatkultuszok nagyarányú állami patronálására. A népi kultuszok bizonyos mágikus elemeinek további hivatalos elismerése is van példa. A nagyhatalmú Amonhotep, Hapu fia úgynevezett közvetítő szobrának feliratában hírvívőül vállalkozik a kívánságok, könyörgések eljuttatásában.³⁰ Emellett lehetővé vált idegen szokások beáramlása is, ezt bizonyítja a Tušratta királytól, Mitanniból kölcsönkért gyógyító Istár-szobor is. Sőt, hamarosan megjelenik Aton a küzdőtéren.

Az Amarna-korból orákulum-forrásaink nincsenek. Feljegyzésük a köznép részéről valószínűleg még mindig nincs szokásban, a királyi orákulumokat pedig, amelyeknek most már amoni hagyománya van, Ehnaton Aton-ideológiája kizárja.

Bizonyos tényezőket azonban, amelyek az orákulumokkal kapcsolatba hozhatók, még ez az ideológia is eltűrt. Az istennel való személyes kapcsolat keresése jellegzetes vonás, és az isten segítő, életadó karjai az ábrázolásokon gyakran szerepelnek. Ez az istennek az emberi szférában való megnyilvánulásaként is értelmezhető. Emellett Ehnaton Ahet-Aton építésének gondolatát szintén isteni inspirációval indokolja.³¹

Ebből is látható, hogy az egymással küzdő vallási irányzatok az ellenfelek szokásait nemcsak rombolták, de az idők során önmagukba beépítve meg is őrizhették. Így járhatott el Amon is az istenszobor új, mágikus alkalmazásával, amely Aton bukása után már egyre gyakrabban adhatott megkérdésezésekor helyeslést, vagy nemtetszést kifejező

²⁷ Vö. *S. Sauneron*: i. m. 99.

²⁸ *S. Sauneron*: i. m. 96.; *G. Legrain*: ASAE 16. 161–170.

²⁹ *H. Bonnet*: RÄRG, Berlin 1952. 564.; *A. Erman*: Die Literatur der Ägypter. Leipzig 1923. 281.

³⁰ Urk. IV. 1835.

³¹ Urk. IV. 1967. sk.; vö.: uo. 1983.

jeleket, először ismét királyválasztásnál Horemhebnek,³² aki egy másik királyi isten (Hóros) bárkájától követve járul elébe.

Az Amerna korszakban lezajló és az azt követő hatalmas méretű társadalmi át-retegződés más vallástörténeti jelenségek előtérbe állítása mellett az orákulumok elterjedésének is kedvező lehetőséget teremtett, amelyeket különösen a XX. dinasztia idején, amikor a gyengülő királyi hatalom a királyi privilégiumokat már nem volt képes maradéktalanul biztosítani, Amon mellett más istenek is kihasználtak.

A bárkás szertartás Egyiptomban, különösen Amonnal, természetes módon adódhatott, mivel a kezdeti módszertani bizonytalanságok után, amelyeknél más technikákat alkalmaztak (pl. Hatšepsut), a nyilvános megjelenés bizonyult a legegyszerűbbnek, ennek pedig hagyományos módja a bárkaprocesszió volt.

A legfőbb orákulumadó kezdetben — forrásaink tanúsága szerint — Amon. Thébai és a környékbeli falvakban levő szentélyei egyaránt népszerű orákulumhelyek voltak, előbbi a társadalom felsőbb rétegei, utóbbi a szegényebb rétegek körében.

Az egyiptomi társadalom életének minden főbb szféráját érintő orákulumokra találunk példákat. Természetesen megkérdendők az isteneket a vallás és a vallásos intézmények ügyeiben, főleg a nagy, hivatalos istenek foglalkoznak a fontosabb politikai és államügyekkel, a lakosság jogi, valamint személyes problémáival szívesen fordul a kisebb szentélyek isteneihez is.

Amont követően a legtöbb forrás I. Amenhotep nyugat-thébai orákulumairól áll rendelkezésünkre. Habár a forrásanyag olyan statisztikai vizsgálatra nem alkalmas, amelyből kitűnhetne, hogy az egyes istenek orákulumai milyen népszerűségnek örvendtek, mert az orákulumok közül bizonyára igen sok nemesak, hogy nem maradt ránk, de esetleg fel sem jegyezték őket, a nagyszámú I. Amenhotep-orákulum feljegyzése talán mégsem csak a környék viszonylag alaposabb feltárásának eredményeivel, vagy az ásatási véletlennel magyarázható. Az istenné vált fáraó a népszerűbb a temetőmunkások körében maradt. E különleges helyzetű réteg, illetve kedvelt istenük papjai, ha más isteneket orákulumaik számával nem is szárnyalták túl, de azok feljegyzésével, jogi dokumentumként való felhasználásával feltehetőleg igen. Hogy ehhez a telep lakóinak kivételes helyzete, személyi összetétele — lévén, hogy a királysírokat bizonyára a művészek, mesterek valamiféle elitje készítette³³ — mennyiben járult hozzá, nem bizonyítható. Annyi azonban bizonyos, hogy ezek az emberek a fővárosban lejátszódó változásokra gyorsan és érzékenyen reagáltak és ez megnyilvánul az orákulumok lejegyzésének átvételében, gyakori és következetes alkalmazásában is.

Az istenné vált I. Amenhotephez tehát elsősorban a társadalom alsóbb rétegeiből fordultak orákulumért legfőképp jogi ügyekben.

A szövegek ismeretében megállapíthatjuk, hogy ezek az ügyek — modern kifejezéssel élve — mind a polgári jog, mind a büntető jog területéről nagy számban fordulnak elő. Az esetek illetlen való megkülönböztetésének azért lehet értelme az ókori egyiptomi orákulumokkal kapcsolatban, mert más és más módon kellett eljárniuk a papi hivatalnokoknak a polgári és a büntetőjogi esetekben, ha elfogadjuk, hogy a jogi orákulumok sem véletlenszerű istenítételek voltak. Ez pedig szövegeinkből világosan kitűnik. A polgári jog kategóriájába sorolhatjuk azokat az orákulumokat, amelyek elsősorban tulajdonjogi kérdéseket érintenek, ezért a döntések meghozatala előtt felkészülést igényeltek, és a problémákat többnyire adminisztratív úton lehetett tisztázni.

Birtokmegosztás, utak, házak és házrészek, sőt sírok használati jogáról gyakran kértek I. Amenhoteptől orákulumot a Deir-el-Medine-i munkástelep lakói.³⁴ Ilyenkor legtöbbször pontosan előadják a körülményeket, amelyeket az utólag készített igazolásokon is feljegyeznek. Hivatkoznak előljáróik korábbi rendeleteire (British Museum osztrakon 5624.), de régebbi orákulumokra is, mint Mersahmet munkás, aki ezen az alapon próbálja elvitatni Kenna munkástól azt a házat, amelyet pedig ez utóbbi épített újjá. Az isten a hivatkozás ellenére a házat Kennának ítéli és ezt egy feltehetőleg korábbi fáraói rendelettel indokolja.³⁵

Hasonlóan jár el a Dakhleh-sztélén ismertetett ügyben az oázis istene, Suteh is. Šešonk, az új fáraó, rokonát, Waihestet bízta meg, hogy a zavargások után az oázisban

³² Urk. IV. 2113—2120. (Fordítása: OKTCh. 42—43. Kákósy László.)

³³ A munkástelep anyagát alaposan feldolgozta J. Černý: A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period. Cairo 1973.

³⁴ British Mus. 5624, 5625. osztr. Kairói 25555. osztr. Petrie 21. osztr., Berlin 10496. pap.

³⁵ British Mus. 5625. osztr.

teremtsen rendet. A kutak birtoklása igen fontos kérdés az oázisban, ez ügyben kéri Nesubahutiset az intézkedést, akit a fáraói megbízott Suteh istenhez utasít. Az isten a kérelmező javára dönt, pontosan megnevezve forrását: Psusennés fáraó telekkönyvének másolatát, amelyet Anhef készített.³⁶

Ezeknél az ügyeknél a döntést tehát komoly felkészültséget igénylő munka előzte meg, amit a dokumentumokon sem titkolnak és a forrásokat is megjelölik.

Hasonlóan precízek a birtokadományozásról szóló okiratok, például az, amely II. Psusennés leánya Maatkarē birtokairól szól,³⁷ de még inkább az, amely Juarot adományait örökíti meg fia, Haemuaset részére.³⁸ Ez utóbbiban pontosan felsorolják az adományok minőségét, mennyiségét, tartozékait és árát is. Mindkét felirat Amon-Rē szájába adja a szöveget, ez arra utal, hogy az adományozásokat az isten orákulumával is hitelesítették.

Büntetőjogi eseteknél, ahol főként lopási ügyek kerülnek szóba, az orákulumot intéző papság előzetes feladatai egészen mások lehetnek. Itt a panaszosok beadványaikon felsorolják a lopott holmikat és a lopás körülményeit.

Nehehmut munkás beadványában,³⁹ amelyet nem valamely hivatalnoknak címez, így az istendeterminatívummal írt «uram» kifejezés csak valamely szentély urára, valószínűleg az istenné vált I. Amenhotepre vonatkozhat, pontosan felsorolja azokat az élelmiszereket és más javakat, amelyeket míg ő az ünnepnapot atyja házában töltötte, garázda elemek elloptak vagy megrongáltak.

Ugyanígy teszi meg bejelentését Amenemuia szolga is Amon egy kisebb szentélyében a tőle fényes nappal elrabolt ruhákról, amelyek ráadásul nem is az ő tulajdonában voltak.⁴⁰

Ez utóbbi esetben, mint más lopásoknál⁴¹ az isten előtt felsorolták a helybéli családokat vagy személyeket, akik közül az kiválasztotta a tettest. Ilyen felsorolásra szolgálhattak azok a rövid feljegyzések, amelyeket Deir-el-Medinében találtak, és amelyekben nem kérdések, hanem a falvak lakosai szerepelnek.⁴²

Az orákulumokat intéző papoknak, mivel az orákulumok egy része azt sugallja, hogy a valódi bűnöst találták meg, és az visszaadta a lopott holmikat, ezekben az esetekben szintén előkészítő nyomozást kellett folytatniuk, de nem a levéltárakban, régebbi okmányok között, hanem a falvak lakossága körében.

Az orákulumadást a jogi esetekben tehát a papok felkészülése előzte meg, és az istenszoborral való szertartás az előzetesen meghozott határozat nyilvános kihirdetése volt. A felkészülés, nyomozás módjáról ugyan keveset tudunk, de arról, hogy kik voltak érte felelősek, szintén támpontot kaphatunk szövegeinkből. A szövegek felsorolják az orákulum tanúit, köztük, mint Lurje megfigyelte,⁴³ többnyire az első helyen olyan személyeket, akikről más forrásokból tudjuk, hogy a templomi kenbet tagjai voltak. Olyan tisztségviselők tehát, akiknek egyébként is feladata, hogy a szentély tulajdonáról, szolgáiról döntsenek. Mivel lehetetlen, hogy a körmenetben ne vettek volna részt a szentély főpapjai és a terület más főrangú, akiket pedig a tanúk között nem mindig említnek, sőt előfordul, hogy a tanúkat nem hierarchikus rendben sorolják fel, feltételezhető, hogy az elsőként tanúskodó kenbet-tagok voltak felelősek az illető ügy kivizsgálásáért, és talán nekik kellett a döntésről szóló bizonylatot is megfogalmazni és azt elsőként nevükkel hitelesíteni. A templomi bíráskodás jogkörének kiterjesztésével e tisztségviselők feladatai is megnövekedhettek és a szentély ügyeit nem közvetlenül érintő esetekben is, mint szakértők, ők intézkedtek.

A jogi orákulumoknál felvetődő másik fontos kérdés: az orákulumok jogi ereje. Kik tartozhattak először is a körmenetek idején gyakorolt papi bíráskodás jogkörébe, és milyen mértékben voltak érvényesíthetők az itt hozott határozatok?

³⁶ A. Gardiner: JEA 19. 19–30. VI–VII.

³⁷ L. A. Gardiner: JEA 48. 57–69.; G. Maspero: Les nomies royales. Paris 1887. 694–697.

³⁸ G. Legrain és A. Erman cikkei in: ZAS 35. 12–29. Ford.: ÓKTCh. 59–61. (Wessetzky V.), vö.: Luft: Beiträge zur Historisierung der Götterwelt und der Mythen-schreibung Bp. 1978. 22–23.

³⁹ British Mus. 5637. oszt., 1. A. M. Blackman: JEA 12. 176–181.

⁴⁰ British Mus. 10335. pap.

⁴¹ Gardiner 4. osztr. 1. in: J. Černý – A. Gardiner: Hieratic Ostraca I. XXVII. 3. tábla.

⁴² J. Černý: BIFAO 40. 145–147.

⁴³ I. M. Lurje: i. m. 88–89.; vö.: E. Peet: JEA 10. 118. és 121.

A Théba környéki szövegekből különösen kitűnik, hogy a szentélyek papjain kívül az orákulumi törvénykezés népszerűvé vált a temetőmunkások, szolgák és a környékbeli falvak lakói körében is.⁴⁴ Népszerűségét segíthette elő, hogy a vallási ünnepek felvonulásai közben történt az ítékezés, ahol a lakosság egyébként is jelen volt. Előnye volt az ügy lefolytatásának viszonylagos gyorsasága. Egy út ügyében ugyan a kérelem beadása és az ítélelhozatal között majdnem 10 hónap telik el, de még ez is gyors ügyintézés lehet a világi bíróságok általános gyakorlatához viszonyítva, ahol az ügyek akár több évig is elhúzódhattak, és az orákulumeljárások többségét inkább a gyorsaság jellemzi.⁴⁵ A világi bíróságokkal szemben itt a vesztegetés hiánya is feltűnő, legalábbis forrásaink nem szólnak róla.⁴⁶ Ráadásul — úgy tűnik —, anyagi megterheléssel, illetékkel sem járt, ellentétben a világi törvénykezéssel. Az illeték említésének hiánya még nem volna elegendő bizonyosság erre, de a kérelmezett ügyek többségének jelentéktelensége azt mutatja, hogy orákulumért fordulni még a legesekélyebb problémával is megérte. Ha valakire a lopást rábizonyították, annak általában — mint két valószínűleg XIX. dinasztia-kori papiruszból kiderül — a kár háromszorosát kellett megtérítenie.⁴⁷

A két, büntetéseket felsoroló listáról nem tudjuk, hogy orákulumi vagy világi bíróság ítélezésének eredményei-e, de ha ezt a büntetőrendszert alkalmazták a szentélyekben is, akkor feltételezhetjük, hogy a bíraskodás a szentélynek is kifizetődő volt, mert az isten népszerűsítésének magasabb szempontjai mellett a szentély bizonyára a büntetés összegéből is részesült.

A vizsgálatba, amint az az ügyek jellegéből következik, a lakosságot is be kellett vonni, világiakat is maga elé rendelhetett egy-egy istenség, tehát — legalább a Ramessidakortól bizonyíthatóan — az orákulumi vizsgálat és bíraskodás hatásköre biztosan túl lépte a szentély birtokainak határát. IV. Ramses (?) idejében Pa-Ĥenti faluban Amon helybéli alakja egy parasztot talál vétkesnek ruhalopás ügyében, az hiába tagad, hiába fordul más szentélyekhez segítségért, testi fenyítésben is részesítik, míg be nem vallja bűnét, végül még meg is esketik.⁴⁸

Az orákulumi törvénykezés tehát a világi gyakorlatot követte, és ahhoz hasonló hatalmi eszközökkel is rendelkezett. A döntések elutasítására ugyan van példa, de ez szabályos jogi keretek között volt lehetséges: ugyanez a papirusz bizonyítja a fellebbezés lehetőségét. A gazda ugyanis, miután a helyi Amon bűnösnek találta, Amon egy másik szentélyéhez fordul, ahol az isten szintén ellene szól, majd egy harmadik Amonhoz küldi biznyság végett. A vádlott végül visszakerül Pa-Ĥentibe, ahol a lopást beismeri. Itt a fellebbezés tehát különböző orákulumhelyeken történt, de olyan esetet is ismerünk, amelyet az orákulumadás után három évvel egy világi bíróság tűzött ismét napirendjére.⁴⁹

Az egyiptomi orákulumok tehát nem egyszerű istenítéletek voltak, az istenekhez intézett kérdések az egész ország, a kultuszok és az egyes emberek életét is érintették. A válaszok előkészítésében pedig sokszor igen fontos politikai szempontok érvényesültek. Igen nagy hatalmat adhattak a papság, elsősorban Amon papsága kezébe, amely a szokás felvirágzása, a XIX–XX. dinasztia idején élt is vele, és az orákulumok nem kis szerepet játszhattak a theokratikus államrend kialakításában is.

⁴⁴ British Mus. 5624. és 5625. osztr., Kairói 25242. osztr. és 43649. sztélé, British Mus. 10335. pap., vö. *I. M. Lurje*: i. m. 85.

⁴⁵ Kairói 25555. osztr., vö. *I. M. Lurje*: i. m. 87.

⁴⁶ Vö. *I. M. Lurje*: i. m. 54–55. és 86.; *E. Peet*: JEA 10. 118. és 121.

⁴⁷ *J. Černý*: JEA 23. 186–189.

⁴⁸ British Mus. 10335. pap., *A. Scharff—E. Seidl*: Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte, Hamburg—New York 1939. 18. és 36.

⁴⁹ *A. M. Blackman*: JEA 12. 180–181.; vö. *I. M. Lurje*: i. m. 89.

KÖNYVSZEMLE

SOMLYÓ GYÖRGY: MÍG ÉLŐK KÖZT LESZEL ÉLŐ. EPIGRAMMÁK A GÖRÖG ANTOLÓGIÁBÓL. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980. 246 lap, 34 kép.

A halál magányossága ellen az ember úgy próbál védekezni, hogy jelet állít. A sír- emlék feliratán keresztül a halott szólítja meg a vándort, egyszerű szavakkal közli a nevét, életkorát, a hátramaradottak közül a néhány legközelebb álló nevét, és néha a lakóhelyét. Ritkábban üzenet formájában szól a vers (»vidd meg apámnak a hírt»;¹ »vidd híriul a spártaiaknak»),² de ez a látszólag személyes jelleg sem leplezi a korai epigrammák személytelenségét,³ amely az archaikus szobrászat alkotásaira emlékeztet: tudjuk, hogy kit ábrázol a szobor, de tudjuk azt is, hogy az arcvonásokat a hagyomány, és nem a hasonlóság formálta. A sírepiagrammákban a mindenkori Halott szól a mindenkori Vándorhoz, és ez, az elsődlegesen közlő szerepen túllendülő általános jelleg teszi költészetté a legkorábbi feliratos sírverseket is.

Somlyó György válogatása az epigramma kezdeteitől, a fogadalmi emlékeken, szoborokon, sírszövegeken olvasható feliratoktól a személyes hangú, leíró költészetben vagy episztulában történő feloldódásig követi végig a műfaj történetét. Egyes korábbi, az egész Görög Antológiát bemutatni szándékozó, több könyvből tallózó fordításgyűjteményekkel szemben most tematikus gyűjteményt tartunk a kezünkben.⁴ A Görög Antológiának nem mindegyik könyvből válogatott a fordító, hanem az V. könyvből 81 vers, a VI.-ból 5, a VII.-ből 48, a XVI.-ból 21 és a XIII., XIV., XV. könyvből egy-egy mű szerepel a kötetben. Ez kirajzolja elénk az antológia tematikáját. A szerelmi és halotti epigrammák állnak a középpontban, mellettük csak mutatóban kaptak helyet a műtárgyleíró, a fogadalmi, valamint a költői levél formájú versek. A szerelem és a halál határozza meg a könyv illusztrációt is. Szilágyi János György vörösalakos vázák erőtikus ábrázolásait elegyítette a lékythosokon fennmaradt fehéralakos rajzokkal, s ez utóbbi halotti jelenetek szépségén még a kevésbé sikerült fekete-fehér reprodukciók sem tudtak sokat rontani.

A kötetet a költők életrajzi adatain és a képek jegyzékén kívül Szilágyi János György rövid utószava teszi teljessé. A mindössze öt oldalas írás az epigrammagyűjtemények történetének áttekintése után a Görög Antológia keletkezéséről, és a korszakokként változó, de a változásban is hagyományos jellegzetességeiket, stílusfordulataikat őrző epigrammák költői világáról ad számunkra képet — talán túlságosan is szűkszavúan. Pedig szükség lenne rá, hogy egész korszakok méltánytalanul elfeledett vagy éppen jogtalanul lebecsült költészetét (elsősorban Justinianus korának epigrammairodalmára gondolkod⁵) újra, és hangsúlyosan helyezzük a görög irodalom legnagyobb teljesítményeivel egy sorba.

¹ AG VII. 500.

² AG VII. 249 *Ponori Thewrewk Emil*: Görög anthologiabeli epigrammák. Budapest, 1891. 36. A jegyzetekben az epigramma további 18 fordítása található, a 110—113. lapon.

³ *H. Beckby*: Einführung in die Griechische Anthologie, in: *Anthologia Graeca* I². München, 1964. 13.

⁴ Az önálló kötetben megjelent fordításgyűjtemények átfogóbb képet kísérelnek adni az AG-ról. *Szabó István*: Görög virágok az Anthológiából. Kassa, 1834. 396 epigrammát közöl, *Reményi Ede*: A görög epigramma s a Görög Anthologia eredete, Budapest, 1887. 98 epigrammát, *Ponori Thewrewk E.*: i. m. 427 epigrammát, *Csengeri János* az egész görög költészetből válogató kötetében (A görög líra gyöngyei. Szeged, 1933) 105 epigrammát.

⁵ *D. Hadzisz* szerint (A bizánci irodalom kistükre. Budapest, 1974. 304) a bizánci tudós költészet „különféle témák kortalan megverselése”, az ókor utánzásából született művek pedig „meddő formalizmus termékei”. Ezzel az elfogult szemlélettel szemben *Szilágyi J. Gy.* véleményét tekintem mérvadónak: A görög epigramma «az ókor végén, Justi-

Az utószó a fontosabb magyar fordítók felsorolásával zárul. Ebből a névsorból is látszik, hogy a mai fordító milyen hagyományokra támaszkodhat Rájnis József 1773-as első fordításától kezdve, amely 1781-ben jelent meg először,⁶ Kazinczy, Kölesey, Babits, Szabó Lőrinc, Radnóti és Devecseri Gábor klasszikus szépségű soraiig. Somlyó György, akinek költői életművét kezdettől fogva tükörképként egészíti ki műfordítói munkássága, elsősorban Babitsban, Szabó Lőrincben és Devecseriben találja meg elődeit. Stílusára a pontosság, az igényesség és a játékoság jellemző. A játékoság néha az egész költeményt átszővi, mint Meleagros tépelődő szerelmesének töredezett mondataiban (V. 182), máskor egy-egy sor nyelvi leleménye teszi csillogóvá a fordítást: «hisz az illatot illeti illat» (V. 90); «mert ki vagyok, sose lássam, / s azt aki rég voltam, már sose láthatom én.» (VI. 1); „Mekkora hát ez a lét, ami megmarad? Oly kicsi kis pont, / még kicsi pontnál is, hogyha lehet, kevesebb.» (VII. 472); «Én így, mások másképpen; valahogy valahányan.» (VII. 621).

Leónidas imént idézett epigrammája (VII. 472) szolgált az antológia címéül, de ez a cím, «Míg élők közt leszel élő» talán nem volt a legszerencsésbb választás, mert tájékozatlanul hagyja az érdeklődőt a könyv tartalma felől, és a figyelem felkeltésére sem különösebben alkalmas.

A versformák hajlékony kezelésében a pontosságot igényességgel párosítja Somlyó. A meglepő formai játékokat is híven adja vissza, mint pl. Hégesippos versében (VI. 266), ahol a hexameterek jambikus sorokkal váltakoznak. Ha régebben már mások által tolmácsolt epigrammát fordít, akkor mindig őt jellemzi a nagyobb tartalmi-formai hűség. Myriani Diophanés Erős-verse (V. 309) Babits változatában így hangzik:

«Méltán mondd Erősra: útonálló!
Éjjel jár, s a ruhát lehúzza rólunk.»

Somlyó a második sorban megtartja az eredeti hármas tagolását:

«Három bandita lelke él Erőszban:
megles, rád rohan és ruhád letépi.»

Igaz viszont, hogy a három banditából csak egy szerepel Diophanésnál.

Legjobban egy olyan fordításban követhetjük nyomon Somlyó György mestereihez való viszonyát, amelyet Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós és Devecseri Gábor interpretációjával vethetünk össze.

Asklépiadés V. 169:

Édes a szomjasnak a havas ital; édes a télből
enyhe zefír szárnyán szállni a tavasz elé;
mégsincs semmi oly édes, mint amikor szerelemben
összefonódott párt rejt a közös takaró.

Szabó Lőrinc

Szomjuhozónak a hó szép nyáron, a téli hajósnak
szép, ha a csillagokon látja, hogy itt a tavasz.
S legszebb az, mikor egy takaró borul a szeretőkre,
s áldva nagy Aphroditét, összefonódik a pár.

Radnóti Miklós

Édes a hőségben szomjasnak a víz; a hajósnak,
hogyha elült a vihar, látni a lebke tavaszt;
és a leginkább: két szeretőt mikor egy köpönyeg rejt,
s ketten dícsérik boldogan Aphroditét.

Devecseri Gábor

nianus korában az érzéki és érzelmi telítettség dús érettségű és a hervadás szépségére kinyúló nagy költészetével búcsúzik eltűnő eszméitől.» Míg élők közt leszel élő. 210. Ugyanígy véli H. Beckby: i. m. 62–67.

⁶ Rájnis József A' magyar Helikonra vezérlő Kalauz (Pozsony, 1781) előljáró beszédének hatodik oldalán (lapszámozás nélkül) az (a) jegyzetben írja: «Elkészült vala e' könyvetském 1773-dik esztendőben, midőn ezt írtam». Ha olyan verset vesz föl a gyűjteménybe, amely 1773-ban még nem volt meg, külön közli a jegyzetben, vö. i. m. 13. Ennek alapján datálja Császár Elemér (Deákos költők. I. Budapest, 1914. 45.) 1773-ra Rájnis első epigrammfordításait.

Édes a szomjuhozónak nyáron a hó, a hajósnak
 tél múltán a tavasz csillaga hogyha kigyúl.
 Ám szeretőknek még édesebb egy takaróval
 földve be, kettesben áldani Küpriszüket.
 Somlyó György

A tél és tavasz második sorban való hangsúlyos szembenállása csak Somlyónál kapcsolódott össze a «tavasz csillagával», amely a márciusban föltűnő «Koszorú-csillagkép», Stephanos szerencsés magyarítása,⁷ és csak nála szerepel Kypris, akit Radnóti és Devecseri Aphroditéként, Szabó Lőrinc pedig egyáltalán nem is említ. A mitológiai nevek eredeti alakjukban való megtartása egyébként Devecseri Gábor egyik legfontosabb alapelve volt, és éppen Aphroditéről írta egyhelyütt:⁸

«Phoiboszt említ a költő, hát te ne írj le Apollont,
 Argosz-ölője helyett Hermészt ne, ne Aphroditézz, ha
 Küpriszt mond, vagy akár 'Paphosz asszonya' mondja helyette;»

Annál fájdalmasabb, hogy e fordításban található az antológia igen kevés metrikai pongyolaságának egy példája, a harmadik sorban. A másik három metrikailag kevésbé sikerült sor:

«sontomig átáztam, úgy zuhogott az eső» (V. 120)
 «meg nem osztja velem, bárhogy is üdözöm őt» (V. 272)
 «Zeusz, aranyesőként ércfalon átvezetett.» (V. 64)

Mínthogy a gyűjtemény 158 epigrammájában több verselési lazaságot nem találtam, ezeknek a felsorolása is a fordító szokatlanul szigorú metrumhűségének bizonyítéka. A költő régebben megjelent fordításait nem vette át változatlanul ebbe a kötetébe. Paulos Silentiarios versének (V. 286) záró sorai korábban így jelentek meg:⁹

«S akkor, hogy szomszéd, idegen, pap vagy feleségem
 járkál arra, szívem csillaga, bánom is én !»

Az új fordítás nemcsak pontosabb, hanem szebb is:

«S akkor, hogy földim les meg vagy más, vagy a pap vagy
 hű feleségem bár, bánom is én, gyönyörűm !»

Bárhol nyitjuk föl a könyvet, új és új ízekre, színekre találunk, amelyek az epigrammaköltészet hihetetlen változatosságát bizonyítják — magyarul is. Paulos Silentiarios öregedő szerelmesének vallomása (V. 258) vagy Agathias ártatlan éjszakai kalandja (V. 294) a kötet legsikerültebb darabjai közé tartozik.

A kísérlet fordítói elvek határozott képviselőjének egyik jó példája Meleagros két versének (V. 172, 173) átültetése. Az eposzban ismétlődő szöszerkezetek, félsorok, sorok a Devecseri Gábor elnevezésével «epikus egyszavak» mintájára az «epigrammai egyszavak» felé megtett első lépés tanúi lehetünk. Az epigrammák világa ugyanis szintén igen sok, újra meg újra, változatlan, vagy kicsit módosuló formában feltűnő elemekkel tarkított, és meg lehetne kísérelni ezeknek az akár évszázadokon át uralkodó ismétlődéseknek a rendszerét a fordításokba átmenteni. Ebben a két versben, egy igen hangsúlyos helyen, megtörtént ez a kísérlet:

«Gyűlölt hajnali csillag, az ágyamhoz be korán jössz,
 épp most, hogy Démóm teste hevítani kezd . . . » (V. 172)

«Gyűlölt hajnali csillag, mért ily lassú a lépted,
 most, hogy Démóm mást rejt takarója alatt?» (V. 173)

Az egész kötet legproblematisabb fordítói elve a nem irodalmi kifejezések irodalmi közegbe való átültetése. A görög költészetben sokminden természetesnek tűnt, amit a magyar irodalom — Arany Jánostól kezdve — vonakodott a fordítások nyelvi eszközeivel

⁷ Aiskh. Ag. 899.

⁸ Devecseri G.: Levél Horatiushoz avagy a fordítás művészete. in: Horatius Összes Versei. Budapest 1961. 616.

⁹ In: Görög költők antológiája. szerk. Falus Róbert. Budapest 1959. 633.

érzékelteni. Kérdés az, hogy mikor vagyunk kevésbé hűek, ha az eredeti kifejezés erejét tompítva «szalonképeessé» írjuk át a költeményt, vagy, ha a magyar költészet gyakorlatában szokatlanabb, de az eredeti kifejezés stilisztikai értékét pontosabban megragadó szavakat használunk. Ez a megoldás sem minden esetben jó, mert olyan részek válhatnak hangsúlyossá a fordításban, amelyek az eredetiben nem voltak feltétlenül azok. Somlyó György vállalja a második út kockázatát. Így került az V. 55-be a «kiterült», az V. 129-be a «lankadt farkon», a VIII. 285-be a «rohad». A legszembeötlőbb azonban kétségtelenül Killaktór verse (V. 29), amelyet korábban Horváth István Károly így fordított le:

«Édes a lány ölelése: ugyan ki tagadja? De jaj, ha
pénzt kér, úgy keserűbb, mint a bürök levele.»

Horváth István Károly fordítása nem érzékelteti a *βυεῖν* aristophanési szabadosságú hangulatát,¹⁰ Somlyó frappáns fordítása viszont meghökkentően hűséges.

Mégsem a trágárság vagy irodalom kérdésének az eldöntése a legfontosabb a kérdéses szónál,¹¹ erre nem is vállalkozhatnák, hanem az, amiben túlmutat pusztá fordítás-voltán, és bekapcsolódik egy olyan rendszerbe, amely számunkra már — sajnos — irodalomtörténet. Devecseri Gáborról szóló költői visszaemlékezésében írja Somlyó:¹² «... egyenesen kimondta a szót, amit vártál, azt a régi, ótörök eredetű szavunkat, amely az értelmű szótárban (*durva*) jelzés kíséretében szerepel (bár köztünk használatos mai jelentését nem kaszárnyákból vagy basaszerájokból merítette, hanem egy XIV. századi tatár népdal szerelmi vallomásából), s amelynek nem *durva*, hanem éppen áhítatos értelmezésért és használatáért te mindig is küzdöttél, s végül minden szerelmeddel sikerült el is fogadtatnod, lassanként bevéve a beljűnk nevelt idegenkedés ellenállását; azt a szót, amely írott nyelvünkben még mindig tabuszámba megy, s amit én sem írok le itt, ha éppen ellenkező okból is, inkább azért, mert legújabb keletű köznyelvi fejlődésünk során oly mértékten és oly méltatlan módon terjedt el, hogy azok, akik jogosultságáért küzdöttek (mint mi, lázadó ifjúságunk idején), most a szitok, káromkodás vagy közöny útszéli eszközétől idegenkednek benne, amivé a szerelmi aktus merész, köntörfalazás nélküli, tömör kifejezése helyett vált.»

Így lett ez a furcsa kis epigramma hommage-zsá a költőbarát emléke fölött, akinek fordítói elvei végig érvényesülnek ebben a kötetben, ismét bizonyítva, hogy a klasszikus költészet tolmácsolásának lehetnek ugyan más útjai a magyar irodalomban, de Devecseri életművének lezárulta után is ez tűnik a leginkább járhatónak. Az elmúlt évtized nem a merész újítások, hanem a hagyományok ébrentartásának korszaka volt.

A halál magányosságával szemben a költők versekkel védekeznek. S ha ezek tovább munkálnak bennünk, sem ők, sem mi nem éltünk hiába.

NÉMETH GYÖRGY

MENANDER. HERONDAS. WERKE IN EINEM BAND. Aus dem Griechischen übertragen von KURT und URSULA TREU. Aufbau Verlag, Berlin—Weimar 1980. 380 lap. Bibliothek der Antike. Griechische Reihe.

A Treu házaspár 1975-ben már megajándékozta az ókor irodalma iránt érdeklődőket egy Menandros-fordítással (Menander. Stücke. Leipzig 1975. Reclam Bibliothek. Ez a mytilénéi mozaikok képét is tartalmazta, mely az új kötetben nincs benne.). E fordítást most kiegészítették részben az idézetek formájában fennmaradt töredékekből több, mint háromszáznak a fordításával, részben az újabban ismertté vált töredékek átültetésével, köztük a Misumenos kezdő jelenetével, melyet E. G. Turner 1978-ban tett közzé: *The Lost Beginning of Menander Misumenos*. Proc. of the Brit. Acad. 63, 315—331. (Nem egészen értem, miért nincs ez a kötetben sehol pontosan megadva.) A fordítás így jelenleg valószínűleg a legteljesebb modern nyelvű Menandros-fordítás. A Hérondas átültetés teljesen új. Mivel a fordítók filológusok, akik nemcsak lelkiismeretesen fordítottak valamely kiadást, hanem mint szövegkritikusok és papirologusok a szövegalkatás kérdésében is illetékesen foglalnak állást (a Kitharistésben pl. nagyon meggyőzően helyezik el a Sandbach-

¹⁰ Aristoph., Ran. 740; Av. 560.

¹¹ Számomra ebben a kérdésben is irányadó *Devecseri G.: Trágárság és irodalom. in: Műhely és varázs.* Budapest 1973. 296—304.

¹² *Somlyó György: Árnyjáték.* Budapest 1977. 172.

féle 5. töredéket a darab menetébe), a fordítás többé-kevésbé kommentár értékű. Másrészt, mivel nálunk az irodalom iránt érdeklődők között még mindig többen olvasnak németül, mint görögül, s mert teljes Menandrosunk köztudomásúlag nincs (ami egyébként oly rendkívül gazdag műfordítás-irodalmunkat tekintve különös hiány, s ha arra gondolunk, mely hamar követte magyar fordítás a századelő nagy leleteit, s még hamarabb a Dyskolost, elgondolkoztató tünet), a kötet a nem szakember olvasók figyelmébe is ajánlható.

A munka elején nem túl terjedelmes, de tartalmas bevezetés olvasható, mely tájékoztatást ad a szövegek hagyományozásáról, Menandros ill. Hérondas életéről, műfajáról és költészetéről, igen ügyesen szöve bele mindebbe olyan tudnivalókat az ókorral kevésbé ismerős olvasó számára, melyek közlésével az egyébként elég rövidre fogott jegyzeteket tudták a fordítók tehermentesíteni s az olvasót a folytonos hátralapozgatástól megkímélni.

Egy-két esetben talán vitázni lehet az árnyalatokon — Epir. 130—131: a *βιάζεται* *ἐαυτὸν* talán nem egészen anyyi, mint 'freiwillig'; Asp. 118 die Verwandten: a határozott névelő felesleges; Asp. 327 *ἀλόγιστος τῆς ἀληθείας κοιτῆς* miért 'für die Wahrheit ein befangener Richter'? Hérond. 1, 74—5-öt sem egészen úgy értem, mint a fordítók fordítják, stb. — de ezek jelentéktelenségek, a fordítások egészükben pontosak és megbízhatók, mint az a fordítók személyének ismeretében eleve is gondolható.

Érdekes azonban a német fordítók eljárását mint fordítói módszert is megvizsgálni. Szemmel láthatólag arra törekedtek, hogy a fordítások közvetlenül és lehetőleg jegyzetek nélkül érthetőek legyenek. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy ahol pl. az eredeti csak egy mutatónévmet használ, ők kiteszik a nevet, nemcsak abban, hogy ahol az eredeti egy fogalommal lett, de a modern olvasónak nem sokat mondó tulajdonnevet használ, ott a tulajdonnév jelölte fogalmat illesztik a szövegbe (így lesz pl. a Melitidésből Holzkopf Asp. 269-ben), tehát mintegy a jegyzetet fordítják bele a szövegbe, hanem abban is, hogy az eredeti köznyelvi fordulatait nem pontosan lefordítják, hanem a megfelelő német fordulattal helyettesítik. Így lesz pl. Epir. 160 *οὐκ ἐς κόρακας*-ából 'scher du dich zum Henker', itt-ott még némi anakronizmust is megengedve, mint pl. mikor mindjárt néhány sorral alább (165) a — különben nem egészen problémátlan jelentésű (vö. Wilamowitz Epitrepontes kiadásában, 216. l.) — *λίβαδος*-t 'fuchsteufelswild'-nek mondják. Mármost ismeretes Devecserinek az az álláspontja, hogy a fordító megkíméli az olvasót attól, hogy a görög nyelvet elsajátítsa, de nem kímélheti meg attól, hogy elsajátítsa a görög szemléletet és gondolkodásmódot. Devecseri ennek megfelelően így fordítja az Epir. 160 említett kifejezést: 'Légy hollók étke!'. Ez egy parányi példa, amely azonban a Devecseri által megfogalmazott elv feltétlen igazságának kérdését veti fel. Míg ti. az eposz vagy a tragédia kothurnusos világában a görög szemléletet tükröfordítás szerűen visszaadó kifejezéseket a modern olvasó is stílusosnak érzi s az adott összefüggésben — még ha nem egészen érti is — természetesen tartja azt, éppúgy, mint a görög néző (aki egészen biztosan szintén nem értett meg első hallásra mindent a tragikusok szövegében), addig az újkomédia elégsz köznyelvi-társalgási stílusában egy-egy tükröfordítás olyan idegenszerű, esetleg a művet a nézőtől némileg eltávolító hatást gyakorolhat, amelyet az eredeti a maga befogadóra biztosan nem tett. Ha viszont elfogadjuk a 'közelhozás' vagy 'átültetés' jogosultságát, úgy nyomban felvetődik a kérdés: nem fenyeget-e az anakronizmus vagy a bántó modernizálás veszélye.

Felvetődik azonban éppen Menandros esetében ezzel összefüggésben egy másik kérdés is, melyet a verselés vonatkozásában megint csak Devecseri látott meg világosan: vajon azt kell-e mondanunk, hogy Menandros a dráma versét oly mértékben közelítette a prózához, amennyire csak ez kötött beszédben lehetséges volt (így pl. R. Schottländer), vagy inkább azt-e, hogy «amennyire csak a prózában, a mindennapi beszédben természetesen ott rejlt verslehetőség felszínre hozható, a menandrosi komédia felszínre hozza» (Devecseri). Ez ti. nemcsak a verselésre igaz, hanem a komédia egész költői nyelvezetére is. Devecseri a maga álláspontja szerint a fordításban is a verslehetőségre, a prózán túlemelkedőre veti a hangsúlyt (ezért, nemcsak valami forma-dogmatizmus miatt fordítja a komédiát is hatos jambusban), Treuék ellenkezőleg, a drámai versnek és dikciónak a prózához való közelhozását tartják fontosnak, ezért fordítanak hol ötös, hol hatodfeles, hol hatos jambusban, s igyekeznek nyelvezetükben is a mai művelt közbeszédhez közelmaradni, olykor-olykor inkább még egy árnyalattal erőteljesebben is fejezve ki magukat, mint az eredeti. Megint egy apró példa: Epir. 132—133: *ὁπτος ἐμπεσὼν διασκεδᾷ τὸν ἔρωτα*. Devecseri: «Így nekirohan, s elúzi majd a szép szerelmet». Treuék: «Platzt der Kerl herein und macht ein Ende dem Spaß. A Kerl nincs az eredetiben, Devecserinél sincs, viszont a Devecserinél olvasható 'szép' is hiányzik az eredetiből, Treuéknál is, de ők az *ἔρωτ*-t mindjárt Spaß-szal is fordítják. E példán elég jól szemléltethető a két fordítói eljárás különbsége, ill. az, hogyan törekednek a német fordítók arra, hogy összhangban maradjanak a mai köznyelvel, s érik el azt a hatást, melyet az eredeti a maga közönségére tett. Ez a törekvés szép is, jó is. Csakhogy a bölkenő éppen az, hogy a köznyelv, még a művelt köznyelv is, valószínűleg

hamarabb avul el, mint az emelkedett irodalmi nyelv. Egy mai művelt egyetemi hallgató Devecseri Menandros fordításának költői szépségeit nyilván csodálja, elgyönyörködik pl. a „szép szerelem” kifejezésen, de aligha gondol arra, hogy ez egy prózához közelítő nyelv, vagy kíváltképpen ő maga ezen a nyelven beszéljen, Trencsényi-Waldapfel klasszikus veretű nyelvezetét pedig valószínűleg közelebb érzi a tragédiák dikciójához, mint az akármilyen választékos társalgási nyelvhez. Kiderül tehát, hogy a könnyed menandrosi nyelvet, a rafinált lazaságot sokkal nehezebb maradandóan visszaadni, mint a tragédiák ékesszólását, s egyebek mellett talán ez is oka annak, hogy az elmúlt két évtized Menandros-leletei nem szólaltak meg magyarul. A közelhozás, az átültetés sem csodaszer, s ha a színpadon való előadásra gondolva szükséges lehet is, önmagában még nem biztosíték a maradandóságra.

A Héróndas fordítás ezen túl még egy további kérdést is vet fel, melyet Treuek is világosan látnak, s nyomatékosan fel is hívják rá a figyelmet: Héróndas egy halott nyelven ír a mindennapi élet dolgairól. Azt a hatást, amelyet ez tett a korabeli olvasóra, aligha lehet fordításban visszaadni, hiszen amikor az a halott nyelv még élő volt, akkor az irodalom (Hippónax) valóban használta azt kisemberi élmények ábrázolására. A hatás tehát a korabeli olvasóra nem az volt, mintha egy ferencvárosi tanácstag beszámoló ábrázolásában az író a tanácstagot a Parainesis nyelvén beszéltené, hanem inkább mintha pl. egy mai német kisváros mai alakjai a Hans Sachs-féle Schwankok nyelvén tárgyalnák meg, hogy mi történt a legutóbb üzemi aktíva-értekezleten. Héróndas fordításában tehát éppen az esztétikai hatásnak egy jelentős mozzanatavész el; Treuek igitykeznek ezt legalább az eredeti nyelvénél az ábrázolás távolságtartó voltában játszott szerepe hangsúlyozásával a bevezetésben pótolni — a fordításban azonban ugyanazt a «közelhozó» gyakorlatot követik, mint Menandros esetében.

Hogy a fordítás mennyire lesz időtálló, az idő dönti el (hogy rövid időn belül Menandrosból második kiadás vált lehetővé és szükségessé, mindenesetre igen biztató előjel), hogy nyelv megoldásai, fzei, árnyalatai mennyire híven adják vissza a menandrosi szó-művészetet, azt inkább a német anyanyelvűek hivatottak megítélni — mint filológiai teljesítmény jeles munka, s a magyar olvasó a német fordítás alapján is elgondolkozhatnak a Menandros és a Héróndas fordítás (meg talán általában a műfordítás) némely kérdésén.

RITOÓK ZSIGMOND

THE ANNALS OF TACITUS. Books I—VI. Edited with a comm. by F. R. D. GOOD-YEAR. Vol. I—II.: Ann. I—II. Cambridge University Press 1972—81, X + 367 és VIII + 490 lap.

Az I. kötet (Ann. I 1—54) előszavában G. remélte, hogy az első *hexas* kommentálására tervezett négy kötet «mintegy tíz éven belül» elkészül. Panaszkodjunk-e, hogy a folytatás ennyire elhúzódt? Inkább örüljünk, hogy az annak idején «un lavoro di alta, spesso altissima classe»-nek ítélt kezdet (C. Questa) íme olvasható folytatása most, kilenc év elteltével, szinte megszorítás nélkül érdemesíthető az *utóbbi* minősítésre. Munka közben nyilván egyre inkább megvilágosodtak a Tacitus-kommentálás nehézségei, ugyanakkor leküzdésük is — amennyire ez lehetséges — jobban sikerült, és ezzel párhuzamosan a korábbi teljesítmények fanyar elmarasztalása általában megértőbb állásfoglalásnak adott helyet. (Az új kommentár leggyakrabban visszatérő formulája: «pace . . .») Persze nemcsak Tacitus-kommentárt nehéz írni, hanem a fél évezredes előzményekhez képest feltétlenül haladást jelentő újdonságról érdemleges ismertetést is. Az e műfajban szokásos általánosságok, vagy a másik véglet (aprólékos megjegyzések és a «jobbantudás» mindenáron való bizonygatása) helyett hasznosabbnak véljük, ha a friss Annales-kommentár képes — mint legutóbb A. B. Bosworth Arrianos-kommentárjának (Oxford 1980) ismertetésében — egyetlen részletkérdést: a Nagy Sándor-hagyományának a «Germanicus hagiográfiájában» (Questa) eleve várható tacitusi felhasználását vesszük szemügyre.

G. nagyon jól ismeri a szakirodalmat. Ismeri idevágó — korábbi — kísérleteinket is, vö. pl. ad I 61,1 *cupido Caesarem invidit*: «an echo of the impulses which so often seized Alexander», de másutt (pl. ad II 21,2 *Germanicus . . . detraxerat tegimen capiti*, vö. Curt. Ruf. VIII 1,20) a javasolt «alexandrosi» párhuzam, ill. magatartás helyett már inkább csak holmi «halvány hasonlóságra» (a flimsy resemblance) gondolna. Nézzük hát nagyjából végig azokat az Annales-helyeket, amelyeknek «alexandrosi» értelmezését «Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung» c. tanulmányunkban (Gymnasium, 1982, 37 skk.) előterjesztettük.

Germanicusnak Tiberiustól kifogásolt beteglátogatásait stb. (I 69,1 és 71,3) G. «parancsnoki kötelességnek» (II 125: a commander's proper duty, vö. 135) minősíti, és

nem utal Germanicus gesztusainak antoniusi (Plut., Ant. 43), de még inkább alexandrosi rokonságára (vö. pl. Arr. II 12,1; Vita Alex. M. II 17,9 v. Thiel). Hasonlóképpen megjegyzés nélkül maradt a teutoburgi katasztrófa áldozatainak elhantolása (I 62,1): *primum . . . caespitem Caesar posuit, gratissimo munere in defunctos*. — mint ahogy Nagy Sándor is első volt minden *munus* végzésében (vö. pl. Curt. Ruf. VIII 11,8), akár háborúban, akár Héphaistión gyászolásában (Arr. VII 14,5), akár Dareios végtisztességénél (a regényes változatokban).

Rendkívül tanulságos az Északi tengeri vihar leírásának (II 23 sk.) részletes magyarázata. G. itt is határozottan szembeszáll az ún. «Vergilianusokkal», akik lehetőleg mindenütt Vergilius-reminiscenciákra «vadásznának» (II 79,2. j., vö. pl. 117, 160, 253, 274 — és *passim*). Egyéb párhuzamok (Pacuv. Trag. inc. 412 — R³, Ovid. Met. XI 474 —, Albin. Peto *ap.* Sen. Suas. I 15, Sen. Ag. 421 —, Luc. V 597 —) többsét és más bizonyítanának; ő maga a *tacitusi* Germanicus-ábrázolásban nem annyira Aeneas, mint inkább Iulius Caesar vonásait fedezné fel. Számon tartja a viharleírás akárhány részletének sablonos voltát, de pl. a matrózok akadályozásának toposát vagy a nem-létező sziklák szerepét szemléltető (és könnyen szaporítható) helyek azt mutatják, hogy nem Caesar utánzásával, nem is általában «regényes megtoldással» (Furneau: addition of romance) van dolgunk, hanem a regényesre és drámaira színezett Nagy Sándor-hagyománnyal. (Vö. Nearchos *periplus*-ának megfelelő helyével: FGrHist 133 F 1 c: p. 699,13 — Jac.) Germanicus fonák öngyilkossági kísérletével kapcsolatban (II 24,2) már V. Tandoi is gondolt Alexandros achilleusi szerepjátszására (SIFC 1967, 28 —), de G. itt is inkább csak «távoli és aligha tudatos visszhangoknak» vélné a meglepő egyezéseket (these are rather remote echoes and hardly conscious). Ami Germanicus viselkedésének «neveltségét» (II 253) illeti, a *tacitusi* «*inconstantia*» mögött — ebben az esetben — minden jel szerint a Nagy Sándor környezetében nyüzsgő «Dichterling»-ek (W. W. Tarn: «the poetasters») és a hatás-vadászó hellénisztikus történetírók leleményessége keresendő.

Ugyanezt találtuk az I. könyv korábbi, ide vonatkozó helyeinek kommentárjában is. Pl. a germaniai legiók zendülésének realiztikus részleteit (I 34,2 *quidam prensa manu inseruerunt digitos* . . .) G. a H. Hommelre (Die Bildkunst des Tac. Würzb. Jb. 1936, 11 sk.) való utalással nem magyarázta, pedig J. Lipsius hajdani Lucanus-ídézete (V 274 —) nyomra vezethette volna: az Alexandros-hagyomány képviselőinek hasonló leírásai (Iust. XII 8, Curt. Ruf. XI 2 —, Arr. V 25) félreérthetetlenül a nagy királyt mutatják a *tacitusi* Germanicus mintaképeknek.

Tanulságos az a mód is, ahogyan G. az emlékezetes megkísértési jelenet (I 35,3 — 5) hőségének viselkedését magyarázta: a rómaiak (és némely mai olasz) «extravagáns taglejtéseinek és érzelmi kitárulkozásának» szemléltetéséül egyrészt aul Augustus színész-mutatványára (Suet. Aug. 52), másrészt aul «Mantaliní» bohócokdására (histrionics), ill. a *tacitusi* *climax* természetes drámaiságára utalt (I 261). Koestermann annak idején a jelenet színpadszerűségére (die Theatralik der Szene) és a trónörökös «némileg színésziess lényére» (etwas theatralische Wesensart) gondolt, pedig *theatralisnak* a *tacitusi* előadás *előzményeit*: ebben az esetben is az Alexandros-vulgatát, ill. általában a «tragikus» történetírást kell minősítenünk. Germanicus gesztusának párhuzamául ebből a körből a Nagy Sándort «utánzó» Pompeius (Plut. Pomp. 13), vagy az Agathoklés-történet egyik hasonló («drámai») jelenete (Diod. XX 34,4) kínálkozik.

Ennyit ízelítőlül. Ha az intranzigens szerző, aki egyebütt (pl. *ad* II 54,1 *cupidine veteres locos . . . noscendí*, vagy *ad* II 59,1 *Aegyptum proficiscitur cognoscendae antiquitatis*) sincs meggyőződve Germanicus Alexandros-*aemulatio*-járól, a felhozott párhuzamokat a regényes-drámai Alexandros-történet befogására irányuló «vadászatnak» érezni, olvassa csak tovább Tacitust és adjon magyarázatot az ünnepelelt hős levélhamisítására (I 36,3 *placitum, ut epistulae nomine principis scriberentur*: tartozunk annak nyugtázásával, hogy G. nem tartozik Germanicus csodálói közé: II 373,2. j.). A magyarázatot megint csak az Alexandros-vulgatában (Diod. XVII 39,2) találjuk: Issos után Nagy Sándor járt el így, hogy Dareios békeajánlatát visszautasítván, tovább folytathassa a háborút.

Tudjuk, hogy ez a szemelgetés igazságtalan, mert csak *egy* kérdéskomplexust érint. De azt is tudjuk, hogy bajosan lehetne még egy tematikus csokort összekötni hasonlóképpen vitatható magyarázatokból. Goodyear járatossága a Tacitus-irodalomban, kiegyensúlyozott állásfoglalása a legbonyolultabb kérdésekben (a szövegformálás kérdéseiben is), és nem utolsósorban a nyomdai előállítás szeplőtlenége nemcsak tanulságossá, hanem élvezetessé is teszi az új kommentár tanulmányozását. Mivel pedig a mű máris nélkülözhetetlen munkaeszköze Tacitus minden hívének, bizakodással várjuk a vállalkozás folytatását és sikeres befejezését.

BORZSÁK ISTVÁN

HÍREK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AVICENNA-ÜLÉSE

Ibn Sīnā, avagy latinos nevén Avicenna, 980-ban született egy Bokharától nem messze fekvő kis városban, Khurmitanban (ma: Ramitan). Munkáiban, mindenek előtt filozófiai enciklopédiájában, a *Kitāb al-šifā'*-ban, és orvostudományi kézikönyvében a *Qānūn*-ban, földolgozta kora minden tudományát. Kora tudománya azonban elsősorban görög gyökerekből táplálkozott, így munkássága elsősorban Aristotelés, Galénos és Hippokratés, valamint sok más hellén tudós munkájának folytatása. Ebből az anyagból Ibn Sīnā olyan filozófiai és tudományos rendszert hozott létre, amelyik a következő századokban alapvetően befolyásolta az iszlám országainak tudományosságát, de latin fordítások révén a középkori Európa filozófiáját is, s egészen az Újkorig Kelet és Nyugat orvostudományát.

Ez az időben és térben páratlanul széleskörű hatás magyarázza azt, hogy az UNESCO tagországainak ajánlotta, hogy 1980-ban emlékezzenek meg Avicenna születésének 1000. évfordulójáról, hiszen Avicenna személye egyedülálló alkalmat nyújt európai és ázsiai tudósok együttes ünneplésére.

Ezzel a főhívással párhuzamosan a Szovjetunió Tudományos Akadémiája is fölkerlte a számottevő orientalisztikával rendelkező szocialista országok akadémiáit, hogy rendezzenek konferenciákat e kiemelkedő évforduló alkalmából, s így csatlakozzanak azokhoz a milleniumi ünnepegekhez, amelyeket a Szovjetunióban párt- és kormányhatározat alapján rendeznek több ezer fős külföldi és belföldi vendégsereg részvételével, előadásokat tartva, s egy hét alatt bejárva a Moszkva—Dusanbe—Taskent—Moszkva útvonalat. Ennek a különleges érdeklődésnek magyarázata abban rejlik, hogy a Szovjetunió két köztársasága is magáénak tekinti Ibn Sīnāt: a Tadzsik SzSzk származása és anyanyelve, az Üzbég SzSzk pedig születési helye alapján.

Az NDK-ban 1980 februárjában, Hallében rendezték meg az Avicenna-konferenciát német, szovjet és magyar kutatók részvételével. Erről a találkozóról ugyanennek a folyóiratnak a lapjain számoltam be.

A Magyar Tudományos Akadémia 1980. október 1-én tartotta tudományos konferenciáját, ahol magyar, német, szovjet, belga és egyiptomi kutatók olvasták föl előadásait.

Az ülést Köpeczi Béla akadémikus, főtítkárhelyettes nyitotta meg. Beszédében kiemelte Avicenna munkásságának enciklopedikus jellegét, távoli dolgokat is összefüggésbe hozó, egyetemesre törekvő gondolkozásmódját.

Az MTA nevében Szentágothai János akadémikus, az MTA elnöke üdvözölte az ülés előadóit és hallgatóságát. Üdvözlétében rámutatott, hogy bármilyen jelentősek is azok az orvostudományi szövegek, amelyeket korábbi századok tudósai ránk hagyományoztak, figyelmünket mégsem szabad elterelniük a korabeli ábrázolások nyújtotta tanulságokról.

Az első előadó *R. B. Baratov*, a Tadzsik Tudományos Akadémia elnöke volt. Az «Ibn Sīnā természettudományos gondolatai (Естественно-научные мысли Ибн Сина)» című előadásában minden tudományos tárgyalás nélküli katalógusát adta azoknak a csillagászati, ásványtani és egyéb nézeteknek, amelyeket a tudományok történetében elsőnek Ibn Sīnā fogalmazott meg.

Másodiknak *Schultheisz Emil* egészségügyi miniszter tartotta meg előadását «Die Bedeutung Avicennas in der Entwicklung der spätmittelalterlichen europäischen Medizin» címmel. Vizsgálódásait nem korlátozta Ibn Sīnāra, fölolvását az Avicenna föllépését is előkészítő Ḥunain ibn Ishāq tevékenységének méltatásával és elemzésével kezdte. A továbbiakban azt az elvi kérdést vizsgálta Ḥunain ibn Ishāq és Avicenna műveinek fényében, hogy az elméleti és a gyakorlati munka egységének miként kell megvalósulnia az orvosok tevékenységében.

Ezek után következett *G. Anawati*, a konferencia egyik legtekintélyesebb vendége. A «Psychologie avicennienne et psychologie thomiste: étude comparée» című előadásában először azokat az általános jellemzőket vette számba, amelyek ugyan köztudottak, de ha figyelmen kívül hagyjuk őket, nem érthetjük meg Avicenna munkásságát. Ibn Sínā gondolatvilágának e fő jellemzői a következők: jártassága a görög filozófiában és tudományokban, kora tudományának ismerete, iszlám iránti elkötelezettsége, újplatonikus beállítottsága.

E legutóbb említett tényből következik, hogy lélektanában kiinduló alapként elfogadta az újplatonikusok egyik legfontosabb tételét: *ex uno fit unum*. Ennek segítségével vezeti le az isteni értelemről az activ intellektust, majd abból az emberi lelket. Ebből következik, hogy Aristotelésszel szemben — aki a testet és a lelket egy szubsztanciának tartja — Avicenna a testet is és a lelket is külön szubsztanciának tekinti. Ezt a szubsztanciát azonban az ismert platoní–aristotelési vonalat követve három rétegre osztja: vegetatív (funkciói a növekedés és táplálkozás, stb.), a sensitív (mozgás, fölfogás, azaz apprehensio) és logikus rétegre.

A sensitív lélek kettős forrásból, az öt külső valamint a belső érzékek révén fogja föl (ez az apprehensio) a külső világból érkező benyomásokat, és ezeket a fölötte álló logikus lélek két szférája, a praktikus és a teoretikus dolgozza föl. A teoretikus lélek is további négy részre oszlik, különböző funkciókkal.

Miután így sikerült megrajzolni a lélek struktúráját, lehetségessé vált Avicenna lélektanának Aquinói Tamással való összehasonlítása. Ebből az összehasonlításból világossá válik, hogy a skolasztika sokat merített Ibn Sínā tanításából a lélektan terén is, mégpedig akkor, amikor Ibn Sínā olyat tanított, ami a skolasztika igényeinek jobban megfelelt Aristotelés nézeteinél. Így például a skolasztikusok, és élükön Tamás, Avicenna nézetét fogadták el arról, hogy a test és a lélek két külön szubsztancia, és Aristotelés fönt említett tanítását figyelmen kívül hagyták.

Az előadás célja, ahogy ez címéből is kiviláglik, Avicenna nézeteinek pontos rekonstrukciója volt, s ennek összehasonlítása Tamás jól ismert tételeivel. Ez sikerült is, és így megnyílt az út a további kutatás felé: Avicenna lélektana forrásainak tisztázása felé. Érdekes megjegyezni ebben az összefüggésben, hogy az ülés egy másik résztvevője, G. Strohmaier eredetileg egy általa talált, csak arab fordításban fennmaradt Galénostól származó mű alapján épp a sensitív lélekhez fűződő belső érzékek problémakötét akarta tisztázni.

G. Strohmaier, az NDK Tudományos Akadémiájának képviselője «Avicennas Hajj ibn Jaqzān — das Vorbild von Dantes Commedia» című előadásának bevezetőjében rámutatott, hogy a Dante-kutatók már eddig is fölismerték, hogy az Isteni színjátéknak keleti előzményei is voltak, így például a mi rög irodalom. Az eddigi kutatók közül már Bertjelsz fölvetette a gondolatot, hogy az Isteni színjáték első énekének eseményei — találkozás a párduccal, az oroszlánnal és a nőtényfarkassal — tulajdonképp Ibn Sínā Hajj ibn Jaqzān-jának átköltése. A probléma azonban az, hogy ennek a traktátusnak nem ismert latin fordítása, Dante pedig nem tudott arabul. G. Strohmaier ezt a tételt igyekszik bizonyítani előadásával, mégpedig két úton.

Az egyik út a tartalmi elemzés. Összefoglalja az Avicenna kutatók Hajj ibn Jaqzānnal kapcsolatos nézeteit: a nem öregedő, ősz ember tulajdonképp az activ intellectus, azaz a hold-szféra értelme. Kíséretében a három állat az emberi lélek három rétegének megtestesítése. Danténél a három állat Avicenna három állatának felel meg. Az első tulajdonsága — az eredeti elbeszélés szerint — a sok beszéd és hazudozás. A másodiké a gyors harag, a harmadiké a bírvágy. Dante ezt a képet az európai állatmesék hatására némileg átdolgozta, de végsősoron ő is a lélek három rétegét akarta az állatokkal jelképezni. Ez a három réteg azonban Platón *επιθυμητικόν*, *θυμοειδές* és *λογικόν* lelkével azonosítható. Dante az eredeti anyagot annyiban módosította, hogy a *λογικόν*-t két részre bontotta: egyik a költemény elbeszélő én-je, a másik az erdőben talált állat, aki a családó beképzelés jelképe.

Ezután Avicenna és Dante elbeszélésének különbségét kellett megmagyarázni. Az előadó az eltérés okát abban jelölte meg, hogy Dante nem közvetlenül Avicennát, hanem a belőle dolgozó, az őt átíró Abraham ibn Ezra Chaj ben Mekitz című művét ismerte. Innen már csak egy lépés a hagyományozási lánc földerítése is: Immanuel ha-Romi, a kiváló héber nyelvű tudós, Dante kortársa lehetett az a személy, aki ibn Ezra művével költséket megismertette.

Ezek után *Borzák István* olvasta föl «Avicennas Qānūn im westlichen Ärztekanon» című dolgozatát. A munka két részből állt. Az első részben a qānūn/kanon szó jelentéséből kiindulva megvizsgálta, hogy milyen európai orvosi kánonok ismertek számunkra, kik szerepeltek ezeken a jegyzékeken. Az egyik jegyzék egyúttal említette Avicennát és Erasistra-

tost. Erasistratos neve azonban összefonódik egy történettel, mely szerint Antiochos szeretett mostohaanyját, Stratonikét. Bele is betegedett ebbe, de az orvos hevesebb szívdobogása alapján fölfedte a titkot, s így bizonyos diplomáciai manőverek útján elérte, hogy Antiochos elvehesse Stratonikét.

A második rész voltaképpen ennek a történetnek az eredetét vizsgálja. A történet ugyanis bizonyos változtatásokkal megtalálható több görög szerzőnél, de mesélik a perzsa származású Avicennáról is, és több perzsa szerző verses műveiben is megtalálható. Mi a magyarázata ennek a párhuzamos hagyományozásnak? Borzsaák István régebbi filozófusok munkásságára is támaszkodva arra az eredményre jutott, hogy a perzsa udvar eseményei, amelyeket Ktesias udvari pletyka formájában hozott magával görögök lakta területekre, míg odahaza az eredeti történet élt volna tovább.

Az előadás a klasszikus perzsa irodalom egyik legérdekesebb témakörét érintette. Az iranisták már régen észrevették, hogy a klasszikus perzsa költészet számos görög elemet tartalmaz, s ezek egyiküket tartják számon az idézett történetet is.

Fodor Sándor «Ibn Sīnā in Popular Arabic Literature» című előadása is két részből állt. Az első olyan népi gyógyászati könyveket ismertetett, amelyek szerzőjeként — valószínűleg a nagyobb hitelesség kedvéért — Ibn Sīnát rüntették föl. A második rész azonban már az előbb említett Hájj ibn Jaqzān nem öregedő, ősz alakjának kérdését tárgyalta. Az előadás elemzése szerint ez az alak, minden tudás birtokosa, az arab hermetikus irodalomból került volna bele Ibn Sīnā művébe.

A szakirodalom azonban — mint az G. Strohmaier előadásából is kiderült — a Hájj ibn Jaqzān és az azt kiegészítő misztikus traktátusok teljes szövegének figyelembevételével már tisztázta, hogy az ősz, nem öregedő, mindent tudó ember az intellectus activus, tehát a hold-szféré értelmének szimbólikus megjelenítése, s így magyarázatát nem a hermetika, hanem az újplatonikus filozófia adja.

A délutáni ülészakot Harmatta János akadémikus elnöklése mellett a találkozó másik világhírű vendégének, G. Verbekének, a Belga Királyi Tudományos Akadémia örökös titkárának előadása, «Einfluss der Philosophie des Ibn Sīnā im Westen», nyitotta meg.

Az előadás egy egyszerű problémából indult ki. Európában nagyjából azonos időben láttak neki lefordítani Avicenna metafizikáját és lélektanát, valamint Aristotelés ugyane két művét. Mi volt az a társadalmi szükséglet, amit ez a párhuzamos fordítás kifejezett?

A válasz a problémára kettős. Az első az európai általános változások ismeretében érthető. A II. századtól kezdődően egyre inkább fölmerült a racionális gondolkodás szükséglete, az autoritáson alapuló hittel szemben teret hódított a filozófiai érvelés. Ezt a latin nyugat csak a görögöknél és az araboknál találta meg, ezért kezdték fordítani. Így is fennmarad azonban a kérdés: miért párhuzamosan ugyanazokat a műveket.

Ennek magyarázata az, hogy Avicenna nem egyszerűen Aristotelés követője. Sok esetben kiegészítette Aristotelést, így például lélektanában, a belső érzékekről beszélve. Az ő tanítása szerint az emberi gondolkodás szerepe kisebb, mint Aristotelésnél, viszont hangsúlyozza a fölkészültség jelentőségét. (Itt megint utalni kell, mint G. Anawati esetében is, a Strohmaier által talált Galénostól származó műre.)

Ugyancsak lényeges pontokon tér el Aristoteléstől létfilozófiájában is. Kiindulópontjaik azonosak: vannak esetleges és vannak szükségszerű jelenségek. Új azonban Ibn Sīnánál a szükségképpeni létező, amit ő a világ teremtőjével azonosít. Ezt a szükségképpeni létezőt csakis mint tökéletes, következésképp nem változó létezőt képzelhetjük el. A teremtés aktusa azonban változás lenne, így a világnak teremtőjével együtt öröknek kell lennie. Ez a gondolatmenet is elűt Aristotelésétől, mégpedig egy olyan kérdésben, ami a filozófiai vitáknak mindíg a középpontjában állt.

A következő előadó: G. F. Girs, előadásában beszámolt arról, hogy milyen kutatások folynak Ibn Sīnával és munkásságával kapcsolatban a Szovjetunióban. Beszámolóját témakörök szerint csoportosította. Ibn Sīnával kapcsolatban kutatják életét és korát, filozófiai munkáit, természettudományi traktátusait (beleértve orvostudományi és matematikai értekezéseit is), irodalmi műveit, s ezen kívül folynak textológiai kutatások is. Külön érdekessége volt az előadásnak, hogy nemcsak az eddigi eredményekről, hanem a tervekről is szólt.

M. Madzsidov Üzbégisztánból Ibn Sīnā orvostudományi nézeteiről adott egy olyan áttekintést, mint amelyet az első előadó a természettudományi gondolatokról.

Birtalan Győző «Avicennas Kanon und die europäische medizinische Wissenschaft» címmel azt méltatta, hogy Ibn Sīnā egyes tanításainak milyen szerepük volt később Európában az orvostudomány fejlődésében.

Maróth Miklós «Die Topik Avicennas und ihre Rolle in den arabischen Wissenschaften» című előadásában először azt vizsgálta meg, hogy mi volt a viszony Theophrastos és Aristotelés Topikája közt, majd föltette a kérdést: melyik topikát követte Ibn Sīnā.

A vizsgálatok azt mutatják, hogy mindkettőt, de e két különböző topikán kívül fölhasználta arab elődeinek munkásságát is. Ebből a három forráscsoportból alkotta meg művét. Topikája azonban a tudományos fejlődésben kettős szerepet játszott. Hasznosnak bizonyult annyiban, amennyiben Theophrastos előírásai alapján eligazítást adott arra nézve, hogyan kell föltétlenül igaz kiinduló tételeket megfogalmazni a tudományos bizonyítások számára. Károsnak bizonyult annyiban, hogy a tudományos bizonyítások menetét egyoldalúan deduktívá tette Aristotelés induktív-deduktív módszerével szemben.

Az ülés Harmatta János elnöki zárszavával ért véget.

MARÓTH MIKLÓS

SZEMIOTIKA ÉS KLASSZIKA-FILOLÓGIA

A jeltudomány (szemiotika), mint neve is jelzi, ismét egy olyan új kutatási perspektíva, amelyről kiderült, hogy szorosan kapcsolódik az ókortudományhoz. A görög eredetű szót voltaképpen használták az antikvitásban, majd az egyházatyák, a középkori filozófia, az újkori logika, orvosi tünettan, katonai jelezéstudomány, hogy azután a múlt század második felében a kitűnő klasszikus műveltségű amerikai filozófus, Ch. S. Peirce megteremtse mai angolszász hagyományát; a századfordulón pedig az összehasonlító indogermán nyelvész, a francia F. de Saussure pedig frankofon tradícióját. Az utóbbi másfél évtizedben világsikert aratott tudomány történései egyre többit foglalkoztak azzal, hogy a sztoikus filozófia, az arisztotelészi ismeretelmélet, a platóni nyelvelmélet, vagy akár a szofisták gondolatrendszere hogyan dolgozta fel jel és jelentés, jelölő és jelölt viszonyát. Hazai klasszika-filológusaink is érdemi munkát végeztek e területen, és ismertek nálunk a hasonló nemzetközi törekvések. Mindamellett legújabbban néhány újszerű gondolat bukkant fel a klasszika-filológia és a szemiotika összekapcsolási lehetőségeit illetően, és mivel ez új, «másik» ókortudományi szemiotika nálunk eddig még nem talált követőkre, célszerűnek látszik, hogy röviden számot adjunk ígéreteiről, távlatairól.

A legnevezetesebb nemzetközi szemiotikai nyári egyetem, az Egyesült Államok-beli Vanderbilt University (Nashville, Tennessee) második kurzusán, 1981 júniusában került sor a «A szemiotika és a klasszika-filológia» szimpoziúmról, amelyet amerikai ókortudósok rendeztek. A kisméretű, rendkívül intenzív megbeszélésen nyolc előadás hangzott el, a több napig megszakítatlanul tartó vita során azonban igen alaposan érintették a felmerülő tematikus és módszertani kérdéseket.

Az amerikai klasszika-filológusok vezető tekintélye, John Peradotto: *Texts and Unrefracted Facts — Philology, Hermeneutics and Semiotics* címmel voltaképpen az amerikai klasszika-filológia múltját, jelenét és jövő feladatait tekintette át. Elgondolása szerint az elsődleges emlékektől távoli Amerikában a szövegek elemzése a legfontosabb feladat, ahol is az újszerű módszerek adhatnak értelmet annak, hogy a szupermodern társadalomban ilyen «ósvi» kutatások egyáltalán szóba jöhessenek. Ann L. T. Bergren: *Language and the Female in Greek Thought* címmel voltaképpen négy témakört érintett. Fejtegetései szerint az asszonyok és a jelek rendkívül érdekes összefüggésben szerepelnek a homéroszi görögöknél. A műszak beszéde, az asszonyok szövéssel való jelezése (az üzenetet «szövik» a nyelvben is), a házasság mint üzenetesere, végül Heléné alakjának sokrétű értelmezése mind egy-egy ilyen aspektusra mutat. Amint a vitából kiderült, a harmadik téma (házasság = kommunikáció) még igen sok kérdést rejt, és a mostani felvetés csak előzetes ötletnek nevezhető. Viszont a többi kérdésben igen fontos jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek együtt vagy külön is tovább vizsgálandók. Marilyn B. Arthur: *The Dream of a World Without Women* című előadásában a Theogónia asszony-képét mutatta be. Itt megint a női műszak jövőt előre mondó, jelező viselkedése az érdekes tény. A világhírű magyar származású metrika- és epika-kutató Gregory Nagy előadása: *Sēma and Noēsis* a 'jel' és a 'tudás' összefüggéseit vizsgálta. A szemiotika története szempontjából is igen fontos, hogy a görög tövet a szankszrit *dhya*ma szóval egyeztetni, és ily módon a szemiotikai terminológia eddig feltárt legrégebbi rétegeire vonatott rá. Gondos analízissel hozta fel a *sēma* homéroszi előfordulási eseteit, ahol is a 'kocsiverseny fordulópontja' < 'emlék' ~ 'jel' < 'halott emlékjele, például kőhalom' jelentésfejlődést mutatta be. Még a latin *signa* főként katonai használatát illetően is érdekesek voltak fejtegetései. Voltaképpen azt a terminológiai folyamatot figyelhettük meg, amelynek során a gyakorlat jel-szerű tárgyai (pl. síremlék, katonai utasítást vagy rangot képviselő jeladás) elméleti terminusokká válnak. Az a tény, hogy a homéroszi epikában még e konkrét háttér is felfedezhető, ugyanakkor a szofistáknál ugyanez a *sēma* és *noēsis* már jelentéstani, ismeretelméleti, szemiotikai műszavak, rend-

kívül fontos a jelszerűség társadalmi felismerésének történetében. Természetesen mind indoeurópai, mind latin vonatkozásban még sok irányban lehetne tovább folytatni ezt a kutatást. (Nem esett például szó az antik orvostudomány jel-koncepcióiról, illetve ezek terminológiájáról, noha ez összefügg a már említettekkel, és egy időben ezekkel egyenrangúan közismert volt.) A konferencia szervezője, Nancy Rubin: *Hunting and Sexuality in Myth and Epic* c. előadása voltaképpen a vadászepika narratív sémáját vizsgálta fel: fogantatás és születés — névadás — növekedés — serdülőkor — ifjúkor — felnőtt tevékenységként vadászat és házasság — utazások és háború — véletlen (legtöbbször tengeri) halál — a halál után héroszként tisztelet. Ez bizonyos fokig nem más, mint az immár több mint száz éve ismert «indogermán hősepikai minta», és világ vadász-epikái közül többekkel (pl. a kaukázusi oszét vagy grúz epikával) kiegészíthető volna. Az viszont érdekes, hogy az Odüsszeia milyen egyértelműen képviseli ezt a rendszert. Az amerikai ókortudósok között kezdeményező szemiotikusnak számít Charles Segal, aki ezúttal a tragédia eredetét érintette *Greek Myth, Semiotics, and the Problem of Tragedy* címmel. A tragédiát a mítosz meta-szövegének fogja fel, és elemzésében ellentétek (polaritások), valamint kódok segítségével értelmezte a ránk maradt szövegeket. Köztudott, hogy a görög tragédia esetében a szokás-szerűség szinte a szemünk láttára csap át az esztétikumba, azt a ténnyt, hogy e folyamat az ellentétek és kódok szemiotizálásának folyamataként is értelmezhető, mégis igen szentencésnek, újszerűnek tarthatjuk. Bruce Rosenstock: *Plato's Poetics* című beszámolójában a tükrözélmélet alluzióis megfogalmazásával foglalkozott. Igen érdekes ötletet vetett fel Bernard Frischer: *The Code of the Wise Old Man* című előadásában. Ebben azzal a meglepő ténnyel foglalkozott, hogy milyen sok, egymáshoz igen hasonló Epikurosz-szobor maradt ránk, ugyanakkor ezek egy stílizált öregember-portrét adnak, nem tekinthetők igazán autentikus fiziognómiának. Véleménye szerint a tan hirdetői a szobrok, mint jelek segítségével valóságos vizuális propagandát üztek, és a portrék a későbbi egyházi ikonok szemiotikai funkcióival vethetők össze.

Amint a szemléből is kitetszik, igazán sokrétű témák kerültek egymás mellé. A résztvevők inkább fiatal kutatók, akik azonban igen jól képviselik a vezető amerikai klasszika-filológiai központok (Stanford, Los Angeles, Harvard, New York, Brown) és az újabban érdekessé váló «Dél» (Nancy Rubin Georgiában tanít) különféle érdeklődését. Már 1977-ben, éppen Atlantában, az American Philological Association vándorgyűlésén volt egy hasonló összejövetel. Ez «*Symbolism in Greek Poetry*» címmel azóta meg is jelent a *The Classical World* 1980 októberi (Volume 74, No. 2.) különszámában, Rubin szerkesztésében. Négy szerző (a különszám szerkesztője, valamint Arthur, Bergren és Segal) már ott is szerepeltek. Négy évvel ezelőtt azonban még a szimbolizmus újszerű megközelítése volt az újdonság, most már a szemiotika látszott biztató módszertani horizontnak.

Az újszerű megközelítés mindenképpen figyelmet érdemel. Megjegyezhetjük ugyan, hogy egyelőre az amerikai klasszika-filológusok nem ismerik a szemiotikai tolvajnyelvet, a szemiotika tudománytörténetét. Annál érdekesebb, hogy empirikus ötleteik milyen jól beleilleszthetők abba a szemiotikai törekvésbe, amely nálunk mindig is, a nemzetközi kutatásban pedig újabban kellő súlyt kapott: eszerint a művelődéstörténeti vizsgálatok elképzelhetetlenek a jelek és közlésrendszerek vizsgálatától. Itt igazán fontos összefüggések derülhetnek még ki.

A Vanderbilt University nyári egyetemén egyébként igazán tudományközi program volt. Mivel a klasszika-filológiai szimpozium a plenáris program része volt, sok más területen dolgozó számára adhatott impulzusokat. Másrészt azok az ókortudósok, akik más szemiotikai előadásokra is eljöttek, nyilván olyan módszertani javaslatokra is bukkantak, amelyeket munkájukban hasznosítanak majd. Amint ez ismert, a Vanderbilt egyetem az amerikai vallásszemiotika fellegvára, itt összpontosul az újszövetségi szövegelemzés szemiotikus iskolája. Ennek közvetlen kapcsolata eddig kevés volt a klasszika-filológiával. Talán itt is közelebb kerültek egymáshoz a szakértők. A legfiatalabb amerikai kutatóknak is bámulatos a szövegismerete, éppen az ókortudományi szemiotika területén azonban egyelőre még az európai kutatók (elsősorban az urbinói iskola képviselői) mondhatják magukénak a vezető szerepet. Az európai és amerikai antikvitás-szemiotika azonban remélhetőleg a jövőben is jól kiegészíti majd egymást.

VOIGT VILMOS

1K-126

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 11. — Terjedelem: 16,45 (A/5)

82.10531 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Lőrincz Barnabás</i> : Az <i>Antoniniana</i> jelző keltezéséhez	211
<i>Horváth Iván</i> : Latin jövevényszavak J. Nagibin Чужое сердце c. elbeszélésében ...	216

VITA

<i>Tóth Endre</i> : Vitás kérdések Pannonia 4. századi történetében. 2. <i>Arrianis</i> (ND Occ XXXIV 29)	219
---	-----

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

<i>Fábián Zoltán Imre</i> : Az orákulumok vallási és jogi jelentősége az Újbirodalom korában	231
--	-----

KÖNYVSZEMLE

Somlyó György: Míg élők közt leszel élő. (Ism. <i>Németh György</i>)	240
Menander. Herondas. Werke in einem Band. Übertr. v. K. u. U. Treu. (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	243
The Annals of Tacitus. Ed. by F. R. D. Goodyear. (Ism. <i>Borzák István</i>)	245

HÍREK

A Magyar Tudományos Akadémia Avicenna-ülése. (<i>Maróth Miklós</i>)	247
Szemiótika és klasszika-filológia. (<i>Voigt Vilmos</i>)	250

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

1. *Maróti Egon*: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritók Zsigmond*: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András*: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András*: Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákósy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kiszáziában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 257 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szünnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiódos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsenyi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktéte Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus I. *Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit J. *Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 466 l.